
Orxon abidələrinin dilində söz yaradıcılığı

AYSEL ƏHMƏDOVA

**ORXON ABİDƏLƏRİNİN DİLİNDƏ
SÖZ YARADICILIĞI**

**"Elm və təhsil"
Bakı – 2023**

Monoqrafiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur (protokol № 4, 19 iyun 2023-cü il).

Elmi redaktor: **Möhsün Nağısoylu**
akademik

Rəyçilər: **Qəzənfər Kazımov**
filologiya elmləri doktoru, professor
İlhami Cəfərsəy
filologiya elmləri doktoru

Aysel Əhmədova. Orxon abidələrinin dilində söz yaradıcılığı.
Bakı, “Elm və təhsil”, 2023, 304 səh.

Monoqrafiyada Orxon abidələrinin dilindəki söz yaradıcılığı üsulları araşdırılmışdır. Göytürklərə məxsus olan Orxon abidələrində söz yaradıcılığının leksik-semantik, morfoloji-sintaktik, morfoloji və sintaktik üsulları var. Bu üsullardan ən məhsuldar olanı morfoloji üsul, yəni şəkilçilərlə söz yaradıcılığıdır. Kitabda hər bir üsula aid nəzəri məlumatlar, həmin üsullara Orxon abidələrindən verilmiş nümunələr və həmin nümunələrin izahı öz əksini tapmışdır.

4702000000 qrifli nəşr
N-98-2023

© A.Əhmədova, 2023

*Dəyərli müəllimim, görkəmli
türkoloq akademik Tofiq Hacıyevin
əziz xatirəsinə həsr olunur*

GİRİŞ

Orxon abidələri türk dillərinə məxsus ən qədim yazılı nümunələrdəndir. Onların tədqiqata cəlb olunması türk dillərinin tarixini öyrənmək baxımından əhəmiyyətli olmaqla yanaşı, çağdaş türk dillərinin də daha yaxşı öyrənilməsi üçün dəyərli material təqdim edir. Belə ki, abidələrin dil xüsusiyyətlərinin təhlili və onların müasir türk dilləri ilə müqayisəsi müasir dövrdə gedən linqvistik proseslərin daha yaxşı anlaşılmasına kömək edir.

Əvvəlki dövrlərdə türk dillərində söz yaradıcılığının tədqiqi yalnız onların ümumi leksik və qrammatik xüsusiyyətlərinin araşdırılmasına həsr olunmuş əsərlərlə məhdudlaşdırsa, sonralar türk dil ailəsinin ayrıca götürülmüş hər bir üzvündə və bütövlükdə bu dil ailəsində gedən söz yaradıcılığı proseslərini araşdıran yazılar meydana çıxdı. Bu fikir Orxon abidələrində söz yaradıcılığının öyrənilməsinə də aiddir.

Əvvəlki dövrlərdə qədim türk yazılı abidələrinin dilinə həsr olunmuş tədqiqatlarda müəyyən qədər söz yaradıcılığı məsələlərinə də toxunulmuşdur: A. Fon Qaben “Alttürkische grammatik” (“Qədim türk dilinin qrammatikası”), A.N.Kononov “Грамматика языка тюркских рунических памятников (VII-IX вв.)” (“Türk runik abidələrinin qrammatikası (VII-IX əsrlər)”), V.G.Kondratyev “Грамматический строй языка памятников древнетюркской письменности VIII-XI вв.” (“VIII-IX əsr qədim türk yazısı abidələri dilinin qrammatik quruluşu”, Tələt Tekin “Orhon Türkçesi grameri”, Marsel Erdal “A grammar of Old Turkic” (“Qədim türk dilinin qrammatikası”), Ə.Şükürlü “Qədim türk yazılı abidələrinin dili” və s. Bu tədqiqatların hər birində qədim türk yazılı abidələrində söz yaradıcılığı ilə bağlı müəyyən məlumatlar verilmişdir.

Son dövrlərdə qədim türk dilində söz yaradıcılığına həsr olunmuş tədqiqatlar artmışdır. Bunlardan M.Erdalın “Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon” (“Qədim türk dilində söz yaradıcılığı. Leksikaya funksional yanaş-

ma”, II cilddə), Əbülfəz Rəcəblinin “Göytürk dilinin leksikası”, “Глаголообразование в языке орхоно-енисейских памятников” (“Orxon-Yenisey abidələrində feil düzəltmə”), Aqşın Məmmədovun “Tarixi yaddaş milli dil güzgüsündə: qədim türk abidələrinin leksikası və Azərbaycan dili” kitablarının adını çəkmək olar. “Qədim türk söz yaradıcılığı” (II cilddə) və “Orxon-Yenisey abidələrində feil düzəltmə” birbaşa söz yaradıcılığına həsr olunmuş, “Göytürk dilinin leksikası”, “Tarixi yaddaş milli dil güzgüsündə: qədim türk abidələrinin leksikası və Azərbaycan dili” adlı kitablarda isə söz yaradıcılığına geniş yer verilmişdir.

Kitabda Orxon abidələrinin (Ongin, Kül tigin, Bilgə kağan, Tonyukuk, Küli çor, İhe-Ashete, Hoytu-Təmir abidələrinin) dilinə müraciət olunmuşdur. Orxon abidələrinə hansı mətnlərin daxil edilməsi fikri mübahisəli olsa da, biz göytürklərə məxsus, yaxın dövrdə yazılmış və yaxın ərazidə tapılmış, dil xüsusiyyətləri cəhətdən oxşar olan abidələri tədqiqata cəlb etmişik.

Orxon abidələri, əsasən, VII-VIII əsrlərə aid olub, İkinci Göytürk dövlətinin görkəmli şəxsiyyətlərinin şərəfinə qoyulmuşdur. Abidələrdə hələ Birinci Göytürk dövlətinin qurulmasından başlayaraq, demək olar ki, İkinci Göytürk dövlətinin zəifləməsinə qədər uzun bir dövrdən bəhs olunur. Əsas diqqət İkinci Göytürk dövlətinin hökmdarı (Bilgə xaqan), şahzadəsi və qoşun başçısı (Kül tigin) və vəzirinin (Tonyukuk) fəaliyyətinə yönəldilmişdir. Burada türk xalqına özünü və dövlətini qoruya bilməsi, bunun üçün də özündən əvvəlkilərin səhvlərini təkrarlamaması nəsihət edilmişdir.

Orxon abidələrinin dili rəsmi səciyyə daşımaqla, qəliblənmiş ifadələrdən istifadə etməklə yanaşı, danışq dili xüsusiyyətlərini, ifadə və frazeoloji birləşmələrini, obrazlı nitq elementlərini də özündə birləşdirmiş və yeni yaranmaqda olan bir dilin ilk yazılı kitabələri yox, tam formalaşmış, cilalanmış bir dilin inkişaf tarixindəki müəyyən mərhələyə aid yazılı abidələr olaraq ərsəyə gəlmişdir. Tədqiqatın məqsədi bu abidələrin dilində baş

vermiş söz yaradıcılığı proseslərini sistemli şəkildə öyrənmək, bu proseslərin hər bir məhsulunu ayrı-ayrılıqda təhlilə cəlb etməklə abidələrdəki söz yaradıcılığının ümumi cəhətlərini aşkara çıxarmaqdır.

Orxon abidələrində söz yaradıcılığının ən məhsuldar üsulu şəkilçilərlə söz yaradıcılığı, yəni morfoloji üsul olmuşdur. Bundan əlavə, abidələrdə sayca az olsa da, mürəkkəb sözlər də işlənmişdir ki, bu da sintaktik üsulla söz yaradıcılığının varlığını göstərir. Burada leksik-semantik və morfoloji-sintaktik üsullardan da yeni sözlərin yaranmasında istifadə olunmuşdur. Bu üsullar bəzən nəzərdən qaçsa da, Orxon abidələrində və ümumiyyətlə qədim türk dilində bir çox sözün yaranmasında iştirak etmişdir.

Türk dillərinin hər bir dövründə olduğu kimi qədim türk dilində də morfoloji üsul ən məhsuldar söz yaradıcılığı üsuludur. Bu da türk dillərinin aqlütinativ quruluşu ilə bağlıdır. Morfoloji üsul şəkilçilər vasitəsilə söz yaradıcılığı olduğundan onun öyrənilməsi zamanı sözdüzəldici şəkilçilərin sistem halında nəzərdən keçirilməsi və onların mənşəyinin tədqiqi söz yaradıcılığı araşdırmalarında mühüm rola malikdir. Abidələrdə düzəltmə sözlərin tərkib hissələrinin və yarama yollarının müəyyənləşdirilməsi, sözdüzəldici şəkilçilərin funksiyasının və yaratdığı mənaların öyrənilməsi kimi məsələlər müasir türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan türkcəsinin lüğət tərkibi, sözlərin mənşəyi, yaranma yolları və buradakı söz yaradıcılığı proseslərinin öyrənilməsi üçün də əhəmiyyətlidir.

Kitabda türkoloji dilçilikdə söz yaradıcılığı proseslərinə həsr olunmuş tədqiqatlar, söz yaradıcılığı üsullarının təsnifi, Orxon abidələrində istifadə olunmuş sözyaratma yolları və vasitələrinin təsnifi və onları ifadə edən terminlər nəzərdən keçirilmişdir. Orxon abidələrinin dili üçün səciyyəvi olan söz yaradıcılığı yollarını ayrı-ayrılıqda tədqiqata cəlb etməklə buradakı leksik-semantik omonimlərin, konversiya ilə yaranmış sözlərin (funksional omonimlərin), sözdüzəldici şəkilçilər və ayrı-ayrı sözlərin

bir leksik vahid kimi birləşməsi ilə meydana çıxmış sözlərin hər biri təhlil edilməyə, onların kökü və yaranma yolu müəyyənləşdirilməyə çalışılmışdır.

Qədim türk dilinin lüğət tərkibinə daxil olan sözlərin bir çoxunun Orxon abidələrində əks olunmadığını (abidələrin məzmunu və həcm xüsusiyyətlərinin təsiri ilə) nəzərə almaqla, tərkibindəki şəkilçi müəyyənləşdirilə bilən, ancaq kökü abidələrdə əks olunmayan sözlər türk dilləri tarixinin sonrakı dövrləri ilə müqayisə edilmiş, əldə olunan nəticələr abidələrin öyrənilməsinə tətbiq edilmişdir. Abidələrdəki söz yaradıcılığı proseslərini daha yaxşı təhlil edə bilmək üçün digər qədim türk yazılı mətnləri ilə – Yenisey, qədim uyğur abidələri, “Divanü lüğət it-türk”, “Qutadğu bilig”, “Kitabi-Dədə Qorqud” abidələri ilə müqayisələr aparılmışdır. Bunun üçün Ə.Rəcəblinin, T.Tekinin, M.Ölmezinin, Ş.Tekinin, B.Atalayın, R.R.Aratın, S.Əlizadə və F.Zeynalovun nəşrlərindən istifadə olunmuşdur. Yeri gəldikcə “Qədim türk lüğəti”nə, türk dillərinin etimoloji lüğətlərinə, müasir türk dillərinin ikidilli lüğətlərinə də müraciət olunmuşdur. Qədim və müasir türk dillərinin morfolojiya və leksikasına dair yazılmış əsərlərdən də nəzəri məlumatların dərinləşdirilməsi üçün istifadə olunmuşdur.

Orxon abidələrinin dilində söz yaradıcılığının təhlili göstərir ki, buradakı söz yaradıcılığı prosesləri və onların vasitələri müasir türk dillərindəkinə çox yaxındır. Burada əsas fərq sintaktik yolla söz yaradıcılığının abidələrin dilində daha az inkişaf etmiş olması, yəni mürəkkəb sözlərin azlığıdır. Digər fərqlər isə sözdüzəldici şəkilçilərin variantları, funksiyasının daralması və ya genişlənməsi, işləkliyi itirməsi, yaxud daha geniş yayılması, abidələrin dilində işlənmiş bəzi şəkilçilərin sonradan arxaikləşməsi, yaxud daha sonrakı dövrlərdə işlənən bəzi şəkilçilərin abidələrin dilində qeydə alınmamasıdır.

I FƏSİL ORXON ABİDƏLƏRİNİN DİLİNDƏ SÖZ YARADICILIĞI ÜSULLARI

1.1. Orxon abidələrinin tədqiqi və təsnifi

Türk dillərinin ən qədim yazılı abidələrindən olan Orxon abidələri türkoloji dilçilikdə, eləcə də türk xalqlarının tarixinin, ədəbiyyatının, etnoqrafiyasının öyrənilməsində əhəmiyyətli mənbələrdir. Bu yazılı qaynaqlar dünya türkologiya elmində diqqəti cəlb etmiş, onlarla bağlı müxtəlif istiqamətlər və yanaşmalar əsasında araşdırmalar aparılmışdır.

1.1.1. Orxon abidələrinin nəşri, tərcüməsi və tekstoloji tədqiqi

Orxon abidələri haqqında ilk məlumatlar daha əvvəlki dövrlərə aid olsa da, abidələrin oxunması, nəşri və tərcüməsi XIX əsrin sonralarından başlanmışdır. Göytürk əlifbasının ilk dəfə V.Tomsen tərəfindən açılması, V.Tomsen və V.V.Radlov tərəfindən abidələrin oxunması, tərcümə və nəşr olunması ilə bu işlər daha da genişlənmişdir.

Abidələrin tərcüməsi və nəşri işində ilk xidmətlər yuxarıda da qeyd olunduğu kimi Vilhelm Tomsen tərəfindən göstərilmişdir. O, hələ XIX əsrin 90-cı illərinə, yəni qədim türk yazılı abidələri ilə məşğul olana qədər də Avropa məşhur alim olmuş, hind-Avropa dilləri, skandinav dilləri, bəzi qədim dillərlə, o cümlədən dilçilik tarixi ilə də məşğul olmuş, 1876-cı ildə Danimarka Kral Akademiyasının üzvü seçilmişdi [39, s.6]. V.Tomsen, 1893-cü ildə göytürk əlifbasının şifrini açmış və Kül tigin abidəsini oxumuşdur. Tomsenin məruzəsi 1894-ci ildə Danimarka Kral Elmlər Akademiyasının Bülletenində çap olunmuşdur. V.Tomsenin 1896-cı ildə yazdığı “Inscriptions de l’Orkhon déchiffrées” (“Şifri açılmış Orxon abidələri”) adlı kitabında göytürk əlifbasının sait və samitlər sistemi, əlifbanın mənşəyi ilə bağlı fikirlər, qədim türk tarixi ilə bağlı məlumatlar, Orxon abi-

dələrinin (Kül tigin və Bilgə kağan) mətnləri və onların fransız dilinə tərcüməsi, mətnlərin analitik, leksik və qrammatik indeksi, həmçinin Kül tigin abidəsinin Çin dilində yazılmış üzündəki mətnin tərcüməsi verilmişdir. Abidələrin samitlər sistemindən danışan V.Tomsenin ahəng qanununa uyğun olaraq iki cür yazılan samitləri velyar (arxa damaq) və palatal (ön damaq) samitlər kimi fərqləndirməsi diqqəti cəlb edir [295, s.22]. V.Tomsen Kül tigin abidəsinə “I abidə”, Bilgə kağan abidəsinə isə “II abidə” kimi təqdim etmişdir. Bu kitab 1993-cü ildə Vedat Kökenin tərcüməsi ilə Ankarada türk dilində nəşr olunmuşdur.

V.Tomsenin bu kitabı abidələrin nəşri sahəsində atılmış ilk addımlardan biri kimi dəyərlidir və Orxon abidələrinin sonrakı nəşirləri, tərcüməçiləri və tədqiqatçıları kitaba dəfələrlə müraciət etmişlər. V.Tomsenin qədim türk yazılı abidələrinə həsr olunmuş əsərləri bununla bitmir. Onun türkologiyaya həsr olunmuş “Turcica” (1916) adlı kitabında da qədim türklərə məxsus yazılı abidələr barədə tədqiqatlar toplanmışdır. Burada Orxon abidələrində oxunuşu və tərcüməsi mübahisəli olan bəzi ifadələrə dair izahlar verilmişdir, məsələn, *on ok, idi oksız, yarakınta yalmasınta* və s. birləşmələr, o cümlədən *erinç, azu buş* sözləri nəzərdən keçirilmişdir. Burada birinci kitabda olmayan Tonyukuk abidəsi haqqında qeydlər də var [296, s.92-99].

Abidələrin Rusiyada öyrənilməsi V.V.Radlovla başlayır. O, V.Tomsenlə təxminən eyni vaxtda bu sahədə çalışmışdır. Onun qədim türk yazılı abidələrinə dair kitabları həm rus, həm də alman dilində nəşr edilmişdir. Bunlara 1892 və 1899-cu illər arasında 4 buraxılışda çap olunmuş “Атлас древностей Монголии” (“Monqolustanın qədimliklərinin atlası”) və 1894 və 1899-cu illər arasında 3 buraxılışda çap olunmuş “Die alt-türkischen Inschriften der Mongolei” (“Monqolustanın qədim türk yazılı abidələri”) adlı kitabları nümunə göstərmək olar. Atlasda abidələrlə bağlı cədvəllər, onların şəkilləri və xəritələr verilmişdir [235]. “Radlov atlası” 1995-ci ildə Ankarada “Moğolistan tarixi eserləri atlası” adı altında yenidən nəşr edilmişdir

[170, s.34]. İkinci kitabda isə Orxon-Yenisey abidələrinin göytürk əlifbası ilə mətnini, transkripsiyasını, tərcüməsini, lüğətini və indeksini görürük [294]. Maraqlıdır ki, alman dilində yazılmış kitabda indeks göytürk və kiril əlifbaları ilə verilmişdir.

V.V.Radlovdan sonra da Rusiyada Orxon abidələrinin nəşr olunması və tərcümə edilməsi ilə bağlı aparılan işlər davam etdirilmişdir. Bu sahədə P.M.Melioranskinin xidmətləri xüsusi qeyd oluna bilər. Onun Orxon-Yenisey abidələri ilə bağlı yazdığı tədqiqat əsərlərindən biri “Об орхонских и енисейских надгробных памятниках с надписями” (“Orxon və Yenisey qəbirüstü yazılı abidələri haqqında” – 1898) adlı məqalədir. Məqalədə Orxon abidələrinin tapılması və oxunması tarixi, həmçinin bu sahədə həmin dövrə qədər həyata keçirilmiş nəşrlər ilə bağlı məlumatlara da rast gəlirik. Məqalədə çinlilərin “tuqyu”ları (türkləri) hunların nəsilləri hesab etməsi barədə qeyd diqqəti cəlb edir [222, s.264]. Müəllif qədim türkləri “tenqri”yə sitayiş edən şamanistlər kimi təqdim edir [222, s.265]. P.M.Melioranski öz magistr dissertasiyasını da Orxon abidələrinə, daha dəqiq desək, Kül tigin abidəsinə həsr etmişdir. Bu dissertasiya “Памятник в честь Кюль-Тегина” (“Kül tigin şərəfinə abidə” – 1899) adlanır [223]. Burada qədim türklərin tarixi, ictimai-siyasi həyatı və məişəti ilə yanaşı, abidələrin ölçüsü və fiziki xüsusiyyətlərindən danışılır. Dissertasiya Kül tigin abidəsi və ümumiyyətlə qədim türklər haqqında geniş məlumat verən girişdən, abidənin transkripsiyası və tərcüməsindən, eləcə də abidə haqqında qeydlərdən ibarətdir.

V.V.Bartold da Orxon abidələri ilə maraqlanmış və bu abidələrin öyrənilməsinə həsr olunmuş “Новые исследования об орхонских надписях” (“Orxon abidələri haqqında yeni tədqiqatlar”) adlı məqalə yazmışdır. Bu məqalədə Orxon abidələrinin tapılması və oxunması barədə məlumat verilmiş, abidələrlə bağlı aparılmış müxtəlif tədqiqatlar nəzərdən keçirilmişdir (V.V.Radlov və P.Melioranski). Sonra isə Kül tigin və Bilgə kağan, həmçinin Tonyukuk abidələri və qədim türklərlə bağlı digər

tarixi mənbələrə əsaslanaraq İkinci Göytürk xaqanlığının tarixi haqqında ətraflı məlumat verilmişdir. V.V.Bartold Orxon abidələrinin mətnlərinə əsasən Bilgə xaqanın hakimiyyəti dövründə həyata keçirilmiş bütün yürüşlərin illərini müəyyənləşdirmişdir [192, s.249].

Orxon abidələrin çapı ilə Rusiyada məşğul olan alimlərdən biri kimi S.Y.Malovun adını xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. Onun çoxşaxəli yaradıcılığına “Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования” (“Qədim türk yazısı abidələri. Mətnlər və tədqiqlər” – 1951) kitabı da daxildir ki, burada Kül tigin və Tonyukuk abidələrinin göytürk əlifbalı mətni, bu abidələrin kiril əlifbası ilə transkripsiyası, eləcə də rus dilinə edilmiş tərcüməsi ilə yanaşı, abidələrinin mətninin qrafik və linqvistik xüsusiyyətlərinin də təqdim edilməsi diqqəti cəlb edir. Kitab qədim və yeni türk dilləri haqqında girişlə başlanır. Müəllif türk dilləri arasında qədim və yeni olanları müəyyənləşdirmək üçün Orxon-Yenisey və qədim uyğur abidələrinin dil xüsusiyyətlərindən çıxış edir və bu xüsusiyyətləri daha yaxşı qorumuş olanları (sarı uyğur, yakut, çuvaş) qədim dillər adlandırır [220, s.6]. Onun türk dillərinin daha qədim və daha yeni olanları barədə fikirləri mübahisə doğursa da, məhz dil materiallarından çıxış edərək bu nəticələrə gəlməsi diqqətəlayiqdir.

S.Y.Malovun “Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии” (“Mönqolustan və Qırğızıstanın qədim türk yazısı abidələri” – 1959) adlı kitabında isə əvvəlki kitabda təqdim edilməmiş Orxon abidələrinin (Ongin, Mogilyan (Bilgə kağan), Küli çor, İhe-Ashete və Hoytu-Təmir) göytürklərə məxsus əlifba ilə yazıya alınmış əsas mətni, həmin mətnin kiril əlifbası ilə transkripsiyası və S.Y.Malov tərəfindən rus dilinə edilmiş tərcüməsi, eləcə də mətndəki müxtəlif söz və ifadələrə verilən izahlar təqdim olunmuşdur. Bu cilddə Orxon abidələrindən əlavə Qırğızıstanda tapılmış Talas abidələrinin, hətta Yeddisu bölgəsində, İssık-göldən qərbdə tapılmış Suriya

əlifbası ilə yazılmış abidələrin (XIII-XIV əsrlər) verilməsi diqqəti cəlb edir [221].

Bu sahədə fəaliyyət göstərmiş tədqiqatçılardan biri kimi İ.L.Kızlasovun da adını çəkmək olar. O, “Рунические письменности евразийских степей” (“Avrasiya çöllərinin runik yazıları” – 1994) adlı kitabında Avrasiyadakı runik əlifbaları təsnif etmiş, Orxon əlifbası ilə yanaşı, onun variantları olan Yenisey və Talas əlifbalarını runik yazıların Asiya qrupuna daxil etmişdir. O, Orxon, Yenisey və qədim uyuğurların runik əlifba ilə yazdıqları abidələri hərfli formaları və variantları cəhətdən də müqayisə etmişdir [219, s.80-93]. Burada abidələrin mətnşünaslıq istiqamətində və dövlətçilik ənənəsi ilə əlaqədə təsvirinə də yer verilmişdir.

Son dövrlərdə Orxon abidələrinin nəşri sahəsində aparılan işlərdən biri kimi Mirzatay Joldasbekov və Karjaubay Sartkojaulının Astanada çap etdirdiyi “Атлас Орхонских памятников” (Orxon abidələrinin atlası” – 2006) adlı kitabını da qeyd olunmalıdır. Kitabda Orxon abidələri İkinci Göytürk xaqanlığına aid yazılı abidələrin tərkibində verilmişdir. Bu kitabda oxucuların diqqət cəlb edəcək cəhətlərdən biri İkinci Göytürk xaqanlığına aid yazılı abidələrlə yanaşı, Birinci Göytürk xaqanlığı dövrünə aid edilən Küs Tolqay, Buqut, Qaragöl, İder və Genden-bulak abidələrinin də Orxon abidələrinə daxil edilməsidir. Kitaba İkinci Göytürk xaqanlığına aid aşağıdakı abidələr daxil edilmişdir: Kutluğ kağan, Kül tigin, Koşo-Saydam III, Koşo-Saydam V, Bilgə kağan, Tuy-ukuk, Kuuli çor [204, s.67-349]. Bu kitab 2005-ci ildə qazax dilində çap edilmiş əsərin rus dilində yenidən nəşridir.

K.Sartkojaulı 2003-cü ildə Astanada “Orxon muraları”, Berta Arpad 2004-cü ildə Szegeddə “Szavaimat jól Halljátok... Türk és Ujgur Rovásírásos Emlékek Kritikai Kiadásat” adlı kitablarında qədim türk yazılı abidələrini, o cümlədən Orxon abidələrini nəşr etdirmişlər. Sonuncu 2010-cu ildə E.Yılmaz tərəfindən türk dilinə tərcümə olunmuşdur: “Sözlerimi iyi dinleyin.

Türk və Uygur runik yazıtlarının karşılaştırmalı yayını” [170, s.34].

Türkiyədə Orxon abidələrinin nəşri bir qədər sonra – XX əsrdə başlanmışdır. Bu abidələri Türkiyədə nəşr etdirən ilk şəxs Nəcib Asım olmuşdur. Onun bu sahəyə dair əsəri “Orhon abidələri” adı altında çap olunmuş kitabdır (1924). Kitab ərəb qrafikası ilə yazıya alınmışdır və 175 səhifədən ibarətdir [173, s.VII]. Nəcib Asım öz kitabını hazırlayanda V.V.Radlov və V.Tomseinin kitablarından istifadə etmişdir [170, s.34].

Türkiyədə Orxon abidələrinin oxunması, tərcümə və nəşr edilməsində dəyərli xidmətləri olan tədqiqatçılar arasında Hüseyin Namık Orkunun da adı çəkilməlidir. O, 4 cildlik “Eski türk yazıtları” (“Qədim türk kitabələri” – 1936-1941; 1994) adlı kitabını bu sahəyə həsr etmişdir. Qeyd olunan kitabda qədim türklərə məxsus yazılı abidələrin bir çoxunun mətni və tərcüməsinə, o cümlədən Orxon abidələrinin bir neçəsinə də yer verilmişdir. Kitabın birinci cildi Orxon abidələrinə həsr olunmuşdur. Burada abidələrin göytürk əlifbası ilə yazılmış mətni, onun latın əlifbası ilə transkripsiyası və Türkiyə türkcəsinə tərcüməsi verilmişdir.

Kitabın I cildinə Kül tigin, Bilgə kağan, Tonyukuk, Ongin, İhe-Huşotu (Külü çor), Suci, Şine-Uşu (Moyun çor) abidələri daxil edilmişdir. Girişdə göytürklərin tarixi haqqında məlumat verilmiş, göytürklərdə dövlətçilik və adət-ənənələr haqqında danışılmışdır. Müəllif göytürklərin dini dünyagörüşünü Orxon abidələri əsasında müəyyənləşdirməyə çalışmış, *tengri*, *umay*, *uçu barmak* kimi dini anlayışları izah etmişdir. Burada göytürklərin geyimləri, silahları, dəfn mərasimləri barədə də məlumatlar var [151, s.15]. Sonuncu məlumatların əldə olunmasında Çin mənbələrindən də istifadə olunmuşdur.

II cildə qədim türk əlifbası haqqında məlumat verilmişdir. Burada Bilgə kağan və Üçüncü Orxon abidələrinin Çin dilindəki üzlərinin tərcüməsi verilmişdir. Burada həmçinin İhi-Han-Nor, Hoytu-Tamir, İhe-Ashete abidələri də öz əksini tapmışdır [152].

III cilddə Yenisey və Sekel abidələri ilə yanaşı, Ongin və Tonyukuk abidələrinin əsli də verilmişdir [153].

IV cildin girişində H.N.Orkunun qədim türk yazılı abidələri və oradakı bəzi sözlər barədə fikirlərini görürük. Məsələn, müəllif müxtəlif abidələrdə *türk* sözünün yazılışı [154, s.X], “yazmaq” mənalı *biti-* sözünün digər dillərdəki paralelləri [154, s.XVIII] və s. məsələlərdən söz açır. Cildin sonunda isə qədim türk abidələrinin lüğəti verilmişdir.

Orxon abidələrinin öyrənilməsi sahəsində Məhərrəm Erginin “Orhun abidələri” (1989) kitabını da qeyd etmək olar. M.Ergin bu kitaba Kül tigin və Bilgə kağan abidələri ilə birlikdə, Tonyukuk abidəsini də daxil etmişdir. Müəllif bu seçimi belə izah edir: “*Orxon çayı tərəfdə Orxon yazısı ilə yazılmış başqa abidələr də var. Əsas olanları altı ədəddir. Lakin bunların ən böyükləri və ən mühümləri bu üç abidədir*” [126, s.9]. Bu kitabda adı çəkilən abidələrin göytürk əlifbası ilə mətni, latın əlifbası ilə transkripsiyası, Türkiyə türkcəsinə tərcüməsi verilmişdir. Kitabda abidələrin sözlüyünün təqdim olunması da diqqətəlayiq cəhətdir. Abidələrin özünün təqdim olunmasından əvvəl kitabda Orxon əlifbası haqqında məlumat verilmişdir. M.Ergin məhz bu üç abidənin seçilməsini onların Orxon abidələrinin tərkibinə daxil olan həcmcə ən böyük abidələr olması ilə açıqlamışdır.

Türkiyədə bu sahəyə dair aparılmış daha geniş tədqiqatlar isə Tələt Tekin tərəfindən həyata keçirilmişdir. T.Tekin abidələrin oxunması ilə yanaşı, tərcüməsi və nəşrinə də həsr olunmuş “Orhon yazıtları” (“Orxon abidələri” – 1988) və “Tonyukuk yazıtı” (“Tonyukuk abidəsi” – 1994) adlı kitabların müəllifidir.

Birinci kitabda Kül tigin və Bilgə kağan, həmçinin Tonyukuk abidələrinin latın əlifbası ilə transkripsiyası, Türkiyə türkcəsinə tərcüməsi verilmişdir. Kitabda abidələrin göytürk əlifbalı mətnləri də əks olunmuşdur ki, bu mətnlər Fin və Radlov atlaslarından götürülmüşdür. Müəllif burada adı çəkilən abidələrin sözlüyünü də tərtib etmişdir. Kitabın dəyərli cəhətlərindən biri

abidələrin mətninə izahların da verilməsidir ki, burada onların oxunması və mənalandırılmasındakı səhvlər və fikir müxtəliflikləri aradan qaldırılmağa çalışılmışdır. Kitabın ən mühüm cəhətlərindən biri burada Orxon abidələrindəki qoşa sözlər, sintaktik paralelizm, frazeoloji birləşmələr, atalar sözləri və bədii təsvir vasitələri (bənzətmələr) barədə məlumatların verilməsidir [173, s.15-22). Qeyd olunan kitab yalnız bir dəfə çapdan çıxmamışdır, sonrakı illərdə onun təkrar nəşrlərinə təsadüf edirik: 1988, 1995, 1998, 2008.

T.Tekinin “Tonyukuk yazıtı” kitabı (1994) Orxon abidələrindən yalnız birinə həsr olunmuşdur. Kitabın giriş hissəsində Tonyukuk abidəsi haqqında məlumat verilir. Müəllifin fikrincə, abidə 720-725-ci illər arasında qoyulmuşdur [172, s.IX]. Kitabda verilmiş geniş izahlar özündən əvvəlki oxunuşların və tərcümələrin müqayisəsi və müəllifin bu məsələdə öz təkliflərini verməsi ilə səciyyələnir, abidənin mətninin daha dərinə təhlilinə xidmət edir və abidənin oxunuşundakı bəzi mübahisəli məqamların aydınlaşdırılması cəhətdən əhəmiyyətlidir.

Burada Mehmet Ölmezin “Orhon-Uyğur Hanlığı dönemi Moğolistan’daki eski Türk yazıtları” (“Orxon-uyğur xanlığı dövrü Monqolustandakı əski türk abidələri” – 2013) adlı kitabını da qeyd etmək lazımdır. M.Ölmezin kitaba daxil etdiyi mətnlər Buqut abidəsindən başlayır və göytürklərə məxsus əlifba ilə yazıya alınmış, ancaq Uyğur xaqanlığına məxsus abidələrlə (Qarabalqasun, Tes, Terxin, Moyun çor və s.) tamamlanır. Burada Orxon abidələrindən olan Kül tigin və Bilgə kağan, Tonyukuk, Ongin, Küli çor abidələri də çap olunmuşdur. Deməli, kitabda həm I və II Türk xaqanlığı, həm də Uyğur xaqanlığına aid abidələrə yer verilmişdir. Müəllifin qədim türk yazılı abidələrinin təsnifinə dair fikirləri və Çoyr abidəsini də II Türk xaqanlığına aid olan abidələrdən biri kimi götürməsi kitabda diqqətli cəlb edən cəhətlərdən biridir [157, s.30-31].

Kitab türklərə məxsus qədim yazılı abidələr haqqında məlumatla başlayır. Bu hissədə qədim türklərin tarixi barədə

məlumatlar verilir. Qədim türk abidələrinin tikilməsi səbəbləri və qədim türk yazılı abidələrinin linqvistik xüsusiyyətləri araşdırılır. Kitabda qədim türklərin istifadə etdiyi runik yazıdan da bəhs olunur. Maraqlı cəhətlərdən biri kitabda qədim türk təqvim və say sisteminin öyrənilməsidir. Burada həmçinin qədim türklərin yazılı abidələri haqqında aparılmış tədqiqatlar nəzərdən keçirilir.

Kitabın sonrakı hissələrində hər bir abidə, onun haqqında tarixi məlumatlar, abidənin fiziki xüsusiyyətləri, tapıldığı yer və mətninin məzmunu nəzərdən keçirilir. Nəhayət, abidənin göytürk əlifbası ilə yazılmış mətni, həmin mətnin transkripsiyası və müasir Türkiyə türkcəsinə tərcüməsi təqdim olunur. Kitab abidələrin sözlüyü və rəsmləri ilə tamamlanır. Kitab Türkiyədə Orxon abidələrinin son dövrlərdəki ən yaxşı nəşrlərindən biri hesab olunur.

Ahmet Bican Ercilasunun “Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları” (2016) adlı kitabının da adını çəkmək lazımdır. Əsərdə nəzəri məlumatlardan ibarət olan iki bölməyə əlavə olaraq, Göytürk xaqanlığına aid yazılı abidələrin mətni də verilmişdir. Bu kitabın diqqət çəkən əsas əlaməti müəllifin “kitabə” və ya “yazıt” terminlərindən yox, məhz qədim türklərə məxsus “bengü taş” ifadəsindən istifadə etməsidir. Müəllif bunu qədim türklərin özlərinin yaratdığı abidələri bu adla adlandırması ilə əlaqələndirir.

Kitabın birinci bölməsi qədim türklər və onların yaratdığı Göytürk dövlətinin tarixinə həsr olunmuşdur. Burada bəngütaşların yarandığı dövrdə qədim türklərin həyat tərzini, dövlət quruluşu, siyasəti, qədim türk adət-ənənələri və s. barədə geniş məlumat verilir.

İkinci bölmə adı çəkilən dövrə aid yazılı abidələr haqqındadır. Burada ilk növbədə abidələrin yeri, yazılma tarixi, milli-mədəni əhəmiyyəti, bu abidələrlə bağlı aparılmış tədqiqatlar nəzərdən keçirilir, abidələrdə əks olunmuş dil xüsusiyyətləri izah olunur. Sonra abidələr ədəbi baxımdan öyrənilir, yəni onların

kompozisiyası və üslubi xüsusiyyətləri təhlil olunur. Müəllif abidələrlə bağlı yazılmış bədii əsərlərə də diqqəti yönəldir.

Nəzəri bölmələrdən sonra kitabda göytürklərə məxsus ən böyük üç yazılı abidənin: Tonyukuk, Kül tigin və Bilgə kağan abidələrinin mətni verilmişdir. Burada abidələrin göytürk əlifbalı mətnləri, onların latın əlifbası ilə transkripsiyası və Türkiyə türkcəsinə tərcüməsi, abidələrin şəkilləri, abidələrin mətninə dair izahlar, sözlük və indeks verilmişdir. Müəllifin abidələrin oxunması və tərcüməsi məsələsinə yanaşması xüsusi diqqət çəkir, belə ki, A.B.Ercilasunun fikrincə, abidələrin tərcüməsi zamanı onların hərfi tərcüməsinə deyil, oxucu tərəfindən daha yaxşı anlaşılması üçün mənə cəhətdən tərcüməsinə əsaslanmaq lazımdır. Məsələn, göytürk dövründə cəm şəkilçiləri, əsasən, insanla bağlı sözlərə artırılır. A.Ercilasun qeyd edir ki, əgər cümlənin mənası cəm şəkilçisindən istifadəni tələb edirsə, onda abidədə təkdə olan sözlər də tərcümədə cəm şəkilçisi ilə verilməlidir [124, s.16].

A.B.Ercilasunun kitabı Orxon abidələrinə daxil olan ən böyük üç abidənin nəşri ilə yanaşı, onların tədqiq olunması ilə də bağlı hazırlanmış mühüm nəşrlərdən biridir. Kitabda abidələrin, demək olar ki, bütün xüsusiyyəti nəzərdən keçirilmişdir və bu da kitaba əhatəlilik və bütövlük səciyyəsi qazandırır.

Orxon abidələrinin mətnşünaslıq baxımından tədqiqində Leyla Subaşı Uzunun “Orhon yazıtlarının metindilbilimsel yapısı” (1995) adlı kitabının adını da çəkmək olar. Kitabda göytürk abidələri və onların dil xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi ilə bağlı tədqiqatlar barədə geniş məlumat verilmişdir. Araşdırmanın mənbələri Tonyukuk, Kül tigin və Bilgə kağan abidələridir. Ancaq müəllif burada Tonyukuk abidəsini əsas götürmüşdür: “*Tədqiqatda xüsusilə Tonyukuk abidəsinə diqqət yetiriləcək, Kül tigin və Bilgə kağan abidələrinə isə eyni dövrə aid yazılı sənədlər olduğu üçün, Tonyukuk abidəsindən əldə edilən nəticələrin həqiqiliyinin yoxlanması məqsədi ilə müiraciət olunacaqdır*” [184, s.11]. Kitabın əsas hissəsi isə Orxon abidələrinin linqvistik

mətnşünaslıq nöqtəyi-nəzərindən araşdırılmasına, bu yazılı mətnlərin təşkilinə xidmət edən əlaqə formaları və əlaqə vasitələrinin (şəxs əvəzlilikləri, bağlayıcılar, ellipsis, zaman şəkilçiləri və s.) öyrənilməsinə, mətnlərin tərkib hissələrini bağlayan məna əlaqəsi növlərinin (səbəb-nəticə, zaman, qarşılaşdırma və s.) araşdırılmasına həsr olunmuşdur. Kitab abidələri mətnşünaslıq istiqamətində öyrənen əzsaylı tədqiqatlardan biri olduğu üçün əhəmiyyət daşıyır.

2020-ci ilin Bilgə Tonyukuk ili elan edilməsi münasibətilə Ali Akar “Bilgə Tonyukuk yazıtı” adlı kitab çap etdirmişdir. Kitabda Tonyukuk abidəsi “türk dilinin ilk tam və böyük yazılı mətni” adlandırılmışdır [98, s.11]. Kitabda göytürklərin tarixi və Bilgə Tonyukuk haqqında məlumat verilmiş, abidənin dil xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilmiş, mətni, albomu, lüğəti öz əksini tapmışdır.

Türkiyədə Orxon-Yenisey abidələri ilə bağlı bibliografiya da hazırlanmışdır. E.Aydının “Türk runik bibliyografyası” kitabı (2017) [102] və bu kitaba əlavə kimi yazdığı 3 məqaləsi (2019, 2021, 2023) bu sahədə aparılmış ən əhatəli işlərdən biridir.

Azərbaycanda Orxon abidələrinin nəşri və tədqiqi sonrakı dövrdə başlanmışdır. Ölkəmizdə Orxon abidələrinin nəşri sahəsində atılmış ilk addımlar arasında Abbasqulu Məhərrəmovun kiçik həcmli “Qədim türk runik yazılı abidələr” (1967) kitabının adını çəkmək olar. A.Məhərrəmov daha sonra Ə.Şükürlü ilə birlikdə “Qədim türk abidələrinin dili” (1976) adlı kitab da yazmışdır.

Azərbaycanda Orxon abidələrinin oxunması, çap olunması və tərcüməsi sahəsində atılmış addımlardan biri də Əbülfəz Quliyev tərəfindən tərtib olunmuş “Əski türk yazılı abidələri müntəxəbatı” (1994) adlı kitab olmuşdur. Burada türk dillərinin başqa qədim yazılı abidələri ilə yanaşı, Orxon abidələrindən verilmiş nümunələr də öz əksini tapmışdır. Bu abidələrə Ongin, Tonyukuk, Kül tigin, Bilgə kağan abidələri aiddir. Kitabın “Ta-

riximiz, dilimiz, yaddaşımız” adlı girişində qədim türk yazısının mənşəyi məsələsinə də toxunulur: “Əslində, Orxon-Yenisey əlifbası qədim türk tayfalarının öz təfəkkürünün, yaradıcılığının məhsuludur. Çünki buradakı hərfi işarələr əski türklərin məişət əşyalarının, damğalarının adlarına tam uyğun gəlir” [50, s.9].

Bu sahədə ən geniş fəaliyyət göstərən tədqiqatçılardan biri Əbülfəz Rəcəbli olmuşdur. O, 1993-cü ildə Yunis Məmmədovla birlikdə “Orxon-Yenisey abidələri” adlı kitabı nəşr etdirmişdir. Kitabda Orxon abidələrinin göytürk əlifbası ilə yazılmış mətni, onun latın əlifbası ilə transkripsiyası, həmçinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi verilmişdir. Bunlarda əlavə, müəllifin abidələrin mətninə verdiyi izahlar, eləcə də abidələrin tarixi, tapılması və tədqiqi, qədim türk yazısı və göytürklərin tarixi haqqında xeyli məlumat var. Kitabda abidələr haqqında verilən izahlarda onların dil xüsusiyyətlərinə də müəyyən qədər diqqət yetirilmişdir. Məsələn, Kül tigin abidəsinin qrafik, fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətləri verilmişdir [80, s.84-86].

Sonralar bu sahədəki fəaliyyətini genişləndirən Ə.Rəcəblinin “Qədim türk yazısı abidələri” adlı 4 cildlik kitabı da çap olunmuşdur. Bu kitabın birinci hissəsi (2009) Göytürk yazısı abidələrinə həsr olunmuşdur və onun birinci cildində Orxon abidələri də özünə yer tapmışdır. Kitabda qədim türklər, onların tarixi, göytürk yazısı abidələrinin tədqiq tarixi, abidələrin müxtəlif xüsusiyyətlərə görə təsnifi kimi məsələlərə geniş yer verilmişdir [76, s.5-256]. Orxon abidələrin hamısını bütöv şəkildə əks etdirməsi baxımından bu kitab böyük əhəmiyyət daşıyır və bir çox tədqiqatlarda əsas mənbələrdən biri kimi istifadə olunur.

Ramiz Əskərin bu sahədə xidmətləri olmuşdur. O, 2012-ci ildə “Orxon abidələri” adlı kitab nəşr etdirmişdir.

Orxon abidələrinə dair aparılan tədqiqatların bir qismi isə abidələrin yazıldığı əlifbanın mənşəyinə həsr olunmuşdur. Belə tədqiqatlarda göytürk əlifbasının türklər tərəfindən yaradılmış orijinal bir yazı, yoxsa başqa bir əlifbanın qədim türklər tərəfindən götürülüb dəyişdirilmiş variantı olması barədə müxtəlif fi-

kirlər əks olunmuşdur. Bu məsələyə dair yazılmış əsərlər sırasında A.S.Amanjolovun “История и теория древнетюркского письма” (“Qədim türk yazısının tarixi və nəzəriyyəsi” – 2003) adlı tədqiqatını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Kitabda yalnız qədim türk yazısı haqqında yox, həm də qədim türklərin tarixi, Orxon abidələrindəki *türk, türges* və *keşeres* terminləri haqqında məlumat verilmişdir. Burada qədim türk abidələrinin, o cümlədən Orxon abidələrinin mətnləri də (Kül tigin, Ongin və Tonyukuk) təqdim olunmuşdur. A.S.Amanjolov şumer-türk uyğunluqlarından da söz açmışdır. Müəllifin fikrincə, Cənubi Sibir və Yeddisuda türk runik əlifbasının formalaşması e.ə. I minilliyin ortalarına təsadüf edir [190, s.295]. Amanjolov yazır ki, türk runik əlifbası ilkin sami, qədim yunan, italik və Kiçik Asiya əlifbaları ilə genetik cəhətdən bağlı olub, daha qədim loqoqrafik və ya əlifba yazısına gedib çıxır (e.ə. III-II minilliklər) [190, s.295]. Bu fikir mübahisə doğurur, çünki müəllifin təqdim etdiyi heç bir əlifbada samitlərin ön sıra və arxa sıra variantları ayrıca işarələrlə verilməmişdir, bunu müəllifin özünün verdiyi cədvəldən də [190, s.296] görmək olar. Onu da əlavə etmək lazımdır ki, göytürk əlifbası qrafik cəhətdən və hərflərin formalarına görə müəllifin qeyd etdiyi əlifbalara bənzəmir.

V.Q.Quzevin “Göktürk yazısının kendiliğindən doğma (otokton) mənşei varsayımını esaslandıran deliller” (“Göytürk yazısının öz-özündən doğan (avtoxton) mənşəyi fərziyyəsini əsaslandıran sübutlar” – 2001) adlı məqaləsi də bu məsələyə həsr olunmuş tədqiqatlardandır. Məqalədə müəllif göytürk yazısındakı müxtəlif işarələrin piktoqramlardan əmələ gəldiyi nəticəsinə gəlmişdir: *at*, *ay*, *eb*, *ər*, *ok* və s. [131, s.212].

Sonralar V.Q.Quzev Sergey Qriqoryeviç Klyaştorını ilə birlikdə qədim türk yazısına dair “Древняя письменность Великой степи” (“Böyük Çölün qədim yazısı” – 2007-2008) adlı məqalə də yazmışdır. Məqalədə əvvəlcə müxtəlif tədqiqatçıların qədim türk yazısının formalaşması haqqındakı fikirləri xülasə edilmişdir. Müəlliflər qədim türk yazısının formalaşmasına

təsir edən morfonoloji xüsusiyyətləri müəyyənləşdirmişlər: tək-hecalı sözlərin olması, saitlərin saitlərlə, samitlərin isə samitlərlə yanaşı işlənməsinin məhdudluğu, heca tipləri, aqlütinasiya və ahəng qanunu [199, s.159]. Qədim türk yazısının piktoqramlar əsasında meydana çıxması fikri burada da təkrarlanmışdır [199, s.162].

Azərbaycanda da qədim türk əlifbasının mənşəyinə dair əsərlərdən biri kimi Yadigar Əliyevin “Qədim türk əlifbası: tarixi, mənşəyi, təşəkkülü” (2008) adlı kitabının adını çəkmək olar.

1.1.2. Orxon abidələrinin tarixi və ədəbi baxımdan tədqiqi

Bir daha qeyd etmək olar ki, Orxon abidələrinin tədqiqi yalnız türklərin dillərinin deyil, türk xalqlarının tarixinin və ədəbiyyatının öyrənilməsi üçün də böyük əhəmiyyət daşıyır.

Abidələrin tarixi baxımdan tədqiq olunmasına həsr olunmuş əsərlər aşağıda verilir:

S.Q.Klyaştorını 1964-cü ildə yazdığı “Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии” (“Qədim türk runik abidələri Orta Asiya tarixi üzrə mənbə kimi”) adlı tədqiqatında run yazısı, türk runik abidələrinin təsnifi, Orxon abidələrinin tarixşünaslıq əhəmiyyəti kimi məsələlərə toxunmuşdur. Kitabın əsas hissəsi isə Orta Asiya tarixinin və həmin ərazidə baş vermiş mühüm hadisələrin izahına ayrılmışdır ki, burada Orxon abidələrinin verdiyi məlumatlara əsaslanılmışdır. Kitabda Birinci türk xaqanlığı, İkinci imperiya, Karağan xaqanın hakimiyyəti, Qırğız xaqanlığı, doqquz oğuzlar, soqqlarla münasibət, Çinlə müharibələr, türklərin ipək ticarətində rolu, qədim türk əfsanələri, Arqu ölkəsi və s. məsələlərdən bəhs edilmişdir. Kitabın “Orxon abidələrinin tarixi əhəmiyyəti” adlı bölməsində abidələr və onların ifadə etdiyi tarixi hadisələr nəzərdən keçirilmişdir [209, s.55-70].

Lev Qumilyov 1967-ci ildə nəşr etdirdiyi və bu sahəyə aid ən yaxşı əsərlərdən biri hesab olunan “Древние тюрки”

(“Qədim türklər”) adlı kitabında qədim türklərin tarixini, xüsusən İkinci Göytürk imperatorluğu zamanı baş vermiş hadisələri müəyyənləşdirmək üçün digər yazılı mənbələrlə yanaşı, Orxon abidələrinin materiallarından da istifadə etmişdir. Kitabda “Göytürklər özləri haqqında” adlanan hissə bu cəhətdən diqqətəlayiqdir. Məhz bu hissədə Orxon abidələrində göytürklər və onların tarixi haqqındakı verilmiş məlumatlara xüsusi yer ayrılmış, abidələrin janrı, kompozisiyası kimi məsələlərə də diqqət yetirilmişdir. Müəllifin fikrincə, abidələrdə tarixi hadisələr tam verilməmişdir, onların əsas əhəmiyyəti türklərin VIII əsrdəki mədəniyyətini, dinini, ideologiyasını tam şəkildə əks etdirməsidir [53, s.390].

N.Q.Şaymerdinovanın “Язык в представлении картины мира древних тюрков” (“Qədim türk dünyası mənzərəsinin təsvirində dil”) adlı məqaləsində runik abidələr əsasında qədim türklərin maddi və mənəvi, psixoloji dünyası təsvir olunmuşdur. Burada əsas diqqət Kül tigin, Bilgə kağan və Tonyukuk abidələrində kəmiyyət, məkan və zaman kateqoriyalarını ifadə edən dil vahidlərinə yönəldilmişdir. Belə dil vahidlərinə *teğrimay*, *yer-sub*, *ata-uruk*, *tört buluq*, *Temir kapıq* və s. daxil edilmişdir. Müəllif bu söz və ifadələr vasitəsilə türk düşüncəsindəki dünya modelini müəyyənləşdirməyə çalışmışdır [255, s.75].

Orxon-Yenisey abidələrinə əsaslanaraq qədim türklərin həyat tərzi, dini inancları barədə də araşdırmalar aparılmışdır. Bunlardan S.Derinin “Göktürk kitabelərində türk dini inancının izləri” (2014) adlı məqaləsini göstərmək olar. Əsərdə qədim türk dini inancında səma və Tanrı arasında əlaqə, Tanrının mövqeyi və funksiyaları nəzərdən keçirilmişdir. Müəllif göytürklərə məxsus qədim yazılı abidələrə əsaslanaraq belə qənaətə gəlmişdir ki, qədim türk düşüncəsində Tanrı insan həyatına və ictimai hadisələrə müdaxilə edə bilər. S.Derin göytürk abidələrinin qədim türk inancındakı rolunu belə ifadə etmişdir: “*Göytürk kitabələri yuxarıda da bildirdiyimiz kimi, keçid dövrü əsəri səciyyəsi daşıyır. Kitabələrdə bir tərəfdən türk mifologiyasının izləri görünür, bir*

tərəfdən də sistemləşmiş bir inanca keçidin izləri görünür” [118, s.472]. Onun fikrincə, mifologiyanın izləri *umay*, *yer sub* kimi anlayışlarda, sistemləşmiş dini inanca keçid isə *teşri* anlayışında ifadə olunmuşdur.

1996-cı ildə Əfzələddin Əsgər və Məmmədəli Qıpçağın birlikdə nəşr etdirdikləri “Türk savaşı sənəti” adlı kitabda qədim türklərin həyat tərzini, ideologiyasını, qədim türklərə aid dövlət quruluşu və bu dövlətin hərbi strukturu və s. məsələlər barədə məlumatlar verilir. Bu məlumatların verilməsində digər türk yazılı abidələri və dastanları, türklərin tarixinə dair materiallarla yanaşı, Orxon abidələrinin də materiallarından istifadə olunmuşdur. Adından da göründüyü kimi, kitabda ən geniş yeri qədim türklərin hərbi həyatı haqqında məlumatlar tutur: savaşı ideologiyası, hərbi əlaqə, silahlar, ordunun tərkibi, hərbi taktika və s. Qədim türk dövlət quruluşundan da bəhs edən müəlliflərin fikrincə, qədim türk abidələrindəki *el* “imperiya” deməkdir və buraya yalnız göytürklər yox, onlara tabe olan çoxsaylı tayfalar daxildir [37, s.44].

T.Z.Rısbekov “Культура тюркской государственности – важное национальное наследие” (“Türk dövlətçilik mədəniyyəti – mühüm milli irs” – 2013) adlı məqaləsində Orxon abidələrinin verdiyi tarixi məlumatlar əsasında Qərbi türk xaqanlığının tarixini təsvir etmişdir. Qədim türklərin dövlət quruluşundan bəhs edən müəllif burada hərbi qüdrətin və hərbi ruhun güclü olmasına baxmayaraq, insanlara zülm olunması kimi hadisələrin olmadığını bildirmişdir. T.Z.Rısbekov göstərir ki, bunun səbəbi Göytürk xaqanlığında dövlətin əsas məqsədinin “xalqa xidmət” və “ona xeyir vermək” olmasıdır [236, s.92].

Orxon abidələrinə ədəbi nümunələr kimi yanaşan tədqiqatçılar da olmuşdur. Belə tədqiqatçılardan biri də F.Y.Korşdur. O, türk xalq şeirinin qədim nümunələrindən söhbət açdığı kitabda Kül tiginə və Bilgə kağana həsr edilmiş abidələrinə də yer vermiş, adı çəkilən abidələrdə qədim türklərin xalq şeirinə məxsus ritmi görmüşdür [216, s.1].

Nihat Sami Banarlı Kül tigin və Bilgə kağan abidələrinin müəllifi Yolluğ tiginin türk ədəbiyyatının ilk nümayəndələrindən biri kimi göstərmiş, onu “böyük türk yazarı” adlandırmışdır. Müəllifin fikrincə, Yolluğ tiginin Kül tigin abidəsinin sonunda özü haqqında məlumat verdiyi hissə 6 mısradan ibarət, 7 hecalı, 4+3 bölgüsü daşıyan şeirdir və yazıya alınmış ilk türk şeiri nümunəsidir [104, s.46].

İ.V.Stebleva bu sahə ilə daha müntəzəm məşğul olmuşdur. İ.V.Steblevanın qədim türklərə məxsus abidələri poetik cəhətdən araşdırdığı kitablara “Поэзия тюрков VI-VIII веков” (“Türklərin VI-VIII əsrlərdəki poeziyası” – 1965), “Поэтика древнетюркской литературы и ее трансформация в раннеклассических период” (“Qədim türk ədəbiyyatının poetikası və onun ilkin klassik mərhələdə transformasiyası” – 1976) və “Жизнь и литература доисламских тюрков: историко-культурный контекст древнетюркской литературы” (“İslamaqədərki türklərin həyatı və ədəbiyyatı: qədim türk dəbiyyatının tarixi-dini konteksti” – 2007) adlı kitablar daxildir. İ.V.Stebleva bu əsərlərdə Orxon abidələrini bədii abidələr kimi təqdim etmiş, bu abidələri yazan müəlliflərin böyük şairlər olduğu qənaətinə gəlmişdir. Müəllif Tonyukuk, Kül tigin və Bilgə kağan abidələrini forma və məzmun cəhətdən diqqətlə təhlil etmiş, bu abidələrin bədii ifadə vasitələri sistemini müəyyənləşdirmişdir. O, abidələrin sətirlərindəki heca sayını da nəzərdən keçirmişdir [244, s.156-172]. İ.V.Stebleva qədim türklərin dini və mifoloji təsəvvürlərinin abidələrdə öz əksini tapmasına da diqqət yetirmişdir. O, qədim türklər haqqındakı məlumatları qədim türk dövlətləri üzrə qruplaşdırmışdır: Türk xaqanlığı, Uyğur xaqanlığı, Yenisey qırğızlarının dövləti və Koço dövləti.

Orxon abidələrinin bədii əsərlər olması ilə bağlı fikirlər Tofiq Hacıyevin “Orxon-Yenisey kitabələri: janr xüsusiyyətləri” (2004) adlı məqaləsində də təqdim olunmuşdur. Müəllif burada Kül tigin və Bilgə kağan abidələrinə qəhrəmanlıq dastanları kimi yanaşmış və onların türklərin qədim epos yaradıcılığına ya-

xın xüsusiyyətlərinə diqqət yetirmişdir. T.Hacıyev həmin abidələrdəki müxtəlif bədii ifadə vasitələrinə əsaslanmış və burada paralelizm, heca sayı, qafiyə və inversiya kimi vasitələrin varlığını göstərmişdir. O, Kül tigin abidəsi və Bilgə kağan abidəsindən fərqli olaraq, Tonyukuk abidəsini tarixi salnamə kimi qəbul etmişdir. Abidələrin linqvistik və poetik xüsusiyyətləri ilə bağlı məlumat verən müəllif yazmışdır: *“Orxon kitabələrinin dilində ideal qrammatika var. Bu ideal keyfiyyət söz sırasında da görünür”* [42, s.41]. T.Hacıyevin Orxon abidələrində ləffü-nəşr poetik fiqurunun nümunəsini müəyyənləşdirməsi diqqətəlayiqdir [42, s.43].

Vəli Osmanlının 2008-ci ildə “Qədim türk ədəbiyyatı (VI-X əsrlər)” adlı kitabının üçüncü fəslində də Orxon abidələrinin bədii ədəbiyyat nümunələri kimi öyrənilməsi məsələsinə həsr olunmuşdur. Burada müəllif həmin yazılı abidələri qədim oğuzlara aid etməklə yanaşı, onları ümumtürk ədəbiyyatının nümunələri kimi də təqdim etmişdir. Onun fikrincə, Orxon abidələri oğuzlara məxsusdur [69, s.53]. V.Osmanlı Orxon və Yenisey abidələrinin ədəbi cəhətdən bir-birindən tamamilə fərqləndiyini göstərmişdir [69, s.53].

1.1.3. Orxon abidələrinin tədqiqində linqvistik yanaşma

Orxon abidələrinin oxunma, tərcümə olunma və nəşr edilmə işindən sonra tədqiqatçılar abidələrin dil xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə də yönəlmişlər və bu sahədə geniş iş görmüşlər. Əksər tədqiqatlarda Orxon abidələri ayrıca götürülməsə də, qədim türk dilinə, yaxud Orxon-Yenisey abidələrinə həsr olunmuş araşdırmalarda bu abidələr barədə məlumatlar verilmişdir.

Qədim türk yazılı abidələrinin dilinə həsr olunmuş tədqiqatlardan biri A. fon Qabenin “Alttürkische grammatik” (“Qədim türk dilinin qrammatikası” – 1941) adlı əsəridir ki, “Eski Türkçenin grameri” adı altında türk dilində çap olunmuşdur (1988). Bu kitabda qədim türk dilinin müxtəlif cəhətləri təhlil

edilmişdir. A. fon Qaben qədim türk dilinin dialektləri, qədim türk abidələrinin yazıldığı əlifbalar barədə məlumatlar vermişdir. Kitabın əsas hissəsi qədim türk dilinin fonetik (sait və samitlərin dəyişmələri, heca düşümü) və leksik quruluşu (qədim türk dilində alınma sözlər), abidələrdəki söz yaradıcılığı prosesləri (isim, sifət və feil düzəldən şəkildə), abidələrin morfoloji (adlar, feillər, köməkçi nitq hissələri və qrammatik kateqoriyalar) və sintaktik quruluşuna (söz birləşmələri, qoşalaşma, qüvvətləndirmə, cümlədə söz sırası, cümlənin quruluşu) həsr olunmuşdur. Sonra isə qədim türk yazılı abidələrindən mətn nümunələri və abidələrin sözlüyü təqdim olunmuşdur. A. fon Qaben özü kitabda nəzərdən keçirilmiş abidələri və onların aid olduğu dövrü belə təqdim edir: *“Bu qrammatika orta əsrlərdə göytürk əlifbası ilə yazılmış kitabələrdən, hələ İslamla əlaqədə olmamış Orta Asiya əlyazmalarından və blok çap nüsxələrindən bəhs edir”* [129, s.1]. Ümumiyyətlə, burada nəzərdən keçirilən əsas abidələr 750-1300-cü illərə aiddir ki [129, s.3], bu da müəllifin qədim türk dövrünün müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı fikirlərini əks etdirir. Bizcə, müəllif bu abidələrdə bir kitabda ümumiləşdirməkdə haqlıdır, çünki həmin dövrün yazılı abidələri linqvistik cəhətdən birbirinə çox yaxındır və ortaq dil xüsusiyyətlərinə malikdir. Linqvistik məlumatların və təhlillərin genişliyi, abidələrin dili ilə bağlı məsələlərin əksəriyyətinin əhatə olunması cəhətindən bu kitab yazıldığı dövrdən etibarən tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir.

Marsel Erdal *“A grammar of Old Turkic”* (*“Qədim türk dilinin qrammatikası”* – 2004) adlı kitab yazmışdır. Burada qədim türk dili haqqında çox əhatəli məlumatlar vardır. Onun fonetik xüsusiyyətləri, səs tərkibi (saitlər, samitlər, onların variantları, səs dəyişmələri, sözlərin fonetik cəhətdən birləşməsi) dərinləndirilmiş, morfonologiyası, abidələrin dilindəki milli və alınma söz kökləri, qədim türk dilinin morfoloji (adlar, əvəzlilər, saylar, feillər, zərflər və ədatlar, qrammatik kateqoriyalar) və sintaktik strukturunun müxtəlif hissələrinə aid linqvistik xüsusiyyətləri

siyyətlər (hal formalarının funksiyaları, ismi birləşmələr, qoşmalı birləşmələr, cümlə quruluşu, budaq cümlələr) təhlil olunmuşdur. Nəhayət, qədim türk dilinin praqmatik və modal xüsusiyyətləri, eləcə də leksik quruluşu haqqında danışılmışdır. Nitq hissələrindən bəhs olunarkən onların formalaşmasında iştirak edən bəzi leksik şəkilçilər də qeyd olunmuşdur. Məsələn, isimlər bəhsində antonimlik və paralellik məsələlərinə nəzər yetirilmiş və *-li* şəkilçili qoşa sözlərdən söz açılmışdır [277, s.167]. Abidələrin dil xüsusiyyətlərinə daha geniş nöqtəyi-nəzərdən və yeni yanaşmalar aspektindən müraciət edən bu əsərdən bir çox dil vahidlərinin, o cümlədən sözlərin və şəkilçilərin mənşəyi barədə məlumat almaq mümkündür.

M.Erdalın tədqiqat əsərlərindən biri “Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon” (“Qədim türk dilində söz yaradıcılığı. Leksikaya funksional yanaşma”, 2 c., 1991) adlı kitabıdır. Adı çəkilən araşdırmada qədim türklərin yazılı abidələrindəki sözyaratma yollarından bəhs olunmuş, əsas yer abidələrin dilində ən məhsuldar söz yaradıcılığı üsulu olan morfoloji üsula verilmişdir. Qədim türklərin işlətdiyi sözdüzəldici şəkilçilərin hər biri barədə məlumat verilmiş və həmin şəkilçilərlə düzəlmiş sözlər bir növ lüğət şəklində təqdim edilmişdir. Kitabda qədim türk dilinə məxsus düzəltmə sözlərə verilən nümunələrin seçilməsində, əsas etibarilə, C.Klousonun 1972-ci ildə nəşr etdirdiyi lüğətinin və 1969-cu ilə aid “Qədim türk lüğəti”nin materiallarına əsaslanılmışdır. Kitabın birinci cildində kiçiltmə və əzizləmə bildirən şəkilçilərə [276, s.39-55], çoxaltma və azaltma dərəcəsi göstəricilərinə [276, s.59-66], bənzətmə bildirən şəkilçilərə [276, s.67-75] və s. yer verilmiş, ikinci cildə isə təqlidi sözlərdən feil düzəldən şəkilçilər xüsusi qeyd olunmuşdur [276, s.465-473]. Hər hansı bir sözün mənşəyi və yaranma yolu haqqında, yaxud müəyyən şəkilçinin funksiyaları barədə, eləcə də qədim türk dilindəki düzəltmə sözlər barədə məlumat əldə etmək üçün kitab qiymətli mənbədir.

Abidələrin dil xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində T.Tekin xidmətləri xüsusi qeyd olunmalıdır. O, “A grammar of Orkhon Turkic” (Orxon türkcəsinin qrammatikası” – 1968) və “Orhon Türkçesi grameri” (“Orxon türkcəsi qrammatikası” – 2003) adlı kitablarında Orxon-Yenisey abidələrinin dil xüsusiyyətlərini incələmişdir. Burada abidələrin orfoqrafik xüsusiyyətləri (səs və hecaları bildirən qrafik işarələr, durğu işarələri), səs tərkibi (saitlər, samitlər, ahəng qanunu, geminasiya, assimilyasiya, dissimilyasiya, səs düşümü, səs artımı, heca düşümü, karlaşma, metateza, vurğu), abidələrdəki söz yaradıcılığı prosesləri (sözdüzəldici şəkilçilər, mürəkkəb sözlər), morfoloji xüsusiyyətləri (ismə məxsus qrammatik kateqoriyalar, əvəzliliklər, saylar, zərlər, qoşmalar, bağlayıcılar, ədatlar, nidalar, feillər, feili sifətlər, feili bağlamalar) və sintaktik quruluşundan (söz birləşmələri, cümlə quruluşu, mürəkkəb cümlələr, ara cümlələr) geniş şəkildə söz açılmışdır. T.Tekin qədim türk dilində *ng* səs birləşməsi nəticəsində *ŋ* samitinin meydana çıxdığını müəyyənləşdirmişdir: *käl(i)ŋün* “gəlinlər” < **kalın* + *-gün*, *aŋar* “ona” < **an* + *-gar* və s. [174, s.77]. Bu xüsusiyyəti qədim uyğur abidələrində də görmək olar, məsələn, *kölünü* “araba” < *kölin* + *-gü*, *közünü* “güzgü” < *közün* + *-gü* və s. Səs əvəzlənmələri, xüsusən *l ~ ş* əvəzlənməsi, tərkibi feil formaları, cümlədə uzlaşma əlaqəsi, söz sırası və s. müəllifin xüsusi əhəmiyyət verdiyi məsələlərdəndir. Müəllif Orxon türkcəsində ismin 9 halını müəyyənləşdirmişdir. Burada digər türk dillərində müəyyənləşdirilmiş hallardan əlavə, istiqamət, bərabərlik, alət və birgəlik halları da verilmişdir [289, s.125]. Bu məlumatların ən dəyərli cəhətlərindən biri sistemli xarakter daşmasıdır. Bunlarla yanaşı, Orxon-Yenisey abidələrinə aid mətn nümunələri də əks olunmuş, abidələrin sözlüyü təqdim edilmişdir. İngiliscə kitabda Kül tigin, Bilgə kağan, Tonyukuk və Ongin abidələri, Türkiyə türkcəsində olan kitabda isə bunlardan əlavə Taryat, Moyun çor, Süci və Yenisey abidələri də verilmişdir. T.Tekin abidələrin düzgün oxunmasına və tərcü-

məsinə xüsusi diqqət yetirmiş, bu barədə mübahisəli məsələlərə də toxunmuşdur.

T.Tekinin “Makaleler II: Tarihi Türk yazı dilleri” (Ankara, 2013) adlı kitabında toplanmış məqalələrinin də bir çoxu qədim türk yazılı abidələrinin, o cümlədən Orxon abidələrinin öyrənilməsinə həsr olunmuşdur. T.Tekinin Tonyukuk abidəsi barədə yazısı da bu əsərdə özünə yer tapmışdır. Kitabda verilmiş məqalələrin ikisi göytürk abidələrində işlənmiş frazeoloji birləşmələrə həsr olunmuşdur. Kitabda qədim türk dilinin morfoloji quruluşu barədə də yazılar vardır. Belə yazılardan biri qədim türk dilindəki yönlük-yerlik hal şəkilçisi *-a*, digəri isə feil adları yarıdan şəkilçi morfem *-duk* ilə bağlıdır.

Kitabdakı maraqlı məqalələrdən biri də qədim türk dilində Çin dilindən alınma sözlərin müəyyənləşdirilməsinə həsr olunmuşdur. Burada qədim türk yazılı abidələrində işlənmiş *ışgiti* “Çin ipəyi”, *kutay* “ağ ipək qurşaq”, *səñün* “general”, *sin* “qəbir”, *yinçü* “inci” kimi sözlərin Çin dilindən alınma olduğu göstərilmişdir. Xüsusən *ışgiti* sözünün verilməsi diqqəti cəlb edir, çünki bu söz müxtəlif şəkildə oxunmuş və mənalandırılmışdır. Maraqlıdır ki, T.Tekin *ışgiti* “bir növ naxışlı ipək Çin parçası” və *kutay* “ağ ipək qurşaq” kimi izah etmiş və bir-birindən fərqləndirmişdir [176, s.503].

Cengiz Alyılmaz “Orhun yazıtlarının söz dizimi” (“Orxon abidələrinin sintaksisi” – 1994) adlı dissertasiyasında Orxon abidələrinin sintaktik quruluşu ilə yanaşı, abidələrin leksik quruluşu (abidələrin dilindəki alınma sözlər, sadə sözlər, söz düzəldici şəkilçilər, mürəkkəb sözlər, mürəkkəb adlar) və morfoloji xüsusiyyətləri (isim və feillərə məxsus qrammatik kateqoriyalar) haqqında da geniş araşdırma aparmışdır. C.Alyılmaz burada abidələrin linqvistik xüsusiyyətlərinə fərqli bir bucaqdan – anlayışların işarələnməsi baxımından yanaşmışdır. Başqa sözlə, abidələrdəki dil vahidlərini ayrıca bir məfhum ifadə edib-etməsinə əsasən müəyyənləşdirmişdir. Dissertasiyada Orxon abidələrinin onomastikası barədə də məlumat verilmişdir [99, s.27-36]. Xü-

susi olaraq abidələrin sintaktik quruluşuna həsr olunması və hər bir sintaktik xüsusiyyətin ayrı-ayrılıqda işlənməsi dissertasiyanın əhəmiyyətini artırır.

Osman Mert də “Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında boşluk karakterinin kullanımıyla ilgili karşılaşılan farklılıklar” (“Köl tigin və Bilgə kağan abidələrindəki boşluq işarəsinin işlənməsi ilə bağlı rast gəlinən fərqlər” – 2013) adlı məqaləsində abidələrdə boşluq, yaxud ayırma işarəsinin funksiyası və işlənmə məqamlarının geniş təhlilini vermişdir. O müəyyənləşdirmişdir ki, abidələrdə bu işarədən istifadədə heç də həmişə sistem görünmür. Bu da mətnin yazıldığı daşın ölçüsü ilə bağlıdır. Belə ki, mətnin mənasının dəqiq başa düşüləcəyi məqamlarda boşluq işarəsinə (:) qənaət edilmiş, adətən 2, nadir hallarda isə 3 və ya 4 söz boşluqsuz yazılmışdır [150, s.28].

Son dövrlərdə aparılan araşdırmalar yeni qədim türk abidələrinin tapılması və oxunmasına, eləcə də daha əvvəlki dövrlərdə tapılmış abidələrin oxunması və tərcüməsi barədə yeni təkliflərin verilməsinə, bu abidələrin üslubi cəhətdən tədqiqinə, onların müxtəlif dil xüsusiyyətlərinin ayrı-ayrılıqda öyrənilməsinə həsr olunmuşdur.

Son dövrlərdə Türkiyə dilçiliyində Orxon abidələrinə və ümumiyyətlə qədim türk yazılı abidələrinə dair yazılmış kitablara Doğan Aksanın “En Eski Türkçenin izlerinde” (2000), Cengiz Alyılmazın “Orhun Yazıtlarının bugünkü durumu” (2005), “(Kök)türk harfli yazıtların izi ile” (2008), Yavuz Tanyerinin “Göktürk yazısı ve Orhun Türkçesi (Ses ve Biçim Bilgisi, Örnek Metinler, Sözlük)” (2011) adlı kitablarını misal göstərmək olar.

Hatice Şirinin “Eski türk yazıtları söz varlığı incelemesi” (Ankara, 2016, 750 s.) adlı kitabı qədim türk yazılı abidələrinin lüğət tərkibinin öyrənilməsinə həsr olunmuşdur. Birinci bölmədə kitab haqqında ümumi məlumat verilmiş, tədqiqatın məqsədi, tədqiqat metodu, mənbələr (yazılı abidələrin mətnləri, lüğətlər, dilçilik araşdırmaları, qədim türk tarixi ilə bağlı araşdırmalar, qədim türklərin istifadə etdiyi titullar və rütbələrə həsr olunmuş

araşdırmalar) və izahlar verilmişdir. Burada qədim türk yazılı abidələrinin tapılması və araşdırılması tarixinə də toxunulmuşdur.

Kitabın ikinci bölməsi onun həm həcm, həm də məzmun etibarilə əsas hissəsidir. Bu hissədə qədim türk yazılı abidələrinə işlənmiş leksik vahidlər ayrı-ayrı qruplar halında toplanmışdır: şəxs adları, yer adları, tayfa və boy adları, keyfiyyət bildirən sözlər, tərz, yer, zaman bildirən sözlər, əvəzlilər, ədatlar və bağlayıcılar. Sonra isə bu qruplara daxil olan sözlər mövzu baxımından ayrılmışdır: zaman, dövr bildirən sözlər, bitki, heyvan adları, coğrafi adlar, məişət bildirən sözlər, qohumluq bildirən sözlər, titul və rütbə bildirən sözlər, hərəkət və vəziyyət bildirən feillər, zehni hərəkət bildirən feillər, köməkçi feillər və s. Tam oxuna bilməyən və mənası anlaşılmayan sözlər “mövzu sahəsi müəyyənləşdirilə bilməyən sözlər” adlı əlavə qrupda birləşdirilmişdir.

Dördüncü bölmə istifadə olunmuş yazılı abidələrin mətnlərindən ibarətdir. Burada nəzərdən keçirilmiş qədim türk yazılı abidələri üç qrupa təqdim edilmişdir: 1. Monqolustan bölgəsi xaqanlıq və bəylik abidələri (Orxon abidələri də buraya daxildir); 2. Yenisey bölgəsi qəbirüstü abidələri; 3. Altay bölgəsi abidələri.

Müəllif özü kitabı tematik lüğət kimi yazdığını qeyd etmişdir [170, s.25]. Kitab qədim türk dilinin leksik quruluşu haqqında məlumat almaq, ayrı-ayrı sözlərin abidələrdəki vəziyyəti, hansı formada, hansı mənada işlənməsi barədə məlumat verməklə yanaşı, müəyyən məzmun qrupa daxil olan sözləri öyrənmək üçün əhəmiyyətlidir.

Son dövrlərdə qədim türk yazılı abidələrinin dilinə həsr olunmuş bir tədqiqat da Serkan Şen tərəfindən aparılmışdır: “Eski Türkçenin deyim varlığı” (Ankara, 2017). Kitabda qədim türk yazılı abidələri üç dövr halında qruplaşdırılaraq nəzərdən keçirilmişdir. Birinci dövrə türk runik əlifbası ilə yazılmış abidələr daxil edilmişdir. Bu abidələrin Monqolustan, Yenisey, Cənubi

Sibir, Altay dağları, İrtiş çayı hövzəsi və b. yerlərdən tapıldığı göstərilir. İkinci dövr qədim uyğur yazılı abidələri dövrü adlandırılmış və buraya Monqolustandakı uyğur dövlətinin süqutundan sonrakı mərhələyə aid yazılar aid edilmişdir. Üçüncü dövr isə Qaraxanlı dövrüdür. S.Şen bu dövrün mənbələri kimi “Qutadğu bilig”, “Divanü lüğət it-türk” əsərlərini və Quranın türk dillərinə ilk tərcümələrindən birini götürmüşdür.

Burada Orxon abidələrindəki aşağıdakı frazeoloji birləşmələr verilmişdir: *adak kamşat-, emgek kör-, işig küçüg ber-, oplayu teg-, tügünlüg at* [169, s.269].

Kitabın əsas hissəsində qədim türk dilində işlənmiş frazeoloji birləşmələr ayrı-ayrılıqda təqdim olunmuşdur. Bu hissədə hər bir frazeoloji birləşmə müasir türk dilinə uyğunlaşdırılmış variantı, izahı və qədim türk yazılı abidələrində işlənməsinə aid nümunə ilə birlikdə təqdim olunmuşdur.

Kitabda frazeoloji birləşmələr müxtəlif xüsusiyyətlərinə görə təsnif edilmiş və qruplaşdırılmışdır. S.Şen mövzusunə görə frazeoloji birləşmələrin aşağıdakı növlərini müəyyənləşdirmişdir: ad, qohumluq, and, arzu, bəxt, iradə, cəsarət, mərhəmət, xoşbəxtlik, təcrübə, yuxu, kömək və s. bildirən frazeoloji birləşmələr. Qədim türk dilinin frazeoloji birləşmələrinə həsr olunmuş xüsusi bir tədqiqat kimi diqqəti cəlb edən kitabda qədim abidələrdə işlənmiş frazeoloji vahidlərin, demək olar ki, hamısı qeydə alınmış və diqqətli şəkildə təhlil olunmuşdur. Kitab bu sahəyə dair yazılmış ən ciddi tədqiqatlardan biridir.

Rusiyada qədim türk yazılı abidələrinin linqvistik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi sahəsində aparılan tədqiqatlar arasında V.M.Nasilovun, V.G.Kondratyevin, A.N.Kononovun və başqalarının əsərlərinin adlarını xüsusi qeyd etmək lazımdır.

V.M.Nasilovun “Язык орхон-енисейских памятников” (“Orxon-Yenisey abidələrinin dili” – 1960) adlı kitabı VI-VIII əsrlər türk yazılı abidələrinin qrammatik quruluşunun təsvirinə həsr olunmuşdur. Bu kitabda abidələrin qrammatik xüsusiyyətləri (adlar, qoşmalar, bağlayıcılar, feillər, sin-

taktik xüsusiyyətlər) diqqət mərkəzinə qoyulmuşdur. V.M.Nasilov bu tədqiqatında Orxon-Yenisey abidələrinin fonetik və qrafik xüsusiyyətləri, eləcə də leksik tərkibi haqqında qısa məlumat vermişdir. Kiçik həcmli bu kitab abidələrin dili barədə ümumi məlumat verir. Kitabda feilin təsriflənməyən formalarının tərkibində feil adlarının verilməsi diqqəti cəlb edir. Müəllifin feil adlarına aid etdiyi şəkilçilər, əslində, feili sifət göstəriciləridir: -*duk*, -*mış*, -*ır*, -*taçı*, -*ğma* [226, s.52-58].

V.G.Kondratyevin bu sahəyə dair əsərlərindən “Очерк грамматики древнетюркского языка” (“Qədim türk dili qrammatikasının oçerki” – 1970) və daha böyük həcmli “Грамматический строй языка памятников древнетюркской письменности VIII-XI вв” (“VIII-IX əsr qədim türk yazısı abidələri dilinin qrammatik quruluşu” – 1981) adlı kitabları göstərmək olar. Birinci kitabda abidələrin qrammatik xüsusiyyətlərinin (ismə məxsus qrammatik kateqoriyalar, sifətlərin düzəldilməsində işlənən şəkilçilər, say və əvəzliliklərin mənaca növləri, feillərin qrammatik məna növləri, şəkilləri, feili sifətlər, feili bağlamalar, qoşa feillər, feil düzəldən şəkilçilər, zərflər, qoşma, *ärinç* modal sözü, bağlayıcı və ədatlar) öyrənilməsinə üstünlük vermişdir. Bu da həmin dövrdə abidələrin öyrənilməsi ənənəsinə uyğundur. Kitabda qoşa feillər fərqləndirilmiş, buraya *oplayu təgdi*, *irtürü itimiz*, *opulu kirip* kimi birləşmələr daxil edilmişdir [210, s.46].

İkinci kitab həcm etibarilə daha genişdir. Burada qədim türk dilinin fonetikasını və sintaksisinə dair məlumatlar daha geniş şəkildə təqdim edilmişdir. Kitabda qədim türk dilindəki sait və samit fonemlər, onların növləri, həmçinin ahəng qanunundan bəhs edilmişdir. Müəllif abidələrdəki söz birləşmələrini substantiv, adyektiv və feili birləşmələrə, cümlələrini isə nəqli, sual, modal və nida cümlələrinə, sadə və mürəkkəb cümlələrə, eləcə də təkterkibli, natamam və s. cümlə növlərinə ayırmışdır. Birinci kitabdan fərqli olaraq burada abidələrin bütün dil xüsusiyyətlərinə fikir verilməsi onu daha bitkin tədqiqat əsəri kimi qəbul et-

məyə əsas verir. Kitabın dəyərli cəhətlərindən biri qədim türk yazılı abidələrindəki dil xüsusiyyətlərinin müasir türk dilləri ilə müqayisə edilməsidir. Məsələn, burada *-duk* şəkilçili feili sifətlərin işlənməsi Azərbaycan türkcəsi ilə də müqayisə olunmuşdur [211, s.104].

A.N.Кононовun “Грамматика языка тюркских рунических памятников (VII-IX вв.)” (“Türk runik abidələrinin qrammatikası (VII-IX əsrlər)” – 1980) adlı monoqrafiyası bu sahədə sonralar aparılmış tədqiqatlar üçün bir növ bünövrə rolunu oynamışdır. Burada abidələrin tapılması, oxunması, tədqiqi, yerləşməsi, təsnifi, əlifbanın meydana çıxması, abidələrin fonoloji (səs sistemi, sait və samitlərdə ahəng qanunu, apokopa, kontraksiya, proteza, sinkopa, metateza, vurğu və heca) və qrammatik quruluşu (sifətin dərəcələri, feilin təsriflənməyən formaları, köməkçi nitq hissələri, predikativlər, sintaktik əlaqələr, söz birləşmələri və cümlələrin növləri, vasitəli və vasitəsiz nitq), söz yaradıcılığı (türk söz kökünün quruluşu, sözdüzəldici şəkilçilər, mürəkkəb sözlər, fonetik üsul, kalka, zərflərdə söz yaradıcılığı) araşdırılmışdır. Abidələrin morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərinə həsr olunmuş bölmələrdə daha geniş məlumat verilmişdir. Kitaba abidələrdə işlənmiş antropnim, toponim, etnonim, termin və tərcümə olunmayan sözlərin siyahısı da əlavə edilmişdir. Kitabdakı mühüm məlumatlardan biri göytürk və qədim uyğur abidələri arasındakı fərqli dil xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsidir [214, s.35-36]. Orxon-Yenisey abidələri ilə bağlı aparılan tədqiqatlar üçün əsas elmi mənbələrdən biri hesab olunan kitabın ən yaxşı cəhəti sistemliliyi və verilən məlumatların genişliyidir.

Qubaydulla Aydarov Orxon abidələrinin öyrənilməsinə həsr olunmuş bir neçə kitabın müəllifidir: “Язык орхонского памятника Бильге-кагана” (“Bilgə kağan Orxon abidəsinin dili” – 1966), “Язык орхонских памятников древнетюркской письменности” (“Qədim türk yazısının Orxon abidələrinin dili” – 1971) və “Язык памятников древнетюркской

письменности (V-VIII вв.)” (“Qədim türk yazısı abidələri (V-VIII əsrlər)” – 1986). Müəllifin bu kitablarında Orxon abidələrinin linqvistik tədqiqinə, əsasən, onların leksik tərkibi və qrammatik (morfoloji və sintaktik) xüsusiyyətlərinə dair məlumatlara yer verilmişdir. İkinci kitabda qədim türk yazısı abidələri coğrafi cəhətdən 3 qrupa bölünmüşdür: 1) Yenisey (azlara məxsus); 2) Talas (Orta Asiya); 3) Orxon (oğuz) [189, s.12]. Q.Aydarov da bir çox tədqiqatçı kimi Orxon abidələrini oğuzlara aid etmişdir. Müəllifin Yenisey abidələrini az tayfalarına aid etməsi də maraqlıdır.

Azərbaycanda qədim türk yazılı abidələrinin qrammatik xüsusiyyətləri Ə.Şükürlü, Y.Məmmədov, Y.Əliyev, Ə.Rəcəbli, N.Xudiyev və b. tərəfindən tədqiq olunmuşdur. Əlisa Şükürlünün “Qədim türk yazılı abidələrinin dili” (1993) adlı kitabı bu sahədəki ilk dərsliklərdən biridir. Burada qədim türk yazılı abidələrinin təsnifi, yerləşməsi, tapılması, oxunması, tərcümə və tədqiqi tarixi, qədim türklərin tarixi, göytürk əlifbası barədə məlumatlar verilmişdir. Kitabın əsas hissəsi qədim türk dilinin linqvistik xüsusiyyətlərinə həsr olunmuşdur. Burada qədim türk yazılı abidələrinin səs sistemi, morfemləri, sintaktik vahidləri və lüğət tərkibi nəzərdən keçirilmişdir. Ə.Şükürlü abidələrdə işlənmiş söz qruplarını da müəyyənləşdirmişdir: qohumluq əlaqələri, təbiət hadisələri, zaman anlayışı, şəxs adı və rütbələr, etnik adlar [82, s.69-74]. Kitabda yazılı abidələrdən (göytürk, qədim uyğur abidələri) nümunələr (mətn, latın əlifbası ilə transkripsiya və dilimizə tərcümə) də təqdim olunmuşdur. Bu kitabda müəyyən dil xüsusiyyətlərin təhlilində bəzi yanlışlıqlara və ya yarımçıq məlumatlara təsadüf olursa da, ölkəmizdə bu sahədə yazılmış ilk və sayca az əsərlərdən biri olmaqla tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmiş və geniş istifadə olunmuşdur.

Nizami Xudiyevin “Qədim türk yazılı abidələrinin dili” (2015) adlı dərsliyi də Ə.Şükürlünün kitabına yaxın quruluşda yazılmış, əlavə məlumatlarla genişləndirilmiş və ali məktəblərdə qədim türk dilinin tədrisində istifadə üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Kitabda qədim abidələrin söz ehtiyatı, abidələrdəki alınma sözlər barədə də məlumatlar verilmişdir. Əlisa Şükürlüdən fərqli olaraq Nizami Xudiyev öz kitabında orta əsrlər türk yazılı abidələri haqqında bilgilərə də (“Divanü lüğət it-türk”, “Qutadğu bilig”, “Ətabətül-həqaiq”, “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Qisasül-ənbiya”, “Kodeks Kumanikus”, “Kitab-ül-idrak li-lisan-ül-ətrak” və s.) yer vermişdir. Kitabda Kül tigin, Tonyukuk, Bilgə xaqan, Ongin, Moyun çor, “İrk bitig”, “Sehrkarların sitayışı”, “Altun yaruk” abidələrindən parçalar verilmişdir [47, s.186-360]. Dərslük qədim türk abidələrinin rəsmləri və qədim türk sözlərinin lüğəti ilə tamamlanır. Ə.Şükürlünün kitabında əksini tapmamış bəzi məsələlərə daha çox diqqət yetirməsi, qədim uyğur əlifbası və abidələri ilə bağlı daha çox məlumat verməsi kitabın yeniliyini səciyyələndirir.

Yunis Məmmədov “Orxon-Yenisey abidələrində adlar” (I hissə – 1979, II hissə – 1981) adlı kitablarında adlara daxil olan nitq hissələrinin (isim, sifət, say, əvəzlik) Orxon abidələrindəki leksik və qrammatik xüsusiyyətlərindən danışmış, onların qrammatik quruluşunu təqdim edərəkən bu sözlərin düzəlməsində iştirak etmiş sözdüzəldici şəkilçilər və abidələrin dilindəki mürəkkəb sözlərin formalaşdırılması barədə məlumatlar vermişdir. Kitabın I hissəsində müəllif müəyyənləşdirmişdir ki, qədim türk dilində üçhecalı sadə isimlər azdır, olanların əksəriyyəti də xüsusi adlardan ibarətdir [60, s.6]. Müəllif bu hissədə qrammatik kateqoriyalardan da danışır, hal əvəzlənmələrinə geniş yer verir [60, s.49-52]. II hissədə söz yaradıcılığı məsələlərinə daha geniş yer verilmişdir. Y.Məmmədov Orxon-Yenisey abidələrində müxtəlif söz yaradıcılığı üsulları ilə düzəlmiş sözlərdən geniş danışsa da, onun düzəltmə sözlərdə kökü və onun mənasını ayrıca göstərməməsi bəzi sözlərin başa düşülməsini çətinləşdirir. Məsələn, *yegren* “kəhər” və *adinçığ* “xüsusi” sözlərində [61, s.22] kökü ayrıca qeyd etməyə ehtiyac var, çünki Orxon-Yenisey abidələrinin dili bu sözlərin kökünü müəyyənləşdirmək üçün kifayət etmir. *Adinçığ* sözünün *adin* “başqa” sifəti əsasında dü-

zəldiyini qədim uyğur abidələrinə əsasən söyləmək olar. Y.Məmmədovun Orxon-Yenisey abidələrində daimi substantivləşmə əsasında yaranmış sözləri (*kök, kara, kızıl, karı, süçig*) müəyyənləşdirməsi xüsusilə dəyərlidir [61, s.29].

Yadigar Əliyev abidələrin dilini sonrakı dövrlərin dil materialları ilə müqayisədə tədqiq etmişdir: “Qədim türk (runik) yazılı abidələrindən orta əsrlər türk yazılı abidələrinə keçid: ədəbi dil normalarının inkişafı” (2004), “Orxon-Yenisey abidələri və orta əsrlər türk ədəbi dili – türki” (2005). Birinci kitabdakı mövzular ədəbi dilin normalarının dəyişməsi əsasında qurulmuşdur: fonografik (fonetik), leksik, qrammatik. Leksik norma bölməsində Orxon-Yenisey abidələrinin dilindəki sözlərin orta əsrlərdə məna dəyişikliyinə uğramasından danışılmışdır [34, s.33]. Fonetik normada səs əvəzlənmələri əsas götürülür. Qrammatik normada isə müxtəlif qrammatik norma əlamətlərinin, sintaktik xüsusiyyətlərin dəyişməsi verilmişdir [34, s.66-166].

İkinci kitabda qədim və orta türk dövründə etnik-mədəni mühit və dil proseslərindən söz açılmışdır. Burada əsas diqqət orta əsrlər türk abidələrinin dilinə yönəldilmiş, Orxon-Yenisey abidələri haqqındakı məlumatlar da orta türk dövrü ilə müqayisədə verilmişdir. Müəllif Orxon-Yenisey abidələrində işlənmiş etnik adlara və onların aid olduğu tayfalara da diqqət yetirmişdir [35, s.29]. O, Orxon-Yenisey abidələrində türk sözünün işlənmə məqamları haqqında məlumat vermişdir [35, s.43].

Qızılgül Abdullayeva “Kül tiqin” abidəsi” (2007) adlı kitabında bu abidənin “kiçik abidə” adı ilə də tanınan cənub tərəfinin linqvistik xüsusiyyətlərindən bəhs etmişdir. Burada abidənin qrammatik xüsusiyyətlərinə xüsusi diqqət yetirilmişdir [4]. Kitabın diqqət çəkən cəhəti ayrıca bir abidəyə həsr olunmasıdır.

Gülxanım Vəliyeva “Qədim türk dili” adlı kitabında (2013) türk dilləri tarixinin mərhələləri, qədim türk yazılı abidələrinin tədqiqi və təsnifi kimi məsələlərə toxunmuşdur. Təsnifatda Orxon abidələri oğuz abidələrinə daxil edilmişdir [88, s.35-36]. Burada diqqəti cəlb edən cəhət qədim türk yazılı abidələri-

nin dilinin müasir türk dilləri, o cümlədən Azərbaycan dilinin şivələri ilə müqayisə olunmasıdır.

Qədim türk abidələrinin səs quruluşu və qrammatik əlamətlərinin öyrənilməsi Əbülfəz Rəcəblinin elmi yaradıcılığında əhəmiyyət daşıyır. Onun “Göytürk dilinin fonetikasi” adlı kitabında (2004) göytürk əlifbası ilə yazılmış qədim türk abidələrinin qrafikası, fonologiyası, abidələrdəki fonetik hadisə və qanunlar kimi məsələlər öz əksini tapmışdır [72].

Ə.Rəcəbli “Göytürk dilinin morfoloqiyası” adlı kitabında (2002) abidələrin morfoloji xüsusiyyətlərinə yer vermiş, sözün quruluşu, nitq hissələri kimi məsələlərdən söz açmışdır. Müəllifin köməkçi nitq hissələrinə təqlidi sözlər və predikativləri daxil etməsi diqqəti cəlb edir. Onun feilin qrammatik məna növlərinə aid təsnifatı da digər tədqiqatçılardan fərqlənir. Belə ki, Ə.Rəcəbli feilin növləri arasında keçər növ, keçməz növ, təhrik növü kimi növləri də sadalamışdır [70].

Ə.Rəcəbli göytürk əlifbalı qədim türk abidələrinin sintaksisini də diqqətdən kənar qoymamışdır. Onun “Göytürk dilinin sintaksisi” adlı kitabı məhz bu sahəyə həsr olunmuşdur [71].

Onun “Qədim türk yazısı abidələrinin dili” (II cildə – 2006) adlı tədqiqat işi də var. Bu kitabda qədim türk abidələrinin dil xüsusiyyətləri 2 cildə ümumiləşdirilmişdir. Kitabın I hissəsi qədim türk yazısı abidələrinin fonetika, leksika və morfoloqiya-sına [74], II hissəsi isə sintaksisinə həsr olunmuşdur [75].

Ə.Rəcəblinin “Афинитные формы глагола в языке орхон-енисейских памятников” (“Orxon-Yenisey abidələrinin dilində feilin şəxssiz formaları” – 2008) adlı tədqiqatı abidələrin dilində işlənmiş hərəkət adları, məsdər, feili sifət və feili bağlamalara həsr olunmuşdur. Müəllifin fikrincə, Orxon-Yenisey abidələrində məsdər nümunələrinə təsadüf edilmir, məsdər “İrk bitig”dən etibarən işlənmişdir [233, s.12-13]. Bu kitabda hərəkət adları fərqləndirilmiş və başqa tədqiqatçıların feili sifət göstəricilərinə aid etdiyi bəzi şəkilçilər (məsələn, *-ğu*, *-sık*, *-səg*),

eləcə də *-uş*, *-ma* və *-mak* şəkilçiləri hərəkət adları yaradan şəkilçilərə daxil edilmişdir [233, s.19]. Kitab abidələrdə feilin təsriflənməyən formalarından istifadəyə dair ən geniş məlumat verən tədqiqatdır.

Abidələrin dilinin leksik tərkib və söz yaradıcılığı baxımından öyrənilməsi də aparılan tədqiqatlar üçün səciyyəvidir. Bunların bir qismi lüğət kimi hazırlanmışdır. “Древнетюркский словарь” (“Qədim türk lüğəti” – 1969) adlı lüğətin hazırlanmasında digər qədim türk yazılı abidələri ilə yanaşı Orxon abidələrində qeydə alınmış sözlərdən də istifadə olunmuşdur. Kitab VII-XIII əsrlərin yazılı abidələrini əhatə edir. Kitabın ön sözündə bu dövrün yazılı abidələrinin 5 yazı sistemində yazıldığı qeyd olunmuşdur: Orxon-Yenisey, ərəb, uyğur, manixey və brahmi [201, s.VII]. Təxminən 20000 min söz və ifadədən ibarət olan lüğətdə onomastik vahidlər, o cümlədən coğrafi və etnik adlar da verilmişdir [201, s.VI]. Lüğət Orxon abidələrinin lüğət tərkibinə daxil olan sözlərin digər abidələrlə müqayisəsi üçün əhəmiyyətli mənbədir.

Cerard Klousonun “An etymological dictionary of pre-thirteenth century Turkish” (“XIII əsrə qədərki türk dilinin etimoloji lüğəti” – 1972) adlı kitabında XIII əsrə qədər yazılmış digər qədim yazılı abidələrlə yanaşı, Orxon abidələrinin də lüğət tərkibindən istifadə olunmuşdur. Burada abidələrdə işlənmiş qədim türk sözləri daha sonrakı dövrlərin dil materialları ilə müqayisə olunmuş və onların geniş etimoloji təhlili aparılmışdır. C.Klouson *hapax legomena* adlandırdığı hadisəyə, yəni bəzi sözlərin yalnız bir nümunədə qeydə alınmasına da diqqət yetirmiş və belə sözlərin qədim türk dilində geniş müşahidə olunduğunu, onların əsl türk sözləri olduğunu bildirmişdir [275, s.vii]. Lüğətdə müxtəlif səslərlə başlayan sözlərin bir qrup altında verildiyini görürük, məsələn, D başlığında *d*, *t*, *Ḡ* başlığında *ḡ*, *k*, *x*, B başlığında *b*, *p*, *v*, *w* samitləri ilə başlayan sözlər, A başlığında isə saillə başlayan bütün sözlər verilmişdir. Bu sistem lüğətlə

yeni tanış olan oxucu üçün çətin görünsə də, səs dəyişmələrini nəzərə alsaq, tədqiqatçıların işini asanlaşdırma bilər.

Əbülfəz Rəcəblinin “Göytürk dilinin leksikası” (2004) adlı kitabı da göytürk abidələrinin lüğət tərkibinin öyrənilməsinə həsr olunmuşdur. Kitab leksikologiya haqqında ümumi nəzəri məlumatla başlayır. Burada abidələrdəki onomastik leksika (antroponimlər, toponimlər, etnonimlər), rütbə və vəzifə adları, hərbi terminlər, ümumişlək sözlər haqqında məlumat verilir. Müəllif kitabın bir hissəsini göytürk abidələrindəki söz yaradıcılığı üsulları barədə məlumatlara ayırmışdır. Bu hissə abidələrdəki söz yaradıcılığı prosesləri barədə geniş məlumat verdiyi üçün əhəmiyyətlidir. Kitabda diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri müəllifin digər tədqiqatçıların analitik feillər adlandırdıqları konstruksiyaları situativ feili birləşmələr adı altında təqdim etməsidir: *toğa yori-, yeli bar-, yoriyu kəl-* və s. [73, s.423].

Ə.Rəcəbli Orxon-Yenisey abidələrində söz yaradıcılığını da tədqiq etmiş, doktorluq dissertasiyası əsasında “Глаголообразование в языке орхоно-енисейских памятников” (“Orxon-Yenisey abidələrində feil düzəltmə” – 2009) adlı kitabını çap etdirmişdir. Bu kitabda abidələrin dilində addan düzəlmiş feillər, feilin qrammatik məna növləri, feil tərzləri və mürəkkəb (tərkibi) feillər kimi məsələlərə toxunulur. Feilə əlavə olunub isim düzəldən, yaxud məsdər və feili sifətə yaxın funksiyalı sözlər formalaşdıran şəkilçiləri müəllif hərəkət adı göstəriciləri kimi təqdim etmişdir [234, s.29].

Orxon abidələrinin lüğət tərkibinin öyrənilməsi sahəsində aparılmış tədqiqatlardan biri kimi Aqşın Məmmədovun namizədlik dissertasiyası (2003) əsasında çap etdirdiyi “Tarixi yaddaş milli dil güzgüsündə: qədim türk abidələrinin leksikası və Azərbaycan dili” kitabını göstərə bilərik (2015). Burada qədim türk abidələrinin leksikası (qədim türk sözlərinin müasir Azərbaycan dilindəki izləri, qədim türk abidələrindəki leksik-semantik söz qrupları, qədim türk və Azərbaycan dili dialektlərinin leksik tərkibi) ilə yanaşı, abidələrdəki söz yaradıcılığı üsulları

(leksik-semantik üsul, morfoloji yolla söz yaradıcılığı, sintaktik üsul) barədə də məlumat verilmişdir. Kitabda onomastik vahidlərin də təqdim olunması və söz yaradıcılığına müasir yanaşma diqqəti cəlb edir. Müəllif II Göytürk xaqanlığı dövründə yazılmış və daha çox Orxon çayı hövzəsində tapılmış abidələrin dilində oğuz dil elementlərinin üstünlük təşkil etdiyi fikrində olmuşdur [59, s.50].

Qədim türk yazılı abidələrin onomastikasının öyrənilməsi də türkologiyada aparılan linqvistik tədqiqatların istiqamətlərindən biridir. Əbülfəz Quliyevin “Qədim türk onomastikasının leksik-semantik sistemi” (2001) kitabı abidələrdə işlənmiş xüsusi adlara həsr olunmuşdur.

Bu məsələyə həsr olunmuş əsərlərdən biri kimi Elşən Şükürlünün “Qədim türk yazılı abidələrinin dilində onomastik vahidlər” (2011) kitabının da adını çəkmək olar. Kitabda qədim türk abidələrində etnik adlar, şəxs adları, yer, çay və çöl adları, heyvan adları, rütbə bildirən sözlərdən danışılmışdır. Bununla yanaşı, Kül tigin, Bilgə kağan və Tonyukuk abidələrinin transkripsiya və tərcümələri təqdim olunmuşdur. Kitabda üstünlük Orxon abidələrinə verilmiş və məhz bu abidələrindəki onomastik vahidlərə diqqət yetirilmişdir. Müəllifin *Kül* adının mənası ilə bağlı maraqlı ehtimalı var: *kü* + *-ül* “şöhrətlənmiş” [83, s.36].

Sevinc Əliyevanın eyniadlı namizədlik dissertasiyası (2002) əsasında çap etdirdiyi “Orxon-Yenisey abidələrində toponimlər” (2003) adlı kitabında Orxon-Yenisey abidələrində işlənən toponimlər, onların ifadə etdikləri yerlərlə yanaşı, abidələrin dilindəki toponimlərin hansı üsullarla, hansı leksik vahidlər əsasında əmələ gəlməsi məsələsinə də toxunulmuşdur.

Bizim üçün maraqlı cəhət müəllifin toponimlərin yaranma üsulları barədə yazdıqlarıdır. Burada toponimlərin leksik, morfoloji və sintaktik olmaqla üç yaranma üsulu müəyyənləşdirilir və bu üsulların hər biri ilə yaranmış toponimlər ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirilir. Morfoloji üsulla yaranmış toponimlərdən söz açan müəllifin toponimlərin yaranmasında iştirak edən söz-

düzəldici şəkilçiləri qruplaşdırması da diqqəti cəlb edir: *-ak/aq, -qan, -la, -lı, -liğ/-luq, -çu, -man/-men* şəkilçiləri. Kitabda qədim türk yazılı abidələrindəki ayrı-ayrı toponimlərin yaranması və mənası barədə də məlumat verilmişdir. Məsələn, müəllif *Kög-mən* yer adının *kög* “göy” sözü və *-mən* şəkilçisinin birləşməsində yarandığını göstərmiş, göy rəngin şərq tərəfi bildirdiyini də xatırlatmışdır [36, s.27].

L.A.Naxanovanın “Историко-семантическая интерпретация топонимов в Орхоно-Енисейских памятниках” (“Orxon-Yenisey abidələrindəki toponimlərin tarixi-semantik şərh” – 2014) adlı dissertasiya da abidələrdəki toponimlərin təhlilinə həsr olunmuşdur. Burada Orxon-Yenisey abidələrindəki toponimlər tərkib hissələrinə və quruluşuna görə təsnif olunmuşdur: rəng bildirən sözlərdən, saylardan, coğrafi terminlərdən, heyvan və bitki adlarından, bədən üzvlərindən və s. ibarət olan toponimlər. Dissertasiyada hər bir toponimin hansı abidədə qeyd alınması və toponimin ifadə etdiyi yerin müasir dövrdə harada yerləşməsi barədə məlumatlar əsas yer tutur. Orxon-Yenisey abidələrindəki toponimlərin cədvəli də dissertasiyaya əlavə edilmişdir [230, s.168-185].

1.1.4. Orxon abidələrinin təsnifi və müəyyənləşdirilməsi

Bu tədqiqatda Orxon abidələri digər qədim türk yazılı abidələrindən ayrılmış və məhz bu abidələrdə baş vermiş söz yaradıcılığı üsulları öyrənilmişdir. Qədim türk abidələrinə dair aparılmış tədqiqatlarda bu abidələrin təsnifi və Orxon abidələrinə konkret olaraq hansı abidələrin daxil edilməsi mübahisəli məsələlərdən biridir.

S.Y.Malov qədim türk yazısı abidələrini yerləşdiyi bölgəyə uyğun təqdim etmişdir. O, qədim türk runik yazısı abidələrinin Monqolustanda tapılmış nümunələrini oğuz dilinə aid etmişdir və buraya Ongin, Mogilyan (Bilgə kağan), Küli çor, Moyun çor, İhe-Ashete, Hoyto-Təmir abidələrini aid etmişdir [221,

s.7-57]. Kül tigin və Tonyukuk abidələrini isə artıq 1951-ci ildə nəşr etdirdiyi kitabında təqdim etmişdi. Göstərilən abidələr digər tədqiqatçılar tərəfindən Orxon abidələri adı ilə təqdim olunur.

S.Q.Klyaştorı Şimali Monqolustan abidələri adı altında Bilgə kağan, Kül tigin, Tonyukuk, Ongin, Küli çor, Selenqi daşı, Qarabalqasun, Süji, Hoyto-Təmir, İhe-Ashete, Kentey abidələrini, Xanqay və Qobidə tapılmış kiçik yazıları təqdim etmişdir. Müəllif bu abidələrin adətən “Orxon abidələri” adlandırıldığını da qeyd etmişdir [209, s.56].

A.N.Kononovun Orxon abidələrinə daxil etdiyi türk rünik abidələri bunlardır: Ongin, Kül tigin, Mogylyan (Bilgə kağan), Tonyukuk, Küli çor, Moyun çor, Süci, Hoyto-Təmir, İhe-Ashete [214, s.14-19]. Göründüyü kimi, A.N.Kononov burada Süci abidəsini də Orxon abidələrindən biri hesab etmişdir.

Tədqiqatçıların bir qismi Orxon abidələrinə çox dar çərçivədən yanaşmış yalnız iki və ya üç böyük abidəni bu qrupa aid etmişlər. Belə tədqiqatçılara H.N.Orkun, M.Ergin, T.Tekin və başqalarını misal göstərmək olar.

H.N.Orkun Orxon abidələri barədə məlumat verəndə məhz Kül tigin və Bilgə kağan abidələrinin tapılması və fiziki xüsusiyyətlərindən bəhs etmişdir [155, s.18-21]. M.Ergin “Orxon abidələri” adlı kitabında Kül tigin (732), Bilgə kağan (735) və Tonyukuk abidələrinə (720-725) yer vermiş, bu üç abidəni 6 Orxon abidəsindən ən böyükləri adlandırmışdır [126, s.8-9]. T.Tekin “Orxon abidələri” kitabında da bu üç əsas abidə (Kül tigin, Bilgə kağan və Tonyukuk abidələri) təqdim olunmuşdur. Bundan əlavə, Küli çor və Ongin abidələrinin də İkinci Göytürk xaqanlığı dövrünə aid olduğu göstərilir [173, s.11]. M.Ölmez Orxon abidələrinə xüsusi olaraq Bilgə kağan və Kül tigin, ümumi olaraq isə Bilgə kağan, Kül tigin və Tonyukuk abidələrinin daxil olduğunu göstərmişdir [156, s.333].

Qubaydulla Aydarov Orxon abidələrinə Kül tigin, Bilgə kağan, Tonikuk (Tonyukuk), Küli çor, Ongin, Moyun çor, kiçik

abidələrdən isə Süci, Hoyto-Təmir və İhe-Ashete abidələrini aid etmişdir [189, s.16-33].

Ə.Şükürlü Monqolustanda tapılmış göytürk yazılı abidələrinə Ongin, Tonyukuk, Kül tigin, Mogilyan (Bilgə kağan), Küli çor, Moyun çor, Selengi, Süci, Hoyto-temir, Qara Balqasun, İxe-asxete, Kentay abidələrini, Xanqay və Qobuda tapılmış kiçik həcmli abidələri əlavə etmişdir. Maraqlıdır ki, o, Ongin abidəsini Monqolustanda tapılan abidələr arasında təqdim etsə də, Orxon abidələrinə daxil etməmişdir [82, s.24-26]. Ə.Şükürlünün təsnifinin S.Q.Klyaştoru ilə böyük uyğunluqlara malik olması diqqəti cəlb edir.

Ə.Quliyev “Əski türk yazılı abidələri müntəxəbatı” adlı kitabda Orxon abidələrinə bunları aid edir: Ongin, Kül tigin, Bilgə kağan, Tonyukuk, Küli çor, Moyun çor, Süci, Hoyto-Təmir, İhe-Ashete, Terxin, Tes [50, s.10]. Burada göytürk abidələri ilə yanaşı, göytürk əlifbası ilə yazılmış qədim uyğur abidələrinin də qeyd olunduğunu görürük.

Əbülfəz Rəcəbli “Qədim türk yazısı abidələri” adlı kitabının I cildində (“Göytürk yazısı abidələri”) Orxon abidələrinə daha geniş çərçivədən baxmışdır. Müəllif burada Orxon abidələrinə Ongin, Kül tigin, Bilgə xaqan, Tonyukuk, Küli çor, Moyun çor, Terxin, Çoyra, Tes, Qurvaljin-Ula, Xəntəy, Xanqıta-Xat, Səvrəy, İhe-Ashete, Hoytu-Təmir, Süci, Üçüncü Orxon, Ulan-Bator, Gürbelçin, Bögü xaqan abidələrini daxil etmiş, ümumilikdə 20 abidəni Orxon abidələrinə aid etmişdir [76, s.118-135]. Maraqlıdır ki, kitabda Orxon abidələrinə aid mətnlər arasında İxi-Xanın-Nor, Xovd-somon abidələrini və sikkə üstündəki yazını da təqdim edilmişdir.

Nizami Xudiyev “Qədim türk yazılı abidələrinin dili” adlı kitabında Orxon abidələri adı altında Kül tigin, Bilgə xaqan, Tonyukuk, Küli çor, Moyun çor, İrk bitig və Ongin abidələri ilə yanaşı, Süci və Şine-Usu abidələrini, Turfan yazılarını, Talas abidəsini və s. də təqdim etmişdir [47].

Biz burada Orxon abidələrinə daha dar çərçivədən yanaşır, yalnız göytürklərə məxsus yazılı abidələri buraya daxil edirik, çünki bu abidələrlə göytürk yazısı ilə yazılmış, lakin uyğurlara məxsus olan yazılı abidələrin dil xüsusiyyətlərində müəyyən fərqlər var. Burada Orxon abidələri dedikdə aşağıdakı yazılı abidələr nəzərdə tutulur:

1. Ongin abidəsi. Bu abidənin nə zaman və kimin şərəfinə qoyulması türkologiyada mübahisəli məsələlərdən biridir. Onun 689-cu, yaxud 692-ci ildə İşbara Tamğan Tarkan tərəfindən atası Eletmiş Yabğu və böyük qardaşı Çor Yoğanın şərəfinə qoyulduğu güman edilir [76, s.267]. Ongin abidəsi həcmcə kiçikdir. Onun ön tərəfində 8, sağ tərəfində 4, yuxarıdakı üfüqi yazıda 7, abidənin yaxınlığındakı daşda isə 1 sətirdən ibarət mətn var.

2. Kül tigin abidəsi. Göytürk əlifbasının oxunması üçün əsas olmuş bu abidə 732-ci il avqustun 27-də İkinci Göytürk imperatorluğunun sərkərdəsi, İltəris xaqanın oğlu və Bilgə xaqanın qardaşı Kül tiginin şərəfinə qoyulmuşdur [76, s.276]. Orxon abidələrinə daxil olan ən irihəcmli abidələrdən biri olan Kül tigin abidəsinin türkcə mətninin cənub üzü 13, şərq üzü 40, şimal üzü 13, şimal-şərq, cənub-şərq, cənub-qərb üzlərinin hər biri 1, qərb üzü 2 sətirdən ibarətdir. Digər Orxon abidələrinə nisbətə daha yaxşı vəziyyətdə olduğundan mətninin oxunması da daha asan olmuşdur.

3. Bilgə kağan abidəsi. 735-ci ildə İkinci Göytürk imperatorluğunun hökmdarı Bilgə xaqanın şərəfinə qoyulmuşdur [76, s.324]. Bilgə kağan abidəsi böyük həcmli Orxon abidələrindən biridir. Bu abidənin şərq üzü 41, cənub və şimal üzlərinin hər biri 15, qərb üzü 8, cənub-şərq və cənub-qərb üzlərinin isə hər biri cəmi 1 sətirdən ibarətdir.

4. Tonyukuk abidəsi. Bu abidə 725-ci ildə İkinci Göytürk imperatorluğunun üç xaqanına vəzirlük etmiş Tonyukukun şərəfinə qoyulmuşdur [76, s.361]. Tonyukuk abidəsi də böyükhəcmli abidələr sırasında təqdim olunur. Bu abidənin birinci daşının

qərb üzündə 7, cənub üzündə 10, şərq üzündə 7, şimal üzündə 11, ikinci daşının qərb üzündə 9, cənub üzündə 6, şərq üzündə 8, şimal üzündə 4 sətir var.

5. Küli çor abidəsi. Bu abidənin tarduş bəylərinin 721-ci ildə hərbi yürüş zamanı həlak olmuş başçısı Küli çorun şərəfinə qoyulduğu göstərilir [76, s.387]. Küli çor abidəsinin mətni nisbətən kiçik həcmlidir, cəmi 29 sətirdən ibarətdir. Onun qərb tərəfində 12, şərq tərəfində 13, şimal tərəfində isə 4 sətirlik mətn vardır.

6. İhe-Ashete abidəsi. Koşo-Saydam gölü ətrafında tapılmış İhe-Ashete abidəsi yanaşı yerləşmiş iki qəbir daşından ibarətdir [76, s.417]. Abidənin mətni çox kiçikdir. Birinci daşın qa-baq tərəfində 3, arxa tərəfində 4, ikinci daşda isə 3 sətirdən ibarət, cəmi 10 sətirlik mətn var.

7. Hoytu-Təmir abidələri. Yazılış xüsusiyyətlərinə görə digər Orxon abidələrindən fərqlənən Hoytu-Təmir abidələri VIII əsrə aid edilir və 10 abidədən ibarətdir [77, s.421]. Abidələrin həcmi müxtəlifdir. Birinci abidə 6, ikinci 7, üçüncü 8, dördüncü 1, beşinci 4, altıncı 3, yeddinci 4, səkkizinci 1, doqquzuncu 2, onuncu 4 sətirdən ibarətdir.

Moyun çor, Terxin, Tes və Üçüncü Orxon abidələri göytürklərə yox, uyğurlara aid edildiyindən, Süci abidəsinin isə qədim uyğurlara, yoxsa qədim qırğızlara mənsubiyyəti mübahisəli olduğundan onları buraya daxil etməmişik.

1.2. Orxon abidələrində söz yaradıcılığı üsullarının təsnifi

Orxon abidələrinin leksikasının genişlənməsində istifadə olunmuş söz yaradıcılığı üsullarının hər biri sonrakı fəsillərdə ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçiriləcəkdir. Bundan əvvəl Orxon abidələrindəki söz yaradıcılığı proseslərinin ümumi səciyyəsi ilə tanış olmaq və abidələrdə əks olunmuş söz yaradıcılığı üsullarını təsnif etmək lazımdır.

Dilçilikdə Orxon abidələrindəki və ümumi olaraq türk dillərindəki söz yaradıcılığı yollarının təsnifinə yekdil yanaşma görünür. Orxon abidələrinə, eləcə də türk dillərinin digər tarixi inkişaf mərhələlərinə aid yazılı abidələrə və müasir türk dillərinə həsr olunmuş tədqiqatlarda heç də həmişə söz yaradıcılığına yer verilmir, yaxud da söz yaradıcılığı morfoloji üsulla və ya daha yaxşı halda morfoloji və sintaktik üsullarla məhdudlaşdırılır.

1.2.1. Müasir türk dillərinə həsr olunmuş tədqiqatlar- da söz yaradıcılığı üsullarının təsnifi

Əvvəlcə müasir türk dillərinə dair yazılmış əsərlərdə söz yaradıcılığı üsullarının təsnifinə nəzər salaq.

Qojaxmet Sadvakasov Fərqanə uyğurlarının dilindən bəhs edən əsərində əsas söz yaradıcılığı üsullarına bunları aid etmişdir: morfoloji (sintetik və ya şəkilçili), sintaktik və leksik-semantik. Q.Sadvakasov digər tədqiqatçılardan fərqli olaraq leksik-semantik üsul dedikdə qoşa sözlərin yaranmasını nəzərdə tutmuşdur [237, s.91, 93]. Qeyd edək ki, Fərhad Zeynalov da qoşa sözləri leksik yolla söz yaradıcılığına daxil etmişdir [89, s.96]. Halbuki burada iki leksik vahidin birləşməsi əsas olduğundan (əgər qoşa sözləri yeni leksik vahid – söz hesab ediriksə) onları da sintaktik üsula daxil etmək daha məqsədəuyğundur.

Q.Sadvakasov fonetik yolla söz yaradıcılığını qəbul etməmişdir. Onun fikrincə, çoxmənalı sözün hər bir mənası özünə münasib forma tapmağa çalışır ki, onu başqa mənalı, ancaq onunla eyni formaya malik digər leksik vahidlərdən fərqləndirsin, yəni, burada mənə dəyişikliyinə səbəb fonetik faktorlar deyil, sözün mənasıdır. Bununla yanaşı, Q.Sadvakasov qeyd etmişdir ki, fonetik yolla söz yaradıcılığı modeli əsasında və bu üsulla analogi olaraq əmələ gəlmiş sözlər yoxdur. Bu da fonetik üsulun söz yaradıcılığının ayrıca üsulu olmadığını təsdiqləyən xüsusiyyətlərdən biri hesab oluna bilər [237, s.96]. Şükrü Haluk Akalın isə sözdə baş verən fonetik dəyişikliklərin yeni söz yaratdığını qəbul etmişdir. Onun söz yaradıcılığı üsulları arasında təqdim

etdiyi titremə (sözdəki vurğunun dəyişməsi) məhz fonetik üsula aiddir [96, s.837].

Q.Sadvakasov semantik dəyişikliklər nəticəsində yeni sözlərin yaranmasını ayrıca söz yaradıcılığı üsulu kimi göstərməmişdir, ancaq bu prosesin dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində rolunu qeyd etmişdir. Onun fikrincə, “...sözün mənasının dəyişməsi söz yaradıcılığı ilə sözalma arasındadır” [237, s.97]. Müəllifin bu fikrə gəlməsinin səbəbi məna dəyişmələrinin sözün səs tərkibində heç bir dəyişiklik etməməsi ilə bağlıdır.

Xakas dilindən bəhs edən İ.M.Tarakanova aşağıdakı söz yaradıcılığı üsullarının mövcud olduğunu göstərmişdir: 1) morfoloji; 2) sintaktik; 3) leksik-semantik. İ.M.Tarakanova söz yaradıcılığının fonetik üsulunun mövcudluğunu qəbul etməmişdir. O, konversiyalı söz yaradıcılığı üsulu saymış və eyni bir sözün daxilində baş verən proses olduğundan onu sintetik üsula daxil etmişdir [247, s.195]. Halbuki konversiyada birləşmə – sintez yoxdur, buna görə də onun sintetik üsula aidliyi şübhə doğurur.

Derya Datlı türk dilində söz yaradıcılığının əsas üsullarını aşağıdakı kimi göstərmişdir: 1) mövcud kök və şəkilçilərlə yeni söz düzəltmə; 2) arxaik sözləri canlandırma; 3) yad dillərdən söz alma; 4) mürəkkəb söz düzəltmə [116, s.798].

Müəllifin qeyd etdiyi yollardan ikisi (arxaik sözləri canlandırma və yad dillərdən sözalma) dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi yollarından olsa da, onları söz yaradıcılığına daxil etmək düzgün olmaz. Bizcə, söz yaradıcılığı mövcud sözün məna və ya quruluşunda müəyyən dəyişiklik etməklə yeni sözün əmələ gətirilməsidir. Yuxarıda göstərilmiş üsullarda isə dilin aktiv fondunda olmayan söz başqa bir mənbədən alınır.

Söz yaradıcılığı anlayışına geniş nöqtəyi-nəzərdən yanaşanlardan biri də Ş.H.Akalın olmuşdur. O, “söz yapım yolları”na aşağıdakıları aid etmişdir: ekleme (şəkilçi əlavə etmə), birləşdirme (mürəkkəb söz yaratma), kalıplaşma, karma (qarışdırma – müxtəlif üsullardan istifadə), kısaltma, kırıqma, derleme (dialekt sözlərini ədəbi dilə gətirmək), tarama (köhnəlmiş sözlərin dilə

qaytarılması), titremə (vurğulama – vurğunun dəyişdirilməsi isə yeni söz yaratma), uydurma (qondarma sözlər düzəltmə), ödüncə (başqa dillərdən söz alma), geri oluşum (daha mürəkkəb quruluşlu sözdən daha sadə quruluşlu söz düzəltmə), tür dəyişmə (konversiya) [96, s.833].

Söz yaradıcılığı üsullarının belə bir bölgüsünə də təsadüf edirik: ekle turetme, kırpma, geri oluşum, kayma, bükümleme, tonlama, ikileme, öyküntü, karma, kısaltma, birləşmə [114, s.5].

N.K.Dmitriyev başqırd dilinin qrammatikasına həsr etdiyi monoqrafiyasında söz yaradıcılığına geniş yer vermir. O, əsasən, hər bir nitq hissəsindən danışarkən sözdüzəldici şəkilçilərə də müraciət edir, sonra isə qoşa sözlər barədə məlumat verir [200, s.66, 74].

Z.K.İşkildina başqırd dilçiliyində göstərilən söz yaradıcılığı üsullarını belə xülasə etmişdir:

- 1) leksik üsul;
- 2) leksik-semantik üsul;
- 3) fonoloji üsul və onun növləri: fono-morfematik üsul;
- 4) morfoloji üsul və onun növləri: a) şəkilçi artırılması;
- b) əsasların birləşməsi və əsasların birləşməsi+şəkilçi; c) əsasların qoşalaşması və əsasların qoşalaşması+şəkilçi; ç) əsasların təkrarı və əsasların təkrarı+şəkilçi;
- 5) abreviasiya və onun tipləri: a) sözlərin ixtisarı; b) ixtisar olunmuş sözlərin birləşməsi;
- 6) leksik-qrammatik (morfoloji-sintaktik) üsul və onun növləri: substantivləşmə, adyektivləşmə, numerallaşma, pronominalaşma, verballaşma, adverbiallaşma, interyektivləşmə, postpozisionlaşma, partikullaşma;
- 7) leksik-sintaktik üsul və onun növləri: leksikləşmə və leksikləşmə+şəkilçi [207, s.238].

F.Q.İsxakov və A.A.Palmbaxın yazdığı Tuva dilinin qrammatikasında da ancaq şəkilçili söz yaradıcılığından bəhs edilir [206].

Söz yaradıcılığı üsullarının fərqli bir təsnifinə də Maqomed Xabiçevin qaraçay-balkar dilinə dair tədqiqatında rast gəlirik. O, leksik yaradıcılıq üsulu dedikdə, bir kökdən ibarət olan sözlərdən danışır və belə yazır: “*Leksik yaradıcılıq üsulu onunla səciyyələnir ki, söz daha real (birbaşa, əsas) əşya, keyfiyyət, kəmiyyət mənalı, hərəkət və ya vəziyyət mənalı ilkin kökdən ibarət olur. Bütün digər üsullar leksik üsul əsasında formalaşır*” [252, s.40]. Deməli, müəllif burada söz yaradıcılığının leksik üsulu dedikdə, əslində, söz yaradıcılığı prosesini deyil, bir kökdən ibarət olan, heç bir dəyişikliyə uğramamış ilkin sözləri nəzərdə tutur. Bunları konkret bir türk dilində baş vermiş söz yaradıcılığı hadisəsi yox, ümumiyyətlə türk dillərinin ilkin formalaşma dövrlərinə aid hadisə saymaq olar. Bundan başqa o, morfoloji və sintaktik üsulların da varlığını göstərir.

N.A.Baskakov da qaraqalpaq dilinə həsr olunmuş tədqiqatında leksik yolla söz yaradıcılığı dedikdə, ilkin sadə sözləri nəzərdə tutur. Müəllif bundan əlavə, söz yaradıcılığının morfoloji və sintaktik üsullarından da bəhs edir [193, s.178]. M.Xabiçevdən fərqli olaraq, N.A.Baskakov substantivləşmə, atributivləşmə, zərfləşmə kimi hadisələri də leksik üsula daxil edir. O, isim, sifət və zərfləri substantiv, atributiv-təyin və atributiv-zərflilik formalarına bölür və bu nitq hissələri arasındakı keçid proseslərini də həmin formalara aid edir [193, s.178-223].

Səlim Cəfərov da sadə sözlərin meydana çıxmasını söz yaradıcılığının leksik üsulu adlandırmışdır [8, s.72]. O, söz yaradıcılığının üç əsas üsulunu göstərmişdir: 1) sözlərin leksik yolla əmələgəlmə prosesi; 2) sözlərin morfoloji yolla əmələgəlmə prosesi; 3) sözlərin sintaktik yolla əmələgəlmə prosesi. Müəllif sözlərin leksik yolla əmələgəlmə prosesini belə izah edir: “*leksik vahidlər (sözlər) dilə ya hazır bir şəkildə daxil olur və ya sözün tərkibində dəyişikliyin əmələ gəlməsi ilə düzəlir*” [9, s.121]. O, leksik yolla söz yaradıcılığının aşağıdakı növlərini göstərmişdir: a) dialekt və şivələr hesabına söz artımı; b) alınma sözlər hesabına söz artımı; c) yeni mənə kəsb etmək hesabına söz artımı; ç)

fonetik tərkibin dəyişilməsi ilə söz artımı; d) düzəltmə sözlərin sadələşməsi hesabına söz artımı; e) mürəkkəb sözlərin sadələşməsi hesabına söz artımı [9, s.121].

S.Cəfərovun göstərdiyi ilk iki üsul sözün olduğu kimi alınması olduğundan söz yaradıcılığı üsulu sayıla bilməz, çünki bu zaman yeni bir söz yaradılmır. Üçüncü proses bizim leksik-semantik üsul adlandırdığımız və məna dəyişikliyinə əsaslanan söz yaradıcılığı prosesidir. Sonuncu üç proses sözün fonetik cəhətdən dəyişməsinə əsaslandığı üçün fonetik üsula daxil edilə bilər.

Həsərət Həsənov söz yaradıcılığı üsullarına bir qədər fərqli mövqedən yanaşmış və aşağıdakı söz yaradıcılığı üsullarını müəyyənləşdirmişdir: 1) leksik-semantik üsul; 2) morfoloji-sintaktik üsul; 3) leksik-morfoloji üsul; 4) leksik-sintaktik üsul. Leksik-semantik üsul dedikdə müəllif sözlərin mənacə dəyişməsi və müxtəlif mənbələrdən hazır şəkildə sözlərin alınmasını nəzərdə tutur, onun dörd yolunu göstərir: 1) dialektlərin hesabına söz artımı; 2) başqa dillərin leksikası hesabına söz artımı; 3) yeni məna kəsb etmə hesabına söz artımı; 4) fonetik tərkibin dəyişməsi hesabına söz artımı [44, s.295-296].

H.Həsənov morfoloji-sintaktik üsul adı altında konversiyanı nəzərdə tutmuşdur. Onun fikrincə, leksik-morfoloji üsul şəkilçilər vasitəsilə söz yaradıcılığı, leksik-sintaktik üsul isə mürəkkəb sözlərin formalaşmasıdır [44, s.295-302]. Söz yaradıcılığı üsullarına verdikləri adlardakı müxtəlifliyə baxmayaraq, S.Cəfərov və H.Həsənovun bölgüləri bir-birinə çox yaxındır. Burada əsas fərq H.Həsənovun, haqlı olaraq, morfoloji-sintaktik üsulu fərqləndirməsidir.

Dilçilik İnstitutunun 1978-ci ildə nəşr etdirdiyi “Müasir Azərbaycan dili” (I cild) adlı kitabda Azərbaycan dilinin daxili imkanlar hesabına zənginləşməsinin aşağıdakı yolları göstərilmişdir: 1) sözdüzəltmə; 2) Azərbaycan dilinin öz sözlərindən istifadə yolu ilə yaranan sözlər; 3) sözlərin mənacə inkişafı nəticəsində yaranan sözlər; 4) ümumxalq dili və dialekt sözlərindən is-

tifadə yolu ilə yaranan sözlər; 5) kalka yolu ilə yaranan sözlər [64, s.231].

Bunlardan birincisi söz yaradıcılığının morfoloji və sintaktik üsulu, üçüncü isə söz yaradıcılığının leksik-semantik üsulu adlandırılı bilər. Elə həmin kitabda da bir qədər sonra sözdüzlətmə morfoloji və sintaktik üsullara bölünmüşdür [64, s.232]. Kalka morfoloji və sintaktik üsulların tərkibinə daxil edilə bilər. İkinci və dördüncü üsullar dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi yollarından olsa da, söz yaradıcılığına daxil deyil. Nəzərə alınmalıdır ki, bu prosesləri söz yaradıcılığı üsullarından hesab etsək belə, onlar dilin yaranmasının ilkin dövrlərinə aid olduğundan hansı yolla baş verdiyini müəyyənləşdirmək mümkün deyil.

Buludxan Xəlilov dilin daxili imkanları hesabına söz yaradıcılığını aşağıdakı qruplara bölür:

- 1) Yeni söz və ifadələr yaratmaqla;
 - 2) Dialekt və şivələrdən söz götürməklə;
 - 3) Kalka üsulu ilə sözyaratma;
 - 4) Fonetik dəyişmə hesabına sözyaratma.
- Onun birinci qrupa aid etdiyi üsullar bunlardır:

- a) leksik üsul;
- b) semantik üsul;
- c) morfoloji üsul;
- ç) sintaktik üsul [46, s.394].

Onun leksik yolla söz yaradıcılığı adlandırdığı üsul, əslində, söz yaradıcılığı üsulu deyil, çünki burada yeni söz yaradılır: “*Yeni əmələ gələn leksik vahidlər hazır şəkildə dilə daxil olur*” [46, s.394-395].

Qüdrət Talıbov Azərbaycan dilində söz yaradıcılığının aşağıdakı üsullarını qeyd edir:

- 1) Leksik-semantik yolla söz yaradıcılığı;
- 2) Leksik-qrammatik üsulla söz yaradıcılığı [84, s.10].

Müəllif sözün heç bir şəkilçi və ya kök morfemin əlavə olmadan formalaşdığı üsulları birinci qrupa daxil edir ki, bunlardan da yalnız 3-ü yeni sözlərin yaranmasına səbəb olur:

a) məna genişlənməsi və semantik məna kəsb etmə hesabına zənginləşmə;

b) kalka üsulu ilə söz yaradıcılığı;

c) fonetik dəyişmə [84, s.11].

Burada təqdim edilən dialekt və şivələr hesabına və alınma sözlər hesabına söz yaradıcılığı [84, s.11], əslində, yeni sözün yaranması deyil. Bunlar başqa sözlər hesabına dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsidir.

Birinci üsul leksik-semantik üsuldur. Q.Talıbov bu üsulla yaranmış sözləri aşağıdakı qruplara bölür:

1) məna dəyişikliyinə uğrayan sözlər;

2) mənaca genişlənmiş və zənginləşmiş sözlər;

c) omonimlər [84, s.12].

Onun qruplaşdırması göstərir ki, müəllif sözdə baş vermiş dəyişikliyin növündən çox yeni yaranan sözün özü ilə, yəni söz yaradıcılığı prosesi ilə deyil, onun nəticəsi ilə daha çox maraqlanmışdır.

Müəllif konversiyanı da məna dəyişmələrinə daxil etmiş, substantivləşmə, atributivləşmə və adverbiallaşmanı burada təqdim etmişdir [84, s.17].

Q.Talıbov leksik-qrammatik üsulla söz yaradıcılığına da müxtəlif yolları aid etmişdir. Bizcə, burada təqdim edilən üsullar arasında morfoloji və sintaktik üsullar əsl söz yaradıcılığı üsullarıdır. Digər üsullar (tarixən düzəltmə olub, sonra sadə söz kimi formalaşan sözlər, sözün mürəkkəblikdən sadələşməyə doğru inkişafı və mürəkkəb sözlərin nitq hissələri üzrə təsnifi və bəzi xüsusiyyətləri hesabına zənginləşmə) isə ya yeni söz yaratmır, ya da fonetik və leksik-semantik üsullara daxildir [84, s.31]. Sonuncu isə ümumiyyətlə söz yaradıcılığı üsulu deyil.

İnqilab Quliyev müasir Azərbaycan dilində söz yaradıcılığının aşağıdakı üsullarını qeyd edir:

1) morfoloji yol;

2) sintaktik yol;

3) semantik yol;

4) leksik yol.

Tədqiqatçının fikrincə, müasir Azərbaycan dilində yeni yaranmış sözlərin əksəriyyəti morfoloji üsulla əmələ gəlmişdir [51, s.4]. Bu xüsusiyyət yalnız müasir Azərbaycan dilinə yox, bütün türk dillərinə və türk dillərinin bütün tarixi inkişaf dövrlərinə aiddir.

Aybəniz Məhərrəmçızı müasir Azərbaycan dilində yeni yaranan söz və ifadələri müxtəlif qruplara bölür. Onun təsnifatında dilin daxili imkanları hesabına sözdüzəltmədə morfoloji və sintaktik üsullar fərqləndirilir, həmçinin kalka yolu ilə yaranan sözlərə diqqət yetirilir. “Sözlərin mənaca inkişafı yolu ilə yaranan söz və ifadələr” ayrıca bir qrup kimi təqdim olunur [56, s.28, 38]. Sonuncu qrupa aid olan sözlərin leksik-semantik üsulla formalaşdığını söyləmək olar.

Qətibə Mahmudova türk dillərində söz yaradıcılığı üsullarını belə ümumiləşdirmişdir: 1. Fonetik yolla sözyaratma üsulu; 2. Leksik-semantik yolla sözyaratma üsulu; 3. Morfoloji yolla sözyaratma üsulu; 4. Sintaktik yolla sözyaratma üsulu; 5. Abreviaturalar hesabına sözyaratma üsulu; 6. Uydurma yolla sözyaratma üsulu; 7. Kalka yolu ilə yolla sözyaratma üsulu; 8. Örnəkalma yolu ilə sözyaratma üsulu; 9. “Kəs-köçür-yapışdır” sözyaratma üsulu; 10. Karma karma sözyaratma üsulu [55, s.58]. Burada ayrı-ayrı üsullar barədə verilən məlumatların azlığı və nümunələrin yoxluğu onları tam başa düşmək üçün kifayət etmir. Yaxşı olardı ki, bu üsullara dəqiq tərif verilsin və onların necə baş verməsi nümunələrlə əyani şəkildə göstərsin.

AMEA Nəsimi adınca Dilçilik İnstitutunun nəşr etdirdiyi “Müasir Azərbaycan dili. Leksikologiya” adlı kitabda söz yaradıcılığının 3 üsulu göstərilmişdir:

1. Leksik yolla söz yaradıcılığı prosesi;
2. Morfoloji yolla söz yaradıcılığı prosesi;
3. Sintaktik yolla söz yaradıcılığı prosesi [66, s.999].

Burada leksik yolla söz yaradıcılığına aşağıdakı üsullar daxil edilmişdir:

- a) dialekt və şivələr hesabına söz artımı;
- b) alınma sözlər hesabına söz artımı;
- c) yeni məna kəsb etmək hesabına söz artımı [66, s.1000-1007].

Kitabda söz yaradıcılığının fonosemantik yolundan da söhbət açılır [66, s.1008].

Yuxarıdakı məlumatlardan da görüldüyü kimi müasir türk dillərində söz yaradıcılığı üsulları və onların təsnifinə münasibət müxtəlifdir. Hər bir tədqiqatda müxtəlif üsullar verilmiş və verilmiş üsullar müxtəlif şəkildə izah olunmuşdur.

1.2.2. Orxon abidələrinin dilinə həsr olunmuş tədqiqatlarda söz yaradıcılığı üsullarının təsnifi

Orxon abidələri ilə bağlı tədqiqatlarda da oxşar vəziyyət görünür.

Ə.Şükürlü “Qədim türk yazılı abidələrinin dili” adlı kitabında söz yaradıcılığına xüsusi yer ayırmamışdır. Lakin o, nitq hissələrindən danışanda hər bir nitq hissəsinin quruluşca növlərini təqdim etmişdir. Ə.Şükürlünün yanaşmasını digər tədqiqatçılardan fərqləndirən cəhət onun düzəltmə söz adı altında verdiyi nümunələri iki qrupa – morfoloji və sintaktik yolla əmələ gələn düzəltmə sözlərə bölməsidir [82, s.82]. Buradan aydın olur ki, müəllif düzəltmə söz dedikdə ümumiyyətlə söz yaradıcılığı nəticəsində meydana çıxmış sözləri nəzərdə tutur və onları sadə sözlərə qarşı qoyur. Deməli, Ə.Şükürlü söz yaradıcılığının iki üsulunun, yəni morfoloji və sintaktik üsullarının varlığını qəbul edir.

Ə.Şükürlünün sintaktik yolla əmələ gəlmiş düzəltmə feillərlə mürəkkəb feil anlayışlarını fərqləndirməsi [82, s.115, 117] çəşqinliq yaradır. Bizcə, Ə.Şükürlü sintaktik yolla düzəlmiş düzəltmə feillər dedikdə mürəkkəb söz anlayışına, mürəkkəb feillər dedikdə isə söz birləşməsi anlayışına daha yaxın olan vahidləri nəzərdə tutur. Müəllif özü də mürəkkəb feil adlandırdığı vahidlərin “feili birləşmələr” olduğunu qeyd edir [82, s.117].

V.M.Nasilov Orxon-Yenisey abidələrində söz yaradıcılığının yalnız qrammatik üsulundan bəhs etmişdir. Müəllif bu tədqiqatında abidələrdəki ayrı-ayrı sözdüzəldici şəkilçilərin işlənmə xüsusiyyətlərinə yer vermişdir [226, s.17-23]. V.M.Nasilov daha sonra yazdığı, qədim uyğur abidələrinə həsr olunmuş kitabında da yalnız sözdüzəldici şəkilçilərlə söz yaradıcılığından bəhs etmişdir. Əvvəlki kitabdan fərqli olaraq, burada feildən feil düzəltmə “Feil əsaslarının semantik inkişafı” adı altında tədqiq olunmuşdur [227, s.20, 27].

A.N.Kononov qədim türk abidələrində söz yaradıcılığına daha geniş nöqteyi-nəzərdən yanaşır. Məsələn, o, isimlərdə söz yaradıcılığı üsullarını aşağıdakı kimi göstərir: a) şəkilçili üsul (morfoloji üsul); b) mürəkkəbləşmə (sintaktik üsul); c) substantivləşmə (sintaktik-morfoloji üsul); ç) fonetik üsul; d) kalka, yəni mənbə dildəki müvafiq sözü əmələ gətirən söz yaradıcılığı üsulunun alınması [214, s.83].

A.N.Kononov müasir türk dilinə dair yazdığı əsərində söz yaradıcılığı üsullarını əvvəlki kitabından daha fərqli şəkildə adlandırmışdı. Məsələn, o, mürəkkəb sözlərin yaranmasını sintaktik-morfoloji üsul, substantivləşməni isə leksik-sintaktik-morfoloji üsul kimi təqdim etmişdi. Müəllif türk dilindəki feillərin əmələ gəlməsində isə iki əsas üsulun mövcudluğunu göstərmişdi: sintetik üsul və analitik üsul [212, s.102, 255].

V.G.Kondratyevin qədim türk dilində söz yaradıcılığı haqqında verdiyi məlumat ad və feil düzəldən şəkilçilərin təqdimi ilə məhdudlaşır [211, s.25, 67].

A. fon Qaben qədim türk dilində söz yaradıcılığı ünsürü kimi yalnız sözdüzəldici şəkilçiləri göstərir və onları geniş təhlil edir. Müəllif qədim türk dilindəki sözdüzəldici şəkilçiləri isimdən isim, sifət və feil düzəldən şəkilçilər, sifətdən yeni sözlər düzəldən şəkilçilər, feildən isim, sifət və feil düzəldən şəkilçilər olaraq təsnif etmişdir [129].

T.Tekin də Orxon abidələrinin dilində yalnız iki söz yaradıcılığı üsulundan danışmışdır:

1. “Ekleme ile söz yapımı”, yəni söz yaradıcılığının morfoloji üsulu. Müəllif buraya addan ad, addan feil, feildən ad və feildən feil düzəldən şəkilçiləri daxil etmişdir;

2. “Birleştirme”, yəni sintaktik üsul. Bu üsulla düzəlmiş vahidlərə isə qoşa sözlər, mürəkkəb adlar, mürəkkəb zərflər və mürəkkəb feilləri daxil edilmişdir [174, s.80, 97].

M.Erdal qədim türk dilində söz yaradıcılığına həsr olunmuş əsərində söz yaradıcılığının morfoloji, yəni şəkilçili üsulundan danışmışdır. O, burada ad və feil düzəldən şəkilçilər və onların köməyi ilə düzəlmiş leksik vahidləri ayrı-ayrılıqda təqdim etmişdir [276].

Ə.Rəcəblinin fikrincə, Orxon-Yenisey abidələrinin dilində söz yaradıcılığının aşağıdakı üsulları olmuşdur: 1) leksik üsul; 2) morfoloji üsul; 3) sintaktik üsul; 4) fonetik üsul [73, s.149].

A.Məmmədov qədim türk abidələrində söz yaradıcılığının aşağıdakı üsulları haqqında danışmışdır:

1) Leksik-semantik yolla söz yaradıcılığı. Müəllif konversiyanı da bu üsula daxil etmiş və onun 4 növünü göstərmişdir: a) morfoloji-sintaktik konversiya – söz morfoloji əlamətlər qəbul edərək aid olduğu nitq hissəsini dəyişir; b) sintaktik konversiya – söz heç bir morfoloji dəyişikliyə uğramadan başqa nitq hissəsinə keçir; c) semantik-sintaktik konversiya – buraya həm isim, həm də sifət kimi işlənən sözlər daxil edilir; ç) semantik konversiya – söz aid olduğu nitq hissəsi ilə əlaqəsini tamamilə itirir, yeni nitq hissəsinə çevrilir.

2) Morfoloji yolla söz yaradıcılığı;

3) Sintaktik yolla söz yaradıcılığı [59, s.157-185].

Orxon abidələrində söz yaradıcılığı üsullarını analitik, sintetik və semantik olmaqla üç qrupda birləşdirən tədqiqatlar da var [283, s.6]. Burada analitik üsula mürəkkəb sözlər, sintetik üsula düzəlmə sözlər, semantik üsula isə məna dəyişmələri aid edilir.

Orxon abidələrində söz yaradıcılığı üsulları ilə bağlı təsnifatların nəzərdən keçirilməsi göstərir ki, tədqiqatçıların yekdil qəbul etdiyi üsullar morfoloji və sintaktik üsullardır. Bunun səbəbi müasir türk dillərində bu iki üsulün ən məhsuldar söz yaradıcılığı üsulları olmasıdır.

Bir çox türkoloqlar fonetik üsulu türk dilləri üçün əhəmiyyətli söz yaradıcılığı üsulu saymır, yaxud onun mövcudluğunu ümumiyyətlə inkar edirlər. Ancaq bu üsulün varlığını qəbul edənlər də var. A.N.Kononov fonetik üsula aid aşağıdakı nümunələri verir:

1) Ön sıra saıtləri ilə arxa sıra saıtlərinin bir-birini əvəzləməsi: *eçü* ~ *eçi* ~ *içi* sözləri böyük qohumların kişi xəttini ifadə edir: “böyük qohum”, “böyük qardaş”, “əmi”, *eça* ~ *aça* ~ *açı* sözləri isə böyük qohumların qadın xəttini bildirir: “ana”, “böyük bacı”; *aba* sözü “böyük kişi qohum” mənasında, *ebä* sözü isə “böyük qadın qohum” mənasında işlənir; *kart* sözü “qoca”, *kurtka* sözü isə “qarı” anlamını ifadə edir;

2) Kar samitlərlə cingiltili samitlərin bir-birini əvəzləməsi: *apa* sözü “nəsildəki böyük qadın” mənasında işlənmiş, *aba* sözü isə “nəsildəki böyük kişi” mənasında qeydə alınmışdır;

3) $\eta > n/\xi$, $g (> v, y)$ samitlərinin bölünməsi: *yaŋak* ~ *yaŋgak* variantları “tərəf”, *yanak* variantı “yanaq” mənası ifadə etmiş, *ya-n* forması “tərəf”, *ya-q* forması isə “uc” mənasında işlənmişdir [214, s.103-104].

A.N.Kononovun fonetik üsula nümunə göstərdiyi sözlərdə fonetik dəyişmələrin məna dəyişikliyinə səbəb olduğu görünməyə də, buradakı söz yaradıcılığı prosesini yalnız Orxon-Yenisey abidələrinin dili əsasında müəyyənləşdirmək mümkün olmur. Belə ki, *eçi*, *eçü* sözləri Orxon-Yenisey abidələrinin dilində işlənmiş və “əmi” mənası ifadə etmişdirsə də, qalın saıtlı və qadın xətti ilə qohumluğu bildirən sözlərə burada rast gəlinmir. Digər tərəfdən, *apa* sözü yenə də kişi xətti ilə qohumluğu ifadə etsə də, cingiltili saıtlı variant abidələrdə öz əksini tapmamışdır. Eyni sözü *yaŋak* leksemi üçün də söyləmək olar. *Kart* və *kurtka/kurt-*

ğa sözlərində isə mənə fərqlini yaradan cəhətin səs dəyişməsi, yoxsa şəkilçi əlavəsi olduğunu müəyyənləşdirmək mümkün deyil. Daha dəqiq deyilsə, bu sözlərin eyni mənşədən olduğunu, eyni bir sözün fonetik dəyişməsi əsasında meydana çıxdığını qəti şəkildə söyləmək çətindir.

Yuxarıda qeyd olunmuş fonetik dəyişikliklər Orxon-Yenisey abidələrinə yox, pratürk dövrünə və türk dillərinin sonrakı inkişaf dövrlərinə aiddir. Pratürk dövründə və Orxon-Yenisey abidələrindən əvvəlki dövrlərdə fonetik üsulla formalaşmış sözlər etimoloji araşdırmalar zamanı müəyyənləşsə də, abidələrdə onlara dair konkret nümunələr tapmaq çətindir. Sonrakı dövrlərdə fonetik üsulla formalaşmış sözlər isə diaxronik tədqiqatlarda müəyyənləşdirilir. Yəni bu dəyişiklikləri aydın görə bilmək üçün Orxon-Yenisey abidələrinin dilini daha sonrakı dövrlərin dil xüsusiyyətləri ilə müqayisə etmək lazım gəlir. Ona görə də bu nümunələri Orxon-Yenisey abidələrində fonetik yolla söz yaradıcılığının nəticəsi saymaq olmaz, buradakı söz yaradıcılığı prosesləri Orxon-Yenisey abidələrindən çox sonralar baş vermişdir. Bu xüsusiyyət hər bir ayrıca türk dili üçün səciyyəvi olan fonetik inkişafın nəticəsidir.

Ə.Rəcəblinin söz yaradıcılığının fonetik üsuluna verdiyi nümunələrin əksəriyyəti Orxon-Yenisey abidələrinin dilini müasir türk dilləri ilə qarşılaşdırmaq vasitəsilə müəyyən olunur ki, bunu da abidələrin dilində fonetik üsulun mövcudluğu kimi deyil, dilin tarixi inkişafı ərzində baş verən fonetik dəyişiklik və inkişaf kimi izah etmək lazımdır. Müəllifin fonetik yolla söz yaradıcılığı nümunəsi hesab etdiyi sözlər arasında *kör* və *köz* sözləri də var [73, s.152]. Hər iki söz abidələrdə nəzərə çarpır, mənə və fonetik yaxınlığa malikdir. Bu sözlərin yaranmasını $r > z$ (yaxud $z > r$) səs dəyişməsi kimi izah etmək olar. Ancaq burada başqa bir ehtimal da irəli sürmək olar və Ə.Rəcəbli də bu fikri bildirmişdir: hər iki söz eyni bir kökdən – *kö* kökündən yaranmış ola bilər. Bunu qəbul etsək, onda r və z sözdüzəldici şəkilçi-

lər sayıla bilər, yəni bu sözlər fonetik deyil, morfoloji üsulla yaranmış sözlər adlandırıla bilər.

Müəllifin bu üsulla yaranmış sözlərə verdiyi nümunələrdən digəri isə qədim türk dilindəki *sı-* “sındırmaq” və müasir türk dillərindəki *sın-* “sınmaq” feilləridir [73, s.155]. İkinci sözün Orxon abidələrində işlənməməsi bu nümunəni də bizim tədqiqatımızdan kənar qoyur. Həmçinin sözlərin mənaları da təsdiq edir ki, ikinci sözdəki *-n* sözə əlavə olunmuş qayıdış növ şəkilçisidir.

Orxon abidələrinin lüğət tərkibində baş verən və nəticəsi məhz bu abidələrin özündə əks olunmuş fonetik yolla söz yaradıcılığına isə, demək olar ki, təsadüf olunmur.

A.N.Kononov kalka üsuluna aşağıdakı nümunələri verir: *yaşıl ügüz* – Xuanxe “sarı çay”, *yençü ügüz* – Yaksart “inci çayı”, *Toñukuk* – Yuançjen (Çin dilində) “böyük-dəyərli” [214, s.105]. Bunların hansının (qədim türk dilindəki, yoxsa digər dillərdəki variantların) daha ilkin olduğunu söyləmək çətindir. Məsələn, İkinci Göytürk İmperatorluğunun vəziri Tonyukukun adının Çin dilindən alınmış olduğunu söyləmək çətindir. Mümkündür ki, Çin mənbələrində bu görkəmli şəxsiyyətində adı mənasına uyğun heroqliflərlə verilmiş və həmin heroqliflərin Çin dilindəki oxunuşu Yuançjen olmuşdur. T.Tekin ↓↓} } } } } *Toñukuk* sözünü *tun* “ilk doğulmuş, ilk, birinci” + *yugruş* “vəzir” > “ilk vəzir, baş vəzir” kimi izah etmişdir [174, s.25]. Birinci sözün mövcudluğunu belə bir fakt təsdiqləyir: “*XI əsrdə türk ailəsinin ilk övladı “tün oğul, tün qız” adlanırdı* [43, s.133]. “Divanü lüğət it-türk”də *tun* sözü “qadının ilk övladı; qadının birinci əri” (III, 137) mənalarında qeyd alınmışdır.

Kalka ilə bağlı bir cəhəti də nəzərə almaq lazımdır. Kalka müstəqil söz yaradıcılığı üsulu deyildir. Q.Talıbovun da qeyd etdiyi kimi, “kalkalar da digər leksik vahidlər kimi, dilimizə məxsus müxtəlif sözdüzəltmə yolları ilə yaradılır” [84, s.29]. Deməli, burada da yeni sözlərin yaranmasında fonetik, leksik-semantik, morfoloji-sintaktik, morfoloji və sintaktik üsullardan

istifadə olunur. Hər bir kalkanı bu üsullardan hər hansı birinə aid etmək olar.

Bu deyilənləri nəzərə alaraq Orxon abidələrində söz yaradıcılığının aşağıdakı üsullarını müəyyənləşdirmək olar:

1) Leksik-semantik üsul. Söz yaradıcılığının leksik-semantik üsulunda heç bir sözdüzəldici vasitəyə ehtiyac olmadan yalnız sözün mənasının daxilən dəyişməsi nəticəsində yeni sözlər yaranır.

2) Morfoloji-sintaktik üsul, yaxud konversiya. Bu üsulda heç bir başqa sözdüzəldici vasitə olmadan sözün hansı nitq hissəsinə mənsubluğu və hansı cümlə üzvü yerində işlənməsinin, başqa sözlə, onun morfoloji paradigmasının dəyişməsi ilə yeni sözlər yaranır.

3) Morfoloji üsul. Bu üsulda yeni sözlər mövcud sözlərə sözdüzəldici şəkilçilərin artırılması ilə formalaşır. Morfoloji üsul türk dilləri tarixinin bütün mərhələlərində olduğu kimi, Orxon abidələrinin meydana çıxdığı dövrdə də ən məhsuldar üsul olmuşdur.

4) Sintaktik üsul. Söz yaradıcılığının sintaktik üsulunda bir neçə müstəqil mənalı sözün birləşməsi nəticəsində mürəkkəb sözlər əmələ gəlir.

Aparılan təsnifatdan da görünür ki, burada söz yaradıcılığı dedikdə məhz dildə mövcud olan sözlərdə baş verən daxili və xarici dəyişikliklər nəticəsində yeni sözlərin yaradılması nəzərdə tutulur. Ona görə də başqa dillərdən sözalma, köhnəlmiş sözlərin dirçəldilməsi, dialekt sözlərinin ədəbi dilə keçməsi və bu kimi proseslər burada söz yaradıcılığına daxil edilmir. Bunlar dilin leksik tərkibini zənginləşdirən üsullar olsa da, sözün olduğu kimi götürülməsi onları söz yaradıcılığı proseslərindən fərqləndirir.

II FƏSİL

ORXON ABİDƏLƏRİNDƏ SÖZ YARADICILIĞI- NIN LEKSİK, MORFOLOJİ-SİNTAKTİK VƏ SİNTAK- TİK ÜSULLARI

2.1. Leksik-semantik üsul

Söz yaradıcılığının elə üsulları var ki, onlar yeni morfe-
min əlavəsi ilə baş vermir, burada söz daxilən dəyişir. Söz yara-
dıcılığının belə qeyri-xətti üsulları leksik-semantik və morfoloji-
sintaktik üsullardır. Xətti söz yaradıcılığı üsullarında söz bir for-
manın digəri ilə birləşməsi nəticəsində yaranır. Qeyri-xətti söz
yaradıcılığında isə formanın eksplisit (xarici) ifadəsi yoxdur,
sözlər “gözəgörünməz” qanunlarla formalaşır [249, s.1].

Türk dillərində söz yaradıcılığına həsr olunmuş tədqiqat-
larda leksik-semantik üsul ətraflı araşdırılmamışdır. Bu cəhət
yalnız türkoloji dilçiliyə deyil, ümumiyyətlə dünya dilçiliyinə
aidir. Bu üsulun yaxşı işlənmiş nəzəriyyəsi və dəqiq terminləri
yoxdur [242, s.323]. Ona semantik derivasiya da deyilir [87,
s.152]. Bu üsul vasitəsilə omonimlər meydana çıxır.

Leksik-semantik yolla söz yaradıcılığı və onun lüğət tə-
ribini zənginləşdirmə imkanlarının öyrənilməsi böyük əhəmiy-
yət daşıyır. V.V.Vinoqradov yazmışdır ki, “*semantik söz yaradı-
cılığının yolları və imkanları məsələsi tarixi leksikologiya üçün
mühümdür. Onun tədqiqi dilin lüğət tərkibinin maraqlı daxili
qanunlarının açılmasına gətirib çıxara bilər*” [238, s.57].
M.Mirzəliyeva bu üsulu dilin leksik qatında baş verən söz yara-
dıcılığı adlandırır və təkmənalılıqdan çoxmənalılığa və əksinə
keçidi, eləcə də sinonimliyə və omonimliyə keçidi bu üsula aid
edir [62, s.13].

Leksik-semantik üsulda sözün semantik xüsusiyyətləri
dəyişir, bu cəhətdən onu yalnız semantik üsul da adlandırmaq
olar. Ancaq semantik dəyişikliklər məhz yeni sözün, yəni leksik
vahidin dəyişməsinə səbəb olduğu üçün və semantika ilə leksika

sıx bağlı olduğu üçün bu üsul söz yaradıcılığının leksik-semantik üsulu adlandırılır və biz də onun bu adını qəbul edirik.

Söz yaradıcılığını sinxronik və diaxronik planda öyrənmək olar. Sinxronik planda dilin hər hansı inkişaf dövründə baş verən söz yaradıcılığı prosesləri öyrənilir, diaxronik planda isə söz yaradıcılığının nəticələri tarixi inkişafda araşdırılır. Bu tədqiqatda əsas məqsəd abidələrdəki söz yaradıcılığı proseslərini öyrənmək olduğundan, söz yaradıcılığına sinxronik planda yanaşılacaq və bu proseslərin türk dillərinin inkişafında müəyyən mərhələ təşkil edən Orxon abidələrinin dilindəki nəticələri təhlilə cəlb ediləcəkdir. Omonim sözlərin, əsasən, abidələrdə işlənmiş mənaları nəzərə alınacaq və bu mənaların necə yaranması müəyyənləşdirilməyə çalışılacaqdır.

Leksik-semantik yolla söz yaradıcılığı məna dəyişmələri nə əsaslanır. Dildə məna dəyişmələri müxtəlif cəhətdən təsnif olunmuşdur. B.Xəlilov semantik yolla söz yaradıcılığına aşağıdakı məna dəyişmələrini aid edir: a) mənənin genişlənməsi; b) mənənin konkretləşməsi; c) omonimləşmə; ç) çoxmənalı sözlər; d) frazeoloji vahidlər hesabına [46, s.407].

Məna dəyişmələri ilə bağlı aparılan təsnifatları məna genişlənməsi və daralması; metafora və metonimiya; məna yaxşılaşması və pisləşməsi kimi qruplaşdırmaq mümkündür. L.Blumfild birinciləri məqsədə bağlayan dəyişmələr, ikinciləri söz sənətindən gələn dəyişmələr, üçüncüləri isə sözün hissi dəyərindən asılılıq adlandırmışdır [122, s.850]. Məna yaxşılaşması və pisləşməsi keyfiyyətə görə dəyişmə adı ilə də təqdim olunur [229, s.7].

Metafora bənzərlik üzrə məna köçürülməsidir. Metonimiyada iki və ya daha çox əşya bir-biri ilə bağlı olur və eyni sözlə adlandırılır [87, s.131, 165]. Başqa sözlə, metaforada oxşarlıq, metonimiyada assosiasiya əsasdır. Məna daralması cins bildirən əsas mənənin onun növlərindən biri kimi çıxış edən yeni mənaya keçidi olub, məna genişlənməsinin əksini təşkil edir [229, s.7]. Neytral və ya müsbət mənalı sözdə mənfi emosional

çalar üstünlük qazanırsa, bu hadisə mənə pisləşməsi, neytral və ya mənfi mənalı sözdə müsbət emosional çalar güclənirsə, mənə yaxşılaşması adlanır.

Mənə dəyişmələrinin müxtəlif səbəbləri göstərilir. Bunlar iki qrupda birləşdirilir: 1. dildaxili amillər; 2. dilxarici amillər. Hər bir mənə dəyişməsində bunların biri və ya hər ikisi iştirak edə bilər [122, s.847].

Leksik-semantik üsulda diqqət yetirilməli məqamlardan biri sözlərin mənaca bir-biri ilə bağlı olmasıdır. Halbuki bəzən bu üsulla yaranmış sözlərə elə leksik vahidlər aid edilir ki, bunlar arasında semantik əlaqə görünmür, məsələn, *yan* “tərəf” və *yan-* “qayıtmaq”; *kat* “qat”, “meyvə”, “heyvan adı”, *kat-* “donmaq”, “qarıxdırmaq”; *yüz* “üz” və *yüz-* “üzmək” [283, s.9].

Orxon abidələrindəki leksik-semantik üsulla meydana çıxmış sözləri və onların hər birinin yaranmasında hansı mənə dəyişikliklərinin baş verdiyini nəzərdən keçirək.

МҮҢК *Tejri*. Orxon abidələrində iki mənada işlənmişdir: 1. göy, səma; 2. Tanrı, Allah. Üzə kök *tejri*, asra yağız yir kılın-tukta (KT § 1) “Yuxarıda mavi göy, aşağıda qəhvəyi yer yaradıldıqda”. *Tejri* ança timis erinç: kan birtim... (T 2) “Tanrı, yəqin, belə demişdir: xan verdim”. Kül tigin və Bilgə kağan abidələrinin elə ilk sətirlərində bu sözün hər iki mənada işləndiyini görürük: *Tejri* tæg *tejridə* bolmuş türk Bilgə kağan bu ödkə olurtum (KT c 1); *Tejri* tæg *tejri* yaratmış türk Bilgə kağan sabım... (BK § 1). Hər iki cümlə *tejri* sözünün mənasından asılı olaraq dörd müxtəlif şəkildə tərcümə edilmişdir. C.Kaya bu tərcümələri belə qruplaşdırmışdır:

1. Tanrı – Tanrı (Tomsen, Ergin, Klouson, Ögel, Tekin, Quliyev, Yıldırım, Aydarov, Berta);

2. göy – göy (Radlov, Tomsen, Orkun, Malov, Tekin, Aydarov);

3. Tanrı – göy (əksəriyyətdə);

4. göy – Tanrı (Barutçu-Özönder, Şen) [146, s.2].

Bizcə, burada dördüncü tərcümə düzgün hesab oluna bilər: “Göy kimi Tanrıdan yaranmış türk Bilgə kağan bu zaman taxta oturdum”; “Göy kimi Tanrı tərəfindən yaradılmış türk Bilgə xaqan...”. Birinci cümlənin geniş yayılmış tərcüməsində “Tanrı kimi göydən yaranmış” ifadəsi verilir. Eyni qaydanı ikinci cümləyə tətbiq etsək, “Tanrı kimi göy tərəfindən yaradılmış” ifadəsi alınır. Lakin Orxon abidələrində göy yaradan yox, yaradılındır: *Üzə kök teŋri asra yağız yir kıluntukta* (KT § 1) “Yuxarıda mavi göy, aşağıda boz yer yaradıldıqda”. Bu cümlədə *teŋri* sözü Tanrı yox, göy mənasındadır. Bunu təsdiqləyən başqa xüsusiyyətlər var:

1. Bu söz *yir* sözü ilə təzad təşkil edir;

2. Sözün təyini olan *kök* sifəti də rəng bildirən *yağız* sözü ilə qarşılaşdırılmışdır.

C.Kaya ikinci cümlə üçün başqa bir tərcümə təklif edir: “Tanrı kimi göy (nizam) yaratmış Türk Bilgə Xaqan” [146, s.2]. Cümlələrin işləndiyi Kül tigin və Bilgə kağan abidələri arasındakı uyğunluq o dərəcədədir ki, hətta abidələrin bir çox sətirləri üst-üstə düşür. Bunun səbəbi kimi abidələrin eyni müəllif tərəfindən yazıldığını göstərmək olar. Bir-birinə bu qədər oxşayan iki abidədəki bir-birinə bənzəyən iki cümlə mənə cəhətdən də uyğun olmalıdır. Ancaq C.Kayanın tərcüməsini birinci cümləyə tətbiq etmək olmur.

Teŋri sözünün “göy” mənası ilkindir, “Tanrı, Allah” mənası onun əsasında yaranmışdır. Runun fikrincə, qədim türklərin fiziki və ilahi göyü bir-birindən ayırır-ayırmadığı məlum deyil [118, s.467]. İ.V.Stebleva isə qeyd edir ki, qədim türklər tanrını antropomorflaşdırmır, onu məkanın şaquli mifoloji modelinə görə göydə yerləşən dünya ilə bağlayırdılar [244, s.21]. Beləliklə, qədim türklərin *teŋri* sözünü əvvəl “fiziki göy, səma” mənasında işlətdiyini, sonradan ona ilahi məzmun verdiyini və nəhayət, yaradanı da eyni leksik vahidlə ifadə etdiyini söyləmək olar.

Burada **metonimiya** hadisəsini görmək mümkündür, “göy, səma” mənasında işlənən *teŋri* sözü “göy, səma Tanrısı”nı

bildirmək vəzifəsi qazanmışdır. Eliadeyə görə, səma insanda dini hislər oyatdığı üçün müqəddəs kimi qəbul olunub [118, s.467]. *Teñri* sözünün göylə bağlılığını *kök teñri* ifadəsi də təsdiq edir. Bu ifadə sonrakı dövrlərə məxsus yazılı abidələrdə də işlənmişdir. XIII əsrdə yazıya köçürülmüş “Oğuz kağan” dastanında belə bir cümlə var: *Kök teñrige* men ödedim. Sonralar islamı qəbul etmiş türklərin yazılı mətnlərində də *gök Tanrısı* ifadəsi işlənmişdir: Aşiq Paşanın “Qəribnamə”si və XIV əsrdə Anadoluda yazılmış “Ənisül-cəlis” [109, s.192-195].

Teñri sözü Orxon abidələrində, əsasən, iki mənada (“göy, səma”, “Tanrı, Allah”) işlənmiş olsa da, digər qədim türk abidələrində bu mənalarda dəyişiklik baş vermişdir. Yenisey abidələrində bu iki mənaya “müqəddəs” mənası da əlavə olunmuşdur: Atım El Toğan tutuk bən *teñri* elimkə elçisi ertim, altı bağ bu dunksa bəg ertim (Uyuk-Tarлак 2) “Adım El Toğan tutukdur, mən müqəddəs dövlətimin elçisi idim, altı qəbilədən ibarət xalqın bəyi idim”; *Teñri* elimkə bökmədim (Uyuk-Turan 2) “Müqəddəs dövlətimə doymadım”. Bu mənanın izini Ongin abidəsində görürük: ...*teñri* bilgə kağanka sakınu isig, küçig bersəgim bar ermis erinç (O 10) “...Tanrıyabənzər (müqəddəs) Bilgə xaqana fikirləşərək işimi gücümü vermək istəyirdim”. Burada *teñri* sözü *Bilgə kağan* adına əlavə edilmiş və onun göylə, Tanrı ilə bağlılığını, müqəddəsliyini bildirmişdir. Orxon abidələrində bu mənanın digər ifadəçisi *teñrikən* sözüdür: *Teñrikənkə* isig bertin tiyin yarlıkamis sad atıg anta bermis (O 6) “Tanrıyabənzərə işini verdin deyə, fərman vermiş, şad adını orada vermişdir”. “Müqəddəs” mənası *teñri* sözünün “Tanrı, Allah” mənası əsasında meydana çıxmışdır. Deməli, burada keçid belə baş vermişdir: “göy, səma” → “Tanrı, Allah” → “müqəddəs”.

Qədim uyğur abidələrində isə *teñri* sözünün “göy, səma” mənası aradan qalxmış, həmin söz bu mənada *kök kalık* ifadəsi ilə əvəzlənmişdir. Burada *teñri* sözü yeni bir mənada qazanmışdır: “göy cismi”: İnçə kaltı kün *teñri* kök kalıkda turur təg (Altun yaruk 652/5-6) “Necə ki günəş göy üzündə dururdu”; Suv

içindəki ay *teyri* bodı yoriğda yorımış teg (Altun yaruk 382/2-3) “Su içindəki ay irfan yolunda gedən kimi”. Bu mənə isə “göy, səma” mənəsi əsasında meydana çıxmışdır. “Göy, səma” mənəsində xüsusiləşmə baş vermiş və ayrı-ayrı göy cisimləri üçün işlənməyə başlanmışdır. Deməli, *teyri* sözündəki mənə dəyişməsi yalnız Orxon abidələri ilə məhdudlaşmamış, sonrakı dövrlərdə də davam etmişdir.

𐰽𐰺𐰍 **Kara**. Bu sözün də iki mənəsi var: 1. “qara”: ...kızıl kanım tökti, *kara* tərım yügürti... (T 52) “Qızıl qanımlı tökdüm, qara tərımı axıtdım”; 2. “xalq, qara camaat”: Kül tiginin altunun, kümüşin, ağışın, barımın türk çığan *karanın*... (KT c-q) “Kül tiginin qızılını, gümüşünü, pulunu, var-dövlətini yoxsul türk qara camaatının...”. Birinci mənə türk dillərində yayılmışdır. “Xalq” mənəsi də bunun əsasında meydana çıxmışdır.

Kara sözü *bodun* ilə birlikdə eyni mənədə işlənmişdir: Türk *kara* kamığ bodun ança timis... (KT § 8-9) “Bütün türk xalqı elə demiş...”. Belə güman etmək olar ki, bu söz əvvəl *kara bodun* ifadəsində işlənmiş, sonra müstəqil şəkildə “xalq”ı bildirmişdir. Bu xüsusiyyət sonralar da davam etmişdir: *Kara* tapsa begler bedüyür kopar (QB 6109) “Xalq xidmət etsə, bəylər böyüylər, ucalarlar”; *kara yurt, kara halk* (qaz.) [139, s.354-355], *qara camaat* (Azərbaycan). Sonralar həmin mənədə işlənmiş *kara* sözü substantivləşmiş, müstəqil olaraq “xalq, qara camaat” mənəsi bildirmişdir: Bakpen aslan patşadan, Miymen aslan *kara* artık “Dövlətlə ucalan padşahdan, Başını işlədən adi adam yaxşıdır” (Abay) [139, s.354]. *Kara* sözünün “adi, çoxluğa aid” mənəsini başqa birləşmələrinin tərkibində də görmək olar: *kara ton* “iş paltarı”, *kara tuz* “adi duz”, *kara baş* “qul” [201, s.423], *kara et* “yağsız ət” (qum.), *kara söz* “nəsr” (qır.), *kara kiji* (Tuv.) [263, s.287]. Buradan *kara* sözünün “çox” mənəsi əmələ gəlmişdir: *bolmaska bolıp kara ter* “olmayacaq şey üçün çoxlu tər tökdüm” (qaz.) [139, s.354].

Kara sözündə baş verən mənə dəyişməsini **rəng metaforası** adlandırmaq olar. Burada **mənə pisləşməsi** də baş vermiş-

dir, yəni əvvəllər heç bir subyektiv çalar olmadan rəng bildirən *kara* sözü sonralar mənfi çalar qazanmışdır. Bunu C.Klouson da qeyd etmişdir [275, s.645]. Bu nümunədə mənə dəyişmələrinin ortaq xüsusiyyəti hesab olunan **subyektivləşmə** [279, s.533] də müşahidə olunur.

ТНБ / ТБ / ТНҢ **Kör-**. Bu sözün müasir türk dillərində olduğu kimi, Orxon abidələrinin dilində də ən geniş yayılmış və ilkin mənası “görmək”dir: ...özin edgü *körtəçisən* (BK şm 14) “özün yaxşı görəcəksən”. Ancaq çoxmənalı söz olan *kör-* başqa mənalar da daşmışdır: “baxmaq”: ...türk bəglər, bodun ögürüp, sebinip toxtamış közü yögərü *körti* (BK ş 2) “...türk bəyləri, xalqı öyünüb, sevinib toxtamış gözü ilə yuxarı baxdı”; “olmaq”: Bilig esi, çab esi ben *körtüm* (T 7) “Bilik yoldaşı, söz yoldaşı mən oldum”.

Həmin sözün omonimi də var. Bizim araşdırmamız üçün də bu omonim – “təbə olmaq, itaət etmək” mənalı *kör-* feili əhəmiyyətlidir: Türk bodun Tabğaçka *körüür* erti (T 1) “Türk xalqı Çinə itaət edirdi”; Anta içrəki bodun kop maña *körüür* (KT c 2) “Oradan içəridəki xalq hamısı mənə itaət edir”. Oxşar mənalar sonralar da qeydə alınmışdır: “başçı saymaq, hökmdar elan etmək”, “itaət etmək, hörmət etmək” [261, s.78]. Bu sözü “görmək” mənalı *kör-* feili ilə eyniləşdirmək olmaz, çünki bu feillərdən biri ismi təsirlik, digəri yönlük halda idarə edir. Türk dillərində leksik-semantik üsulla yaranan feillərdən birinin təsirli, digərinin isə təsirsiz olması halları mövcuddur, K.Q.İşbayev başqırd dilində bunu qeydə almışdır [207, s.241]. A.A.Ufimtseva təsirli feilin təsirsizə, yaxud əksinə çevrilməsini konversiyanın bir növü adlandırmışdır [228]. Ancaq burada dəyişmə eyni nitq hissəsində baş verdiyindən onu konversiya deyil, transpozisiya adlandırmaq daha müvafiqdir. Çünki əksər tədqiqatçıların da göstərdiyi kimi, konversiyada sözün paradiqmasının dəyişməsi əsasdır, eyni nitq hissəsi daxilində isə paradiqma dəyişmir. Transpozisiya sözün bir dil formasından digərinə keçməsidir [251, s.7]. Bu zaman “*leksik vahidin qrammatik xüsusiyyətlərinin*

də baş verən dəyişikliklər bir söz sinfinin çərçivəsindən kənara çıxmır, məsələn, sayılmayan isimlər sayıla bilir, dərəcələnməyən sifətlər dərəcələnmə əlaməti qəbul edir, yaxud adətən təsirsiz olan feil təsirliyə çevrilir” [278, s.183-184]. Sonuncu əlamət *kör-* feilində müşahidə olunur və transpozisiya termini burada baş verən hadisəni daha yaxşı əks etdirir.

Kör- sözündəki dəyişməni **məna daralması** saymaq olar. Yəni ümumiyyətlə “görmək” hərəkətini bildirən söz “gücünü görmək, itaət etmək” mənası qazanır. Bəlkə də, burada dəyişmənin əsasında “baxmaq” mənası dayanır: “taxta baxmaq”, “həkimyyətə baxmaq” kimi.

D Ay. Ay “zaman vahidi” sözü leksik-semantik yolla meydana gəlmişdir: ...lülə yılda yetiç *ay...* (O 12) “...əjdaha ili, yeddinci ayda...”. Onun əsasında göy cismi mənalı Ay sözü durur. Burada **metonimiya** hadisəsini görmək olar, yəni göy cismi olan Ayı bildirən söz ilin 1/12-ni ifadə etmişdir. Bunun səbəbi həmin zaman vahidinin Ayın Yer ətrafında dövr etməsi müddəti ilə müəyyənləşməsidir. Yəni Ayı bildirən söz onun hərəkəti nəticəsində müəyyənləşən zaman vahidinə aid edilmişdir. Bir çox dillərdə bu iki söz bir-biri ilə bağlıdır.

𐎧𐎡𐎧 Kün: ...bir tümən artıqı yeti bin süg ilki *kün* ölürtim (BK c-ş) “...on yeddi min ordunu birinci gün öldürdüm”; ...öhrə *kün* toğsukıña, kistrə kün batsıkıña təgi... (O 2) “...öndə gün doğana, arxada gün batana qədər...”. Burada da göy cismi olan Günəşi ifadə edən söz Yerın Günəş ətrafında dövr etməsi ilə hesablanan zaman vahidini bildirməyə xidmət etmişdir.

𐎧𐎡𐎧 Tokı- feili abidələrdə “məğlub etmək, hücum etmək, vurmaq, döymək” mənalını bildirir: Tüŋkər tağda təgib *tokıdım* (BK c 8) “Tüŋər dağında hücum edib məğlub etdim”. Bu söz sonralar başqa mənalara da ifadə etmişdir: “dəmiri qızdırıb döymək”, “qoymaq”, “yerləşdirmək”, “tikmək” [201, s.577]. Bu mənalara izlərini Orxon abidələrindəki 𐎧𐎡𐎧/ 𐎧𐎡𐎧 tokıt- “qurdurmaq, düzəltmə, abidə qoydurmaq” sözündə görürük:

Añar adınçığ bark yaraturtım, için, tasın adınçığ bədir urturtım, taş *tokıtdım* (KT c 12) “Ona xüsusi abidə qoydurdum, içinə, çölünə xüsusi bəzək vurdurdum, daş qoydurdum”. Bu sözün *tokı-* feilinin icbar növü olduğunu nəzərə alsaq, deyə bilərik ki, həmin dövrdə “qurmaq, düzəltmək, abidə qoymaq” mənalı *tokı-* sözü də olmuşdur. Orxon abidələri sayca azdır və eyni üsluba aiddir. Ona görə də abidələrdə dövrün bütün leksik tərkibi əks olunmamışdır. Sözlərin elə mənalı var ki, danışq dilində işlənmiş, ancaq yazıya alınmamışdır [168, s.152]. Bizcə, bu söz **metafora** nəticəsində bir-birinə oxşar bir hərəkətdən digərinə keçmişdir: məğlub etmək, hücum etmək, vurmaq, döymək → daşı döymək, yəni abidə yaratmaq → qurmaq, yaratmaq → toxumaq.

𐰽𐰺𐰍 / 𐰽𐰺𐰎 **Kıs-** feili abidələrdə bir neçə mənada işlənmişdir: “sıxışdırmaq”, “tutmaq”, “qalib gəlmək”, “məcbur etmək”. Məsələn, Kağan mu *kısayın*, – tidim (T 5) “Xaqan mı edim, – dedim”; Eçümüz apamız Bumın kağan tört buluñığ *kısmıs*, yığmıs, yaymıs, basmıs (O ö 1) “Əcdadımız Bumın xaqan dörd tərəfi sıxışdırmış, yığmış, yaymış, basmış”; Alp ərin balbal *kısdı* (O ö 3) “İgid kişisini balbal qoıdu”.

Abidələrdə *kıs-* feilindən yaranmış *kısğa* “qısa” sifəti də var. Bu sifətin mənasına əsasən onun kökündə *kıs-* “qısaltmaq, azaltmaq” [201, s.447] feilinin durduğunu demək mümkündür. Bu da göstərir ki, abidələrin yarandığı dövrdə də *kıs-* feili həmin mənada da işlənmişdir.

Burada baş vermiş mənə dəyişmələrini müəyyən etməkdə M.Kaşğarının lüğəti və “Qutadğu bilig” bizə yol göstərə bilər. Bu əsərlərdə *kıs-* sözü “təzyiq göstərmək”, “sıxmaq”, “qalib gəlmək, tutmaq”, “məcbur etmək”, “qısaltmaq”, “azaltmaq” mənalı ifadə edir [201, s.447]. “Qısaltmaq, azaltmaq” mənası müasir dövrdə əksər türk dillərində, “məcbur etmək” mənası isə karaim və çuvaş dillərində saxlanmışdır [264, s.248]. Bu mənalı bir-biri ilə müəyyən qədər bağlıdır və buradakı mənə keçidini belə göstərmək olar: təzyiq göstərmək, sıxmaq → tutmaq, qalib

gəlmək → məcbur etmək; təzyiq göstərmək, sıxmaq → qısaltmaq, azaltmaq.

ⵓⵏ *Til/til* sözü Tonyukuk abidəsində məlumat almaq üçün istifadə olunan əsir” mənasını ifadə edir: *Tılığ* kəlürti, sabı antağ (T 36) “Əsir gətirdi, sözü elədir”. Bizcə, bu söz *til / til* “dil” sözündən mənə dəyişməsi nəticəsində yaranmışdır. Burada baş verən mənə dəyişməsi metonimiyadır, çünki hissə (bədən üzvü, danışıq) tamı ifadə etmişdir.

Omonimlərin yaranması uzun və mürəkkəb prosesdir [238, s.59]. Orxon abidələrində belə sözlərin mövcudluğu təsdiqləyir ki, abidələrin yazıldığı dövrə qədər qədim türk dili artıq inkişaf etmiş və zənginləşmişdir. Yəni Orxon abidələri yeni yaranmaqda olan dilin ilk nümunələri olmayıb, artıq müəyyən tarixə malik olan bir dilin dövrümüzə gəlib çatmış ilk yazılı nümunələrindəndir.

Yuxarıdakı sözlər leksik-semantik yolla yaranmış müstəqil leksik vahidlərdir. Orxon abidələrində xeyli miqdarda çoxmənalı söz var ki, mənə dəyişmələri nəticəsində meydana çıxmışdır. Ancaq bu sözlərdəki dəyişikliklər yeni söz yaratmadığından bunu söz yaradıcılığı hesab etmək olmaz.

Yeni sözün yaranması dedikdə, bəzi müəlliflər (O.S.Axmanova, A.İ.Smirnitski, E.V.Kuznetsov, L.A.Bulaxova, R.A.Budaqov və b.) yeni mənanın əvvəlki ilə əlaqəni tam itirməsini nəzərdə tuturlar [242, s.324; 238, s.57; 231, s.69]. Ancaq onlar nəzərdən qaçırırlar ki, yeni mənə əvvəlki ilə əlaqəsini tam itirmişdirsə və sözün hansı dəyişikliyə məruz qalıb yeni mənanı qazanmasını müəyyənləşdirmək mümkün deyilsə, leksik-semantik üsuldən də danışmaq olmaz, çünki bu zaman sözlərin semantik bağlılığı aşkar oluna bilmir. Bu isə leksik-semantik üsulla formallaşmış omonimlərlə təsadüfi səs uyğunluqları əsasında yaranmış və bəzi dilçilərin **etimoloji omonimlər** adlandırdığı omonimlərin eyniləşdirilməsinə gətirib çıxarar. Bu həmçinin söz yaradıcılığı üsullarının ümumi obyektini, yəni **söz yaradıcılığı cəhətdən motivləşmiş sözü** [242, s.325] inkar edir. Əslində,

həm morfoloji, həm də leksik-semantik yolla söz yaradıcılığı ilə formalaşan sözlərlə əvvəlkilər arasında mənə əlaqəsi var. Başqa sözlə, leksik-semantik yolla yaranan omonimlərin semlərində nəzərə çarpacaq dəyişikliklər baş versə də, əvvəlki mənaya aid bəzi semlər də saxlanılır.

Daha yaxın mənə əlaqəsinə malik və yeni leksik vahid əmələ gətirməyən sözlər çoxmənalı sözlər, başqa sözlə, **leksik-semantik variantlar**, daha uzaq mənə əlaqəsinə sahib, yeni leksik vahid təşkil edən sözlər **leksik-semantik omonimlərdir**. Bunlar “semantik omonimlər”, “homogen omonimlər”, “genetik əlaqəli omonimlər” [238, s.57] terminləri ilə də ifadə olunmuşdur. Çoxmənalı sözləri omonimlərdən ayıran cəhət birincilərin mənasının kontekstdən asılılığı, ikincilərin isə müstəqilliyidir.

2.2. Morfoloji-sintaktik yolla söz yaradıcılığı, yaxud konversiya

Morfoloji-sintaktik yolla söz yaradıcılığı sözün heç bir xüsusi leksik şəkilçi qəbul etmədən bir nitq hissəsindən başqa nitq hissəsinə keçməsidir. Bu üsulu “sıfır şəkilçili” söz yaradıcılığı adı ilə də təqdim edirlər [191, s.9]. Bu hadisəyə başqa adlar da verilmişdir: şəkilçisiz söz yaradıcılığı, implisit söz yaradıcılığı, daxili söz yaradıcılığı [224, s.1471], sözyaradıcı transpozisiya [191, s.9]. Konversiya termini daha geniş yayılmışdır: H.Suit, A.İ.Smirnitski, M.Dokulil, S.P.Safronova, P.A.Soboleva, N.V.Smirnova, Y.A.Jluktenko, Y.S.Stepanov, İ.A.Melçuk, Y.S.Kubryakova, F.Qəniyev və b. Konversiya termini dilçiliyə 1891-ci ildə Henri Suit tərəfindən gətirilmişdir [285, s.2].

Konversiya XIX əsrə qədər diqqətdən kənar qalmışdı. Bu barədə ilk yazılar ingilis dilçiliyində meydana gəlmişdir. Konversiya uzun müddət yalnız analitik dillərə, başqa sözlə inkişaf etmiş təsriflənmə sisteminə malik olmayan dillərə məxsus söz yaradıcılığı prosesi kimi qəbul edilmişdir [282, s.31]. Sonralar müəyyən olunmuşdur ki, konversiya sintetik dillərdə – sözlər arasında əlaqənin morfoloji vasitələrlə ifadə olunduğu dillərdə

də müşahidə olunur. Bunun səbəbi bütün dillərin dəqiqlik və müxtəsərliyə ehtiyac duymasıdır [280, s.428]. Türk dillərində də “*səslənmə cəhətdən eyni bir çox feil və ismin bu şəkildə əmələ gələ biləcəyi*” göstərilir [135, s.82].

Türk dillərində konversiya ilə bağlı da tədqiqatlar aparılmışdır. R.Abdullayev [2] türk dillərində konversiya hadisəsini ümumi olaraq öyrənmiş, onun əsas xüsusiyyətlərini araşdırmışdır. X.V.Sultanbayeva türk dillərində köməkçi nitq hissələrinin meydana çıxmasından danışmış və bu prosesi konversiya adlandırmışdır [246]. Türk dillərindəki konversiya hadisəsini digər dillərlə əlaqədə öyrənən tədqiqatlar da var. A.A.Nasipova ingilis və qırğız dillərindəki konversiya hadisəsini müqayisə etmişdir [228]. F.A.Qəniyev [195], A.Y.Qolubeva [198] tatar dilində, Z.X.Tramova qaraçay-balkar dilində [251], M.Sarı [163; 164], A.Günşen və M.D.Erdem [135], M.Duman və F.Korkmaz [120] Türkiyə türkcəsində, C.Cəfərov [6], A.Axundov [5] Azərbaycan türkcəsində konversiya hadisəsini araşdırmışlar.

Konversiya ilə bağlı nəzəriyyələr, birinci növbədə, flektiv dillər üçün yaradılmışdır, bunları türk dillərinə tətbiq edərkən diqqətlə yanaşmaq lazımdır, çünki flektiv dillərdən fərqli olaraq türk dillərində *kök = söz* formulu fəaliyyət göstərir. Bu dillərdə kök heç bir şəkilçi, yaxud sonluq qəbul etmədən müstəqil şəkildə işləyə bilər və bir nitq hissəsindən başqasına keçə bilər.

Konversiyanın söz yaradıcılığı prosesi, yaxud sintaktik hadisə olması da mübahisəyə səbəb olmuşdur. Konversiyadan danışan R.Z.Muryasov [224], D.Li, M.Bize, A.İ.Smirtitski [191, s.10], A.S.Rodriguez [286, s.89, 94], Z.X.Tramova [251, s.5] və başqaları onu söz yaradıcılığı prosesi kimi qəbul edirlər. Azərbaycan dilçiliyində də konversiyanın yeni söz yaratdığı qəbul olunmuşdur [2; 54, s.332].

Belə bir sual meydana çıxır, əgər konversiya söz yaradıcılığı prosesidirsə, o, hansı üsulla meydana çıxır və burada söz yaradıcılığı vasitəsi nədir? Z.R.Muryasov bunu qrammatik hadisə adlandırır. V.M.Pavlov sintaktik söz yaradıcılığı adlandırır

[224, s.1472]. Z.A.Potixa bunu morfoloji-sintaktik üsul kimi təqdim edir. V.N.Nemçenko, Y.A.Jlunktenko, V.N.Yartseva [191, s.9, 12], Q.B.Atruşina [232, s.154] konversiyanı morfoloji-sintaktik üsul hesab edirlər. A.A.Nasipova ingilis dilində konversiyanı morfoloji-sintaktik üsul saysa da, qırğız dilindəki konversiyanı leksik-semantik söz yaradıcılığı üsulu adı ilə təqdim edir [228]. Onun ingilis və qırğız dillərindəki konversiyanı hansı əsaslarla fərqləndirdiyi və nə üçün söz yaradıcılığının müxtəlif üsulları hesab etdiyi aydın deyil. Z.X.Tramova konversiyanı leksik-morfoloji-sintaktik söz yaradıcılığı adlandırır və bunu konversiyada semantik dəyişmənin ilkin, qrammatik dəyişmənin isə sonrakı olması ilə izah edir [251, s.8]. Bizcə, bu fikir qeyri-dəqiqdir, çünki konversiyanın baş vermə səbəbi məhz sözün başqa nitq hissəsi mövqeyində işlənməsi ehtiyacıdır, yəni konversiya üçün qrammatik dəyişmə əsasdır. A.N.Kononov 1956-cı ildə çap olunmuş kitabında bu üsulu leksik-sintaktik-morfoloji üsul [212, s.129], 1980-ci ilə aid kitabda isə morfoloji-sintaktik üsul adı altında təqdim edir [214, s.83].

Dünya dilçiliyində geniş yayılmış fikrə görə, konversiyada söz yaradıcılığı vasitəsi sözün paradiqmasıdır [191, s.10]. İlk dəfə H.Suit konversiyada paradiqmanın dəyişdiyini göstərmişdir [285, s.4]. Burada sözün başqa sözlərlə əlaqələnməsi, cümlədəki funksiyası da dəyişir. İ.A.Melçuka görə, bu proses əsasın qrammatik birləşmə imkanının dəyişməsi ilə həyata keçirilir. O yazır ki, “*konversiya sintaksisin dəyişməsi əməliyyatıdır*” [191, s.11]. Konversiyada semantik dəyişikliklərin baş verdiyini qəbul edən dilçilər də var: R.Z.Zabbarova [205, s.10], Z.X.Tramova [251, s.8].

Sözdüzəldici şəkilçiləri sözdəyişdiricilərdən fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri kimi onların yeni paradiqma yaratması göstərilir [281, s.75]. Əgər konversiya da sözün paradiqmasını dəyişdirsə, onda konversiyanı da söz yaradıcılığı üsulu kimi qəbul etmək olar. Həmçinin qeyd edilir ki, söz yaradıcılığının bir funksiyası da sözün başqa söz siniflərində və başqa cümlə

üzvü vəzifələrində işlənməsidir: “...sözün aid olduğu sinfi dəyişən hər şey söz yaradıcılığıdır” [274, s.284]. Bu xüsusiyyət də konversiyanı söz yaradıcılığı prosesi adlandırmağa imkan verir.

Konversiyanın iki növü vardır: daimi və müvəqqəti konversiya. Müvəqqəti konversiya sözün kontekstdən asılı olaraq öz funksiyasını dəyişməsidir, bu zaman yeni söz əmələ gəlmədiyindən onu söz yaradıcılığı prosesi hesab etmək olmaz. Daimi konversiya isə sözün funksiyasının tam dəyişməsi, onun bütün məqamlarda yeni nitq hissəsi kimi işlənməsidir. Konversiyanın məhz bu növü söz yaradıcılığı prosesidir və onu söz yaradıcılığının morfoloji-sintaktik üsulu adlandırmaq olar.

Morfoloji-sintaktik və leksik-semantik yolla söz yaradıcılığını fərqləndirmək lazımdır. Əgər birində sözün aid olduğu nitq hissəsi və digər sözlərlə qrammatik əlaqəsi dəyişirsə, digərində onun malik olduğu leksik məna və ya semantik çalar dəyişir. Leksik-semantik üsulda olduğu kimi, morfoloji-sintaktik üsulla yaranan sözlərlə də təsadüfi omonimləri eyniləşdirmək olmaz, çünki bu sözlər arasında məna əlaqəsi olmalıdır.

Morfoloji-sintaktik üsulla yaranan sözlər əksər hallarda əvvəlkilərlə omonim olur, O.S.Axmanova bunları **funksional omonimlər** adlandırır [191, s.13]. Bu sözlər ya dildə eyni vaxtda mövcud olur, ya da biri dili tərk etdikdən sonra digəri işlənməyə başlayır. V.Q.Qakin da göstərdiyi kimi, hansı sözün ilkin, hansının törəmə olmasını müəyyənləşdirmək çətinlik yaradır [224, s.1471].

Bəzi hallarda konversiyanın istiqamətini müəyyənləşdirmək bir qədər asanlaşır. Bu, qrammatik şəkilçi qəbul etmiş söz konversiya nəticəsində başqa nitq hissəsinə çevrildikdə baş verir. Məsələn, Orxon abidələrinin dilində *kudı* “aşağı (çayın axını boyu)” qoşması işlənmişdir. Bu qoşma *kud-* “tökmək” sözünün feili bağlama forması əsasında formalaşmışdır. Burada *kud-* feilinin ilkin olduğu, qoşmanın isə sonradan yarandığı aydın görünür.

Yeni yaranmış sözlərin aid olduğu nitq hissəsinə görə konversiyanın bir sıra növləri vardır: substantivləşmə (isimləş-

mə), adyektivləşmə (sifətləşmə), adverbiallaşma (zərfləşmə), pronominallaşma (əvəzlikləşmə), verballaşma (feilləşmə). Əsas nitq hissələrinin köməkçi nitq hissələrinə keçməsi də konversiyanın növlərindən biridir.

Konversiyanın, demək olar ki, bütün növləri Orxon abidələrinin dilində müşahidə olunur. Biz burada konversiyaya söz yaradıcılığı üsulu kimi yanaşdığımızdan daimi və tam konversiyaya uğramış sözləri təhlil edəcəyik, yəni bizi burada hər hansı sözün başqa nitq hissəsi yerində işlənməsi deyil, onun çevrildiyi yeni nitq hissəsinin bütün qrammatik xüsusiyyətlərini qəbul edə bilməsi və həmin nitq hissəsinin də tərkibinə daxil olması maraqlandırır.

2.2.1. Substantivləşmə (isimləşmə)

Konversiyanın bu növü bir çox dillərdə geniş yayılmışdır. Onu məhsuldarlığına görə ancaq qrammatik kateqoriyaların universallığı ilə müqayisə etmək olar [224, s.1473]. Orxon abidələrində bu hadisənin aşağıdakı formalarına rast gəlinir:

Sifətlərin isimləşməsi. Sifətlərin isimləşməsi türk dillərində konversiyanın ən geniş yayılmış növlərindən biridir. Bunun səbəbi türk dillərində, xüsusən qədim türk dilində isim və sifətlərin böyük oxşarlığa malik olmasıdır. Bu hadisənin təsadüfi forması daha geniş yayılmışdır.

Sifətlərin daimi isimləşməsinə Orxon abidələrində *kara* sözünü aid etmək olar: ...özlək atın, adğırın, *kara* kisin, kök tiyinin... (BK şm 11-12) "...cins atını, ayğırını, qara samurunu, göy dələsini...". Bu söz sifət kimi rəng bildirir, isim kimi isə "xalq" mənası ifadə edir. Bizcə, *kara* ilkin olaraq rəng bildirən sifət olmuş, sonralar "adi" mənası qazanmış, *kara bodun* ifadəsinin tərkibində işlənmiş (Türk *kara* kamağ bodun ança timis... (KT § 8-9) "Bütün türk xalqı elə demiş..."), ikinci sözün ixtisarı ilə müstəqil şəkildə "xalq" mənasının ifadəçisinə çevrilmişdir: Süsi kəlti, *karasın* yığdım, bəgi kaçdı... (O s 9) "Ordusu gəldi, xalqını yığdım, bəyi qaçdı".

H.Marçand yazmışdır ki, “*konversiya kimi qəbul edilən hadisələrin əksəriyyəti əslində ellipsis nəticəsidir*” [284, s.360-361]. Bəzi tədqiqatlarda ellipsis ayrıca söz yaradıcılığı üsulu kimi qəbul olunmuşdur [96, s.837]. Burada konversiya və ellipsis arasında kəskin sərhəd çəkmək olmaz. Belə sözlərdə ellipsis konversiyanın baş verməsinə səbəb olmuşdur.

Feillərin isimləşməsi. Orxon abidələrinin dilində bəzi isimlər feillərlə omonimdir. Bu isimlər, əsasən, *-ı* şəkilçisi vasitəsilə düzəlmişdir. Bəzi dilçilərin fikrincə, şəkilçili sözlərin konversiyada iştirakı yayılmamışdır, çünki şəkilçilər kateqoriyalasdırıcıdır, yəni sözün hansı nitq hissəsinə aid olduğunu müəyyənləşdirir [282, s.31]. Lakin Orxon abidələrinin dilində şəkilçili sözlərin də konversiyaya uğramasına rast gəlinir.

Bəzən şəkilçili sözün başqa nitq hissəsinə çevrilməsi ümumiyyətlə konversiyaya aid edilmir. Ancaq Ş.H.Akalın konversiyaya belə tərif vermiş: “*Bir sözün hər hansı açıq forma dəyişikliyinə məruz qalmadan başqa bir nitq hissəsinə çevrilməsidir*” və buna uydu “peyk”, *çıktı* “çap nüsxəsi” kimi nümunələri aid etmişdir [96, s.836]. Deməli, Ş.H.Akalın “açıq forma dəyişikliyi” dedikdə sözün konversiyadan əvvəl qəbul etdiyi şəkilçiləri yox, birbaşa konversiyaya səbəb ola biləcək dəyişiklikləri nəzərdə tutur. Nəzərə almaq lazımdır ki, burada sözün başqa nitq hissəsinə çevrilməsi ona artırılan şəkilçi hesabına baş vermir, şəkilçinin əlavəsindən sonra müəyyən əlverişli məqamda söz başqa nitq hissəsinə keçir və bu mövqedə möhkəmlənir.

𐰽𐰺𐰍 / 𐰽𐰺𐰍 *Sünüş*. Orxon abidələrin dilində həm *sünüş* “döyüş, müharibə”, həm də *sünüş*- “müharibə etmək, döyüşmək” sözü müşahidə olunur. *Sünüş*- feili geniş yayılmışdır: ...Kuşu tutuk birlə *sünüşmüş* (KT şm 1) “...Kuşu tutuqla döyüşmüş”. Bəzi məqamlarda feil və isim birlikdə işlənmişdir: ...Besbalıqda төрт *sünüş sünüşdükdə* (KÇ 11) “Beşbalıqda dörd dəfə döyüşdükdə”. *Sünüş* isminin ayrıca işlənməsinə isə təsadüf olunmur.

-üş feilin qarşılıq növ şəkilçisidir və burada həm *sünjüs*-feili, həm də *sünjüs* ismində hərəkətin qarşılıqlı icra edilməsi mənası var. *Sünjüs* isminin abidələrdə tək işlənməməsi, *sünjüs* feili ilə birlikdə işlənməsi də feilin ilkin, ismin sonrakı olduğunu deməyə imkan verir. Burada tezlik meyarını da tətbiq edə bilərik. Bu meyara görə, konversiya nəticəsində yaranmış cütlərin hansı tərəfi daha işləkdirsə, o tərəf ilkindir [292, s.308]. Abidələrin dilində *sünjüs*-feili daha işləkdir, *sünjüs* ismi isə ancaq Küli Çor abidəsində işlənmişdir.

𐰽𐰺 *Uruş* sözü Orxon abidələrində yalnız isim kimi qeydə alınmışdır: Ebkə təgdükim *uruş* kılıp (O s 10) “Evə çatanda döyüşüb”. Ancaq sonrakı dövrlərdə feil kimi işləndiyinin də şahidi oluruq: “Divanü lüğət it-türk”, “Qutadğu bilig”. Müasir dövrdə *uruş/vuruş* sözü həm feil, həm də isim kimi işlənir [259, s.600]. XIII əsrə aid “Oğuznamə”də “vuruşma, döyüş” mənasında *uruşğu* sözü var [201, s.616]. Bu da ismə nəzərən feilin ilkin olduğunu göstərir, çünki burada konversiya nəticəsində yaranmış mənə (*uruş*) sözdüzəldici şəkilçili forma ilə (*uruşğu*) təkrarlanır. Şəkilçisiz transpozisiyanın qaydalı, semantik cəhətdən adi söz yaradıcılığı prosesi olduğunu onda da görmək olar ki, bu yolla yaranan mənalar adi şəkilçili modellərlə də təkrarlanır [218, s.74].

Sünjüs və *urus* sözlərinin yaxın mənalı olması maraqlıdır. Dilçilikdə belə bir fikir var: əgər sözün dildə geniş yayılmış sinonimi varsa və o, konversiyaya uğrayırsa, o biri sözdə konversiya baş vermir [280, s.434]. *Sünjüs* və *urus* sözlərinin hər ikisində konversiya baş verməsi, müasir türk dillərində də yaxın mənalı *döyüş* və *savaş* sözlərinin də həm isim, həm də feil kimi işlənməsi bu fikrin əksini göstərir.

Orxon abidələrində *-ış* şəkilçisi ilə yaranmış sözlərin əksəriyyəti feillərlə omonim olub, hərəkətin qarşılıqlı icra edilməsi çaları daşıyan sözlərdir. Bu da belə bir ehtimal irəli sürməyə imkan verir ki, *-ış* əslən feilin qarşılıq növ şəkilçisi olmuşdur və bu şəkilçini qəbul etmiş feillər isim kimi də işlənə bilmişdir. Belə

sözlərin ismə keçidi ilə feil-isim omonimliyi meydana gəlmiş və bunların sabitləşməsi nəticəsində onların tərkibindəki *-ıŝ* şəkilçisi isim düzəldən şəkilçi kimi anlaşılmğa başlanmışdır.

Konversiya ilə bağlı belə bir fikir var ki, müxtəlif formaların uyğunluğu analogiya əsasında yeniyaranma imkanı meydana gətirir [266, s.199]. Bu fikri *-ıŝ* şəkilçisi ilə yaranmış isimlərə də aid etmək olar, onlar ismə çevrilmiş *-ıŝ* şəkilçili sözlərə analogiya olaraq meydana çıxmışdır. Analogiya söz yaradıcılığı üçün çox əhəmiyyətlidir [280, s.427].

-sık şəkilçili sözlərin isimləşməsi. Bu şəkilçi qədim türk dilinə dair əsərlərin bir qisminə feildən isim düzəldən şəkilçi kimi qeyd olunmuşdur. *-sık/-sik/-suk/-sük* şəkilçili sözlərin sayı abidələrdə çox deyil: $\text{𐰽𐰺𐰸} \text{ açsık}$, $\text{𐰽𐰺𐰸} \text{ tosık}$, $\text{𐰽𐰺𐰸} \text{ üləsik}$: ...*açsık*, *tosık* öməzsən... (KT c 8) “acliq, toxluq haqqında fikirləşməzsən”; Türk bodun *üləsikin* biriyə Çuğay yıŝ tügül... (KT c 6) “Türk xalqı, bir hissən cənubda Çuğay meşəsinə deyil...” və s.

-sık/-sik şəkilçili sözlərdə isimdən çox feili sifətə yaxınlıq var. Məsələn, $\text{𐰽𐰺𐰸} \text{ udısık}$, $\text{𐰽𐰺𐰸} \text{ olursık}$: ...tün *udısıkım* kəlmədi, күntüz *olursıkım* kəlmədi... (T 12) “...gecə yatmağım gəlmədi, gündüz oturmağım gəlmədi”. Eyni məna Türkiyə türkcəsində belə ifadə olunur: *gece uyuyasım gelmedi, gündüz oturasım gelmedi*. Məlumdur ki, *-ası* feili sifət şəkilçisidir. Z.Korkmaz *-sıg* şəkilçisini gələcək zaman feili sifət şəkilçisi adlandırmış, onun *-(y)ası* şəkilçisi ilə bağlı olduğunu göstərmiş və bunu göytürk mətnlərindəki oğuz xüsusiyyətlərindən biri saymışdır [133, s.15].

İl tutsık yir ifadəsində $\text{𐰽𐰺𐰸} \text{ tutsık}$ sözü feili sifət funksiyasını yerinə yetirir: Ötükən yıŝda yeg idi yok ermiş, il *tutsık yir* Ötükən yıŝ ermiş (KT c 4) “Ötükən meşəli dağından yaxşı hami yox imiş, dövlət qurmalı yer Ötükən meşəli dağı imiş”. A. fon Qaben bu sözü sifət adlandırır [129, s.58]. T.Tekin *-sık* şəkilçisini “gələcək zaman-gərəklilik” bildirən şəkilçi adlandırmış və bu şəkilçi ilə düzəlmiş sözləri belə tərcümə etmişdir: *açsık* “mütləq

acacaq olmaq”, *tosık* “mütləq doyacaq olmaq” [174, s.93]. M.Erdal da *-sık* şəkilçisini feili sifət şəkilçisi kimi təqdim etmişdir [277, s.301]. *-sık* şəkilçisini sözdüzəldici şəkilçi kimi qəbul edən Y.Məmmədova görə, bu şəkilçi ilə düzəlmiş sözlərdə bəzən feili sifət məzmunu olur [60, s.28].

-sık şəkilçili sözlər bəzi məqamlarda ismə yaxındır: 𐰽𐰺𐰸𐰸 *toğsık*, 𐰽𐰺𐰸 *batsık*: ...öğrə kün *toğsukıya*, kisrə kün *batsıkıya* təgi... (O 2) “...öndə şərqə, arxada qərbə qəder...”. Ancaq *kün toğsuk* və *kün batsık* ifadələrinin müasir türk dillərindəki qarşılıqları olan *gün doğan* və *gün batan* ifadələrində də feili sifət şəkilçisi var.

Belə güman etmək olar ki, *-sık* əslən feili sifət şəkilçisi olmuş, sonralar isim düzəldən şəkilçi kimi də işlənmişdir. Bunu həmin şəkilçini qəbul etmiş feili sifətlərin isim mövqeyində işlənməsi, yəni ismə konversiya olunması ilə izah etmək olar. Feili sifətlərin ismə çevrilməsini qrammatik formaların leksikləşməsi də adlandırmaq olar ki, bu da türk və slavyan dillərində çox məhsuldar proses hesab olunur [208, s.4].

2.2.2. Adverbiallaşma (zərfləşmə)

Bu hadisə müasir türk dillərində olduğu kimi Orxon abidələrində də geniş yayılmışdır. Bunun əsas səbəbi odur ki, türk dillərində zərf digər əsas nitq hissələrinə nəzərən sonradan meydana çıxmış və zərf mənası, əsasən, digər nitq hissələri ilə ifadə olunmuşdur. Zərfləşmədə sözün aid olduğu əvvəlki nitq hissəsi və onun daşdığı leksik məna mühüm rol oynayır. Belə ki, Sifət və feili bağlamaların zərfləşməsi nəticəsində tərz-i-hərəkət zərfləri, yer bildirən isimlərin zərfləşməsi nəticəsində yer zərfləri, zaman bildirən sifətlərin zərfləşməsi nəticəsində isə zaman zərfləri meydana çıxır.

Orxon abidələrində zərfləşməni nitq hissələrinə görə belə qruplaşdırmaq olar:

İsmlərin zərfləşməsi isimlərin müxtəlif hal formalarının zərflə çevrilməsi ilə baş verir və bu hadisə Orxon abidələrinin dilində çox məhsuldardır:

ᠨᠢᠷᠢ **Keri/kirü** “geri”: ...*kirü* Təmirkapıǵka təgi kontur-mıs (KT § 2) “...geridə Dəmirqapıya qədər yerləşdirmiş”. N.K.Dmitriyevə əsaslanan A.N.Kononov bu sözün ilkin formasını **ked-gärü* şəklində göstərir: *ked* “arxa” [212, s.293]. *Ked/ke/ki* kökü qədim türk dilində digər sözlərin də tərkibində qeydə alınmışdır: *kedin* “arxada”, *kedirti* “arxada”, *kedki* “sonuncu, gec”, *ken/kin* “sonra”, *kesrə* “sonra”, *kindirti* “sonra”, *kinki* “sonuncu” [201, s.184, 293, 297, 303, 308] və s. Bu sözlər bir-birinə yaxın olan “arxa”, “sonra”, “sonuncu” mənalarını ifadə edir. Bizcə, *keri/kirü* sözünün kökü **ke/ki* olmuş və *-rü* yönəlmə-istiqlal halı şəkilçisi qəbul etmişdir.

ᠠᠷᠠ **Ara** “arasında”: Üzə teŋri, asra yaǵız yer kılıntukda ekin ara kisi oǵlı kılınmış (KT § 1) “Yuxarıda göy, aşağıda qəhvəyi yer yarandıqda ikisi arasında insan oğlu yaradılmışdır”. *Ara* sözü əslində isimdir, ancaq Orxon abidələrində zərf mövqeyində geniş işlənir. Yenisey abidələrində isə yerlik hal şəkilçisi qəbul etməklə bu mövqedə işləmə bilmək imkanı qazanmışdır: Ərdəmin üçün il *arada* Kara kanıka barıpan (I Uybat 4) “İgid olduğum üçün er arasında Qara xana gedib”. Ancaq həmin abidələrdə onun şəkilçisiz varianta da təsadüf olunur: Bədizin üçün türk kan balbalı el *ara* tokuz ərig udiş ər oǵlın ögürüp (III Uybat 10) “Bəzəyi üçün türk xanının balbalı el arasında doqquz əri, sonra ər oǵlunu sevindirib”.

ᠶᠣᠯᠤ **Yol** “dəfə”: ...kırk artukı yeti *yol* süləmis (KT § 15) “qırx yeddi dəfə hücum çəkmiş”. Bu sözün *yol* ismi ilə bağlı olduğunu söyləmək mümkündür. *Yol* sözü türk, Azərbaycan, qırğız, qazax, uyğur, xalac dillərində “dəfə” mənasında işlənir [262, s.218]. Müəyyən miqdar sayı ilə işlənməsi bu sözün isim mənşəli olduğunu göstərir.

𐰽𐰺𐰸𐰾 *İlgəri* “irəli”: *İlgəri* Şantun yazıka təgi sülədim... (KT c 3) “İrəlidə Şantun çölünə qədər qoşun çəkdim”. *İl* “qabaq, ön” [212, s.293] sözünün yönəlmə-istişamət halı əsasında meydana çıxmışdır. *İl* kökü *ilki* ~ *ilk* sözünün də yaranmasında iştirak etmişdir [201, s.208].

𐰽𐰺𐰾𐰸 / 𐰽𐰺𐰾𐰸𐰾 / 𐰽𐰺𐰸𐰾𐰸 *Yoğaru/yokaru/yüğəri* “yuxarı”: ...önüg *yoğaru* sü yorıp... (BK c-ş) “...öndə yuxarı qoşun çəkib...”; *Yokaru* at yetə yadağın ıçaç tutunu ağırtın (T 25) “Atları yedəkləyib piyada ağac tutaraq yuxarı qaldırdım”. Birinci nümunə belə izah olunur: *yoğuru* “böyük çay, göl, qar çovğunu və s. kimi təhlükəli maneəni aşaraq, keçərək” [172, s.35]. T.Tekinə görə, *yok(k)aru* sözü **yok* “yoxuş, tərə” + *karu* şəklində formalaşmışdır [174, s.138]. Deməli, bu söz həm ismin hal forması, həm də feili bağlama əsasında yaranmış zərf kimi götürülmüşdür.

𐰽𐰺𐰾 *Üzə* “yuxarıda”: ...*üzə* tənri tir ermis... (O ö 3) “...yuxarıda Tanrı demiş”. “Yuxarıda, üst-də” mənalı bu söz *üz* kökündən əmələ gəlmişdir [174, s.135]. *Üz* sözü müasir türk dillərində “üz, yuxarı hissə, səth” mənalara ifadə edir. Bu söz barədə A.N.Kononov və A. fon Qabenin fikri fərqlənir: **üz-* “böyümək, artmaq” + *-a/-ə* feili bağlama şəkilçisi [214, s.204; 129, s.95]. Bu söz eyni mənada Yenisey abidələrində də işlənmişdir: *Üzə* tənri yarlıkadı (III Uybat 5) “Yuxarıda Tanrı əmr etdi”.

Bu sözünün kökünün *üz-*, yaxud *üzə-* feili olduğunu güman etmək olar.

-ra şəkilçili sözlərdən yaranmış zərflər. *-ra/-rə* şəkilçisinin ismin hansı halının göstəricisi olması barədə müxtəlif fikirlər var:

1. *-ra/-rə* şəkilçisini yerlik-istişamət halı şəkilçisi, onu qəbul etmiş sözlər isə həmin halın təcrid olunmuş forması olan zərflərdir: A.N.Kononov [214, s.137], M.Erdal [277, s.178].

2. *-ra/-rə* şəkilçisi yönəlmə halının göstəricisidir: T.Tekin [174, s.115].

Orxon abidələrində *-ra* şəkilçili sözlərin konversiyası ilə formalaşmış sözlər aşağıdakılardır:

ᠠᠰᠷᠠ *Asra* “aşağıda, altda”: Üzə teŋri, *asra* yer yarlıkaduk üçün... (BK şm 10) “Yuxarıda Tanrı, aşağıda yer kömək olduğu üçün...” T.Tekin fikrincə, **as* kökü “alt, dib” mənaları bildirmişdir. **as* isim kökünü *astın* “aşağı” sözündə də [201, s.61] görmək mümkündür.

ᠢᠵᠢᠷᠢ *İçrə* “içəridə, içində”: *İçrə* açsız, taşra tonsız... (KT ş 26) “İçəridə yeməksiz, çöldə paltarsız...” Bu söz *iç* sözünün *-rə* şəkilçili formasının qəlibləşməsi əsasında meydana çıxmışdır. Bu söz Yenisey abidələrində *içintə* şəklindədir: Bən öltüm türgis el *içintə* bəg bən (III Tuba 3) “Mən öldüm türgis eli içində bəy mən idim”.

ᠲᠠᠰᠷᠠ *Taşra* “çöldə”: *Taşra* yoriyur tiyin kü esidip... (KT ş 11-12) “Sərhəddən kənara getdiyini eşidib...”. Türk dillərinin qədim dövrlərindən etibarən işlənən *taş* “çöl” sözünün *-ra* şəkilçili forması əsasında yaranmışdır. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında bu söz *dışra* şəklində saxlanmışdır: Çıxarma pərdədən *dışra* bu sirri (Xətai) [57, s.33].

ᠣᠩᠷᠠ *Önrə* “öndə”: *Önrə* türk kağanı süləlim, timis (T 20) “Öndə türk xaqanına tərəf qoşun çəkək demiş”. Bu sözün əsasında **ön* “ön” sözü dayanır.

Sifətlərin zərfləşməsi. Sifətin zərfləşməsi zamanı sözün paradiqmasında nəzərə çarpan dəyişiklik baş vermir, çünki zərfi digər nitq hissələrindən fərqləndirən qrammatik əlamətlər yoxdur, sifət isə yalnız dərəcə əlamətlərinə görə fərqlənir və sifətin zərfləşməsi zamanı bu əlamətlər saxlanıla bilər.

ᠻᠢᠴᠢᠭ *Kiçig* “kiçik, az”. Orxon abidələrinin dilində həm zərfləşmə, həm də sifət kimi qeydə alınmışdır: “Tibetə çatmağıma az qaldı”; İlgəri Şantun yazıca təgi sülədim, taluyka *kiçig* təgmə-

dim, bərigəri Tokuz Ərsənkə təgi sülədim, Tüpütke *kiçig* təg-mədim... (KT c 3) “İrəlində Şantun çölünə qədər qoşun çəkdim, dənizə çatmağıma az qaldı. Cənubda Doqquz Ərsənə qədər qoşun çəkdim, Tibetə çatmağıma az qaldı”; *kiçig* atlıq (BK § 41) “kiçik atlı”. Altay dilindəki *kiçi* sözü də “azacıq” mənası ifadə edir [263, s.76]. Müasir türk dillərində *kiçil-* feilinin mövcudluğundan çıxış edərək *kiçig* sözünün feil mənşəli olduğunu söyləmək olar: **kiçi-*. -g şəkilçisi feildən isim və sifət düzəldir. Bizcə, bu söz əvvəllər feildən düzəlmiş sifət olmuş, sonra zərfə də çevrilmişdir.

-*sız* şəkilçili sözlərin zərfləşməsi. Sifətlərin zərfləşməsində -*sız* şəkilçili sözlərin böyük rolu var. Əslən sifət düzəldən şəkilçi olan -*sız* ilə düzəlmiş sözlər zərf kimi işlənmək üçün -*ın* alət halı şəkilçisi də qəbul edir, məsələn, $\text{H}^{\text{I}}\text{D}$ *yolsızın* “yolsuz, yol olmadan”: Altun yışığ *yolsızın* asdım... (T 35) “Altun meşəsini yolsuz aşdım...” Sonrakı dövrlərdə bu məqsədlə -*la* şəkilçisinin də işləndiyi görünür, məsələn, *arısuzla* “natəmiz, çirkli” [119, s.352].

-*sız* şəkilçisi ilə düzəlmiş sözlər Orxon abidələrinin dilində aşağıdakı nümunələrdə zərf kimi işlənmişdir. $\text{H}^{\text{I}}\text{Y}^{\text{I}}\text{D}$ / $\text{H}^{\text{I}}\text{Y}^{\text{I}}\text{D}$ **Buñsız:** ...karluk bodun *buñsız* erür barur erikli yağı boltı (BK § 28-29) “...karluq xalqı dərdsiz yaşayarkən düşməni oldu”. $\text{H}^{\text{I}}\text{Y}^{\text{I}}\text{Y}$ **Sansız:** Edgü özlək atın, kara kisin, kök tiyinin *sansız* kəlürrip kop kotı (BK c 12) “Yaxşı cins atını, qara samurunu, göy dələsini saysız gətirib, hamısını qoydu”. $\text{H}^{\text{I}}\text{Y}^{\text{I}}\text{Y}$ **Subsız:** ...önüg yoğaru sü yorıp tünlü-künlü yiti ödüşkə *subsız* keçdim (BK c-ş) “...öndə yuxarı qoşun yeridib gecəli-gündüzlü yeddi sutka susuz keçdim”.

T.Tekin bu nümunələrdəki sözləri zərf adlandırmışdır [174, s.145-146]. -*sız* şəkilçisinin, əslində, sifət düzəldən şəkilçi olmasından çıxış edərək bunların da əvvəl sifət olduğunu, sonradan zərfləşdiyini söyləyə bilərik. Müasir türk dillərində də -*sız* və -*lı* şəkilçili sifətlərin zərfə kimi işlənməsi müşahidə olunur [3, s.75]. Bu cəhət daha çox -*sız* şəkilçili sözlərə aiddir.

Maraqlı cəhət Orxon abidələrində bütün məqamlarda zərf kimi işlənən *sansız* sözünün Süci abidəsində sifət kimi işlənməsidir: ...ağılım on, yılmım *sansız* erti (Süci 5) “...ağılım on, ilxım saysız-hesabsız idi”. Bu da həmin sözün sifət məzmunun ilkin olduğunu göstərir. Eyni abidədə *-sız* şəkilçili sözün zərfləşməsini də görürük: Oğlumın kızımın *kalınsız* birtim (Süci 7) “Oğlum, qızımı cehizsiz (cehiz üçün pul istəmədən) verdim”.

-sız şəkilçili sifətlərin zərfləşməsi prosesi müasir dövrdə də güclüdür. Müasir Azərbaycan dilində zərfləşmədə ən çox iştirak edən sifətlərin *-lı*, *-sız* və *-ıclı* şəkilçili sifətlər olduğu göstərilir [51, s.101-103].

Feili bağlamaların zərfləşməsi. Feili bağlama həm feil, həm də zərf xüsusiyyəti daşıyan feil formasıdır. Orxon abidələrinin dilində elə feili bağlamalar var ki, feilə məxsus xüsusiyyətlərini itirmiş və zərfə çevrilmişdir. “*Türk dillərində feili bağlamanın təcrid olunub zərfə çevrilməsi hadisəsi, ehtimal ki, daha qədimdir. Təkcə bunu demək kifayətdir ki, dilimizdə işlədilən bəzi əsli zərflər məhz feili bağlamanın təcrid olunması nəticəsində əmələ gəlmişdir*” [2, s.127].

𐰽𐰺𐰍 *Yana* “yənə”: Kanın kodıp Tabğaçka *yana* içikdi (T 2) “Xanını qoyub yənə Tabğaca tabe oldu”. *Yan-* “qayıtmaq” feilinin feili bağlama forması əsasında meydana çıxmışdır. İncə saitli variantlarının işlənməsi qədim uyğur abidələrindən başlanmışdır [277, s.338]. “Qayıtmaq” və “yənə” mənaları arasındakı əlaqəni uyğur dilindəki *kayt-* “qayıtmaq” feili və *kayta* “yənə” zərfi [288, s.621] arasında da görmək olar.

𐰽𐰺𐰍𐰽 *Yanturu* “yənə”: Közdə yaş kəlsər, eti də köñültə sığıt kəlsər, *yanturu* sakıntım, katığdı sakıntım (KT şm 11) “Gözündən yaş gəlsə də, könlümdən ağlamaq keçsə də, bir daha fikirləşdim, möhkəmcə fikirləşdim”. *Yan-* feilinin təsirli variantı-

nın (*yantur*- “qaytarmaq”) feili bağlaması əsasında meydana çıxmışdır [214, s.140].

ᠶᠠᠭᠢᠮᠢᠵ *Təgira* “ətrafda”: Yağımız *təgira* uçuk təg erti... (T 8) “Düşmənimiz ətrafımızda yırtıcı quş kimi idi...”. *Təgir*- “əhatə etmək, mühasirə etmək” feilinin feili bağlama formasının təcrid olunması nəticəsində formalaşmışdır. Qədim uyğur abidələrində *təgir*- “çevirmək, fırlatmaq” feili işlənmişdir [261, s.173]. “Divanü lüğət it-türk”də verilmiş *ewürdi tewürdi* birləşməsi “çevirdi” mənası bildirir [166, s.505]. *Tevarak* “ətraf” (özb.) [292, s.322], *töqerik* “yumru, dairəvi”, “çevrə” [293, s.79], *dəyirmi, dəyirman, diyirlənmək, diyircək* kimi sözlər də həmin feildən düzəlmişdir. *Tek+er* “təkər”, *tegzin*- “fırlanmaq” [261, s.173], “səyahət etmək” (II Elegest, 2) kimi sözlərin mövcudluğu *tegir*-sözünün kökündə *teg*- feilinin durduğunu söyləməyə imkan verir.

ᠲᠦᠬᠠᠲᠢ *Tükəti* “bütünlüklə, tamamilə”: Sabımın *tükəti* esidgil (KT c 1) “Sözümü axıradək dinlə”. *Tükət*- “bitirmək, qurtarmaq” sözünün feili bağlama formasının zərfə çevrilməsi ilə əmələ gəlmişdir.

ᠪᠠᠰᠯᠠᠶᠤ *Başlayu* “əvvəl”. Əslən feili bağlamadır: Kül tigin ebig *başlayu* akıtdımız (KT şm 8) “Kül tiginini evə başçılıq etmək üçün qoyub yürüş etdik”. Bəzi məqamlarda zərf kimi işlənmişdir: Kaşım kağanı *başlayu* Baz kağanı balbal tikmiş (KT ş 16) “Atam xaqana əvvəlcə Baz xaqanı balbal tikmiş”.

ᠵᠠ *Oza* “əvvəl”: *Oza* kəlmis süsin Kül tigin ağıtıp... (KT şm 7) “Əvvəl gəlmiş ordusunu Kül tigin qovub”. Müasir türk dillərində müxtəlif variantları saxlanmışdır: *oza* “keçmiş” (uy.), *ozoq* “əvvəl” (Baraba tat.), *ozal* “qədər, əvvəl” (türkm.) [243, s.492]. *Oz*- “qabaqlamaq” sözünün feili bağlama forması əsasında formalaşmışdır [214, s.140]. *Oz*- feili də müasir türk dillərində işlənməkdədir [259, s.425].

Əvzliklərin zərfləşməsi. Orxon abidələrində bir sözü bu hadisəyə nümunə göstərmək olar:

1↳↓ **Kop** “hamısı, tamamilə”: ...*kop* anta al-kıntığ, arılığ... (KT c 9) “...hamısı orada zəiflədi, yoruldu...” Bu söz müxtəlif nitq hissələrinə aid edilmişdir. Məsələn, T.Tekin onu miqdar zərfi adlandırmışdır [174, s.145]: ...anta yerüki Suk başlığ soğdak bodun *kop* kəlti (T 46) “...ondan o yana Suk başda olmaqla soğd xalqı bütünlüklə gəldi”; Süsin *kop* ölürtim (BK § 28) “Ordusunu tamamilə öldürdüm”. Ancaq onu əslən zərf saymaq olmaz, çünki bu mövqedə işlənmək üçün alət halı şəkilçisini də qəbul edir: 1↳↓ *kopin* “hamılıqla, hamısı bir yerdə, tamamilə”: Anta ötrü oğuz *kopin* kəlti (T 16) “Ondan sonra oğuzlar hamılıqla gəldi”. Yenisey abidələrində bu sözün təyin mövqeyində işlənməsinə də təsadüf edirik: Yağıda *kop* bodun təjın bilir erti (III Uybat 3) “Düşmən olanda bütün xalq gəlib gücünü bildirdi”. *Kop* sözü əsl zərf olsaydı, bu şəkilçiyə ehtiyac qalmazdı. Bizcə, onu “hamı, hər şey” qeyri-müəyyən əvəzlik hesab etmək olar.

2.2.3. Verballaşma (feilləşmə)

Morfoloji-sintaktik yolla söz yaradıcılığının bu növü türk dilləri haqqında yazılmış əsərlərdə ya heç verilmir, ya da onun yalnız dialektlərdə saxlandığı yazılır. Məsələn, Türkiyə türkcəsinin dialektlərində *haydi*, *çabuk*, *yavaş* və s. kimi sözlərin feilləşə bildiyi qeyd olunsa da [135, s.73, 75-79], Türkiyə türkcəsində ədəbi dildə də feilləşmə hadisəsi müşahidə olunur, məsələn, *eskimek*, *yermek*.

Orxon abidələrinin dilindəki bəzi sözlərin təhlili əsasında onların feilləşmə nəticəsində yarandığını söyləmək mümkündür:

↳↓ **Aç**. Bu söz Orxon abidələrində sifət kimi işlənmişdir: ...(türk) bodun *aç* erti (BK § 38) “...türk xalqı ac idi”. *Açsık* formasında feil kimi də qeydə alınmışdır: ...*açsık*, *tosık* öməzsən

(KT c 8) “ac, yaxud tox olmaq barədə fikirləşməzsən”. Türk dillərində “acmaq” mənalı *acıq-* (KDQ) [49, s.46] feili düzəltmədir. Bu da belə bir ehtimalı ağla gətirir ki, burada hərəkət ona uyğun olan əlamətdən düzəlmişdir. Yəni bu cütlükdə sifət ilkin, feil isə sonrakıdır.

𐰽𐰺𐰸 *Bədiz* sözü Orxon abidələrində isim və feil kimi işlənmişdir: Bunça barkıǵ, *bədizig*, uzıǵ (türk bilgə) kağan atısı Yolıǵ tigin mən ay artukı tört kün olurıp bitidim, *bədiztim* (BK c-q) “Bu qədər abidəni, naxışı, heykəli (türk müdrik) xaqanın qohumu Yolluq tigin mən bir ay dörd gün oturub yazdım, naxış vurdum”. İsim və feilin yanaşı işlənməsinə də rast gəlirik: ...*bədizin bədizti* olurtı (KÇ 24) “naxışını vurdu, oturdu”.

Bu sözün düzəltmə olduğunu düşünmək mümkündür. İhe-Ashete abidəsində *bədis-* “birlikdə bəzəmək” sözünün işlənməsi də bu fikri təsdiq edir [201, s.90]: Azǵanaz ər ağır *bədismiş* (İA I 3) “Azǵanaz ər yaxşı bəzək vurmuş”. -ıǵ şəkilçisinin qarşılıq-birgəlik növ şəkilçisi olduğunu nəzərə alsaq, *bəd-*, yaxud *bədi-* sözü feildir. Bu kök müasir türk dillərində işlənən *beze-/beze-* sözlərində [262, s.105] saxlanmışdır. “Qutadǵu bilig”də *beziǵçi* “nəqqaş” sözündə [201, s.91] dışarası *z* samitinin işlənməsi də bu sözləri bir-birinə yaxınlaşdırır. -z morfemi feildən isim düzəldir. Deməli, *bədiz* əslən isim olmuş və sonradan feilə çevrilmişdir. *Bedizət-* və *bedizlə-* feillərinin də *bədiz-* feili ilə eyni mənada işlənməsi bu ehtimalı təsdiq edir [201, s.90]. Qədim uyğur abidələrində *bədizə-* feili “bəzəmək” mənasında qeydə alınmışdır [171, s.362]. İsim ilkin olmalıdır ki, ondan şəkilçi ilə feil yaratmağa ehtiyac olsun. *Bədizçi* ismi (KT c 12) və *bedizlig* “bəzəkli” sifəti [201, s.91] də bu isimdən düzəlmişdir.

𐰽𐰺𐰸 *Yaǵı*. Bu söz Orxon abidələrində isim kimi geniş işlənir. Məsələn, *Yaǵıka* yalnız oplayu təgip opulu kirip özi kısığa kərgək boltı... (KÇ 23) “Düşməne sürətlə tək hücum edib, arasına girib, özü qəfil həlak oldu”. *Yaǵı* sözü iki nümunədə feildir: ...ağır çoluǵın *yaǵıtukda* Küli Çor... (KÇ 5) “...böyük ailəsi

ilə düşmən olduqda Küli Çor...”; ...karluk *yağıtukda* Təzdə süj-
üsdükdə... (KÇ 18) “...karluqlar düşmən olduqda Təzdə döyüş-
dükdə”.

Bəzi türkoloqlar *yağı-* “düşmən olmaq” feilinin mövcud-
luğunu qəbul etmirlər. Məsələn, C.Klouson göstərir ki, həmin
abidədəki *yağı-* feili *yağıd-* sözünün səhv yazılmasının nəticəsi-
dir [275, s.898]. Ümumiyyətlə, *yağı* isminin daha geniş işlənmə-
sindən çıxış edərək, feil qarşılığının sonradan meydana çıxdığını
söyləyə bilərik.

𐰽𐰪 *Karı* sözü həm “qoca”, həm də “qocalmaq” mənala-
rında Orxon abidələrinin dilində qeydə alınmışdır: Özüm *karı*
boltım, uluğ boltım (T 56) “Özüm qocaldım”; ...kağan elintə *ka-
rıp* edgü ebini körti (KÇ 3) “...xaqanın dövlətində qocalıb yaxşı
evini gördü”. Türk dillərində *karı* sözü sifət və isim kimi geniş
işlənməkdədir. Bu söz feil kimi də öz mövcudluğunu qoruyur
[292, s.382; 263, s.311; 288, s.658].

Karı sözünün kökündə *kar-* “qocalmaq” sözünün dayan-
dığı göstərilir. V.V.Radlov *kar-* feilini Osmanlı dilində qeydə al-
mışdır. Bu feil Türkiyə türkcəsinin dialektlərində də işlənməyə
davam edir [263, s.315]. Onu Tuva dilində işlənən *kırqan* “qo-
ca” sözünün tərkibində də görmək olar [293, s.52]. *Karı* sözü-
nün feildən *-ı* şəkilçisi vasitəsilə düzəlmiş ad olduğunu və sonra-
dan feil kimi də işlənməyə başladığını güman edirik.

2.2.4. Köməkçi nitq hissələrinə keçid

Əsas nitq hissələrinin köməkçi nitq hissələrinə keçməsi
də yeni sözlərin əmələ gəlməsində xüsusi əhəmiyyət daşıyır.
R.Z.Muryasov [224, s.1471], A.A.Nasipova [228, s.5] və başqa-
larının da yazdığı kimi, konversiyanın öyrənilməsi zamanı avto-
semantik (tammənali) sözlərin sinsemantik (köməkçi) sözlərə
keçidində də diqqət yetirmək lazımdır.

Türk dillərində köməkçi nitq hissələri də zərf kimi sonra-
dan formalaşmışdır. Bunu həmin nitq hissələrinin tərkibinə daxil
olan türk mənşəli sözlərin azlığı və mövcud türk mənşəli kö-

məkçi nitq hissələrinin çoxunun başqa nitq hissələri əsasında meydana çıxması da təsdiqləyir. R.Abdullayev bu barədə yazmışdır: “*əsas nitq hissələrindən köməkçi nitq hissələrinə keçid müntəzəm xarakter daşıyır*” [2, s.156]. Müasir türk dillərində işlənən bir çox köməkçi nitq hissəsi əsas nitq hissələri əsasında meydana çıxmışdır: *istər, gerek, gelgelelim* (Tür.) [163], *istər, görəsən, qoy, gör* (Azərbay.). Köməkçi nitq hissələrinin yaranmasını türk dillərinin daha qədim təcrid olunmuş vəziyyətdən aqlütinativə keçid mərhələsinə aid edirlər [246, s.125]. Orxon abidələrinin dilində də əsas nitq hissələrinin köməkçi nitq hissələrinə keçidinə kifayət qədər nümunə vermək olar.

Qoşmalasma. Türk dillərində qoşmaların əksəriyyəti əsas nitq hissələri əsasında formalaşmışdır: “*Türk qoşmaları ad-dan və feildən yarananlara bölünür, başqa sözlə, onlar adların, zərflərin və feili bağlamaların təcrid olunmuş formaları əsasında yaranıb*” [243, s.491].

↑&↓ **Kudı “aşağı doğru”:** Sələnjə *kudı* yorıpan... (BK § 37) “Selenqa boyu aşağı yürüş edib...” Bu qoşmanın hansı sözdən yaranması mübahisəlidir. M.Erdal onu *kud-* “axmaq” feili ilə bağlasa da, feili bağlama hesab etmir: “*Həmin forma feili bağlama deyil, əks halda kuda kimi işlənməli idi*” [277, s.334]. A.N.Kononov və A. fon Qaben onu *kod-* “qoymaq” sözünün feili bağlama forması ilə əlaqələndirirlər [214, s.202; 129, s.94]. Bu qoşmanın *kud-* “axmaq” feili ilə əlaqəsi daha aydın görünür, çünki o, bir çox nümunədə çay adları ilə işlənməlidir. Bu feil və onun törəmələri müasir türk dillərində müxtəlif fonetik variantlarda saxlanmışdır: *kuy-* “tökmək”, *kuyı* “alt, aşağı” (özb.) [292, s.391]; *kud-* “tökmək”, *kudu* “aşağı” (Tuv.) [293, s.48]. Özbək dilindəki nümunə göstərir ki, bu dildə həm *kuy-*, həm də *kuyı* sözləri eyni saitle işlənir, halbuki “qoymaq” mənalı *kuy-* sözü burada *ü* saiti ilə ifadə olunur [292, s.380].

↳ **Sayı “hər yerdə, hamısı”:** Anta kalmışı yir *sayu* kop turu ölü yoruyur ertig (KT c 9) “Orada qalanlar hamısı yıxı-

lib-duraraq hər yerdə gəzirdi”; Ol ok tün bodunun *sayu* udtımız (T 42) “Məhz o gecə xalqının hamısını göndərdik”. Feili bağlama əsasında formalaşmış qoşmalardandır. Kökündə *say-* “saymaq” feilinin durduğu söylənilir [174, s.151]. Bizcə, bu sözün daha qədim forması olan *sa-* əsasında meydana çıxmışdır. Bu qoşmanın mənsubiyyət şəkilçili sözləri təsirlik halda idarə etməsi [277, s.334] onun feil mənşəli olduğunu təsdiqləyir.

𐰽𐰺𐰍 *Tapa* “qarşı”: Altı çub soğdak *tapa* sülədimiz, bozdımız (KT § 31) “Altı qəbiləli soğdlara qoşun çəkdik, məğlub etdik”. Bir çox tədqiqatçılar bu qoşmanı feili bağlama ilə əlaqələndirənlər də, onun əsasında duran feillə bağlı fikir birliyi yoxdur [277, s.333]. Bu sözü *tap-* “tapmaq” və ya *tap-* “xidmət etmək” feilləri ilə bağlayırlar [129, s.94]. Yönlük halda olan sözlərlə işlənməməsi bu qoşmanın “xidmət etmək” yox, “tapmaq” mənalı feil əsasında yarandığını göstərir. “*Əksər tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, feildən yaranmış qoşmalar (= feili bağlama), bir qayda olaraq, yarandığı feil əsasının idarə etdiyi halla idarə edir*” [243, s.491].

𐰽𐰺𐰍 / 𐰽𐰺𐰍 *Tiyin* “deyə”: Türk bodun yitməzün *tiyin*, yoluk bolmazun *tiyin* üzə teñri tir ermis (O ö 3) “Türk xalqı itməsin deyə, zəifləməsin deyə, yuxarıda tanrı deyirmiş”. *Ti-* “demək” feilinin feili bağlama forması əsasında yaranmışdır. M.Ergin *tiyin* sözünün müasir dövrdəki qarşılığı olan *deyə* sözünü səbəb funksiyalı qoşma kimi təqdim etmişdir [163, s.233].

𐰽𐰺𐰍 *Təgi* “-dək, qədər”: ...kirü Təmirqapıgka *təgi* kon-turmıs (KT § 2) “...geridə Dəmirqapıya qədər yerləşdirmişdir”. *Təg-* “çatmaq” sözünün feili bağlaması əsasında meydana çıxmışdır.

𐰽𐰺𐰍 *Ötrü* “sonra”. Orxon abidələrində “sonra” mənası bildirir: Anta *ötrü* oğuz kopın kəlti (T 16) “Ondan sonra oğuzlar hamılıqla gəldi”. Bu qoşma *ötür-* “ötürmək” sözünün feili bağlama formasının təcrid olunması ilə əmələ gəlmişdir.

⚡⚡⚡⚡ **Birlə “ilə, birlikdə”**: ...Kuşu tutuk *birlə* süjüsmis (KT şm 1) “...Kuşu tutukla vuruşmuş”. M.Ergin və N.Hacıemi-noğlu onun əmələ gəlmə yolunu *bir + ilə* kimi, A. fon Qaben *bir + -i + -l+ -e* şəklində göstərmiş, Z.Öner isə *birlə* qoşmasını *bir + -la/-le* (zərf düzəldən şəkilçi) kimi izah etmişdir [163, s.239]. P.M.Meliorski onun inkişafını belə təsvir etmişdir: *birlen > bilen > bile > ilə*. J.Deni, V.Kotviç və B.Kollinder komitativ şəkilçisi ilə bağlamışlar [212, s.314]. M.Erdal *birlən* qoşmasındakı *-n* formantını alət halı göstəricisi adlandırmışdır [277, s.331]. Bu zaman belə bir sual meydana çıxır: buradakı *-lə* şəkilçisinin vəzifəsi nədir və alət halı şəkilçisi hansı əsasda ona birləşib? Bu qoşma belə yaranmış ola bilər: *bir + -lə* (addan feil düzəldən şəkilçi) *+ -n* (feili bağlama göstəricisi) [214, s.202]. A. fon Qaben isə həmin sözün *biril-* “birləşmək” sözünün feili bağlama forması olduğunu göstərir [243, s.496]. Bu sözün mənşəyi ilə bağlı fikirlər müxtəlif olsa da, ortaq cəhət onun əsas nitq hissələri ilə əlaqələndirilməsidir.

⚡⚡⚡ **Artukı**. Onluq saylarla təkliklərin arasında işlənən *artukı* sözü *artuk* sözünün III şəxs mənsubiyyət şəkilçili formasıdır: otuz *artukı* bir yaşına (BK § 28-29) “otuz bir yaşında”. İsimlə sayın arasında da işlənir: ...mən *ay artukı dörd gün* oluru bitidim, bədzitim... (BK c-q) “...mən bir ay dörd gün oturub yazdım, bəzədim...”

⚡⚡⚡ **Kisrə “sonra”**: Anta *kisrə* tənri bilig bertük üçün özüm kağan kısıdım (T 6) “Ondan sonra Tanrı bilik verdiyi üçün özüm xaqan etdim”. *Kisrə* sözünün yaranmasında ikiqat konversiya hadisəsi müşahidə olunur. Belə ki, bu söz əvvəlcə isimdən zərfə, sonra isə qoşmaya keçmişdir: ...*kisrə* tarduş bəglər, Kül çor başlayu... (BK c 13) “...arxada tarduş bəyləri başda Kül çor olmaqla”. T.Tekin bu sözün birinci tərkib hissəsinin *ke* “arxa, geri” sözü olduğu fikrində olmuşdur. Eyni kökün *kirü/kerü* sözünün tərkibində saxlandığı deyilir [174, s.139].

𐌆𐌆𐌆𐌆 / 𐌆𐌆𐌆 **Üçün**: Bilmədik *üçün*, yablakının *üçün* eçim kağan uça bardı (KT § 24) “Bilmədiyi üçün, pis olduğu üçün əmim xaqan uçub getdi (vəfat etdi)”. Türkoloji dilçilikdə bu qoşmanın hansı yolla meydana çıxması ilə bağlı fikirlər müxtəlifdir: *iç* (O.N.Bötlinqk), *uç* “son” (M.Kastren, K.Q.Zaleman). J.Deni *için* < *uçun* (*uc-u-ndan*). A.U.Elöve onu *öç* “əvəz” sözü ilə bağlayır. Bu fikirlərin xülasəsini verən A.N.Kononov bir tədqiqatında bu qoşmanın *uç* “son”, “səbəb” sözü ilə bağlı olduğunu qəbul edir [212, s.317], müəllif sonrakı kitabında bu sözün **ucu-* > **üçü-* feilindən *-n* şəkilçisi ilə yaranmış feili bağlama olduğu ehtimal edir [214, s.203]. *Üçün* qoşmasının türk dillərində ismin adlıq və yiyəlik halları ilə işlənməsi onun isim mənşəli olması və mənsubiyyət şəkilçili söz əsasında formalaşması ehtimalını gücləndirir.

Əsas nitq hissələrindən yaranmış qoşmaları nəzərdən keçirdikdə görürük ki, onların əsasında duran əsas nitq hissəsi hansı halda olan sözü idarə edirsə, qoşma da həmin halda olan sözlərlə işlənir. İsim əsasında formalaşmış qoşmalar adlıq və yiyəlik, feildən düzələn təsirlik, sifətdən düzələn qoşmalar isə çixışlıq halda olan sözlərə aid olur.

Bağlayıcılaşma. Türk dillərində bağlayıcıların əksəriyyəti əsas nitq hissələrinin konversiyası nəticəsində formalaşmışdır. “*Bağlayıcılar türk dillərində, əsasən, feili bağlamalar, zərflər, sual əvəzlilikləri, feillərin şərt formaları, təklil bildirən miqdar sayı, ədatlar əsasında yaranır*” [243, s.510].

𐌆𐌆 **Azu** “**yoxsa**”: *Azu* bu sabımda igid barğu? (KT c 10) “Yoxsa bu sözümdə yalan var?” *Az-* “azmaq” sözünün feili bağlama forması əsasında əmələ gəlmişdir. Eyni funksiyanı yerinə yetirən *azı* bağlayıcısı hazırda Tuva dilində işlənir [174, s.156]. M.Erdal bunu qəbul etmir və *az-* feilinin feili bağlama formasının *azu* deyil, *aza* olduğunu söyləyir [277, s.338]. Ancaq eyni feil müxtəlif feili bağlama şəkilçiləri qəbul edə bilər.

››› Udu “ardınca, sonra”: İltəris kağan kazğanmasar, *udu* bən özüm kazğanmasar... (T 54-55) “İltəris xaqan qazanmasa, ardınca mən özüm qazanmasam”. *Ud-* “arxasınca getmək, izləmək” feilinin feili bağlama forması əsasında meydana çıxmışdır [214, s.207].

›D› Ulayu “ardınca, sonra”: ...çor tigin kəlip, *ulayu* tört tigin kəlip (KÇ 24) “...çor tigin gəlib, sonra dörd tigin gəlib”. *Ula-* “birləşdirmək” sözünün feili bağlama forması kimi göstərilir [174, s.148]. Bu sözün *ula-* feilindən yarandığını göstərən bir cəhət də eyni feildən yaranmış *ulam* “bir daha, daha çox, daimi” sözünün mövcudluğudur. Həmin söz feildən düzəlmiş ismin adverbiallaşması hesab olunur [259, s.591]. Qədim uyğur abidələrində eyni mənada *ulatı* sözü qeydə alınmışdır [276, s.798] ki, bu da *ula-* feilinin *ulat-* forması əsasında meydana çıxmışdır.

Konversiya ilə bağlı mübahisəli məsələlərdən biri də qrammatik şəkilçili sözlərin başqa nitq hissələrinə çevrilməsinin konversiya hesab olunmasıdır. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, qrammatik şəkilçili formalar konversiyaya daxil deyil [251, s.8]. Konversiya sözün xüsusi leksik şəkilçi olmadan başqa nitq hissəsinə keçididir. Qrammatik şəkilçili söz başqa nitq hissəsinə çevriləndə söz yaradıcılığı funksiyası daşıyan element qrammatik şəkilçi deyil, sözün paradigmasıdır. Burada söz əvvəlcə özünə aid qrammatik şəkilçi qəbul edir, sonra başqa nitq hissəsi mövqeyində işlənir. Yeni nitq hissəsinə keçid qrammatik şəkilçi ilə təmin olunmur. Hal şəkilçili isim həmişə zərf və ya köməkçi nitq hissəsinə çevrilmir, yalnız bu söz həmin nitq hissələri yerində işlənsə və bu mövqedə sabitləşsə, çevrilmə baş verir. Şəkilçisiz sözlə qrammatik şəkilçili sözün başqa nitq hissəsinə keçidində ciddi fərq yoxdur. Ona görə də hər iki hadisəni konversiya adlandırmaq olar.

Leksik şəkilçili sözlərin də konversiya hadisəsinə məruz qaldığı, başqa nitq hissəsinə çevrildiyi müşahidə olunur. Bu zaman leksik şəkilçili söz həmin şəkilçinin əmələ gətirmədiyi nitq

hissəsi mövqeyində çıxış edir. Buna *-sız* şəkilçili sifətlərin zərflə çevrilməsini nümunə göstərmək olar.

Leksik-semantik və morfoloji-sintaktik üsulla söz yaradıcılığının təhlili göstərir ki, Orxon abidələrində bu üsullar az məhsuldardır. Bunun əsas səbəbi türk dillərinin aqlütinativ quruluşu və şəkilçilərlə söz yaradıcılığı imkanlarının genişliyidir. Belə dillərdə sözün mənasında dəyişiklik, əsasən, şəkilçilərin əlavəsi ilə həyata keçirilir və digər üsullara o qədər də ehtiyac qalmır.

2.3. Sintaktik üsul

Sintaktik üsul müasir türk dillərində söz yaradıcılığının ən məhsuldar üsullarından biridir, ancaq Orxon abidələrinin dilində mürəkkəb sözlərin sayı müasir türk dillərinə nəzərən çox azdır. Abidələrin dilində söz yaradıcılığının sintaktik üsulunun az məhsuldar olduğunu söyləmək olar.

Orxon abidələrində söz yaradıcılığının sintaktik üsulu barədə çox müxtəlif fikirlər söylənmişdir. Bəzi tədqiqatçılar burada mürəkkəb sözlərin sayının az olduğunu, yaxud heç olmadığını, başqaları isə sintaktik üsuldən abidələrdə geniş istifadə olunduğunu yazmışlar. Orxon abidələrində sintaktik yolla söz yaradıcılığının məhsuldar olması fikrinin tərəfdarlarından biri Q.Aydarovdur. Lakin onun mürəkkəb sözlərə verdiyi nümunələrin sayı çox deyil və heç də bunların hamısını əsl mürəkkəb söz hesab etmir. Q.Aydarovun fikrincə, Orxon abidələrində mürəkkəb isimlərin sayı məhduddur [189, s.162].

Ə.Şükürlü qədim türk dilində sintaktik yolla formalaşmış sözlərin sayının az olduğunu qeyd etmişdir. Müəllif mürəkkəb söz xüsusiyyəti daşımayan birləşmələri də mürəkkəb sözlərə daxil etmişdir, misal üçün, *Şantun yazı, Ötükən yış, tokuz oğuz, otuz tatar* və s. [82, s.82-83]. A.Məmmədovun təqdim etdiyi nümunələrin əksəriyyəti də mürəkkəb söz yox, söz birləşməsinə yaxın əlamətlər daşıyır: *örün kümüs* “parlaq gümüş”, *ağ at, Kara köl* və s. [59, s.182].

Mürəkkəb sözlərə bu ikili yanaşma yalnız Orxon abidələrinin dilinə yox, müasir türk dillərinə də aiddir. Mürəkkəb söz anlayışının sərhədlərinin dəqiqləşdirilməməsi, mürəkkəb sözlərlə sərbəst və sabit söz birləşmələrinin eyniləşdirilməsi türkoloji dilçilikdə yayılmış hadisədir. Mürəkkəb sözlərə nümunə olaraq elə sintaktik vahidlər göstərilmişdir ki, onlar mürəkkəb söz termini çərçivəsindən kənara çıxır. Ümumiyyətlə, türk dillərində “*sözlərin birləşərək fonetik cəhətdən bir leksik vahid kimi formalaşması inkişaf etməmişdir*” [81, s.83]. Türk dillərində sintaktik üsulla yeni söz formalaşması prosesi “*morfoloji yolla söz düzəltməyə nisbətən məhduddur*” [9, s.170].

Mürəkkəb sözlərin müyyənləşdirilməsində qarşıya çıxan çətinliklər S.Cəfərovu mürəkkəb sözləri üç qrupa bölməyə vadar etmişdir: a) yeni əmələgəlmə prosesi keçirən mürəkkəb sözlər; b) formalaşmaqda olan mürəkkəb sözlər; c) formalaşmış olan mürəkkəb sözlər [9, s.171]. Müəllifin yalnız “formalaşmış olan mürəkkəb sözlər” adlandırdığı vahidlər əsl mürəkkəb söz kimi qəbul edilə bilər.

Türkiyə türkcəsində mürəkkəb söz anlayışına aid olmayan külli miqdarda söz birləşməsi mürəkkəb söz sayılmışdır [148]. Məsələn, T.Banquoğlu ikinci növ təyini söz birləşmələrini mürəkkəb sözlərə daxil etmişdir [105, s.295]. Z.Korkmaz mürəkkəb adları da mürəkkəb söz hesab etmişdir [149, s.139]. Ancaq Türkiyə dilçiləri arasında da əsl mürəkkəb sözləri mürəkkəb sözə bənzəyən birləşmələrdən ayırmağa çalışan tədqiqatçılar vardır. Onlar yalnız tam formalaşmış və bitişik yazılan leksik vahidləri mürəkkəb söz kimi qəbul etmişlər [167, s.12]. S.Özel mürəkkəb sözlərin yalnız məna cəhətdən deyil, həm də formaca birləşməsi zərurətini qeyd etməklə söz birləşmələri ilə mürəkkəb sözləri fərqləndirmişdir. Ancaq müəllifin frazeoloji birləşmələr, atalar sözləri və s. söz birləşmələrini də söz yaradıcılığına daxil etməsi [159, s.49], onun yanaşmasının söz yaradıcılığı sərhədlərindən kənara çıxdığını göstərir.

Əvvəlcə mürəkkəb sözlərlə söz birləşmələrini fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərə diqqət yetirək:

1) “Söz birləşmələrini əmələ gətirən tərəflər arasında sintaktik əlaqə aydın seçilir, qrammatik vasitələr isə dinamik səciyyədə olur” [89, s.88]. Mürəkkəb sözlərdə isə komponentlər arasındakı sintaktik əlaqə və qrammatik vasitələr daşlaşmış vəziyyətdədir.

2) Söz birləşməsinin tərəfləri müstəqil leksik mənasını saxlayır. Mürəkkəb sözlərdə isə tərəflər mənalarını ya tamamilə, ya da qismən itirir [65, s.85]. Mürəkkəb sözün tərəfləri birlikdə bir məna ifadə edir. Söz birləşməsinin tərəfləri də məna cəhətdən bir-birinə bağlanır, ancaq bu, onların vahid bir məna ifadə etməsinə deyil, bir tərəfin digərinin mənasını konkretləşdirməsinə səbəb olur. Müasir türk dillərində mürəkkəb söz kimi təqdim olunan ifadələrin əksəriyyəti növ məzmunu ifadə edən söz birləşmələridir.

3) Mürəkkəb sözlər bir vurğu altında deyilir [65, s.85]. Tədqiqatçıların mürəkkəb söz adlandırdıqları bir çox birləşmə isə fonetik cəhətdən formalaşmamışdır və əsl mürəkkəb leksik vahid deyil. Bunlara qoşa sözləri, mürəkkəb adları, say birləşmələrini, “mürəkkəb feil”ləri və s. aid etmək olar.

4) Mürəkkəb sözlər dil kateqoriyası olmaqla dildə hazır şəkildə mövcud olur, tarixən dildə işlənir. Söz birləşməsi isə dənışıq prosesində meydana çıxır. Bu da onu göstərir ki, say birləşmələri və tərkibi feillər mürəkkəb sözə daxil edilə bilməz.

5) Mürəkkəb sözlərin tərəfləri arasına başqa bir söz və ya şəkilçi əlavə etmək mümkün olmur [194, s.30].

6) Mürəkkəb sözlər müstəqil sözlərin tabesizlik, yaxud tabelilik əlaqələri əsasında birləşməsi ilə meydana çıxır. Ancaq bu əlamət mürəkkəb sözün ilkin formalaşma mərhələsinə aiddir. Formalaşma başa çatdıqdan sonra tərkib hissələri arasındakı sintaktik əlaqələrin fəaliyyəti dayanır [203, s.29, 31].

7) Mürəkkəb sözlər yeni anlayış ifadə edir, söz birləşmələri isə mövcud mənanı genişləndirir.

8) Mürəkkəb sözlər daimidir, söz birləşmələri müvəqqətidir.

9) Mürəkkəb sözlərin ifadə etdiyi məna daha ümumi, söz birləşmələrininki isə daha xüsusi [114, s.80-81].

Ə.Rəcəbli sözlərin birləşməsi nəticəsində mürəkkəb sözlərin meydana çıxması üçün 5 şərt müəyyənləşdirir: sözlərin qrafik, fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik cəhətdən birləşməsi. Müəllifin fikrincə, əgər bu meyarların hamısı sözdə özünü göstərirsə, onu mürəkkəb söz, bunlardan ən azı biri yoxdursa, tərkibi söz adlandırmaq olar [234, s.119].

Orxon abidələrində mürəkkəb sözlərin müəyyənləşdirilməsi daha çətinidir. Həqiqi mürəkkəb sözlər bir vurğu altında deyilir və bitişik yazılır. Yazılı dil nümunələri olan abidələrdə vurğunu müəyyənləşdirmək çətin olduğu kimi, sözlərin bitişik, yoxsa ayrı yazılmasını da dəqiqləşdirmək asan deyil. Düzdür, göytürk əlifbasında ayırma işarəsi (:) var, lakin bu işarə heç də hər yerdə sözləri ayırmır, bəzən bütöv bir birləşmə ayırma işarəsi olmadan yazılır. Bəzən cümlənin mübtəda və tamamlığı arasında həmin işarə qoyulmur, yalnız xəbəri onlardan ayırmaq üçün istifadə olunur.

Bir cəhət dəqiqdir ki, Orxon abidələrində sadə və ya düzəltmə sözlərin tərkib hissələri arasında ayırma işarəsi qoyulmamışdır. Bəzi məqamlarda bu işarədən istifadə olunmamasının səbəbi isə mətnin yazıldığı fiziki sahənin məhdudluğudur [150, s.3]. Buradan çıxış edərək, abidələrdə mürəkkəb sözlərin də bitişik yazıldığını, komponentləri arasına ayırma işarəsi qoyulan vahidlərin mürəkkəb söz olmadığını söyləmək olar. Lakin bu o demək deyildir ki, ayırma işarəsi olmadan yazılan bütün birləşmələr mürəkkəb söz hesab olunmalıdır. Bəzən söz birləşməsi əmələ gətirməyən, heç bir sintaktik əlaqə ilə bir-birinə bağlı olmayan sözlər də bu işarə olmadan yazılır.

2.3.1. Əsl mürəkkəb sözlər

Orxon abidələrində həqiqi mürəkkəb söz sayıla biləcək yalnız bir neçə nümunə var:

a) ᠶᠢᠬᠡᠢ *Eltəbər*: ...az *eltəbəri*g tutdı, az bodun anta yok boltı (KT şm 3) “...az *eltəbərini* tutdu, az xalqı orada yox oldu”. Bu sözün birinci tərkib hissəsi *el* “dövlət, xalq” sözüdür. *Təbər* sözünün mənası isə müxtəlif şəkildə göstərilib. Qədim türk dilində *tebrə-* “hərəkət etmək, tərپənmək”, “yellənmək”, “titrəmək” feili mövcud olmuşdur [201, s.546]. Bu sözün kökü *teb-* feildir, Türkiyə türkcəsi, türkmən, özbək, qaqaüz, qumuq, karaim, qaraqalpaq, uyğur dillərində “itələmək, atı irəli aparmaq, vurmaq, hücum etmək, qəti hərəkət etmək” mənalarında işlənməkdədir [261, s.196]. Türkmən dilində bu sözdən düzəlmiş *tebsin-* “hərəkət etmək, tərپənmək” feilinə rast gəlinir [181, s.622].

Hərbi rütbə olan *eltəbər* “xalqı, dövləti irəli aparan”, yaxud “xalqı itaət altına alan” mənasına malik ola bilər. *Təb-/dəp-* feilinin bu sözdəkinə oxşar mənasını “Kitabi-Dədə Qorqud”da da görmək olar: Qırış günü *ögdin dəpər* alpımız [49, s.114].

b) ᠯᠲᠡᠷᠢᠰ / ᠯᠲᠡᠷᠢᠰ *Eltəris/İltəris*: Kalyurıp *Eltəris* kağanka adırılmazduq, yañılmazduq... (O 11) “Qəzəblənib *Eltəris* xaqandan ayrılmazdıq, yañılmazdıq...”. *Eltəris* sözünün də birinci tərkib hissəsi *el* “dövlət” sözüdür. *Təris-* qədim türk dilində *tər-* “yığmaq, toplamaq, birləşdirmək” feilinin birgəlik növüdür [201, s.554; 261, s.204]. Yəni *Eltəris* “xalqı bir yerə yığan, birləşdirən” mənası ifadə edir. *Eltəris* xaqan İkinci Göytürk İmperatorluğunun ilk hökmdarı olmuşdur. O, göytürkləri Çin əsarətindən xilas etmiş, bir dövlət ətrafında toplamışdır. *Eltəris* adını da bu xidmətlərinə görə qazanmışdır.

c) ᠶᠢᠪᠢᠯᠭᠡ *İlbiğə*: ...ögim *İlbiğə* katunıg... (KT ş 11) “...anam *İlbiğə* xatunu...”. *İlbiğə* xatun *İltəris* xaqanın həyat yoldaşı, Kül tigin və *Bilgə* xaqanın anasıdır. Onun adının birinci hissəsi də *el/il* sözüdür. *Bilgə* sözünün ən geniş yayılmış mənası “müdrək”dir. Bu adı çox müdrək bir şəxs olduğu, dövləti idarə

etməkdə faydalı nəsihətlər verdiyi üçün qazanmış ola bilər. C.Klouson *bilgə* sözünün xüsusi rütbə olub, “məsləhətçi” mənası daşdığına göstərmişdir [275, s.340]. Bu söz bir çox türk hökmdarlarının adlarında var: Bilgə kağan, Kutluğ Bilgə Kül kağan, Alp Kutluğ Bilgə kağan, Külüg Bilgə kağan, Kutluğ Bilgə kağan və s.

ç) 𐰉𐰺𐰽 *Eletmis*: *Eletmis* Yabğu oğlu Işbara Tamğan (O ö 4). Birinci hissə yenə eynidir: *el/il*. İkinci hissədəki *et-* feili qədim türk dilində “qurmaq”, “düzəltmək” mənalarında işlənmişdir. Sonuncu mənə müasir Tuva dilində də saxlanmışdır [259, s.312]. Beləliklə, *Eletmis* “dövlət qurmuş, xalqı düzəltmiş” mənasındadır.

Orxon abidələrindəki mürəkkəb sözlərdən biri də 𐰉𐰺𐰽𐰸 / 𐰉𐰺𐰽𐰸 *küntüz* “gündüz” sözüdür: ...*küntüz* olursıkım kəlmədi (T 12) “...gündüz oturmağım gəlmədi”. Bu sözün *kün* “gün” və *tüz* “düz” sözlərinin birləşməsi ilə meydana çıxdığı və “günəşin düz düşdüyü, tərədə olduğu vaxt”, yaxud “günün ortası” mənası daşdığı ehtimalı var.

Küntüz sözünün *kün* və *tüz* hissələrindən yaranmış olması haqqında türkoloqlar arasında həmrəylik olsa da, *tüz* komponentinin vəzifəsi dəqiqləşməmişdir. V.Banq, J.Deni və A. fon Qaben onu şəkilçi hesab etmişlər [261, s.103]. T.Tekin və G.Gülsevin *-tüz* şəkilçisini zərf düzəldən şəkilçilərə daxil etmişlər [174, s.141; 132, s.117]. C.Klouson və Y.Məmmədov *küntüz* sözünün *kün* və *tüz* sözlərindən yaranmış mürəkkəb söz olduğu nəticəsinə gəlmişlər [275, s.729; 60, s.32]. Bu sözün *kün* və *tüz* sözlərinin birləşməsi ilə formalaşması fikri “Türk dillərinin müqayisəli-tarixi qrammatikası”nda da qeyd olunmuşdur. Həmin kitabda bu fikri izah etmək üçün qədim türk dilindəki *kün ortu* və türk dilinin dialektlərindəki *künorta* (Azərbaycan dilindəki *günorta*) sözləri nümunə göstərilir [243, s.262].

Xakas və çuvaş dillərində *küntüz* sözü “günorta” mənası ifadə edir [261, s.103]. Bu da yuxarıda göstərdiyimiz mənanı

təsdiqləyir. Çuvaş dilində *kündüri* sözü “cənub” mənasındadır [261, s.103] ki, bunu da qədim türk dilindəki *kün ortusu* “cənub” birləşməsi ilə müqayisə etmək olar.

Orxon abidələrində az miqdarda həqiqi mürəkkəb sözə təsadüf olunur, burada sintaktik üsulla söz yaradıcılığı hələ inkişaf etməmişdir. A.Məmmədovun da yazdığı kimi, “...*qədim türk dilində sintaktik üsulla söz yaradıcılığı morfoloji üsula nisbətən zəif inkişaf etmişdi, başqa sözlə, mürəkkəb sözlər təşəkkül dövrü keçirirdi*” [59, s.181].

2.3.2. Mürəkkəb sözə bənzəyən birləşmələr

Abidələrdə elə birləşmələr də mövcuddur ki, mürəkkəb sözlərlə bəzi ortaqlıq xüsusiyyətlərə malik olsa da, tam formalaşmış mürəkkəb söz kimi qəbul oluna bilməz.

Qoşa sözlər dünya dilçiliyində müxtəlif terminlərlə ifadə olunur: “ikilemə”, “hendiadyoin”, “təkrarlar”, “ikizləmə”, “yinelemə” və s. [166, s.497]. Qoşa sözlər müxtəlif məqsədlərlə işlənir: mənanı gücləndirmək, asanlaşdırmaq, çoxaltmaq, məfhumu zənginləşdirmək [138, s.9, 56-57], toplu, ümumi və abstrakt mənaya yaratmaq, çoxluq, ekspressivlik bildirmək [194, s.58-59]. Qoşa sözlər və onlara bənzəyən formalar türk dillərinin qədim dövrlərindən etibarən işlənməkdədir. M.Kaşğari bunların oğuzların dilində daha geniş yayıldığını qeyd etmişdir [138, s.11].

Qoşa sözləri başqa söz qruplarından fərqləndirən bir sıra xüsusiyyətlər var, məsələn, belə birləşmələrdə ilk və son səsə bənzərlik olur. Sözlər müəyyən sərəyaya malikdir və bu sərəya, əsasən, dəyişmir: azhecalı söz, saitlə başlayan söz, novlu və ya cingilti samitlə başlayan söz, açıq saitli söz əvvəl gəlir [138, s.15-17; 200, s.76]. Tərəflərdən biri müstəqil mənalı deyilsə, müstəqil mənaya malik söz əvvəl işlənir.

Qoşa sözlərin tərəfləri müxtəlif məna münasibətlərində ola bilər: eyni mənalı, yaxın mənalı, əks mənalı [138, s.58]. Mənaca bir-biri ilə bağlı olan sözləri də əlavə edə bilərik. Qoşa sözlərin mənası tərəflərin mənalarının cəminə bərabər, tərəflərin

mənasından geniş ola bilər, tərəflərin mənalara çoxluq, ekspressivlik, kiçiltmə çalarları əlavə oluna bilər, qoşa söz tərəflərin ikisinin mənasının ortasını ifadə edə bilər [194, s.64].

Qoşa sözlər mürəkkəb sözlərlə eyniyyət təşkil etmir. Belə birləşmələr barədə xüsusi tədqiqat aparmış V.Hatiboğlunun fikrincə, qoşa sözlər “...eyni sözün təkrar edilməsi və ya mənalara bir-birinə yaxın, yaxud əks olan, ya da səsləri bir-birinə bənzərən iki sözün yanaşı işlənməsidir” [138, s.9]. Göründüyü kimi, müəllif qoşa sözləri yanaşı işlənən sözlər adlandırır, yəni onların bir leksik vahid, yeni bir söz olması fikrində deyil. Ümumiyyətlə, Türkiyə dilçiliyində qoşa sözlər müxtəlif leksik vahidlərin bir yerdə işlənməsi [158, s.20], yaxud mənanı qüvvətləndirməyə xidmət edən birləşmələr [159, s.54] kimi qəbul olunur.

Orxon abidələrində işlənmiş qoşa sözləyə yaxın birləşmələrə aşağıdakıları nümunə göstərmək olar:

𐎠𐎡𐎢𐎣𐎤 : 𐎠𐎡𐎢 *ilin törüsün* “dövlətini-qanununu”: Olurpan türk bodunun *ilin törüsün* tuta birmis... (KT § 1) “Oturub türk xalqının dövlətini, qanununu tutmuş, yaratmış”; 𐎠𐎡𐎢𐎣𐎤𐎥 : 𐎠𐎡𐎢𐎣 *elsirəmis kağansıramis* “dövlətsizləşib-xaqansızlaşmış”, 𐎠𐎡𐎢𐎣𐎤𐎥𐎦 : 𐎠𐎡𐎢𐎣𐎤 *künjədmis kuladmis* “kəniz-qul olmuş”: Yeti yüz ər bolıp *elsirəmis kağansıramis* bodunıg, *künjədmis kuladmis* bodunıg... (KT § 13) “Yeddi yüz kişi olub dövlətini, xaqanını itirmiş xalqı, kəniz, qul olmuş xalqı...”; 𐎠𐎡𐎢𐎣𐎤𐎥𐎦𐎧 : 𐎠𐎡𐎢 *ebin barkın* “ev-eşiyini”: ...*ebin barkın* bozdım (BK § 34) “...ev-eşiyini pozdum”; ...*yeriñərü subıñaru* kontı “yerində, suyunda məskən saldı” (BK § 40); 𐎠𐎡𐎢𐎣𐎤𐎥𐎦𐎧𐎨 : 𐎠𐎡𐎢𐎣 *itdim yaratdım* “düzəltdim, yaratdım”: ...tört bulunğdaki bodunıg *itdim yaratdım*... (BK şm 9) “...dörd tərəfdəki xalqı düzəltdim, yaratdım”; 𐎠𐎡𐎢𐎣𐎤𐎥𐎦𐎧𐎨𐎩 / 𐎠𐎡𐎢𐎣𐎤 *isig küçig* “işimi-gücümü”: ...*isig küçig* bertim ök... (T 52) “...işimi-gücümü verdim...”; 𐎠𐎡𐎢𐎣𐎤𐎥𐎦𐎧𐎨𐎩𐎪𐎫 *yer sub* “yer-su”: Teñri, Umay, ıduk *yer sub* basa birti erinç (T 38) “Tanrı, umay, müqəddəs yer-su qələbə verdi, yəqin” və s.

Buradakı *yer sub* birləşməsi tədqiqatçılar tərəfindən bəzən mürəkkəb söz, bəzən söz birləşməsi kimi qəbul olunur. Müasir tatar dilində buna bənzər bir konstruksiya var: *il-su* “vətən” [194, s.37]. Bizcə, bu birləşmə Orxon abidələrində bir leksik vahid kimi tam formalaşmamışdır, nümunədən də göründüyü kimi, hər iki tərəfi mənsubiyyət və hal şəkilçiləri qəbul edə bilər. Bu xüsusiyyət Yenisey abidələrində də müşahidə olunur: Şürsi Yamda elim sizimə *yerim subum* sizimə kuyda kunçuyum bən yıta sizim (Kejilik-Xobu 6) “Şürsi Yamda elim sizə, yerim-suyum sizə, saraydakı şahzadə qızlarım mən, təəssüf ki, sizə...”

Belə birləşmələr mürəkkəb söz həddlərinə sığmır, çünki onların hər iki tərəfi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir. Orxon abidələrindən verilmiş nümunələrdə mənsubiyyət şəkilçisi öz funksiyasını qoruyub saxlayır. Bunu həmin birləşmənin yiyəlik halda olan sözlə işlənməsi və bu zaman əlavə mənsubiyyət şəkilçisinə ehtiyac duymaması da təsdiqləyir. Qoşa sözlərin hər iki tərəfinin şəkilçi qəbul etməsi halı daha sonrakı dövrlərə aid türk yazılı abidələrinin dilində də müşahidə olunur. Məsələn, uygur abidəsi olan “Çastanı bəy” hekayəsində: Anı neçük *utğalı yigedgeli* uğaysızlar “Onu necə məğlub etməyi bacarmazsınız” [111, s.56]. Burada *ut-yiged-* qoşa söz hesab olunur, lakin ayrı-ayrılıqda feili bağlama şəkilçisi qəbul etmişdir. “Qutadğu bilig”də *alış hem biriş* “alış-veriş”, *bilig hem ukuş* “bilik, ağıl” ifadələrindən istifadə olunur [158, s.24, 30]. Yəni qoşa sözlərin tərəfləri arasına *həm* bağlayıcısı girir, bu isə mürəkkəb söz üçün səciyyəvi deyil. Buraya başqa nümunələri də əlavə etmək olar: Kadaşlığ kişi *küsi çavı* bedük, Adaşlığ kişi *atı savı*

bedük “Qohumları olan adamın şan-şöhrəti böyükdür, Dostları olan adamın adı və sözü mötəbərdir” (QB) [110, s.290]; *alnı başı, ilüm günüm* (KDQ) [115, s.83].

Qoşa sözlərdən bəzilərinin tərəfləri *-lı* şəkilçisi qəbul edir, məsələn, ...*inili-əçili* kişürtüğün üçün, *bəgli-bodunluğ* yonşurtukın üçün... (KT § 6) “kiçik qardaşlarla böyük qardaşları bir-birinə qarşı qoyduğu üçün, bəylə xalqın arasını pozduğu üçün...”; ...*tünlü-künlü* yiti ödüşkə subsız keçdim (BK c-ş) “...gecə-gündüz yeddi sutka susuz keçdim”. Bu tipli qoşa sözlərdən müasir türk dillərində də istifadə olunur: *büyükliü küçüklü* (Tür.) [138, s.43], *irle-xatınlı* “ərli-arvadlı”, *apalı-enele* “böyük bacılı-kiçik qardaşlı” (tat.) [194, s.38]. Burada *-lı* şəkilçisi birləşmənin tərəflərini əlaqələndirmək funksiyasını yerinə yetirir. Tatar dilində təsriflənən feillərə də artırılır: *kirdele-kittele*, *kerde-çıktılı* “nahamar” [194, s.46]. Ancaq bu onun sifət düzəldən *-luğ~-lı* şəkilçisi ilə mənşəcə bağlılığını inkar etmir. *Bəgli-bodunluğ* ifadəsinin tərkibində hər iki şəkilçinin birlikdə işlənməsi də bunu göstərir.

Burada bir cəhəti dəqiqləşdirməyə ehtiyac var. Orxon abidələrində qoşa sözlər adlandırılan birləşmələrlə müasir türk dillərindəki qoşa sözlər arasında fərqlər var. Bu fərqlər adı çəkilən birləşmələri mürəkkəb söz hüdudlarından daha da uzaqlaşdırır:

a) Orxon abidələrində belə birləşmələrin hər iki tərəfi qrammatik cəhətdən dəyişə bilir. Mürəkkəb sözlərin komponentləri isə öz qrammatik müstəqilliyini itirir, tərəflərdən yalnız biri dəyişə bilir və bu komponentin dəyişməsi mürəkkəb sözün qrammatik cəhətdən dəyişməsi kimi qəbul olunur. Müasir türk dillərində qoşa sözlərin birinci tərəfi dəyişmir. Əlbəttə, burada müəyyən istisnalar da var. F.Qəniyəvə görə, bu istisnalar söz birləşmələri ilə mürəkkəb sözlər arasında keçid vəziyyətindədir [194, s.24-25]. Həmin istisnalar Orxon abidələrindəki nümunələrə yaxındır. A.Məmmədovun “*Orxon-Yenisey abidələrində iş-*

lənən qoşa feillər mürəkkəbləşmiş sözlə həmcins söz arasında orta mövqe tutur” [59, s.185] fikri digər nitq hissələrindən əmələ gəlmiş qoşa sözlərə də aid edilə bilər.

b) Bu birləşmələrin tərəflərinin qəbul etdiyi qrammatik şəkilçilər canlı olur, öz funksiyasını qoruyub saxlayır, ancaq mürəkkəb sözlərin komponentlərinin həmin leksik vahid yaranmadan əvvəl qəbul etdiyi qrammatik şəkilçi öz funksiyasını itirmiş olur, mürəkkəb sözün tərkibində bir səsə çevrilir. Bunu əyani şəkildə görmək olar: *ayaqqabı – mənim ayaqqabım*.

Buraya onu da əlavə edə bilərik ki, Orxon abidələrində bu birləşmələrin yazılışında qanunauyğunluq yoxdur, eyni birləşmə bir yerdə ayırma (:) işarəsi ilə, başqa yerdə isə həmin işarə olmadan yazılır. Məsələn, *eçümüz apamız* Ongin abidəsinin ön tərəfinin 1-ci sətirində və Kül tigin abidəsinin şərq üzünün 19-cu sətirində ayrı yazılmışdır (𐰽𐰺𐰠 : 𐰽𐰺𐰠), *eçüm apam* Kül tigin abidəsinin şərq üzünün birinci və 13-cü sətirlərində bitişik yazılmışdır (𐰽𐰠𐰺𐰠). *Ebig barkıǵ* Bilgə kağan abidəsinin şərq üzünün 32-ci sətirində bitişik (𐰽𐰠𐰺𐰠𐰽), *ebin barkın* eyni abidənin şərq üzünün 34, 37-ci sətirlərində ayrı yazılmışdır (𐰽𐰠𐰺𐰠 : 𐰽𐰠). Bu ikili xüsusiyyət digər söz birləşmələrində də özünü göstərmişdir. O.Mert qeyd edir ki, Kül tigin abidəsində bitişik yazılan 78 birləşmə Bilgə xaqan abidəsində ayrı, Bilgə kağanda bitişik yazılan 102 birləşmə isə Kül tiginde ayrı yazılmışdır [150, s.3, 14].

Mürəkkəb adlar. Orxon abidələrində xeyli belə birləşmə var: *Eletmis Yabǵu* oğlu *Işbara Tamǵan*, *Çor Yoǵa* inisi bilgə *Işbara Tamǵan Tarkan...* (O ö 4) “Eletmiş Yabǵu oğlu Işbara Tamǵan, Çor Yoǵanın kiçik qardaşı müdrik Işbara Tamǵan Tarkan...”; ...İlgərü *Şantun* yazıka təgi sülədim... Birigərü *Tokuz Ərsənke* təgi sülədim. Kurıǵaru *Yinçü ügüz...* (KT c 3) “...İrəlində Şantun çölünə qədər qoşun çəkdim... Cənubda Doqquz Ərsənə qədər qoşun çəkdim. Geridə İnci çayını...”; *Altun yılda* olurun, – tidi. Sü bası *İnəl kaǵan* Tardus şad barzun, – tidi. *Bilgə Toñukuk*

– başa aydı... (T 31) “Altun meşəsində oturun, – dedi. Ordu başçısı İnel xaqan Tarduş şadı getsin, – dedi. Bilgə Tonyukuk, – mənə dedi”; *Təkəş Kül tudun* inisi... (İA I ö 1) “Təkəş Kül tudunun qardaşı...”.

Bunlardan bir qismini əsl mürəkkəb söz hesab etmək olar:

a) *𐰇𐰏𐰪𐰸 Besbalık*: Otuz yaşına *Besbalık* tapa sülədim (BK § 28) “Otuz yaşında Beşbalıka tərəf qoşun çəkdim”. *𐰪𐰸 bes* “beş” və *𐰇𐰏𐰪 balık* “şəhər” sözlərindən ibarət olan bu şəhər adı ayırma işarəsi olmadan yazılmışdır, beş şəhəri deyil, adı Beşbalık olan bir şəhəri bildirir.

b) *𐰃𐰏𐰪𐰸𐰇 Təmirkapıǵ*: Kuruǵaru Yinçü ügüz keçə Təmirkapıǵka təgi sülədim (KT c 3-4) “Arxada İnci çayını keçərək Dəmirqapıya qədər qoşun çəkdim”; *Təmirkapıǵka* təgi irtimiz... (T 45) “Dəmirqapıya qədər çatdıq...”. *Təmirkapıǵ* da həmişə ayırma işarəsi olmadan yazılmışdır. Burada dəmir qapıdan deyil, adı *Təmirkapıǵ*, yəni Dəmirqapı olan bir yerdən söhbət gedir.

c) *𐰇𐰏𐰪𐰸𐰇 Karakum*: Çuǵay kuzıǵ, *Karakumıǵ* olurur ertimiz (T 7) “Çuǵay daǵında, Qaraqumda otururduq”. Əgər *kum* sözü burada “səhra” mənası ifadə edirsə, onda səhranın adı *Kara*-dır. Əgər *kum* “qum” mənası bildirirsə, *Karakum* səhranın adı olub, mürəkkəb sözdür.

Say birləşmələri. ...*tokuz yigirmi* yıl kağan olurtım, il tutdım. *Otuz artukı bir*... (BK c 9) “...iyirmi doqquz il xaqan oldum, dövlət tutdum. Otuz bir...”; ...*eki-üç biş* sümiz, kəltəçümüz... (T 14) “İki-üç min qoşumuzla gələcəyik”; Uluǵ Küli çor *səkkiz on* yasap yok bol(tı)... (KÇ 3) “Böyük Küli çor səksən il yaşayıb yox oldu”. Maraqlıdır ki, *artukı* sözünün işləndiyi forma say olmayan sözlərdə də müşahidə olunur: ...mən *ay artukı tört kün* olurip bitidim, bədiztim...(BK c-q) “...mən bir ay dörd gün oturub yazdım, bəzədim...”.

Say birləşmələri nitq vahididir. Onlar dildə hazır şəkildə mövcud olmur, danışıq prosesində sayların birləşməsi ilə mey-

dana çıxır. Q.Vaqıfçızı belə birləşmələri “tərkibi saylar” adlandırır [86, s.117]. Bu birləşmələrdə özünəməxsus məntiqi qaydalar hökm sürür. Məsələn, türk dilləri üçün onluq və təkləklərin birləşməsinin qədim üsulu Orxon abidələrindəki formadır, yəni əvvəl təkliyin, sonra isə onluğun işlənməsidir: 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰚𐰚𐰚 *yiti* *yegirmi* “on yeddi”, 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰚 *üç otuz* “iyirmi üç”.

Orxon abidələrində say birləşmələrinin digər üsulu, yəni *artukı* sözü ilə yaranması da müşahidə olunur. Halbuki Yenisey abidələrində *artukı* sözü işlənmir, təkləklər həmişə onluqlardan əvvəl gəlir: *tokuz kırk* “otuz doqquz”, *eki elig* “qırx iki”, *üç əlig* “qırx üç”, *səkkiz kırk* “otuz səkkiz”, *beş kırk* “otuz beş”, *səkkiz yetmiş* “altmış səkkiz”, *bir yetmiş* “altmış bir”, *tokuz əlig* “qırx doqquz”, *tokuz altmış* “əlli doqquz”, *altı yegirmi* “on altı”: Körtül kan alp uruğu altunluğ keşiğ belimkə bantım yerdə elim *tokuz kırk* yaşım(ta) (Eleğes 5) “Körtül xanın qəhrəman igidiyəm, qızıl ox qabını belimə bağladım, yerdə elim otuz doqquz yaşımda...”; *Tokuz əlig* yaşda *tokuz altmış* ər ölürmiş ər başı saşun ölürü bilgəm yıta (Abakan 3) “Qırx doqquz yaşında əlli doqquz adam öldürmüş əsgərlərin başçısı sanunu öldürən bilgəm, təəssüf”.

Müasir türk dillərində onluq, yüzlük və minlikdən əvvəl gələn say onları təyin edir, sonra gələn say isə əvvəlki ilə təbəzizlik əlaqəsi əsasında birləşir. Birləşmənin mənası komponentlərin mənaları cəminə bərabər olur. M.Daşdemir say birləşmələri arasındakı əlaqənin sifət birləşmələrinə uyğun olduğunu qeyd etmişdir [115, s.81].

Mürəkkəb feillər. Mürəkkəb feil problemi türkoloji dilçilikdə mübahisə doğuran məsələlərdəndir. Azərbaycan dilçiliyində əsl mürəkkəb feil adlandırılan *çalıb-oxumaq*, *yazıb-pozmaq* tipli konstruksiyalar əslində qoşa söz xüsusiyyətlərinə malikdir [41, s.8; 89, s.206]. Onların tərəflərinin ifadə etdiyi hərəkətlər bir-biri ilə eyni vaxtda baş verir və bərabərhüquqludur.

S.Cəfərov dilimizdə mürəkkəb feillərin olduğunu qəbul etmiş, onları iki qrupa bölmüşdür: “*Azərbaycan dilində işlənən*

mürəkkəb feillərə bu nöqteyi-nəzərdən yanaşıldıqda, onları iki əsas qismə ayırmaq olar: 1) komponentləri feil olan mürəkkəb feillər; 2) komponentlərdən ancaq sonuncusu feil olan mürəkkəb feillər” [7, s.176].

Türk dillərində mürəkkəb feillərin olmadığını qeyd edən dilçilərin sayı az deyil: “Azərbaycan dilində mürəkkəb feil yoxdur” [81, s.103]. “Görünür ki, türk dillərinin özünəməxsus tipoloji quruluşu feilin quruluşca mürəkkəb növünün inkişafı üçün zərurət doğurmamışdır” [41, s.8]. “Qədim türk abidələrində tərki-bi feillərin bir söz kimi tam mürəkkəbləşməsinə, yəni qrafik-fonetik, leksik və qrammatik birləşməsinə rast gəlmirik” [59, s.184]. Ə.Rəcəbli Orxon-Yenisey abidələrində mürəkkəb feillərin olmadığını göstərir və əlavə edir: “Bizə belə gəlir ki, belə feillər müasir türk dillərində də yoxdur” [234, s.148]. N.Hacıeminoğlu mürəkkəb feillərin yalnız cümlə daxilində vahid bir söz kimi qəbul olunduğu fikrindədir [136, s.177]. S.Özel göstərir ki, türk dillərində mürəkkəb feillərin sayı mürəkkəb adların sayına nəzərən azdır [159, s.50].

Türkiyə dilçiliyində “mürəkkəb feillər” sintaksisin söz birləşmələri bəhsində öyrənilir və söz toplusu hesab olunur [165, s.108]. L.Karahan mürəkkəb feillərə belə tərif verir: “Bir hərəkəti ifadə etmək üçün birləşən söz toplusudur” [186, s.369]. Yəni burada da mürəkkəb feillər söz birləşməsi hesab olunur. N.Hacıeminoğlu da mürəkkəb feili “söz qrupu” adı altında təqdim edir [136, s.176].

Dünyanın digər dillərində də oxşar mənzərə ilə rastlaşırıq. H.Marçand isim və ya sifətlə feilin birləşməsindən yaranmış mürəkkəb sözləri yalançı mürəkkəb sözlər adlandırmışdır. Başqa müəlliflər isə roman dillərinin bəzilərində mürəkkəb feillərin mövcudluğunu inkar etmişlər [290, s.155, 220].

Orxon abidələrinin dilinə nəzər saldıqda burada əsl mürəkkəb feil adlandırılıla biləcəkdir, mürəkkəb sözlərin bütün əlamətlərinə malik feillərin işlənmədiyini görürük. Ə.Şükürlü mürəkkəb feil anlayışını belə izah etmişdir: “Qədim türk yazılı abidələ-

rində iş, hərəkətin tərzini, icra prosesini əks etdirmək üçün müxtəlif qrammatik görümdə olan feili birləşmələrdən istifadə olunmuşdur” [82, s.117]. Yəni Ə.Şükürlü bunların söz birləşməsi olduğunu qəbul etmişdir. A. fon Qaben də bunları feil birləşməsi adlandırmışdır [130]. Ə.Rəcəbli Orxon-Yenisey abidələrindəki bu tipli birləşmələri “tərkibi feil” adlandırmış və onların leksik və sintaktik cəhətdən birləşdiyini, morfoloji cəhətdən keçid vəziyyətində olduğunu, qrafik və fonetik cəhətdən isə tərəflərin müstəqilliyini qoruduğunu qeyd etmişdir [234, s.122].

Tədqiqatçıların abidələrdə mürəkkəb feil adlandırdığı leksik vahidləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

a) **Tərkibi feillər.** Adla köməkçi feilin birləşməsindən yaranan vahidlərə tərkibi feillər deyilir: Ol kan *yok boltukda* kis-rə... (O ö 1) “O xan yox olandan sonra...”; Alp ərin *balbal kısıdı* (O ö 3) “İgid kişini balbal qoydu”; ...çığaň boduniğ *bay kultım*, az boduniğ *üküş kultım* (KT c 10) “...kasıb xalqı varlandırıdım, az xalqı çoxaltdım”; Tabğaç bodunka bəglik ırı oğlın *kul boltı*, esilik kız oğlın *künj boltı* (KT ş 7) “Bəyliyə layiq oğulların Tabğaç xalqına qul, xanımlığa layiq qızların kənz oldu”.

Bu tipli birləşmələri mürəkkəb sözlərdən fərqləndirən əsas cəhət ikinci tərəfin müstəqil leksik mənaya malik olmamasıdır. Halbuki “...iki və daha artıq müstəqil leksik-semantik mənalı sözün birləşərək yeni bir lüğəvi məna yaradan, vahid bir vurğuya və ümumi bir şəkilçiyə malik olan söz qrupunu mürəkkəb söz adlandırmaq olar” [89, s.91]. Əgər yuxarıdakı birləşmələri mürəkkəb söz adlandıırıqsa, onda adla qoşmanın birləşməsini də mürəkkəb söz sayı bilərik. Hər ikisində bir tərəf müstəqil mənalı, digər tərəf isə köməkçi sözdür.

Bu birləşmələrdə əsas mənanın ifadəçisi birinci tərəfdir, ikinci tərəf adı feilləşdirməyə xidmət edir [161, s.14; 108, s.58; 48, s.126], başqa sözlə, ikinci element qrammatik formant kimi çıxış edir [234, s.123]. Bir tərəfi müstəqil mənası olmayan sözdən ibarət birləşmələri H.Marçand “yalançı müstəqil sözlər” adlandırır. O yazır ki, bu birləşmələrin formalaşmasında iştirak

edən hissəciklər müstəqil morfem kimi qəbul olunmadığından bunlar yalançı müstəqil sözlərdir [114, s.31].

Köməkçi feili hər hansı bir ada əlavə etmək olar, burada məhdudiyət yoxdur. Bu isə dildəki sözlərin sayını süni surətdə artırmaq deməkdir. “Əslində bir qədər sərt desək, bütün isimlərə **etmək** və **olmaq** feillərini artırmaqla “mürəkkəb feil” alırıqsa, onda “bütün isimlər vur ikiyə bərabərdir mürəkkəb feil” alınır. Nə üçün leksik vahid dildə bu qədər ixtiyari olsun, onda müəyyən bir sabitlik, kəmiyyət məhdudluğu olmasın?” [41, s.7]. Bura-ya söz birləşmələrini də əlavə etmək olar, ismi birləşmələrin əksəriyyəti bu köməkçi feillərlə birlikdə işlənir.

Mürəkkəb sözün xüsusiyyətlərindən biri onun “*tarixən dildə mövcud olmasıdır*” [41, s.7]. Belə birləşmələr isə danışıq prosesində, nitqdə meydana çıxır. Bunları mürəkkəb sözdən fərqləndirən bir cəhət də birinci tərəfin müstəqil təyinə malik olmasıdır.

Bu tipli birləşmələrdə köməkçi feilin leksik şəkilçiyə yaxın olması fikri geniş yayılmışdır [103, s.30; 65, s.216]. Bəzən tədqiqatçılar bu məsələdə ifrata varır, *et-* köməkçi feilinin funksiyası ilə *-la* şəkilçisinin funksiyasını eyniləşdirir və bunların həmişə bir-birini əvəz edə bildiyini göstərirlər. Əslində, bu iki dil vahidi funksiyaca yaxın olsa da, onları eyniləşdirmək olmaz. Onlar heç də həmişə eyni sözlərə əlavə olunmur və eyni mənalar yaratmır. *-la* şəkilçisinin artırıldığı sözlərin sayı *et-* köməkçi feilinə nəzərən məhduddur. Həmçinin bu şəkilçini qəbul etmiş feillərdən fərqli olaraq, köməkçi feilli birləşmələr hərəkət deyil, hal-vəziyyət bildirir.

İsim+köməkçi feil quruluşunda olan birləşmələrdə formalaşma düzəltmə feillərdəkinə nəzərən zəifdir. *Duzlamaq, qarşılamaq, salamlamaq* və s. düzəltmə feillər dildə hazır şəkildə mövcud olur, hər hansı isim və ya sifətə asanlıqla şəkilçi əlavə etmək və onu feilə çevirmək mümkün deyil, bunu eləsək belə, süni söz yaratmış olarıq. Köməkçi feillər isə hər hansı sözlə birləşə bilir.

b) **Analitik feil formaları:** Olurıpan türk bodunun ilin, törüsün *tuta birmis, iti birmis* (KT § 1) “Oturub türk xalqının dövlətini, qanununu tutmuş, yaratmış”; ...türk bodun illədik ilin *ıçğını idmis...* (KT § 6) “türk xalqı qurduğu dövlətini itirmiş...”; Alp Şalçı ak atın binip *oplayu təgdi*, eki ərığ *udışru sançdı* (KT şm 2) “Alp Şalçı ağ atını minib tez çatdı, iki əri döyüşərək vurdu”; Anta Tonra Yalpağutu bir oğuşığ Tonja tigin yoğunta *əgirə tokıdım* (BK § 31) “Orada Tonra Yılpağutun bir qəbiləsini Tona tiginin yasında mühasirəyə alıb vurdu”; *yelü bar-* “çaparaq getmək”: Kün yəmə, tün yəmə *yelü bardımız* (T 27) “Gecə gündüz çaparaq getdik”.

Analitik feillər tərkibi feillərə yaxındır. “*Analitizm mənə kompleksinin bir neçə sözlə verilməsidir*” [203, s.30]. Bu birləşmələrdəki feillərdən yalnız biri leksik mənə daşıyır. Əgər isim+feil tipli birləşmələrdə köməkçi feilin vəzifəsi leksik şəkilçiyə yaxındırsa, feil+feil tipli birləşmələrdə bu yaxınlıq qrammatik şəkilçi ilədir: “*İkinci tərəf öz həqiqi mənasını itirərək qrammatikləşir, yəni sözdəyişdirici bir ünsürə çevrilərək feil tərzlərinə məxsus olan bu və ya digər mənanı ifadə edir...*” [65, s.221].

Orxon abidələrində belə birləşmələrdə ikinci tərəf müstəqilliyini daha çox saxlayır, müasir türk dillərində isə tərəflərdən biri leksik müstəqilliyini itirib tərz bildirməyə xidmət edir. Başqa sözlə, Orxon abidələrindəki feili bağlama+feil tipli birləşmələr daha sonrakı dövrlərdə qrammatikləşir. Belə birləşmələrdə köməkçi feillərin müxtəlif qrammatik kateqoriyalar bildirməyə xidmət etdiyi də qeyd olunur [273, s.9].

Mürəkkəb sözü söz yaradıcılığı prosesinin məhsulu hesab ediriksə, onda burada iki sözün birləşməsi yeni leksik vahid yaratmalıdır, sözün eyni nitq hissəsi daxilində bir kateqoriyadan digərinə keçməsi yeni leksik vahidin yaranması deyil. Əgər bunları mürəkkəb söz hesab etsək, onda oxşar mənaları ifadə edən qrammatik şəkilçili formaları da düzəltmə söz adlandırılmalıyıq.

Qrammatik kateqoriyaların formal ifadəsi üçün sözlərin birləşməsindən istifadə oluna bilər. Bu zaman həmin formalar “qrammatik kateqoriyaların göstəriciləri” kimi çıxış edir [188, s.9]. Qrammatik kateqoriya göstəricisi isə aydındır ki, söz yaradıcılığı vasitəsi deyil: “...qrammatik forma quruluşundan, məsələn, mürəkkəbliyindən asılı olmayaraq, söz yaradıcılığı nəticəsi hesab oluna bilməz” [194, s.10]. C.Alyılmaz feildən feil düzəldən şəkilçilər arasında *-u id-*, *-u kal-*, *-a kel*, *-a bir-* və s. formaları da göstərir [99, s.6-7]. Analitik feil əmələ gətirən formaların şəkilçi kimi göstərilməsi analitik feillərin mürəkkəb sözə bərabər olmadığını göstərir. F.Qəniyev tatar dilində bu tipli birləşmələrin sayının on minlərlə olduğunu göstərir [194, s.10] ki, bu say yeni leksik vahidlərin yaranması sərhədlərini aşır. Əsl söz yaradıcılığı məhsullarının sayı belə çox ola bilməz.

c) **Daxili obyektli feillər.** “Eyni kökdən olan adla feilin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb feillərə daxili obyektli feillər də deyilir” [45, s.126]: *Bilig bilməz* kisi, ol sabıq alıp, yağru barıp, üküs kişi öltig (KT c 7) “Biliksiz adamlar bu sözü alıb yaxına getdilər, çox adam öldü”; Bu *bitig bitigmə* atısı Yoluğ t(igin)... (KT c 13) “Bu yazını yazan qohumu Yoluğ t(igin)...”; *Sü süləpən* tört buluğdakı boduğ kop almış, kop baz kılmış... (KT § 2) “Qoşun yeridib dörd tərəfdəki xalqın hamısını tutmuş, hamısı tabe etmişdir...”; *sünüş sünüş-* “döyüşmək”: Uluğ *sünüş sünüşmiş* (KT § 40) “Böyük döyüş döyüşmüşdür”, *ab abla-* “ov ovlamaq”: ...*ab ablasar* erimlə təg erti (KÇ 9) “...ov ovlasa, ... kimi idi”. Belə birləşmələrin bir leksik vahid kimi qəbul edilməsi şübhəlidir. Orxon abidələrində belə birləşmələrin birinci tərəfi təyinə malik ola bilir və bu da onun müstəqiliyini göstərir.

ç) **Frazeoloji birləşmələr:**

𐰽𐰺𐰸𐰸𐰺𐰽 𐰽𐰺𐰸𐰸𐰺𐰽 *Ot sub kılmadım* “odla su kimi etmədim (ayırmadım)” Ança kazğanıp biriki boduğ *ot sub kılmadım* (KT § 27) “Bu qədər qazanıb birləşmiş xalqı odla su kimi etmədim (ayırmadım)”.

ԻՒՐԻ : ԻՒԻԿԿԵԾ : ԿԻԳ : ԻԿԻԿ *Teğri, yir bulğakın üçün* “göylə yer bir-birinə qarışdığı üçün”: *Teğri, yir bulğakın üçün* yağı boltı (KT şm 4) “Göylə yer bir-birinə qarışdığı üçün düş-mən oldu”.

ԿԾ : ՆԼՆ *Uça bar-* “uçub getmək (ölmək, vəfat etmək)”: *Bunça kazğanıp kanım kağan ıt yıl onunç ay altı otuzka uça bardı* (BK c 10) “Bu qədər qazanıb atam xaqan it ili onuncu ayın iyirmi altısında vəfat etdi”.

ԻԽԿԻԿԿԳ : ԻԿԵԿԳ : ԻՃԻՃ : ՆԾԻԿԿԻ *Töpəsintə tutıp yögəriü kötürmis* “təpəsindən tutub yuxarı götürmüş (ucaltmış)”: ...kağanım İltəris kağanıg, ögim İlbilgə katunıg teğri *töpəsintə tutıp yögəriü kötürmis* erinç (KT § 11) “...atam İltəris xaqanı, anam İlbilgə xatunu Tanrı təpəsindən tutup yuxarı aparmışdır”. *Töpəsintə tut-* ifadəsinin mənası “dəyər vermək, yüksəltmək” kimi də göstərilir [113, s.85].

ՃԻԿԿԻ *Tün kat-* “gecəni gündüzə qatmaq”: *Altun yısığ yolsızın asdım, Ertis ügüzig keçigsizin keçdimiz, tün katdımız* “Altun meşəsini yolsuz aşdıq, İrtış çayını keçidsiz keçdik, gecəni gündüzə qatdıq” (T 35). Buradakı *tün kat-* birləşməsi *tün akıt-kimi* də oxunmuşdur, ancaq bu birləşmənin eynilə qırğız, özbək və qazax dillərində işlənməsi [182] onun məhz bu formada oxunmasını və “gecəni gündüzə qatmaq” mənası ifadə etdiyini təsdiqləyir. Bu frazeoloji vahid “Kitabi-Dədə Qorqud”da da qeydə alınmışdır: *Dün qatdı*, yort eylədi [49, s.113].

Frazeoloji birləşmələr müəyyən xüsusiyyətlərinə görə mürəkkəb sözə yaxın olsa da, onları mürəkkəb söz adlandırmaq olmaz. Onlar da nitqə hazır şəkildə daxil olur, ancaq tərəfləri arasında sintaktik əlaqələr canlıdır: tərəfləri arasına söz daxil ola bilir, tərəflərdən biri başqa sözlə əvəzlənə bilir. Bu da göstərir ki, onlar mürəkkəb sözlə söz birləşməsi arasında orta mövqə tutur. Burada məcazi məna əsasında leksikləşmə prosesi getmiş, lakin tamamlanmamışdır.

Orxon abidələrində mürəkkəb sözlərin sayının azlığı, söz yaradıcılığının sintaktik üsulunun imkanlarının məhdudluğu morfoloji yolla söz yaradıcılığı barədə də müəyyən fikir yaradır. Mürəkkəb sözlərin azlığı, düzəltmə sözlərin isə çoxluğu təsdiq edir ki, türk dillərində morfoloji yolla söz yaradıcılığı daha ilkindir. Başqa sözlə, heç də bütün şəkilçilər müstəqil sözlərdən yaranmamışdır. Şəkilçilərin əksəriyyəti müstəqil sözlər əsasında yox, ayrı-ayrı şəkilçi elementlərinin birləşməsi nəticəsində formalaşmış ola bilər. Yəni “*asılı morfemlər müstəqil morfemlərdən törəmişdir*” [160, s.756] fikri maraqlı olsa da, nəzəri cəhətdən mümkün görünsə də, türk dillərinin tarixi materialları bu fikri təsdiqləmir. Mürəkkəb sözlərin azlığı yalnız Orxon abidələri üçün deyil, digər yazılı abidələr üçün səciyyəvidir [115, s.73; 52, s.99]. “*Sintaktik yolla söz yaradılışının yoxluğu, demək olar ki, bütün qədim türk yazılı abidələrini, eləcə də bütün nitq hissələrini əhatə edir. Bu, mürəkkəbləşmənin dilin sonrakı inkişaf mərhələlərinin məhsulu olduğuna dəlalət edir*” [4, s.88].

Orxon abidələrində əsl mürəkkəb sözlərin əksəriyyəti xüsusi isimlərdir, *eltəbər* sözü istisna olmaqla. Bunun səbəbi abidələrin dilində sintaktik üsulun məhsuldar olmaması və xüsusi isimlərin yaranma qanunauyğunluqlarının digər sözlərdən fərqlənməməsidir. Bu sözlərin yaranması zamanı iki komponent birləşərək bir məfhumun xüsusi adını bildirməyə xidmət edir. Düzdür, Orxon abidələrindəki xüsusi adlar adlandırdığı məfhumun əlamətlərini bu və ya digər dərəcədə ifadə edir və bu cəhəti ilə müasir türk dillərindəkindən fərqlənir, lakin bu, onların onomastik vahid kimi özünəməxsus xüsusiyyətlərini inkar etmir. *İltəris*, *İlbilgə*, *Eletmis* kimi sözlər aid olduğu şəxslərin xüsusiyyətlərini əks etdirməklə yanaşı, həmin şəxsi bütövlükdə ifadə edir, onu adlandırır. Eyni sözü *Besbalık*, *Təmirkapığ* və *Karakum* sözləri haqqında da demək olar. Yəni burada komponentlərin mənasının cəmi ilə yanaşı, adlandırma funksiyası da meydana çıxır. Xüsusi isimlərdə və terminlərdə söz yaradıcılığı digər sözlərdəkindən fərqləndiyindən, Orxon abidələrində nə ümumi isimlər, nə də di-

gər nitq hissələrində inkişaf etməmiş olan sintaktik üsul xüsusi isimlərdə yayılmışdır. *Eltəbər* sözünün hərbi rütbə, yəni hərbi termin olduğunu nəzərə alsaq, onun mövcudluğunu da terminlərin yaranmasının xüsusi qanunauyğunluğu ilə izah etmək olar.

III FƏSİL

ORXON ABİDƏLƏRİNDƏ SÖZ YARADICILIĞININ MORFOLOJİ ÜSULU (AD DÜZƏLDƏN ŞƏKİLÇİLƏR)

Orxon abidələrində ad düzəldən şəkilçilərin sayı çoxdur. Bunlar arasında həm məhsuldar, həm də qeyri-məhsuldar şəkilçilər var. Ad düzəldən şəkilçilər addan ad düzəldən və feildən ad düzəldə şəkilçilər olmaqla 2 qrupa bölünür.

3.1. Addan ad düzəldən şəkilçilər

Addan ad düzəldən ən məhsuldar şəkilçilərdən biri **-çi/-çi** şəkilçisidir. Bu şəkilçisi isimdən müəyyən peşə ilə məşğul olan şəxsi bildirən isimlər düzəldən şəkilçidir. O həm qədim, həm də müasir türk dillərində çox məhsuldardır: *añçi* “ovçu”, *yadçı* “yağış cadugəri” (*yad* “yağış daşı”) [129, s.43]; *küniçi* “əsəbi”, *yelviçi* “cadugər” (*yelvi* “cadu”) [277, s.149]; *ozunçi* “şər atan” [136, s.13]; *yazıgçı* “mirzə, katib”, *umduçı* “dılənçi” [38, s.126]; *yağmacı* “talançı” [178, s.77]; *aldamçı* “yalançı” (uy.) [256, s.103]; *çanaçı* “xizəkçi” (Alt.), *ağaççı* “xarrat” (sal.) [243, s.145-146].

Türkoloji ədəbiyyatda *-çi* şəkilçisi heç də həmişə isim düzəldən şəkilçi kimi qəbul olunmur. Məsələn, A.N.Kononova görə, *-çi* şəkilçisi ilə düzəlmiş isimlərin şəxsi əlamətə görə bildirməsi onları sifətlərə və feili sifətlərə yaxınlaşdırır. Q.İ.Ramstedt bunların əvvəl feili sifət [214, s.84], F.Zeynalov və B.Serebrennikov isə sifət [89, s.127; 241, s.100] olduğunu göstərmişdir. Lakin Orxon abidələrində belə sözlər isim kimi işlənmişdir. *-çi* şəkilçisi ilə düzəlmiş sözlərin ilkin dövrdə feili sifət olduğunu da qəbul etmək olmaz, çünki bu şəkilçi feillərə əlavə olunmur.

-çi şəkilçisinin mənşəyi müxtəlif şəkildə izah olunmuşdur. A.N.Kononova görə, bunlardan ən ağlabatanı belədir: *-çi* ~ *-ça* < *-çak* < **-çan* < **çan* ~ *-çin* [214, s.86]. Q.İ.Ramstedt bu

şəkilçini Koreya sözü olan *çay* “insan, şəxs” sözü ilə, N.A.Baskakov şərt şəkilçisi olan *-sa/-se* ilə bağlamışdır, ancaq şəkilçilərin funksiyası bu fikri təsdiqləmir. J.Deni *-çı/-çi/-çu/-çü* şəkilçisini eyni mənanı ifadə edən *-çil* şəkilçisi, V.V.Radlov və O.Bötlinqk isə yakut dilindəki *-sit*, *-sut* şəkilçisi ilə əlaqələndirmişlər [243, s.144]. A.Q.Qulyamov bu şəkilçini *-ç+ -i* kimi izah etmişdir [248, s.51]. Bu izahda *-ç* formantının addan feil, *-i* formantının isə feildən ad düzəltdiyini güman etmək olar, çünki addan ad düzəldən *-i* şəkilçisi yoxdur. Ümumiyyətlə nə qədim, nə də müasir türk dillərinin materialları *-çı* şəkilçisinin mənşəyi ilə bağlı dəqiq məlumat verir.

Orxon abidələrində bu şəkilçi ilə düzəlmiş sözlər aşağıdakılardır:

𐰽𐰺𐰍 **Yerçi** “bələdçi”: *Yerçi* yer yağılıp boğazlantı (T 26) “Bələdçi yeri səhv göstərdiyi üçün boğazı kəsildi”. *Yer* sözdən düzəlmişdir və burada kökü ilə yanaşı işlənmişdir. Bu sözdən düzəlmiş *yerçilə-* “müşayiət etmək, bələdçilik etmək”, *yerçiləmək* “müşayiət etmək, yol göstərmək”, *yerçilig* “bələdçili” sözləri də qədim türk yazılı abidələrinin dili üçün səciyyəvi olmuşdur [201, s.257].

𐰽𐰺𐰎𐰍 **Yağıcı** “sərkərdə”: *Yağıcısı* y(əmə ben) ertim (T 50) “Sərkərdəsi də mən idim”. *Yağı* “düşmən” sözündən düzəlmişdir: Bu türk bodunda yaraklığ *yağığ* kəltürmədim... (T 54) “Bu türk xalqı üzərinə yaraqlı düşmən gətirmədim...”. *Yağıcı* sözü “düşmənlə vuruşan” mənası əsasında formalaşmışdır.

𐰽𐰺𐰎𐰎 **Bədizçi** “naxışçı, nəqqaş, ağac, daş üzərinə naxış vuran”: Mən (beŋgü taş tabğa)ç kağanta *bədizçi* kəltürtim, bədiztim “Mən (abidə ... Çin) xaqanından nəqqaş gətirdim, naxış vurdurdum” (KT c 11). *Bədiz* “bəzək, naxış” sözündən düzəlmişdir: İçin, taşın adınçığ *bədiz* ur(tım)... (BK şm 14) “İçinə, çölünə xüsusi bəzək vur(dum)...”.

𐰽𐰺𐰎𐰏 **Tamğaçi** “damğanı qoruyub-saxlayan”: On ok oğlum, türgis kağanta Makraç *tamğaçi*, Oğuz Bilgə *tamğaçi* kəlti

(KT şm 13) “On ok oğlumdan, türgeş xaqanından Makraç damğaçı, Oğuz Bilgə damğaçı gəldi”. *Tamğa* “möhür, işarə” sözüdür [201, s.530] və rəsmi titul bildirir [275, s.505]. *Tamğa* sözü uyğur abidələrində (...üç *tamğalarığ* bütürti “...üç damğanı bitirdi” – Böyük ilahi, 92), M.Kaşğari lüğətində (DLT, I, 424-10) və “Qutadğu bilig”də (Vezirlik añar berdi *tamğa* ayağ, Tuğ kövrügi birle berdi kuyağ (QB 1036) “Ona vəzirlik, möhür, ad, Bayraq, davul, zireh verdi”) qeydə alınmışdır.

𐰽𐰺𐰸𐰸 *Yoğçı* “dəfn, yas mərasimində ağlayan şəxs”: *Yoğçı*, sığıtçı önrə kün toğsıkda... (KT § 4) “Dəfn edənlər, ağlayanlar öndə gün doğana...”. *Yoğ* “dəfn, yas mərasimi” sözündən düzəlmişdir: Kül tigin koy yilka yiti yegirmikə uçdı, tokuzınç ay yiti otuzka *yoğ* ertürtimiz (KT şm-ş) “Kül tigin qoyun ilinin on yeddisində vəfat etdi, doqquzuncu ayın iyirmi yeddisində yas mərasimini keçirdik”. Müasir türk dillərində *yoğ* sözündən düzəlmiş *cokto-* (qır.), *jokta-* (qaz.), *jokla-* (qaraq.) “ölnə ağlamaq” sözləri işlənir [262, s.207].

𐰽𐰺𐰸𐰸 *Sığıtçı* “dəfn, yas mərasimində ağlayan şəxs”: *Yoğçı*, *sığıtçı* önrə kün toğsıkda... (KT § 4) “Dəfn edənlər, ağlayanlar öndə gün doğana...”. 𐰽𐰺 *Sığıt* “hönkürmə, ağlama” sözündən düzəlmişdir: Közdə yaş kəlsər, eti də könjültə *sığıt* kəlsər... (KT şm 11) “Gözdən yaş gəlsə, həmçinin könüldən ağlamaq gəlsə...”. *Sığıt* sözü və onun fonetik variantları müasir türk dillərində (Altay, başqırd, karaim, noqay, xakas) “ölnə üçün ağlama”, “inilti”, “ağı”, “kədər” və s. mənalarda işlənməyə davam edir [265, s.418].

-*çi* şəkilçisi əlavə olunduğu sözlərdə “müəyyən işlə daimi məşğul olan şəxs” yaradır. Yenisey abidələrində məhsuldarlığı daha da artmışdır: *elçi* (Kemçik-Qayabaşı, 4), *abçı* “ovçu” (III Uybat, 16), *yolçı* (II Kızıl-Çira, 2) və s.

-*lık/-lik/-luk/-lük* şəkilçisi müasir türk dillərində həm isim və sifətlərdən isim, həm də isimdən sifət düzəldir, ancaq Orxon abidələrinin dilində bu şəkilçini qəbul etmiş sözlərin sayı

azdır. A.N.Kononova görə, türk runik yazılı abidələrinin dilində isim düzəldən *-lik* şəkilçisi işlənməmişdir [214, s.88]. Bir qədər sonrakı dövrlərin yazılı abidələrində bu şəkilçi ilə düzəlmiş sözlər sayca çoxdur: *kanlık süsi* “xanlıq ordusu”, *altun tuyuqluğ adğırlık* “qızıl dırnaqlı ayğır ilxısı” [214, s.88]; *korkunçluk* “qorxu”, *kılınçlık* “əməl, hərəkət” [52, s.92]; *yemişlik* “meyvə bağı”, *kunlık* “həbsxana” (*kun* “iztirab, cəza”) [129, s.44]; *uluğluk, tüzlük* [179, s.21]; *eylük, erlik* [178, s.78]. Müasir türk dillərində bu şəkilçi daha məhsuldardır: *d'illik* “illik”, *baylık* “var-dövlət” (Alt.), *sindik* “gerçəklik” (qaz.), *baturluk* “qəhrəmanlıq” (qum.), *ürmonlik* “meşəlik” (özb.), *çəçəklik* “çiçəklik” (tat.), *künlük* “çətir” (uyğ.) [256, s.104-105]. Yalnız müasir yakut dilində öz işləkliyini itirmişdir [243, s.138].

ᠶᠶᠺᠢ **Bəglik** “bəy olmağa layiq”: Tabğaç bodunka *bəglik* urı oğlın kul boltı, esilik kız oğlın küñ boltı “Tabğac xalqına bəyliyə layiq olan oğulların qul oldu, xanımlığa layiq qızların kənz oldu” (KT § 7). *Beg* “bəy” ismindən düzəlmişdir: *Bəgləri* yəmә, bodunı yәмә tüz ermiş (KT § 3) “Bəyləri də, xalqı da düz imiş”. C.Klousona görə, *bəglic* və *bəglik* sözləri birlikdə götürülməlidir, çünki onlar eyni mənəni ifadə edir. Ancaq *bəglic* sözünün ilkin mənəsi “bəy rütbəsi və ya statusuna malik olan”, *bəglik* sözünün mənəsi isə “bəylik dərəcəsi və ya statusu” olmuşdur [275, s.326]. Deməli, burada da *-lig* və *-lik* şəkilçilərinin əsas fərqi birincinin sifət, ikincinin isə isim düzəltməsi olmuşdur. Diqqət çəkən cəhət C.Klousonun *bəglic* kimi göstərdiyi sözün abidələrdə *bəglik* kimi yazılmasıdır. Bu sözdə *-lik* şəkilçisinin yaratdığı mənə “əsasda ifadə olunan üçün nəzərdə tutulmuş, əsasda ifadə olunana uyğun”dur. Yenisey abidələrində də *-lik* şəkilçisi qeyri-məhsuldardır, yalnız *bəglik* sözünü düzəltmişdir (Açura 9).

ᠶᠶ᠒ / ᠶᠶ᠒᠒ **Esilik** “xanım olmağa layiq”. Yuxarıdakı nümunədə *bəglik* sözü ilə yanaşı *esilik* sözünün də işləndiyi qeyd olunur [174, s.84]. Bu söz bəzən *silik* “təmiz”, bəzən də *eşilik*,

yaxud *esilik* kimi təqdim olunur ki, sonuncunun səbəbi yuxarıdakı nümunədə *bəglik* sözünə paralel işlənməsidir. Bu xüsusiyyət tədqiqatçıları belə bir nəticəyə gətirmişdir ki, *esilik* sözü də *bəglik* kimi *-lik* şəkilçisi ilə düzəlmişdir. Qədim türk abidələrində *silik* sözü “əsil-nəcabətli, zərif”, *siliklik* isə “təmizlik, nəcabət” mənalarında işlənməmişdir [201, s.500]. Maraqlıdır ki, Y.Məmmədov bu sözü *-lik* şəkilçisi ilə düzəlmiş sözlərə nümunə göstərsə də, onu “pakizə” kimi tərcümə etmişdir ki [60, s.11]. Bu da *-ig* şəkilçisi ilə düzəlmiş *silig* (*sil-* + *-ig*) sözünə uyğundur. Ancaq qədim türk dilində *esi/eşi* “arvad, həyat yoldaşı” sözü də qeydə alınmışdır və bu söz, əsasən, əsil-nəcabətli, vəzifəli şəxslərin həyat yoldaşlarına aid edilmişdir. Xüsusən qədim uyuq abidələrində bu sözə tez-tez rast gəlinir: Amtı bodistvnaq oqi katun uluq karı *işilər* birlə təgrikləp (Maytrısimit 37, 13-15) “İndi bodisatvanın anası xatun çox qoca qadınlar ilə əhatə olunaraq”. *Bəglik* “bəy olmağa layiq” sözünün qarşılığı kimi, eyni şəkilçi ilə düzəlmiş *esilik* “həyat yoldaşı olmağa layiq” sözünün işlənməsi daha ağılabatandır.

ӨҮҮН *Özlük* “yarışçı, cins” (at haqqında): ...Külü çor *öz-lüki* yəgrən at binip... (KÇ 15) “...Külü çor kəhər cinsli atını minib...”. Müxtəlif cür izah olunur: *özlük at* “cıdır atı” [201, s.395], “cins at” [275, s.286]. *Öz* sözünün “əsas, özək” mənası ilə bağlı ola bilər [201, s.394]. Bu sözü isim kimi tərcümə etmək daha məqsədəuyğundur, əks halda, onun mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etməsinə ehtiyac olmazdı. XI-XII əsrlərdə işlənməmiş *öziş* “yarış” sözünə [43, s.102] əsasən *özlük at* ifadəsinə “yarış atı” kimi izah vermək olar. Ancaq Yenisey abidələrindəki *özlək at özin* birləşməsinin (I Altın-Köl 3) quruluşu burada *öz* sözünün “cins” mənası ifadə etdiyini göstərir. *-lik* şəkilçisi “əsasda ifadə olunana uyğun” mənası yaradır.

-lik və *-liq* şəkilçiləri barədəki fikirlərdən biri belədir ki, hər iki morfemin ilkin mənası sahiblik olmuş, *-lik* şəkilçisinin yaratdığı mücərrəd ümumilik mənası sonralar meydana çıxmışdır. Ona görə də bu şəkilçiləri formal cəhətdən bir-birindən tam

fərqləndirmək mümkün deyil, hətta bəzən bunlar arasında morfoloji planda fərq itir [256, s.106, 111]. Bu iki şəkilçinin bir-biri ilə bağlı olduğunu təsdiqləyən bir cəhət də əksər türk dillərində *-lik* şəkilçisi üçün səciyyəvi sayılan müəyyən predmetin çox olduğu yer mənasının bəzi dillərdə *-lı* şəkilçisi (*-liğ* şəkilçisinin müasir variantı) ilə ifadə olunmasıdır: *tavlı* “dağlı, dağlıq”, *kumlu* “qumlu, qumluq” (qaraq.) [193, s.193], *taulu* “dağlıq” (qar.-bal.) [252, s.245]. P.M.Melioranski yazmışdır ki, bu şəkilçi isimlərdə *q* və *k*, sifətlərdə isə *ğ* və *g* ilə bitir [240, s.54]. Bu da belə deməyə imkan verir ki, *-liğ* və *-lik* şəkilçiləri genetik cəhətdən bir-biri ilə bağlıdır və bunlardan biri *-ık*, digəri isə *-iğ* şəkilçisinin iştirakı ilə meydana çıxmışdır. İlk dəfə M.Kaşğari yazmışdır ki, *-ğ*, *-g* şəkilçisi sifət, *-q*, *-k* isə isim düzəldir [214, s.106]. Feildən ad düzəldən *-ık* və *-iğ* şəkilçilərinin funksiyalarına görə tam diferensiallaşmamış olması, onların əsasında meydana çıxmış *-lik* və *-liğ* şəkilçilərinin də eyni xüsusiyyətə sahib olmasına şərait yaratmışdır.

-lik şəkilçisinin müstəqil sözdən yaranmış olması barədə də ehtimallar var. Məsələn, N.A.Baskakov onun müasir uyuş dilində *liq* “çox, dolu” sözündən əmələ gəldiyini qeyd etmiş [243, s.139], N.K.Dmitriyev də bu fikirlə razılaşmışdır [200, s.68]. Bunun əleyhinə aşağıdakı fikirləri söyləmək olar: 1. *Liq* sözü türk dillərində yayılmamışdır, xüsusən, qədim dövrlərə aid yazılı abidələrdə bu sözə rast gəlinmir. 2. Qədim türk dilində *l* ilə başlayan türkmənşəli sözlər yoxdur. 3. *Lik* sözünə aid edilən “çox, dolu” mənası *-lik* şəkilçisinə aid olan və hələ Orxon abidələrinin dilində qeydə alınmış “nə üçünsə nəzərdə tutulmuş” mənasını izah etmir. V.Banq *-lik* şəkilçisini *ilen* “ilə, birlikdə” sözü ilə, J.Deni *ilik* (*il-* “əlavə etmək”) sözü ilə əlaqələndirmişdir [243, s.140]. Lakin bu iki söz də qədim türk dili üçün səciyyəvi olmamışdır.

-lik şəkilçisində ilkin element *-l* hesab olunur: V.L.Kotviç, D.Q.Tumaşeva, B.A.Serebrennikov. B.A.Serebrennikov *-k* elementini də cəm bildirən şəkilçi kimi təqdim edir [243, s.140].

Topluluq bildirən *-l* elementinin *-lar* cəm şəkilçisinin tərkibində də olduğunu güman etmək olar. M.Erdala görə, *-lar* ilkin dövrdə topluluq göstəricisi ola bilər [276, s.90]. Buradan çıxış edən bir sıra tədqiqatçılar *-lik* şəkilçisinin ilkin mənasının çoxluq, topluluq [243, s.141-142; 200, s.67], M.Xabiçev ölçü, kəmiyyət [252, s.230], M.Erdal “məqsəd, təyinat” [277, s.147], A.M.Şerbak isə müəyyən zaman kəsiyi və ya məkana münasibət [256, s.111] kimi göstərmişdir. *-lik* şəkilçisinin iki tərkib hissəsindən ibarət olduğunu güman etmək olar: *-la* və *-lk*. Saitlə başlayan şəkilçi ilə birləşdiyi üçün addan feil düzəldən *-la* şəkilçisi son saitini itirmişdir. *-lk* feildən isim düzəldən şəkilçidir. Feil düzəldən *-la* şəkilçisi özü də iki elementin birləşməsindən ibarətdir. *-l* elementi sifət düzəldən *-lığ* ~ *-lı* və feil düzəldən *-la* şəkilçilərinin, eləcə də *-la* qoşmasının tərkibində də var və fikrimizcə, bu element varlıq bildirir, yəni əsasda ifadə olunan əşyanın varlığını ifadə edir. *-a* isə addan feil düzəldən şəkilçidir.

-çi və *-lik* şəkilçilərinin feilin təsriflənməyən formalarının mürəkkəb şəkilçilərinin (*-ğuçı*, *-ğulık*, *-maqçı*, *-maklık* və s.) düzəlməsində iştirakı bu şəkilçilər üçün orta qəhətlərdən biridir.

***-dəm* şəkilçisi** türk dillərində çox da geniş yayılmamışdır və əsasən, qədim türk dilində, o cümlədən qədim uyğur abidələrinin dilində bir neçə sözün tərkibində müşahidə olunur: *birdəm*, *birtəm* “birlik, bərabər”, *teyridəm* “ilahi”, *boğdam* “kif” (*boğ* “kif”), *kündəm* “günəşli” [129, s.46]; *tüzdəm* “hamar” [201, s.602]. Orxon abidələrinin dilində *-dəm* şəkilçisi ilə düzəlmiş yalnız bir söz qeyd olunur:

⸎X⸎ ***Ərdəm*** “igidlik, kişilik”: ...tabğaça bunça sünjüsip alpın, *ərdəmin* üçün kü bunça tutdı (KÇ 12) “...Tabğacla bu qədər döyüşüb, igidliyi üçün, ərdəmi üçün bu qədər ad-san qazandı”. *Ərdəm* sözünün *ər* ismindən *-dəm* şəkilçisi ilə düzəlməsi fikri türkoloji dilçilikdə geniş yayılmışdır [275, s.206; 256, s.113; 174, s.81]. Ancaq maraqlı cəhət bu sözün Orxon abidələrindən sonrakı dövrdə “kişilik” mənasından çox, “ləyaqət”, “müsbət mənəvi keyfiyyət” mənasına malik olmasıdır. Bu söz

türk dillərinin həm qədim, həm də müasir dövrlərində müxtəlif fonetik variantlarda geniş yayılmışdır: *edirəm* “yüksək mənəvi keyfiyyət, ləyaqət” (“Qutadğu bilig”, “Ətabətül-həqaiq”), *edrəm* “ləyaqət, faydalı xüsusiyyət”, *erzəm* (DLT), *erdəm* “ləyaqət, ər-dəm”, “ərdəmli” [201, s.163-164, 176], *erdem* (Tür.). Müasir türkmən dilindəki *edermen* “igid, qəhrəman, cəsür”, *edermenler-çe* “qəhrəmancasına, cəsərlə” və *edermenlik* “igidlik, qəhrəmanlıq, cəsərlət” sözlərini də buraya əlavə etmək olar [181, s.195].

Burada üç cəhət diqqəti cəlb edir: 1. Bəzi abidələrdə sözdə samitlərin yeri fərqlidir: *edirəm* “yüksək mənəvi keyfiyyət, ləyaqət” (QB), *edrəm* “ləyaqət, faydalı xüsusiyyət” [201, s.163-164]. 2. Bəzi abidələrdə *dəm* hissəsi *zəm* şəklindədir: *erzəm* (DLT) [201, s.176]. 3. Türkmən dilində *edermen* sözü *e*, *ər* sözü isə *ə* saiti ilə tələffüz olunur [181, s.191]. Bunlar həmin iki sözün mənşəcə fərqli olduğunu göstərir. Bəlkə də, bu sözün ilkin forması *erdəm* yox, *edirəm* olmuş və sonradan bu sözdə türk dilləri üçün səciyyəvi olan *d>z* əvəzlənməsi baş vermişdir. Sonrakı dövrlərdə işlənmiş *erdəm* forması isə metateza nəticəsidir, əks halda, *-dəm* şəkilçisinin *-zəm* formasının da işlənməsini izah etmək olmur, çünki başqa sözlərdə bu şəkilçinin *z* samitli formasına təsadüf olunmur. *Erdəm* formasını ilkin saysaq, *edirəm* formasını izah edə bilmərik, çünki bu zaman metatezadan əlavə sait artımı da baş vermiş olur ki, bu da türk dilləri üçün səciyyəvi deyil.

Müasir türk dillərindəki *erdəm* sözü *edrəm/edirəm* sözündən metateza nəticəsində yaranmışdır. *Edirəm* sözü isə *ed* ismindən addan feil düzəldən *-ir* şəkilçisi və feildən ad düzəldən *-əm* şəkilçisi vasitəsilə yaranmışdır. Sonralar kökdəki *d* samiti dışarası *z*-ya çevrilmiş və nəticədə *eżrəm*, *eżirəm* və *erzəm* variantları meydana çıxmışdır. *Edirəm/erdəm* sözündə metateza hadisəsinin meydana çıxmasını *-dəm* şəkilçisinin təsiri kimi də izah etmək olar. Bəlkə də, *edirəm* formasından *erdəm* formasının yaranması və bu sözün sonralar *er+ -dəm* şəklində anlaşılması nəti-

cəsində *-dəm* şəkilçisinin yaranmasına şərait yaratmışdır. *-dəm* şəkilçili sözlərin daha sonrakı dövrlərə məxsus yazılı abidələrdə daha geniş yayılmasının səbəbi də bu ola bilər.

Orxon abidələrində *ərdəm* sözünün *alp* sözü ilə yanaşı işlənmişdir. Yenisey abidələrində ən çox işlənən söz birləşmələrindən biri *ər ərdəmi* birləşməsidir. Bu da *ərdəm* sözünün semantik cəhətdən *ər* sözünə uyğunluğunu təsdiq edir. Bu söz *ər* ismindən *-dəm* şəkilçisi ilə düzəlmiş və “kişi kimi” mənası ifadə etmişdir.

Bir qədər sonrakı dövrdə isə “yaxşı xüsusiyyətlər” mənası daşıyan *edirəm/ezirəm* sözü meydana çıxmışdır. Bu söz *ed/ez* “əşya, əmlak, zənginlik” [201, s.162] sözündəndir və onunla eyniköklü olan başqa sözlər də var: *edəd-* “artırmaq, gözəlləşdirmək”, *edik-/ezik-* “gözəlləşmək, yaxşılaşmaq”, *ediz* “yüksək, əzəmətli, yüksək yer”, *ezgər-* “düzəltmək, yaxşılaşdırmaq”, *ədlən-* “xidmət etmək, istifadə olunmaq”, *ədadtür-* “nəyisə həyata keçirmək” [276, s.507, 802], *edgü* “yaxşı”. Bunların hamısında *d~z* uyğunluğu var. Bu da *erzəm ~ ezrəm* sözündəki *z* samitini açıqlayır.

Bizcə, *ərdəm* və *edrem ~ ezrem* sözlərinin çulğaşması nəticəsində isə müasir türk dillərində Orxon abidələrindəkinə uyğun olaraq *erdəm* formasında tələffüz olunan, lakin *edirəm/ezirəm* sözünün mənasını daşıyan bir söz meydana çıxmışdır.

Yenisey abidələrində də *-dəm* şəkilçisi ilə düzəlmiş yeganə nümunə *ərdəm*-dir (I Uybat, 1). Ancaq Orxon abidələrindən fərqli olaraq, bu söz Yenisey abidələrində işlənmə tezliyi ən yüksək olan sözlərdən biridir. *-dəm* şəkilçisinin inkişafı, yuxarıda da qeyd olunduğu kimi, qədim uyğur dövrünə aiddir.

-gü şəkilçisi Orxon abidələrinin dilində yalnız bir nümunədə isimdən sifət düzəltmişdir:

№X **Edgü** “yaxşı”: Yalabaçı, *edgü* sabı, ötügi kəlməz tiyin yayın sülədim “Elçisi, yaxşı sözü, xəbəri gəlməz deyə yayda qoşun çəkdim” (BK § 39). A.N.Kononov *edgü* sözünü *-ki* şəkil-

çili sözlərə daxil etmiş və onun kökünü *ed ~ ež* “əşya”, “varlıq”, “var-dövlət” kimi göstərmişdir [214, s.108]: *Ed~ež* “əşya”, “varlıq”, “var-dövlət” (Çabış, 1); ...*edkə*, tavarka aşlanmağıl “...mal-dövlətə tamahsılanma” (Altun yaruk, 16); *ed* “ipək parça kimi toxuma məmulatı olan şeylər” (DLT, I, 79-9); Bu özte ajun öz öziñe bakıp Küvenip sevinip *eziñe* bakıp (QB 81) “Bu zaman dünya öz-özünə baxıb, Güvənib, sevinib var-dövlətinə (mal-mülkünü) baxıb”. *Ed ~ ež* sözündən düzəlmiş *edəd-* “artırmaq, gözəlləşdirmək”, *edik-* “gözəlləşmək, yaxşılaşmaq”, *ediz* “yüksək, əzəmətli, yüksəklik, yüksək yer”, *edizlik* “yüksəklik”, *ežgər-* “düzəltmək, yaxşılaşdırmaq”, *ežik-* “gözəlləşmək, yaxşılaşmaq” və s. sözlərin də qədim türk dilində işlənməsi və *edgü* sözü ilə mənaca bağlı olması, *edgü* sözünün də *ž* samitli variantının işlənməsi (*ežgü*) [201, s.162-165] bu sözlərin eyni kökdən olması fikrini gücləndirir.

Adlardan ad düzəldən şəkilçilərin bir hissəsi **sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər arasında orta mövqe tutur**. Bu şəkilçilər hər iki növə aid xüsusiyyətlər daşıyır, ona görə də bunları qəti şəkildə nə sözdüzəldici, nə də sözdəyişdirici şəkilçilərə aid etmək olur. Bunlar, əsasən, isimdən sifət düzəldir.

Son dövrlərdə şəkilçilərin ikidən çox növünün olması barədə fikirlər meydana çıxmışdır. Z.Turan şəkilçiləri yeddi qrupa bölmüşdür [180]. Güner Gülsevin *-ki, -sız* və *-lı* şəkilçilərini növ dəyişdirən şəkilçilərə aid etmişdir [134, s.1278]. Mevlüt Erdeme görə, bəzi sözdəyişdirici şəkilçilər sözdəyişdirici şəkilçilərə yaxınlaşır [125, s.82]. Baybi və Peyn də bu iki şəkilçi qrupu arasında kəskin fərq görməmişlər [281, s.71]. Sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər arasında orta mövqe tutan şəkilçilər dilçilik tədqiqatlarında müxtəlif adlarla təqdim olunur: stilistik şəkilçilər [196, s.641], ara şəkilçilər [106; 107], formadüzəldici şəkilçilər, və s. Bu hadisə rus dilində *формаобразование*, ingilis dilində *inherent inflection* adlandırılır.

Belə şəkilçilər barədə M.Mirzəliyeva yazmışdır: “...türk dillərinin materiallarına görə, tam leksik şəkilçi, yəni yeni söz

yaradan bir şəkilçi bəzən həm də qrammatik mahiyyət daşıyır. Və ya tam qrammatik şəkilçi bəzən də leksik səciyyə daşıyaraq yeni söz yaradır” [62, s.27].

S.Cəfərov şəkilçi morfemləri 4 qrupa bölmüşdür:

- 1) leksik şəkilçilər;
- 2) leksik-qrammatik şəkilçilər;
- 3) qrammatik-leksik şəkilçilər;
- 4) qrammatik şəkilçilər [7, s.30].

Bu məlumatlar da göstərir ki, Azərbaycan dilçiliyində də şəkilçilərin yalnız sözdüzəldici və sözdəyişdirici olmaqla iki qrupa bölünməsi ilə kifayətlənməmiş və bu iki qrup arasında ortaq mövqə tutan, onların qovuşuğunda yerləşən, hər iki qrupa aid xüsusiyyətləri daşıyan şəkilçilərin mövcudluğu qəbul olunmuşdur.

Sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilərə aid xüsusiyyətlər müxtəlif cür müəyyənləşdirilmişdir. M. Ergin bu xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi göstərmişdir:

a) Sözdüzəldici şəkilçilər əlavə olunduqları kök və əsasların mənasında dəyişiklik yaradır. Sözdəyişdirici şəkilçilərin isə belə bir məna dəyişdirmə funksiyası yoxdur.

b) Sözdüzəldici şəkilçilərlə köklər arasındakı əlaqə daimi, sözdəyişdirici şəkilçilərlə köklər və əsaslar arasındakı əlaqə isə müvəqqətidir.

c) Sözdüzəldici şəkilçilərin funksiyası sözün hüdudları daxilində qalır. Sözdəyişdirici şəkilçilərin funksiyası isə söz hüdudlarından xeyli kənara çıxır.

ç) Sözdəyişdirici şəkilçilərin istifadə sahəsi sözdüzəldici şəkilçilərdən daha genişdir.

d) Sözdəyişdirici şəkilçi sözdüzəldici şəkilçidən əvvəl işlənmiş [127, s.123-126].

M.Erdem sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçiləri fərqləndirən xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi təqdim etmişdir:

a) icbarilik (sözdəyişdirici şəkilçilər icbari şəkildə sözə artırılır);

b) sintaksislə əlaqədar olmaq (sözdəyişdirici şəkilçilərin işlənməsi sintaktik əlaqə yaradır);

c) qrammatik kateqoriyanın dəyişməsi (sözdəyişdirici şəkilçilər qrammatik kateqoriyanı dəyişir);

ç) məna fərqi (sözdüzəldici şəkilçi məna fərqi yaradır və söz kökünə daha yaxındır);

d) mənənin sistemliliyi və systemsizliyi (sözdəyişdirici şəkilçilər daha sistemlidir);

e) bitkinlik (sözdəyişdirici şəkilçi qəbul etmiş söz artıq sözdüzəldici şəkilçi qəbul etmir);

ə) psixolinqvistik fərqlilik (sözdəyişdirici şəkilçilər avtomatik əlavə olunur);

f) məna əlaqəsi (sözdəyişdirici şəkilçi leksik məna ilə bağlı daha az bağlıdır);

g) qrammatik kateqoriyalar təkrarlanmır [125, s.75-82].

L.Bauer isə sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçiləri fərqləndirmək üçün beş əsas xüsusiyyəti müəyyənləşdirmişdir:

a) mənənin sistemliliyi;

b) məhsuldarlıq;

c) icbarilik;

ç) bir-birilə bağlı şəkilçi qruplarının həcmi;

d) şəkilçilərin ardıcılığı [274, s.291].

Bizcə, sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçiləri fərqləndirən əsas xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

a) Sözdüzəldici şəkilçilər əlavə olunduğu sözün mənasını dəyişir;

b) Sözdüzəldici şəkilçilərin yaratdığı dəyişikliklər sözə, sözdəyişdirici şəkilçilərinki isə onun digər sözlərlə əlaqəsinə aid olur;

c) Sözdüzəldici şəkilçilərin sözə artırılmasında məna məhdudluğu müşahidə olunmur;

ç) Sözdəyişdirici şəkilçilər üçün məcburilik, sözdüzəldici şəkilçilər üçün isə könüllülük səciyyəvidir;

d) Sözdəyişdirici şəkilçilər daha sistemli xarakter daşıyır;

e) Sözdəyişdirici şəkilçilər daha işləkdir.

M.Xabiçev formadüzəldici şəkilçilərdən söz açarkən belə bir fikir irəli sürür ki, bu şəkilçilər sözün əsasına daxildir və ona görə də kökə daha yaxındır [253, s.5]. Halbuki sözdüzəldici şəkilçilərlə sözdəyişdirici şəkilçilər arasında orta mövqə tutan *-ki* şəkilçisi kökdən daha uzaqdır, bu şəkilçi ilə söz kökünün arasına hal və mənsubiyyət şəkilçiləri daxil ola bilər. Bu da onu göstərir ki, M.Xabiçevə əsaslanaraq, *-ki* şəkilçisi formadüzəldici şəkilçi deyil. Bu cəhətdən Q.R.Abdullinanın fikri səciyyəvidir. Belə ki, onun yazdığına görə, sözə əvvəlcə sözdüzəldici, sonra formadüzəldici, sonra isə sözdəyişdirici şəkilçi əlavə olunur [188, s.8]. Halbuki *-ki* şəkilçisinin həqiqi sözdəyişdirici şəkilçilər olan hal və mənsubiyyət şəkilçilərindən sonra işlənməsi bu fikri də təkzib edir. Bu cəhətdən formadüzəldici şəkilçilərə sifətin dərəcə və feilin növ kateqoriyasının şəkilçilərini aid etmək olar, çünki onlar müəyyən qrammatik formanın ifadəçisi olsalar da, digər sözdəyişdirici şəkilçilər kimi tam paradigma əmələ gətirmir və onların sözə artırılmasında məna məhdudiyyəti müşahidə olunur. Bu cəhətdən İ.A.Melçukun qeyd etdiyi kvazi-qramem anlayışına müraciət etmək olar. Belə ki, İ.A.Melçuk kvazi-qramemlərin sistemlilik cəhətdən qramemlərə, yəni sözdəyişdirici şəkilçilərə yaxın olduğunu, ancaq bu şəkilçilərin istifadəsində məcburiliyin olmadığını göstərmişdir [281, s.72]. Aşağıda qeyd edəcəyimiz *-ki*, *-liğ*, *-sız*, *-ca* şəkilçilərində də eyni xüsusiyyəti görmək mümkündür. Bu şəkilçilər eyni kateqoriyaya məxsus bir çox sözə artırıla bilsə də, onlardan istifadə məcburi deyil, sözün mənasından asılı olaraq bu şəkilçilər sözə əlavə olunmaya da bilər.

Qədim türk dillərində şəkilçilərin sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilərə bölünməsi ilə bağlı bir məsələni də qeyd etmək lazımdır. Tədqiqatçıların fikrincə, qədim dövrdə şəkilçilərin bu iki növü arasında kəskin fərqlər olmamış, sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilərin funksiyası bir-birinə yaxın olmuşdur [106, s.5]. Yakup Karasoy bu məsələ haqqında yazır: *“Bu gün leksik mənası olmayan, yalnız qrammatik mənada çıxış edən şə-*

kilçilər sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər kimi təsnif olunur. Ancaq uzaq keçmişdə onlardan istifadənin bəzən dil konstruksiyalarında bir-birinə keçdiyi də müşahidə olunur” [141, s.3].

-ki/-ki/-ku/-kü/-ği/-gi/-ğu/-gü şəkilçisi *aidlik şəkilçisi* adı ilə təqdim olunur. Monqol və tunqus-mancur dillərində də işlənir, V.Kotviç onu “ümumaltay mənsubiyyət şəkilçisi” adlandırmışdır [217, s.117]. Bu şəkilçisinin funksiyalarının daha geniş olduğu dövr türk dillərinin qədim dövrü olmuş, o, bu dövrdə bir çox hal formaları ilə işlənmiş, söz birləşmələrinə də artırılmışdır.

Orxon abidələrində *-ki/-gi/-ği/-ğu* şəkilçisi ismin aşağıdakı hallarında olan sözlərə əlavə olunmuşdur:

1. Adlıq hal: 𐰽𐰺𐰍𐰏 *tabğaçğı* “Çindəki”, 𐰽𐰺𐰍 *çölgi* “çöllü, çöldəki”. Məsələn, Türk bəgləri türk atın ıtı *Tabğaçğı* bəglər *Tabğaç* atın tutupan *Tabğaç* kağanka körmis (KT § 7-8) “Türk bəyləri türk adını qoyub, Çindəki bəylər Çin adını tutub Çin xaqanına tabe olmuşlar”; *Çölgi* az ərig bultım (T 23) “Çöldəki az kişisini tapdım”. Müasir türk dillərindən fərqli olaraq Orxon abidələrində *-ki* şəkilçisi yalnız zaman deyil, yer bildirən sözlərin də adlıq hal forması ilə işlənmişdir. Müasir dövrdə bu xüsusiyyət qırğız dilindəki *artkı* “arxadakı” [240, s.156], şor dilindəki *öreqi* “yuxarıdakı” [202, s.34] sözlərində müşahidə olunur.

𐰽𐰺 ***İlki*** “**ilk**”: *İlki* sü taşıkmış erti, ekin sü ebdə erti (BK § 32) “Birinci ordu sərhəddən çıxmışdı, ikinci ordu evdə idi”. E.V.Sevortyan bu sözün *ileri* sözü ilə eyniköklü olması və hər ikisinin *il* kökündən düzəlməsini mümkün hesab etmiş, ancaq *ilki* sözünün birbaşa *il* kökündən deyil, *ilik* sözü və *-ki* şəkilçisinin birləşməsindən əmələ gəldiyi fikrində olmuşdur [259, s.349]. Burada bir neçə şübhəli məqam var: 1. *İlki* variantı qədim türk dilində qeydə alınmışdır, *ilik* isə yazılı abidələrin dili üçün səciyyəvi deyil. 2. Əgər *ilik* sözü *il* kökündən düzəlmişsə, onda bu söz *-ik* şəkilçisi ilə feildən düzəlmiş ad olmalıdır. Halbuki müəllifin özünün də qeyd etdiyi kimi *ilgəriü* istiqamət halının leksik-

ləşmiş (deqrammatikləşmiş) formasıdır [259, s.347]. Yəni burada *il* ad köküdür. Elə bu uyğunsuzluğu görən müəllif **il-* feil kökünün də mövcudluğu ehtimalını göstərmişdir [259, s.348], ancaq bu kök başqa bir sözdə saxlanmamışdır. M.Erdal *ilki* sözünün *ilgəri* “irəli, şərqə doğru” sözü ilə eyni kökdən olduğunu göstərmişdir [277, s.190]. H.Vamberi bu sözləri *il* “əvvəl, irəli” kökü ilə bağlamışdır [259, s.348]. Bu kökü “Kitabi-Dədə Qorqud”da görmək olar: Çadırın *ildən-ögdin* dikdi “Çadırını öndə dikdi” (Kitabi-Dədə Qorqud, s.120). Heç də bütün türkoloqlar *ilki* sözünün *-ki* şəkilçisi ilə düzəldiyini qəbul etməmişlər. Məsələn, C.Klousona görə, *ilk* sözü əvvəllər təkhecalı söz olmuş, sonralar tələffüzü yaxşılaşdırmaq məqsədilə *ilki* formasını almışdır. Ancaq bu halda müasir dövrdə də çətinlik törədən *ilk* variantı yox, yalnız *ilki* variantı saxlanılırdı. Bu sözün *-ki* şəkilçisi ilə düzəldiyini sübut etməyin mümkün olmadığını güman edən müəllif *ilki* sözü ilə eyniköklü olan *ilgəri* sözünün də ilkin variantının **ilkgerü* olduğu ehtimalını irəli sürmüşdür [275, s.140]. V.V.Radlov *ilgəri* sözünü *ilk+əri* kimi izah etmişdir [259, s.348]. Ancaq *ilgəri* sözü ilə paralel işlənən *kurıǵaru* sözünə əsasən *ilgəri* sözünün də analoji şəkilçi qəbul etdiyini söyləmək olar: **il + -gəri*. “Kitabi-Dədə Qorqud”da (*İləyündə* düğün var, düğünə varub ötgil – dedi) və Azərbaycan dilinin Qazax dialektində *iley* “qabaq, qarşı” sözü də var ki, bu sözlərlə eyniköklü olduğunu söyləmək olar [40, s.217]. Yuxarıdakı cümlədə *ilki sü* birləşməsi “Qədim türk lüğəti”ndə “ön dəstə” kimi tərcümə olunmuşdur [201, s.208] ki, bu da *ilki* sözünü mənaca *ilgəri* “irəli” sözü ilə yaxınlaşdırır. Müasir türk dillərində bu sözün *ilk* forması geniş yayılsa da, *ilki* formasına da təsadüf olunur [181, s.375]. Tatar və başqırd dillərində *ilik* fonetik şəkli də işlənir. Salar dilində *-ki* şəkilçisi ilə düzəlmiş sözlərə *ilegi* “ilk” sözü də daxil edilir və onun *ile* “erkən” sözü əsasında yarandığı göstərilir [177, s.337]. Bu fakt bir daha təsdiq edir ki, *ilki* sözü *-ki* şəkilçisi ilə **il* “erkən, əvvəl” kökündən düzəlmişdir. Bu kök həm

məkan (*ilgəri* sözündə olduğu kimi), həm də zaman mənası bildirmişdir.

2. Yönlük hal: *Ինչո՞ւն բəriyəki* “cənubdakı”, *ԻմԿԻ՞ւ կuriyaki* “qərbdəki”, *ԻմԿԻ՞ւր yirayaku* “şimaldakı”. Məsələn, ...*bəriyəki* bodun, *kuriyaki*, *yirayaki*, öyrəki bodun kəlti (T 17) “...cənubdakı xalq, qərbdəki, öndəki xalq gəldi”.

3. Yerlik hal: *ԻմՅ՞ՎԻժ balıkdaki* “şəhərdəki”, *ԻմՅ՞ԻՖ tağdaki* “dağdakı”: ...*balıkdaki* tağıkımıs, *tağdaki* inmis... (KT § 12) “...şəhərdəki dağa çıxmış dağdakı enmiş...”; *ԻմՅ՞ԻԿՅժ : ԻմԻ կün batsıkdaki* “gün batandakı, qərbdəki”: *Kuriya kün batsıkdaki* soğd bərçikər bukarak ulus bodunta Nek səñün oğul takran kəlti (KT şm 12) “Arxada qərbdəki soğd bərçikər, Buxara dövlətinin xalqından general Nek, Oğul tarkan gəldi”.

4. Abidələrdə *-ki* şəkilçisi *-ra/-rə* və *-ru/-rü* şəkilçili sözlərə də artırılmışdır ki, birinci forma yönlük-yerlik hal, ikinci isə yönəltmə-istiqlalət halı adlandırılır: *Ինչո՞ւն içrəki* “içəridəki”, *Ինչո՞ւն öyrəki* “öndəki”. Məsələn, Besbalık *içrəki* nə kişi etin... (BK § 28) “Beşbalık içindəki hansı adamlar...”; *Öyrəki* ər... (T 25) “Öndəki kişi...”.

Orxon abidələrində *-ki* şəkilçisi yiyəlik hallı sözlərlə işlənməmişdir. Bunun səbəbi aydın deyil.

Abidələrdə bu şəkilçi söz birləşmələrinə də əlavə olunmuşdur. Məsələn,

ԻմՅ՞ԻԿՅժ : ԻմԻն төрт булуңdaki “dörd tərəfdəki”: Bödgə özüm olurıp bunça ağır törüg *tört buluңdaki* (bodunğa it)dim (BK § 2) “Taxtda özüm oturub bu qədər ağır qanunu dörd tərəfdəki (xalq üçün düzəlt)dim”; *Ինչո՞ւն nəյ yerdəki* “nə yerdəki”: *Nəy yerdəki* kağanlıq bodunka... (T 56) “Nə yerdəki xaqanlı xalqa...”.

Diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri də bu şəkilçini qəbul etmiş sözlərin asanlıqla substantivləşə bilməsidir. Məsələn,

lən, ...*balıkdakı* tağıkımış, *tağdakı* inmiş... (KT § 12) “...şəhərdəki dağa çıxmış, dağdakı enmiş...”.

Qədim uyğur abidələrində bu şəkilçi çıxışlıq hallı sözlərə, feili bağlamalara, hətta *birlə* və *təgi* qoşmalarına da əlavə olunmuşdur: *birdinki*, *yirdinki* [214, s.109], *kişilərdinki toz* “adamlardan gələn toz”; *ərkənkı*, *təgməzkənkı* [277, s.187-189]. Hətta qoşmaya da əlavə olunma onu göstərir ki, bu şəkilçi sözdüzəldici şəkilçilərin funksiyalarının sərhədindən kənara çıxır.

Müasir türk dillərinin, demək olar ki, hamısında *-ki* şəkilçisi var və əsasən, zərflər, adlıq, yiyəlik və yerlik hallı isimlərlə işlənir: *alğınnqı* “əvvəlki” (qar.-bal.) [252, s.257-258], *tiykərgi* “əsas” (qaraq.) [193, s.196], *kündünki* “cənubdakı” (türkm.) [256, s.109], *başkı* “ilk” (qır.), *çirdegi* “yerdəki” (xak.) [241, s.116], *ozağı* “əvvəlki, köhnə” (sal.) [177, s.337].

-ki şəkilçisi yalnız adlıq hallı sözlərə artırıldıqda əsl sözdüzəldici şəkilçi kimi çıxış edir, çünki bu zaman o, sözün mənası ilə bağlı məhdudiyyətlə qarşılaşır və müasir türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində yalnız zaman bildirən sözlərə artırılı bilər. Bu xüsusiyyət bəzi tədqiqatlarda bu şəkilçinin qeyri-məhsuldar şəkilçi kimi təqdim edilməsinə səbəb olmuşdur [85, s.235; 63, s.80]. Yiyəlik və yerlik hallı sözlərin *-ki* şəkilçisini qəbul etməsində isə belə bir məhdudiyyət yoxdur.

Bir çox tədqiqatçılar bu şəkilçini qrammatik şəkilçi saymış və ondan söz yaradıcılığında deyil, morfolojiyada bəhs etmişlər. M.Ergin onu mənsubiyyət şəkilçilərinə yaxın olan “aidlik şəkilçisi” [127, s.219] hesab etmiş, A.N.Kononov yiyəlik hallı sözlərə *-ki* şəkilçisinin əlavəsini mənsubiyyətin morfoloji-leksik üsulu [212, s.77], N.K.Dmitriyev və F.Zeynalov *-ki* şəkilçisini mücərrəd mənsubiyyət bildirən şəkilçisi [200, s.55; 89, s.114], A.N.Baskakov münasibət şəkilçisi [193, s.196] adlandırmışdır. Bu şəkilçinin mənsubiyyət mənasına yaxın məna bildirdiyini A.Məmmədov da göstərmişdir: “-ğı, -gi *elə bir situasiyanı əmələ gətirir ki, təyin olunanın iştirakı zəruri sayılan üçüncü şəxs mənsubiyyətinin formal ifadəsi tələb olunmur*” [59, s.174].

M.Erdal “konverter” adlandırdığı *-ki* şəkilçisini leksikaya yox, morfolojiyaya aid etmişdir [276, s.30, 186]. A.N.Baskakov qaraqalpaq dilindəki *-ki* şəkilçili sözləri zərflərin atributiv-təyin formalarına daxil etmişdir [193, s.223], yəni bu sözlərin aid olduğu nitq hissəsini dəyişməsinə və onlardan yeni söz düzəlməsini qəbul etməmişdir.

-ki şəkilçisini sözdüzəldici şəkilçilərə daxil edən türkoqların da sayı az deyil. T.Tekin bu şəkilçinin aidlik və əlaqə sifətləri düzəltdiyini yazmışdır [174, s.82]. A. fon Qaben əvvəlcə bu şəkilçinin, əsasən, sifət, nadir hallarda isim düzəltdiyini, aidlik bildirdiyini də qeyd etmiş [129, s.44], sonra isə onu ismin qrammatik kateqoriyalarına daxil etmiş və *-ki*, *-taki* şəkilçilərinin “yer, zaman baxımından mənsubiyyət” ifadə etdiyini göstərmişdir [129, s.114]. M.Xabiçev, B.A.Serebrennikov və N.Z.Hacıyeva, N.P.Direnkova onu sifət düzəldən şəkilçilərə daxil etmişlər [252, s.257; 241, s.114; 202, s.73].

“Türk dillərinin müqayisəli-tarixi qrammatikası”nda (1988) da *-ki* şəkilçisinin nisbi sifətlər düzəltdiyi göstərilir, ancaq belə şəkilçilərin adların sintaktik formalarını da əmələ gətirməsi əlavə olunur [243, s.151], yəni *-ki* şəkilçisinin qrammatik şəkilçilərə yaxınlığı qəbul olunur. A.N.Kononov onun zaman və yer bildirən nisbi sifətlər düzəltdiyini göstərmiş [212, s.143], ancaq yiyəlik hallı sözlərə əlavə olunduqda onu mənsubiyyət kateqoriyasının morfoloji-leksik üsulu və substantivləşmənin xüsusi növü adlandırır [212, s.77].

-ki şəkilçisinin mənşəyi ilə bağlı da müxtəlif fikirlər söylənmişdir. M.Erginə görə, bu şəkilçinin sözdəyişdirici şəkilçilərdən sonra işlənməsinin səbəbi onun ədat mənşəli olmasıdır [127, s.162]. A.N.Kononov bu şəkilçinin genetik cəhətdən *-ğu/-gü* ədatı ilə bağlılığı fikrində olmuşdur [214, s.108]. Fikrini təsdiqləmək üçün o, bu şəkilçinin “vurğusuz və sait ahənginə tabe olmayan” şəkilçi olduğunu qeyd etmişdir [212, s.143], ancaq *-ki* şəkilçisi vurğu qəbul edir və əksər türk dillərində, o cümlədən qədim türk dilində ahəng qanununa tabedir. M.Ergin bu şəkilçi-

nin qədim variantının və dialekt formalarının ahəng qanununa tabe olduğunu qeyd edir və ədəbi dildə birşəkili işlənməsini fars mənşəli *ki* ədatının təsiri sayır [127, s.163].

Yuxarıdakıları ümumiləşdirmək üçün deyə bilərik ki, *-ki* morfemi Altay dilləri üçün ortağ şəkilçidir, sözdüzəldici şəkilçilərlə sözdəyişdirici şəkilçilər arasında orta mövqedədir və müasir türk dillərinə nəzərən Orxon abidələrində daha geniş funksional imkanlara malik olmuşdur. Qrammatik şəkilçilərdən sonra işlənməsi, xüsusən yiyəlik və yerlik hallarda məhdudiyət olmadan bütün isim və isimləşmiş sözlərə əlavə olunması, söz birləşmələrinə də artırılması kimi xüsusiyyətlər *-ki* şəkilçisini digər sözdüzəldici şəkilçilərdən fərqləndirmiş və onu sözdəyişdirici şəkilçilərə yaxınlaşdırmışdır.

***-liğ/-lig* şəkilçisinin** Çox məhsuldar olması və demək olar ki, heç bir semantik məhdudiyət olmadan bütün isimlərə artırıla bilməsi onu qrammatik şəkilçilərə yaxınlaşdırır. Bu şəkilçi bəzi tədqiqatçılar tərəfindən *sahiblik şəkilçisi* adlandırılır. Sahiblik ismə aid bir kateqoriya kimi təqdim olunur [193, s.193; 240, s.56]. İlk dəfə M. Kaşğari bu şəkilçinin artırıldığı adın sahibini bildirdiyini yazmışdır [240, s.59].

-liğ şəkilçisinin maraqlı xüsusiyyətlərindən biri onun söz birləşmələrinin ikinci tərəfinə əlavə oluna bilməsidir: *eki eltəbərlik* bodun (BK § 38) “iki eltəbərli xalq”. Bu xüsusiyyət sonrakı dövr mətnlərində də müşahidə olunur: *burxan kutinliğ* “Bud-da əzəmətli” (*kut* “əzəmət, dövlət”) [129, s.47]; *üküş atlığ kişi* “çoxlu atı olan adam” (Irk bitig) [214, s.107]; *arslan yürekliğ, katık sözlük, kongar sakallık* [121, s.35]. *Burxan kutinliğ* nümunəsində *-liğ* şəkilçisi mənsubiyyət şəkilçili sözə artırılmışdır ki, bu xüsusiyyət öyrənilən şəkilçini sözdəyişdirici şəkilçilərə yaxınlaşdırır.

ᲠᲚᲚ ***Erikliğ*** “olanda” sözü diqqəti cəlb edir: Yuyka *erikliğ* topulğulu uçuz ermiş... (T 13) “Nazik olanda deşmək asan imiş...”. Eyni mənada ᲠᲚᲚ *erikli* sözü də işlənir: Ança olu-

rır *erikli* oğuzdantan körüg kəlti (T 8) “Orada oturarkən oğuzdan casus gəldi”. *Ança olurır erikli* birləşməsini “eləcə oturduğumuz yerdə” kimi tərcümə etmək olar. *Erig* sözüdəndir: ança *erig* yertə beŋgü taş tokıtdım, bitidim (KT c 13) “...elə olmalı yerdə abidə qoydurdum, yazdım”. *Erig yer* birləşməsi C.Klouson tərəfindən “onun olduğu yer” kimi tərcümə olunmuşdur [275, s.221] ki, bu da *eriklig* sözünün “olduğu yerdə” mənası bildirdiyini göstərir. Maraqlıdır ki, qədim uyğur abidələrində *erig* sözü “nəsihət”, “hərəkət, davranış” mənalarında qeydə alınmışdır [171, s.387]. Sonuncu mənaya əsasən *eriklig* sözünün də “vəziyyətdə, o hərəkəti edərkən” mənası ifadə etdiyini düşünmək olar.

ᠶᠡᠶᠢᠰ *Ərklig* “güclü, qüvvətli, müstəqil”: Üzə tənri *ərklig*... (İA II 1) “Yuxarıda tanrı qüvvətlidir”. *Ərk* “güc, iradə, qüdrət” [201, s.179] sözündən düzəlmişdir: *erk* “səltənət, sözün və əmrin yerinə yetən olması, qüdrət, iqtidar, gücü çatmaq” (DLT, I, 43-1), ...uluğ *ərk* kəlti (Fal kitabı, 85) “...böyük güc gəldi”; Bilig birdiŋ ilke elig birdiŋ *erk* Könilik öze tut köŋül bol-su berk (QB 1784) “Bilik verdin, dövlətə hökmdar elədin, güc verdin, Düzlük üstündə tut, könül möhkəm olsun”.

ᠶᠡᠶᠢᠰ *Təblig* “hiyləgər, yalançı”: ...tabğaç bodun *təblig*in kürlig üçün, armakçısıŋ üçün... (KT § 6) “...Tabğaç xalqı hiyləgər və kələkbaz olduğu üçün, yalançı olduğu üçün...”. Bu sözün kökü *təb/tev* “kələkbazlıq, hiyləgərlik, aldatma” [201, s.557] ismidir: ...yeklərnij alın, altağın, *təvin*, kürin belgürtmiş yır, oyun üni ol (Çastanı bəy) “...şeytanların alımı, yalanını, hiyləsini göstərmiş nəğmə, oyun səsidir”, Avcı neçə *tef* bilse aźiğ ança yol bilir (DLT, I, 332-10) “Ovcu neçə hiylə bilirsə, ayı da o qədər yol bilir”. Sonuncu əsərdə bu sözdən düzəlmiş *tevlüg* (DLT, I, 477-14) // *tevlük* (DLT, III, 33-26) “hiyləgər, aldadıcı” sözü də verilmişdir. *Tevlig* sözü “Qutadğu bilig”də də işlənmişdir: Tegip oğrı *tevlig* anı alğusuz (QB 313) “Çatıb oğru və hiyləgər onu ala bilməz”.

ᠬᠦᠷᠯᠢᠭ **Kürlig** “hiyləgər, yalançı”: ...tabğaç bodun təbliğ-in *kürlig* üçün, armakçısının üçün... (KT § 6) “...Tabğaç xalqı hiyləgər və kələkbaz olduğu üçün, yalançı olduğu üçün...”. Bu sözün kökü *kür* “aldatma, hiyləgərlik” ismidir. Qədim türk dilində bu sözlərin kökləri olan *teb/tev* və *kür* isimləri (*tev kür* “aldatma, yalan; hiyləgərlik, kələkbazlıq”), eləcə də onlardan düzəlmiş feillər (*tevlə- kürlə-* “aldatmaq, cəzb etmək” (Xuastuanift)) və sifətlər (*tevsüz kürsüz* “hiyləgərlikdən, kələkbazlıqdan məhrum”) də qoşa işlənmişdir [201, s.557]: Biltim səni utun rakşas *tevin, kürin* belgürtmüş kılınçın... (Çastanı bəy) “Bildim sənin utanmaz şeytan hiyləni göstərmiş əməlini...”.

ᠬᠦᠷᠯᠢᠭ **Külig** “məşhur”: ...*külig* bəgləri, bodunu... (BK § 1) “...məşhur bəyləri, xalqı...”. Bu söz *kü* “ad-san” sözündən düzəlmişdir: ...ərdəmin üçün *kü* bunça tutdı (KÇ 12) “...ərdəmi üçün bu qədr ad-san qazandı”.

ᠬᠦᠷᠯᠢᠭ **Künlig** “kənzli”: Ol ödkə kul kullıg, *kün künlig* bolmuş erti (BK § 18) “O vaxt qul qul sahibi olmuş, kənz kənz sahibi olmuşdu”. Bu sifətin kökü *künj* “kənz, cariyə” ismidir: ...esilik kız oğlın *künj* boltı (KT § 7) “...xanım olmağa layiq qızların kənz oldu”. Müasir qırğız, qazax, qaraqalpaq dillərində *künj*, sarı uyğur dilində isə *kun, kuñ* şəklində işlənir [263, s.142]. *Künj* “cariyə, kənz” sözü mövcudluğunu XI-XII əsrlərdə də davam etdirmişdir [43, s.283].

ᠬᠦᠷᠯᠢᠭ **Kullıg** “qullu”: Ol ödkə kul *kullıg*, *kün künlig* bolmuş erti (BK § 18) “O vaxt qul qullu, kənz kənzli oldu”. Kökü *kul* “qul” ismidir: Tabğaç bodunka bəglik urı oğlın *kul* boltı... (KT § 7) “Tabğaç xalqına bəyliyə layiq olan oğulların qul oldu”.

ᠬᠦᠷᠯᠢᠭ / ᠬᠦᠷᠯᠢᠭ **İllig/ellig** “dövlətli”: *İllig* bodun ertim, ilim amtı kanı (KT § 9) “Dövlətli xalq idim, dövlətim indi hanı”? *İl/el* “dövlət, tayfa birliyi” sözündən düzəlmişdir: Ol kan yok boltukda kisrə *el* yitmiş, içgimmis, qaçışmış (O 1) “O xan yox olduqdan sonra, el itmiş, yox olmuş, qaçışmış”.

𐌶𐌵𐌹𐌸 **Kağanlıg** “xaqanlı”: İğar elligdə, iğar *kağanlıgda* yəg kıltım (KT § 29-30) “güclü dövləti olandan, güclü xaqanı olandan daha yaxşı etdim”. *Kağan* “xaqan” sözündən düzəlmişdir: *Kağanı* alp ermiş, ayğucusı bilgə ermiş (T 10) “Xaqanı igid imiş, məsləhətçisi (vəziri) müdrük imiş...”.

𐌶𐌵𐌹 **Atlıg** “atlı”: İki ülügi *atlıg* erti, bir ülügi yadağ erti (T 4) “İki hissəsi atlı idi, bir hissəsi piyada idi”. *At* sözündən düzəlmişdir: Edgü özlək *atın*, kara kisin, kök tiyinin sansız kəlürin kop kotı (BK c 12) “Yaxşı cins atını, qara samurunu, göy dələsini saysız gətirib hamısını qoydum”.

𐌶𐌵𐌹𐌸 / 𐌶𐌵𐌹𐌸 **Başlıg** “başlı”: *Başlıgıg* yüküntirmiş, tizligig sökürmüş (BK § 3) “Başlımı baş əydirdim, dizlini diz çökdürdüm”. *Baş* sözündən düzəlmişdir: ...yüzkə *başına* bir t(əgmədi)... (KT § 33) “...üzünə, başına biri də dəymədi”.

𐌶𐌵𐌹𐌸 **Tizlig** “dizli”: *Başlıgıg* yüküntirmiş, *tizligig* sökürmüş (BK § 3) “Başlımı baş əydirdim, dizlini diz çökdürdüm”. Kökü *tiz* “diz” sözüdür (DLT, III, 123).

𐌶𐌵𐌹𐌸 **Yaraklıg** “silahlı”: *Yaraklıg* kantan kəlip yaña eltdi (KT § 23) “Silahlılar haradan gəlib sizi dağıtmağa göndərilmişdilər”? *Yarak* “silah” sözündən düzəlmişdir: Yarakınta, yalmasınta yüz artukı okun *urtı* (KT § 33) “Yarağından, paltarından yüzdən çox oxla vurdu”.

𐌶𐌵𐌹𐌸 **Sünüglig** “nizəli”: *Sünüglig* kantan kəlipən sürə eltdi (KT § 23) “Nizəlilər haradan gəlib qoşun çəkdilər”? *Sünüg* “nizə” sözündən düzəlmişdir: *Sünüg* batımı karıg səkipən... (BK § 26-27) “Nizə dərinliyində qarı söküb...”

𐌶𐌵𐌹𐌸 **Tügünlig** “düyünlü”: Bu türk bodunka yaraklıg yağıg kəltürmədim, *tügünlig* atıg yügürtmədim (T 54) “Bu türk xalqının üstünə yaraqlı düşmən gətirmədim, düyünlü at yüyürtmədim”. *Tügün* “düyün” sözündən düzəlmişdir: Bizniş iş ne erki *yazılmaz* *tügün* (QB 6337) “Bəz bizim işimiz necə olacaq, bu düyün açılmaz”.

УҮДУ **Uyarlıq** “qabiliyyətli”: Ölüg *uyarlıq* ermis... (İA I a1) “Ölü nüfuzlu imiş”. *Uyar* sözü “qabiliyyət” mənasında qeyd alınmışdır (IB 42).

УДУД **Tonliq** “paltarlı”: Yalın bodunıq *tonliq*, çıqañ bodunıq bay kiltım (KT § 29) “Çılpaq xalqı geydirdim, kasıb xalqı varlandırıdım”. *Ton* “paltar” sözündən düzəlmişdir: *Tonum* koy yün tap yegüm arpa aş (QB 4765) “Paltar kimi mənə qoyun yunu, yemək kimi arpa aşı kifayətdir”.

УҮХХ **Kedimlig** “zirehli; geyimli”: Üçünç Yəgin Silig bəgin, *kedimlig* torıq at binip təgdi, ol at anta ölti (KT § 33) “Üçüncü olaraq Yəgin Silig bəyin geyimli kəhər atını minib hücum etdi, o at orada öldü”. *Kedim* “geyim; zireh” sözündən düzəlmişdir.

УҮНН **Küçlig** “güclü”: Üzə teñri kan lüi yılka yetinç ay *küçlig* alp kağanımda adıralu bardıñız (O 12) “Yuxarıda tanrı xan əjdaha ilinin yeddinci ayında güclü igid xaqanımdan ayrılıb getdik”. *Küç* “güc” sözündən düzəlmişdir: Teñri küç birtük üçün kañım kağan süsi böri təg ermis, yağısı koñ tək ermis (KT § 12) “Tanrı güc verdiyi üçün, atam xaqanın ordusu canavar kimi idi, düşməni qoyun kimi idi”.

УҮНН **Kinlig** “müşk ətirli” sözü də qeyd olunur: ...kırğalıq kutayım, *kinlig* isigtin... (BK şm 11) “...kəsilməmiş ipəyini, müşk ətirli ipəyini...”. Bəzi tədqiqatçılar bu birləşməni “əkinlik taxıl” kimi də mənalandırırsalar da, bu halda sözdəki şəkilçi *-lig* yox, *-lik* olardı. Onlar bu sözün kökünü *əkin* kimi göstərirlər. C.Klouson onu *kinlig* “müşk ətirli” kimi oxumuşdur. O, başqalarının *isigti* “taxıl” kimi oxuduğu sözü *eşgüti* “ipək” kimi göstərmiş və *kin* “müşk” sözünün qədim və orta əsrlər abidələrində, xakas dilində (*xin* formasında) işləndiyini yazmışdır [275, s.111, 725, 732]. M.Kaşğari “ipək, naxışlı Çin parçası” mənalı *eşkürti* sözünü qeyd etmişdir (DLT, I, 145). Onu da qeyd etmək lazımdır ki, “Divanü lüğət it-türk”də *kün yıpar* birləşməsi “müşk göbəyi” şəklində izah olunmuşdur (DLT, I, 480). *Yıpar* sözünün

“ətir” mənası ifadə etdiyini nəzərə alsaq, bu da C.Klousonun göstərdiyi *kin* ilə bağlı ola bilər.

T.Tekin *-liğ* şəkilçili sözlərə aşağıdakıları əlavə etmişdir: *bəylik* “xallı” (T 44), *kərəkülüg* “köçəri” (BK § 1) (*kərəkü* “çadır” (IB)), *yolluğ* “Yolluğ”, “bəxti gətirən, xoşbəxt” (*yol* “xoşbəxtlik, tale”) [174, s.83].

Bu nümunələr Orxon abidələrinin dilində *-liğ* şəkilçisinin çox məhsuldar olduğunu təsdiqləyir. Bu məhsuldarlıq Yenisey abidələrində də davam etmişdir: *anthiğ* “şüurlu” (Qara-Yüs, 2), *bağlığ* “tayfalı” (İyme, 2), *ərdəmlig* “ərdəmli” (I Altın-Köl, 1) və s.

-liğ şəkilçisinin sifət düzəldən şəkilçi, yoxsa ismə xas sözdəyişdirici şəkilçi olması mübahisəli məsələlərdən biridir. Qədim uyğur abidələrində *-liğ* morfeminin qoşma və ya ədata yaxın olması fikri də var [277, s.150]. N.A.Baskakov bu şəkilçini sahiblik şəkilçisi adlandırır [193, s.193]. *-liğ>-li* şəkilçisi ilə bağlı fikirlərdən biri də onun semantik cəhətdən diferensiaslamış isim-sifətlər düzəltməsidir [252, s.244]. M.Ergin bu şəkilçinin sifət yox, isim düzəltdiyini və bu isimlərin sifət kimi işləndiyini qeyd etmişdir [127, s.159].

Müasir türk dillərindəki *-li* şəkilçisinin qədim *-liğ* morfe mi əsasında əmələ gəldiyini təsdiqləyən xüsusiyyətlərdən biri də belə qeyd olunur: “...*-li* şəkilçisinə o türk dillərində təsadüf olunur ki, onlarda *-ıq* şəkilçisində də son samit düşmüşdür (*sarıq>sarı*)” [241, s.145]. Qədim türk dilində belə sözlərdə *-ık* yox, *-iğ* şəkilçisi var və bizzat, elə həmin şəkilçi *-liğ* morfeminin də tərkib hissəsidir. Daha dəqiq desək, *-liğ* şəkilçisi isimdən feil düzəldən *-la* və feildən sifət düzəldən *-iğ* şəkilçilərinin birləşməsindən yaranmışdır. Diqqətlə nəzərdən keçirsək, *-liğ>-li* şəkilçili sifətlərin *-la* şəkilçili feillərin nəticəsini bildirdiyini də görmək olar: *duzla-* – *duzlu* nümunəsində olduğu kimi. Bir çox türkoloqlar qeyd edir ki, *-liğ* qədim birgəlik halın *-l* elementindən əmələ gəlmişdir və genetik cəhətdən toplu-çoxluq göstəricisi ilə bağlıdır [241, s.145; 214, s.106]. Həqiqətən də, *-liğ* şəkilçisində bir-

gəlik, daha dəqiq desək, varlıq bildirən *-l* elementini görmək olar, bu element *-lğ* morfemində ya birbaşa, ya da dolayı yolla *-la* şəkilçisi vasitəsilə iştirak etmişdir. Feil düzəldən *-la* şəkilçisi də həmin *-l* elementi və addan feil düzəldən *-a* şəkilçisi vasitəsilə meydana çıxmışdır. O.Bötlinq də bu şəkilçini toplu-çoxluq bildirən şəkilçi ilə əlaqələndirmişdir: *-la, -lä* (genetik cəhətdən *-lar, -lär* şəkilçisi ilə bağlı) + *-q, -k* [214, s.106].

Orxon abidələrinin dilində sözləri əlaqələndirmək üçün işlənən *-lı/-li/-lu/-lü* şəkilçisi var: *...inili-eçili* kişsürtüğün üçün *bəgli-bodunlğ* yoñşurtukun üçün... (KT § 6) “...kiçik qardaşlarla böyük qardaşları bir-birinə qarşı qaldırdığı üçün, bəylərlə xalqın arasına nifaq saldığı üçün...”. V.M.Nasilova görə, bu şəkilçi topluluq mənalı sözlər düzəldir [226, s.18]. Eyni məqamda hər iki şəkilçinin (*-lğ* və *-li*) işlənməsinə baxmayaraq, bəzi dilçilər bu şəkilçinin *-lğ* ilə bağlılığı olmadığını göstərmişlər [127, s.172]. M.Erginə görə, bu şəkilçi bir yerdə olma məzmunu bildirir [127, s.172]. M.Erdal isə *-lğ* şəkilçisinin “*bəzən bağlayıcı kimi fəaliyyət göstərdiyini*” qeyd etmişdir [276, s.29]. Başqa sözlə, M.Erdalın fikrincə, *-li* və *-lğ* şəkilçiləri bir-biri ilə bağlıdır. Müasir türk dillərində də *-lı* şəkilçisi bu funksiyanı yerinə yetirir: *geceli gündüzlü, inişli yokuşlu* (Tür.) [212, s.141-142]; *əlli-ayaqlı* (Azərbay.), *yoğunlu-ince* “yoğunlu-ince” (türkm.), *ertelü-keçtü, irlë-kaşlä* “səhər-axşam” (qır.) [240, s.75-76]; *enelü balalu* (Alt.) [256, s.112]. Maraqlıdır ki, qədim türk yazılı abidələrinin dilində bu iki şəkilçini kəskin şəkildə fərqləndirən A.N.Kononov müasir türk dilində belə nümunələri *-lı* şəkilçisinin tərkibində verir və bu zaman əşyanın hər iki tərəfdə ifadə olunan xassəyə, keyfiyyətə malik olması mənasının ifadə olunduğunu göstərir [212, s.141]. Bəlkə də, müəllif sonradan fikrini dəyişmişdir.

Qədim türk dilindəki *-lğ* və *-li* şəkilçilərinin eyni kökdən yarandığını, qədim variantın *-lğ* olduğunu, sonralar şəkilçinin diferensiaslaşaraq bir məqamda *-lğ*, digər məqamda isə *-lı* şəklində sabitləşdiyini güman etmək olar.

-sız/-siz şəkilçisi çox məhsuldardır. Bu məhsuldarlıq onun da bəzən qrammatik şəkilçi kimi qəbul olunmasına şərait yaratmışdır [256, s.99; 252, s.254]. Bəzi tədqiqatçılar onu isimlərdə inkarlıq kateqoriyasının ifadə vasitəsi hesab etsələr də, sözün aid olduğu nitq hissəsini, cümlədəki funksiyasını dəyişməsi, şəkilçisiz isimlərin yox, *-lığ~lı* şəkilçili sözlərin inkarı vəzifəsini yerinə yetirməsi bunu şübhə altına alır.

𐌆𐌋𐌆𐌆𐌆 *Tüzsiz* “düz olmayan”: Bəgləri, bodunu *tüzsiz* üçün... (KT § 6) “Bəyləri, xalqı düz olmadığı üçün...”. Bu sözün maraqlı xüsusiyyəti isimdən yox, sifətdən düzəlməsidir. *Tüz* “düz, hamar, eyni, bərabər” mənalı sifətdir: Bəgləri yəmə, bodunu yəmə *tüz* ermis (KT § 3) “Bəyləri də, xalqı da düz imiş”. “Türk dillərinin etimoloji lüğəti”ndə *düz* sözünün mənalari arasında “həqiqət, düzgünlük” də verilmişdir [261, s.310]. *Tüzsiz* sifəti də bu isimdən düzəlmiş ola bilər. *-sız* şəkilçisinin sifətə artırılması halları qədim uyğur abidələrində müşahidə olunur: *açuksuz* “açıq olmayan” [123, s.102].

𐌆𐌋𐌆𐌆𐌆 *Keçigsiz* “keçidsiz”: Ertis ügüzig *keçigsizin* keçdimiz... (T 35) “İrtiş çayını keçidsiz keçdik...”. *Keçig* “keçid” sözündən düzəlmişdir: Karlukıǵ keçigin t... sımadı. (KÇ 20) “Karlukları keçidlə ... sındırmadı”.

𐌆𐌋𐌆𐌆𐌆 *Oksız* “qəbilə quruluşundan məhrum”: ...idi *oksız* kök türk ança olurur ermis (KT § 3) “...hamisiz, qəbilə quruluşundan məhrum göytürklər eləcə otururdu”. *Ok* “qəbilə” sözündən düzəltdiyi güman olunur: Arık *ok* sən, açsık, tosık öməzsən, bir todsar, açsık öməzsən (KT c 8) “Təmiz qəbiləsən, acacaq olmaq, doyacaq olmaq haqqında fikirləşməzsən”. “Qəbilə” mənalı *ok* sözü “Türk dillərinin etimoloji lüğəti”ndə də *ok* “ox” sözü ilə bağlanmış [259, s.437], C.Klouson bunu mərasimlərdə oxdan istifadə ilə əlaqələndirmişdir [275, s.95]. Ancaq qəbilə mənasındaki *ok* sözü (𐌆) bəzən orfoqrafik cəhətdən “ox” mənasındaki *ok* sözündən (↓) fərqlənir. ↓) *On ok* ifadəsinin tərkibində isə bu söz məhz ↓ işarəsi ilə yazılmışdır.

𐰽𐰺𐰍𐰎 *Kərgəksiz* “lazım olandan çox”: ... altun, kümüs *kərgəksiz* kəlürti (BK c 11). *Kərgək* “lazımlı, gərək olan” [201, s.300] sözündən düzəlmişdir: Özi ança *kərgək* bolmuş (BK ş 4) “Özü eləcə ölmüş”.

𐰽𐰺𐰍𐰎 *Biligsiz* “biliksiz”: *Biligsiz* kağan olurmuş erinç (BK ş 6) “Yəqin, biligsiz xaqan imiş”. *Bilig* “bilik” sözündən düzəlmişdir: ...bilməz *biligin* biltüğimin, ödükimin bunça bitig bitidim (KÇ 28) “...bilməz bilikləri bildiyim, fikirləşdiyim üçün bu qədər yazı yazdım”.

𐰽𐰺𐰍𐰎 *Kalısız* “qalıqsız, tamamilə”: On ok bodunu *kalısız* tasıkmıs, tir (T 30). **Kalı* “qalıq” sözündəndir. Bu söz Yenisey və qədim uyğur abidələrində də işlənmişdir,

𐰽𐰺𐰍𐰎 *Sansız* “saysız-hesabsız”: Edgü özlək atın, kara kisin, kök tiyinin *sansız* kəlürin kop kotı (BK c 12) “Yaxşı cins atını, qara samurunu, göy dələsini saysız gətirib hamısını qoydum”. *San* “say” sözündən düzəlmişdir: An bitig içintə səniñ, öz yaş *sanı* sakışı takı tükəməyük ermiş tæg (Altun yaruk, 8) “O kitab içində sənin öz yaşının sayı-hesabı da tükənməmiş imiş”, Koy *sanı* nece (DLT, III, 157-16) “Qoyunun sayı neçədir”, Yıl ay öd bitise küni belgüluğ Açıqluğ adırılığ *sanı* belgüluğ (QB 2775) “İl, ay, zaman yazılrsa, günü məlum olar, Açıq və ayrıca sayı məlum olar”.

𐰽𐰺𐰍𐰎 *Subsız* “susuz”: ...önüg yoğaru sü yorıp tünlükünlü yiti ödüşkə *subsız* keçdim (BK c-ş) “...öndə yuxarı ordu göndərib gecəli-gündüzlü yeddi sutka susuz keçdim”. *Sub* “su, çay” sözündən düzəlmişdir: Ol *sub* kudı bardımız (T 27) “O çay boyunca aşağı getdik”.

𐰽𐰺𐰍𐰎 *Aşsız* “yeməksiz”: İçrə *aşsız*, taşra tonsız, yabız, yablak bodunka üzə olurtım (KT ş 26) “İçəridə yeməksiz, çöldə paltarsız, zəif, pis xalqa hakim oldum”. *Aş/as* “yemək” sözündən düzəlmişdir: *aş* “yemək” (DLT, I, 20-10); ...teñri küçi *aş* içkü bolsar, küçlüg bödük bolur... “...tanrı gücü, yemək, içki olsa, güclü böyük olar” (Manixey, II, II v. a. 2-4); Kalı sinqməse *aş* ta-

du artatur (QB 3580) “Yemək həzm olunmasa, artıq qalsa, dadı pozular”.

𐎠𐎺𐎠𐎹𐎠 **Tonsız** “paltarsız”: İçrə aşsız, taşra *tonsız*, yabız, yablak bodunka üzə olurtım (KT § 26) “İçəridə yeməksiz, çöldə paltarsız, zəif, pis xalqa hakim oldum”. Əsasında *ton* “paltar” ismi durur: ...oñ egnin *tonın* birtin açınıp (Səkkiz yükmək, 11a) “...sağ çiyindəki paltarı cırrağ təmizlənilib”; *Ton* karardı (DLT, II, 77-2) “Paltar qaraldı”.

𐎠𐎠𐎹𐎠 **Yağsız** “düşmənsiz; düşmənlik etməyən”: ...bodunıñ kop baz kılıtım, yağsız kılıtım (KT § 30) “...xalqın hamısını tabe etdim, düşmənliklərinin qarşısını aldım”. *Yağı* “düşmən” sözündədir: Otuz artukı bir yaşımə karluk bodun *buşsız* erür barur erikli yağı boltı (BK § 28-29) “Otuz bir yaşıməda karluq xalqı qəmsiz yaşayarkən düşmən oldu”.

𐎠𐎠𐎹𐎠 **Yolsız** “yolsuz”: Altun yısığ *yolsızın* asdım... (T 35) “Altun meşəsini yolsuz keçdik...”. *Yol* sözündən düzəlmişdir: ...*yolta* yatu kaltaçı ertigiz (KT şm 9) “...yolda yatıb qalacaqdınız”.

𐎠𐎠𐎹𐎠 **Ögsiz**: Kül tigin *Ögsiz* akın binip... (KT şm 8-9) “Kül tigin *Ögsiz* adlı ağ atına minib...”. Əksər tədqiqatçılar tərəfindən bu söz “yetim, anasız” kimi mənalandırılmışdır [90, s.4]. *Ög* “ana” [201, s.378] ismindən düzəlidiyi qeyd olunur: *Ögim* katun, ulayu *öglərim*... (KT şm 9) “Anam xatun, başqa analarım...”. C.Klouson M.Kaşğariyə əsaslanaraq *ōg* sözünün mənasını “yetkinliyə çatmış heyvan” kimi izah etmişdir [275, s.99]. “Divanü lüğət it-türk”də belə bir cümlə var: “Dörd yaşını keçmiş ata “ök at” deyirlər” (DLT, I, 48). Ola bilər ki, atı ifadə edən *ögsüz* də bu sözdən düzəlmişdir və atın yetkinliyə çatmadığını ifadə edir.

𐎠𐎺𐎠𐎹𐎠 **Buşsız** “dərdsiz, qəmsiz, qayğısız”: Otuz artukı bir yaşımə karluk bodun *buşsız* erür barur erikli yağı boltı (BK § 28-29) “Otuz bir yaşıməda karluq xalqı qəmsiz yaşayarkən düşmən oldu”. Bu söz *buş* “dərd, qəm” sözündən düzəlmişdir: Türk

kağan Ötükən yış olursar, iltə *buñ* yok (KT c 3) “Türk xaqanı Ötükən meşəli dağında otursa, dövlətdə dərd-qəm olmaz”.

𐰽𐰺𐰸 *İdisiz* “**sahibsiz**”: Eçümüz-apamız tutmuş yir idisiz kalmazun tiyin az bodunıg itip, *yaratıp* (BK § 16) “Əmimizin, atamızın tutduğu yer sahibsiz qalmasın deyə az xalqı düzəltdim, yaratdım”. Bu sözün kökü *idi* “sahib, hamı” sözüdür: Ötükən yışda yeg *idi* yok ermiş, il tutsık yir Ötükən yış ermiş (KT c 4) “Ötükən meşəli dağından yaxşı hamı yox imiş, dövlət qurmali yer Ötükən meşəli dağı imiş”.

-*siz* şəkilçisi sonrakı dövrlərin yazılı abidələrində də geniş yayılmışdır: *bəksiz* “zəif”, *çinsiz* “səhv”, *adınısıgısız* “dəyişməz” [277, s.149]; *yazuksuz* “günahsız”, *ağısız* “dəyərsiz, əşyasız”, *ilkisiz* “əzəli, başlanğıcı olmayan” [129, s.48]. Sibir türk dilləri istisna olmaqla, müasir türk dillərində böyük işlənmə tezliyinə malikdir [214, s.107], məsələn, *kipsiz* “formasız” (xak.), *sətsər* “südsüz” (çuv.) [256, s.99]; *tuvrılıksız* “şərəfsiz” (qaraq.) [193, s.196]; *uyatsız* “vicdansız” (qar.-bal.) [252, s.255]; *mıysız* “ağılsız” (Kr.-tat. dial.) [187, s.48].

-*lıg* şəkilçisi kimi -*siz* morfemini də qrammatik şəkilçilərə, daha dəqiq desək, hal şəkilçilərinə daxil edənlər olmuşdur. A.M.Şerbaka görə, bu şəkilçiləri qəbul etmiş sözləri eyni əsaslarla həm sifətə, həm də ismin hal formalarına aid etmək olar. Müəllif bu şəkilçilərin heç də bütün isimlərə artırılı bilmədiyini göstərmişdir [256, s.99]. Bəzi tədqiqatçılar -*siz* şəkilçili sözlərin bir qisminin sifət, digər qisminin isə ismin hal formasına daha yaxın olduğu qeyd etmişlər [252, s.254]. M.Ergin bu şəkilçinin də əslində isimdən isim düzəltdiyi fikrində olmuşdur [127, s.160]. -*siz* şəkilçili sözlərin zərf mövqeyində işlənməsini yoxluq halı adlandırılanlar da olmuşdur. Yoxluq halı çuvaş dilinə aid qrammatikalarda da qeyd edilir [256, s.99]. -*siz* şəkilçili sifətlər “*привативные прилагательные*” [214, s.107], “*yokluk sıfatları*” [174, s.84] və s. kimi adlandırılmışdır.

-*siz* şəkilçisini qrammatik şəkilçilərə yaxınlaşdıran bir cəhət həmcins üzvlərdən birincisində düşməsidir. Məsələn, *idi*

oksız kök türk [214, s.108]. Buradakı *idi* sözünü C.Klouson “heç” mənalı ədat hesab etmişdir [275, s.41]. Digər bir cəhət *-sız* şəkilçisinin sözdəyişdirici şəkilçilərdən sonra da işlənmə bilməsidir: *annemsiz, kızımsız* (Tür.) [185, s.124], *atamsız, evimsiz* (Azərb.).

-sız şəkilçisinin *-liğ* şəkilçisi ilə antonim olması fikri bir çox türkoloqlar tərəfindən qəbul olunmuşdur [214, s.107; 200, s.73], lakin Orxon abidələrinin dili də təsdiqləyir ki, *-sız* şəkilçisinin funksiyaları bir qədər daha genişdir. Bəzi cümlələrdə *-sız* şəkilçili sözlər zərf mövqeyində *-in* hal şəkilçisinə ehtiyac olmadan da işlənmə bilmişdir: ...sarığ altun, örünj kümüs, kız, kuduz, əgri təbi, ağı *buşsız* kəlürti (T 48) “...sarı qızıl, parlaq gümüş, qız, gəlin, hörgüclü dəvə, hədiyyə hədsiz gətirdi”; Otuz artukı bir yaşıma karluk bodun *buşsız* erür barur erikli yağı boltı (BK § 28-29) “Otuz bir yaşıda karluq xalqı qəmsiz yaşayarkən düşmən oldu”. Müasir türk dillərində bu mənanın əksi əsasən *-la* qoşması vasitəsilə ifadə olunur. *-liğ* şəkilçisinin belə funksiyası yoxdur.

-sız şəkilçisinin mənşəyi barədə türkoloji dilçilikdə fikir müxtəlifliyi vardır. A.N.Kononov bunun iki inkar şəkilçisinin birləşməsindən yarandığı: $-s + -z (s) < *-r$, genetik cəhətdən *-sir*, *-sır* şəkilçisi ilə bağlı olduğunu göstərmiş, çuvaş və monqol dillərindəki *-sar/-ser* şəkilçilərini və *r~l* uyğunluğuna görə *-sul* (*yoksul*) şəkilçisini də bu qrupa daxil etmişdir [214, s.107]. Ancaq sonuncu fikir dəqiq deyil, çünki *yoksul* sözünə yoxluq mənası verən elə *yok* köküdür. V.Banq bu şəkilçini *sı-* feilinin indiki-gələcək zamanın inkarını bildiren *-z* şəkilçisi ilə birləşməsi kimi izah edir [252, s.253]. *-z* formantı yox, yalnız *-maz* şəkilçisi indiki-gələcək zamanın inkarını bildirir ki, ona da inkar mənası verən *-z* deyil, *-ma* hissəsidir. Hətta *-z* müəllifin dediyi kimi indiki-gələcək zamanın inkarını bildirsə də, **sız* “sınmaz” sözü *-sız* şəkilçisinin ifadə etdiyi mənaya uyğun gəlmir. A. fon Qaben də *-sız* morfeminin *yok* sözünə yaxın mənə ifadə edən müstəqil sözdən düzəldiyi fikrində olmuşdur [252, s.253]. Lakin bu, dil

materialları ilə təsdiqlənmişdir. Q.İ.Ramstedt bu şəkilçini qədim *sar* sözü ilə, N.İ.Aşmarin isə çuvaş dilindəki *sir*- “silmək”, “ayırmaq” feili ilə bağlamışdır. M.Xabiçev də *-sız* şəkilçisinin müxtəlif feillərdən əmələ gəlməsi ehtimalını irəli sürmüşdür: *sıksız*- “sıxdırmaq”, *sıyır*- “silmək”, “yığışdırmaq”, “sıyımaq”, *sıd*-/*sit*- “ayırmaq”, “uzaqlaşdırmaq” və s. [252, s.253]. N.A.Baskakova görə, *-sız* addan feil düzəldən *-sı* şəkilçisi və *-z* morfeminin birləşməsi əsasında meydana çıxmışdır [252, s.253]. Bu fikir daha ağılabatandır, çünki *-sız* şəkilçili sifətlərlə *-sı* şəkilçili feillər arasında məna uyğunluğu var və *-z* həqiqətən də feildən ad düzəldən şəkilçidir. B.A.Serebrennikov və N.Z.Hacıyeva bu şəkilçinin ilkin olaraq keyfiyyətin natamamlığını bildirdiyini, sonralar isə tam inkar ifadə etdiyini göstərmişlər. Onların fikrincə, bu şəkilçi iki tərkib hissəsindən ibarətdir: *-s* və *-ız*. *-s* keyfiyyətin natamamlığını bildirir: *uzunsov* (Azərbay.), *alsu* “qırmızımtıl”, *küksil* “göyümtül” (tat.), *-ız* isə *-çık* şəkilçisi ilə birləşib kiçiltmə ifadə edir [241, s.124]. *-ız* şəkilçisinin sifətə artırılmaması bu fikri şübhə altına alır. Bircə, *-sız* şəkilçisi isimdən feil düzəldən *-sı* (*-sa*) və feildən sifət düzəldən *-ız* şəkilçilərinin birləşməsindən yaranmışdır. Bu zaman *-lığ* və *-sız* şəkilçilərinin funksiyalarında olduğu kimi, əmələ gəlmə üsulunda da paralellik görünür. Belə ki, *-lığ* şəkilçisi də isimdən feil düzəldən *-la* və feildən sifət düzəldən *-ığ* şəkilçilərinin birləşməsi əsasında meydana çıxmışdır.

-sız şəkilçisinin isimlərdə inkar şəkilçisi olması ilə bağlı fikirlər mübahisə doğurur, çünki feillərdə inkar şəkilçisi olan *-ma* sözün aid olduğu nitq hissəsini dəyişmiş, *-sız* şəkilçisi isə isimdən sifət düzəldir. Digər tərəfdən, *-sız* şəkilçisi kökün, yaxud əsasın özünün *yox*, onu *-lı* şəkilçili formasının əksidir, onu inkar edir. Belə olan halda, *-sız* şəkilçili sözləri inkar kimi qəbul etsək, *-lı* şəkilçili sözlərə də təsdiq deməliyik. Bu isə K.Üstünova və Ö.Horozun da qeyd etdikləri kimi, bu şəkilçiləri qəbul etməmiş sözləri bu bölgüdə kənarda qoyur, çünki onlar bu meyarla nə təsdiq, nə də inkara daxil ola bilər [185, s.121].

-*lığ* və -*sız* şəkilçilərinin eyni sözdə işlənmə bilməsi, məsələn, *ädliqsiz* “dəyərsiz” (*äd* “maddə”) [129, s.47], bir daha təsdiq edir ki, -*lığ* və -*sız* qrammatik şəkilçi deyil, çünki eyni bir sözə eyni kateqoriyaya aid iki qrammatik şəkilçi əlavə oluna bilməz. Bu iki şəkilçi bəzi dilçilər tərəfindən nisbi sifət düzəldən şəkilçilər adlandırılmışdır [212, s.140; 256, s.99].

Bənzətmə bildirən **-*kən* şəkilçisi** də addan ad düzəldən şəkilçilərə aiddir: 𐰽𐰺𐰍𐰏 *teyrikən* “tanrıyabənzər”: *Teyrikənkə* isig bertin tiyin yarlıkamış sad atıg anta bermis (O 6) “Tanrıyabənzərə işini verdin deyə, fərman vermiş, şad adını orada vermişdir”.

Addan ad düzəldən şəkilçilərdən biri kimi **-*sığ* şəkilçisi** də qeyd oluna bilər ki, yalnız bir sözdə – 𐰽𐰺𐰍𐰏 *yılsığ* “varlı” sözündə müşahidə olunur: Nəñ *yılsığ* bodunka olurmədım (KT § 26) “Heç də varlı xalq üzərində hakim olmadım”. Bu sözün düzəltmə ola biləcəyini təsdiqləyən faktlardan biri abidələrdə “vardövlət, ilxı” mənalı *yılki* sözünün mövcudluğudur [226, s.19]. “Qədim türk lüğəti”ndə bu sözün *yılkısığ* ola bilməsi ehtimalı verilmişdir [201, s.267].

-*ıl* şəkilçisi Orxon abidələrində rəng bildirən *kızıl* və *yaşıl* sifətlərinin düzəlməsində iştirak etmişdir. Ancaq bu sifətlərin ad, yoxsa feildən düzəlməsi məsələsi mübahisəlidir. G.Gülsevin rəng adları düzəldən *-ıl* şəkilçisini addan ad düzəldən şəkilçilərə daxil edir [132, s.117]. A. fon Qaben də *yaşıl* və *kızıl* sözlərinin *yaş* “yaş” və **kız* “qızgın” sifətlərindən yarandığını qeyd etmişdir [129, s.47].

𐰽𐰺𐰍𐰏 *Kızıl* “qırmızı”: ...*kızıl* kanım tökti, kara tərım yügürti (T 52) “...qırmızı qanıma tökdüm, qara tərımı axıtdım”. Bu sözlə eyni kökdən olan *kızılcamuk* “qızılca”, *kızıl* “qırmızı”, *kızğı* “çəhrayı, al”, *kızart-* “qızartmaq”, *kızar-* “qızarmaq”, *kızamık* “qızılca” [201, s.450] sözləri də qədim türk yazılı abidələrinin dilində işlənmişdir.

Bu sözün kökünün ad, yoxsa feil olması mübahisəlidir:

1) Ad kökündən əmələ gəlməsi fikrinin tərəfdarları. V.Banq bu sözdə *kız* ad kökünü görmüş, şəkilçini isə *-sıl* kimi göstərmişdir. E.V.Sevoryan bu sözün *-kil* şəkilçisi ilə *kız* “qırmızı” sözündən yarandığı fikrini irəli sürmüşdür [240, s.197]. C.Klouson isə bu sözün əsasında *kız-* feilinin durduğunu yazmışdır [275, s.681]. M.Erdal iki müxtəlif çaları bildirən *kızıl* sözünün mövcud olduğunu göstərir: *kız+ -sıl* və *kız+ -ğil* [276, s.98]. 2) Feil kökündən əmələ gəlməsi fikrinin tərəfdarları: C.Klouson [275, s.681]. Qədim türk dilində *kız-* “qızarmaq” [201, s.450] sözü olmuş, Tuva dilində də saxlanmışdır [293, s.50]. *Kızıl* sözünün kökündə də bu söz dura bilər. Ancaq *kızar-*, *kızlamuk* kimi sözlərin kökünün ad olması və rəng bildirən başqa bir söz olan *yaşıl*-in ad olan *yaş* sözündən əmələ gəlməsi bu fikri şübhə altına alır. “Türk dillərinin etimoloji lüğəti”ndə *kız*, *kiz* “isti, od” sözü göstərilmişdir ki [264, s.189], bu da *kızıl* sözünün kökü ola bilər. Bəlkə də, *kız* sinkretik kök olmuş və həm ad, həm də feil kimi çıxış etmişdir. Bizcə, *kızıl* sözünün əsasında duran *kız* addır, onun *kızar-/qızar-*feilində addan feil düzəldən *-ar* şəkilçisini qəbul etməsi də bunu təsdiqləyir.

ԴԺ *Yaşıl* “yaşıl”: Eçim kağan birlə ilgerü *Yaşıl* ügüz, Şantun yazıka təgi sülədimiz (KT § 17) “Əmim xaqanla irəlidə *Yaşıl* çaya, Şantun çölünə qədər qoşun çəkdik”. Kökündə *yaş* “yaşıl, cavan, təzə” sözü [201, s.245] durur. Onunla eyniköklü olan *yaşar-* “yaşıllaşmaq”, *yaşart-* “yaşıllaşdırmaq” sözləri də qədim türk yazılı abidələrinin dilində işlənmişdir [201, s.246]. *Yaşar-/yeşer-* sözü müasir türk dillərində də “yaşıllaşmaq, cavanlaşmaq” mənalarında saxlanmışdır [262, s.163-164]. C.Klouson *yaşıl* sözü haqqında bildirmiş, onun *yaş* sözü və *-sıl* şəkilçisindən yaranması ehtimalını göstərmişdir [275, s.979]. Ancaq nə *kızıl*, nə də *yaşıl* sözünün *-sıl* şəkilçili variantları dil materialları ilə təsdiqlənmir.

Çoxluq bildirən şəkilçilər. Bunlar bəzən ismin cəm kateqoriyasının şəkilçiləri, bəzən isə isimdən çoxluq mənalı başqa

bir isim düzəldən şəkilçi hesab olunur. Buraya **-z**, **-ş**, **-n** və **-t** şəkilçiləri aiddir.

-z şəkilçisi. 𐰉𐰺𐰽 *Oğuz* sözünün tərkibində olduğu güman edilir: ...*oğuzı* yəmə tarkanç ol timis (T 21) “...qəbiləsi də üsyan-kardır – demiş”. Bu sözün kökünü əksər tədqiqatçılar “boy, boy təşkilatı” mənalı *ok* sözü kimi götürür. L.Ligeti, A.N.Kononov və L.Qumilyovun fikrincə, buradakı *-uz* şəkilçisi çoxluq bildirir. A.Karadoğan bu sözü *ok-u-z* (isim kökü + köməkçi səs + cəm şəkilçisi) “boylar, boylar birliyi” kimi izah edir. Müəllifin fikrincə, *oğuz* sözü əvvəl növ mənası ifadə etmiş, sonralar xüsusi ismə çevrilmişdir, *on ok* birləşməsinin quruluşu ilə *tokuz oğuz* birləşməsinin quruluşu arasında yeganə fərq ikinci nümunədə *ok* sözünün cəm şəkilçisi ilə işlənməsidir (Karadoğan 2006: 16-17).

-ş şəkilçisi. 𐰉𐰺𐰽 *Oğuş* sözünün tərkibindədir: Anta Tonra Yılpağutı bir *oğuşığ* Tonja tigin yoğunta əgirə tokıdım (BK § 31) “Orada Tonra Yılpağutın bir qəbiləsini Tona tiginin yasında mühasirə edib vurdum”. XI-XII əsrlərdə bu söz “qohum-əqrəba” mənasını ifadə etmişdir [43, s.285].

-n şəkilçisi. 𐰉𐰺𐰽𐰽 / 𐰉𐰺𐰽𐰽 *Bodun* “xalq”: ...anta yerüki Suk başlığ soğdak *bodun* kop kəlti (T 46) “...o yerdə Suk başda olmaqla soğd xalqı hamısı gəldi”. Burada *-n* şəkilçisini sözdüzəldici şəkilçi kimi qəbul etmək daha məqsədəuyğundur, çünki *bodun* sözü “boylar, qəbilələr” deyil, “xalq” mənasını ifadə edir, deməli, yeni mənalı leksik vahiddir. *Bod* sözü ilə yanaşı işlənməsi də bunu təsdiqləyir: ...Kapağan kağan türk sir *bodun* yerintə *bod* yəmə, *bodun* yəmə, kisi yəmə idi yok ertəçi erti (T 60) “...Kapağan xaqan türk sir xalqının yerində qəbilə də, xalq da, adam da, sahib yox idi”. *Ərən*, *oğlan* sözlərində də bu şəkilçi müşahidə olunur. V.M.Nasilov *-n* şəkilçisini “daha uzaq dövrə aid qalıq şəkilçi”lərdən biri hesab etməklə bu şəkilçi barədə yazır: “*Ola bilər ki, bu şəkilçi qədim cəm şəkilçisidir, verilmiş hallarda sözün mənasında yaxınlıq, səmimi münasibət çaları, yaxud şişirtmə çaları yaradır*” [226, s.18].

Orxon abidələrində **zərf düzəldən şəkilçilərin** sayı çox deyil. Zərflərin əksəriyyəti digər nitq hissələrinin heç bir sözdü-zəldici şəkilçi qəbul etmədən zərflə çevrilməsi nəticəsində (konversiya yolu ilə) meydana çıxmışdır. Türk dillərinin əsas nitq hissələri arasında zərf xüsusi mövqeyə malikdir. O, digər nitq hissələrinə nisbətən sonralar meydana çıxmışdır və onun leksik tərkibinin zənginləşməsi, əsasən, digər nitq hissələri hesabına baş vermişdir. Ona görə də zərfin əmələ gəlməsi proseslərini araşdırmaq maraqlı nəticələrin meydana çıxmasına səbəb olur. Ancaq bu proses “türk dillərinin mövcudluğunun ən ilkin dövrlərində başlamışdır” [243, s.258]. Zərfin keçid xarakterli olması yalnız türk dilləri üçün deyil, bütün dünya dilləri üçün səciyyəvidir [200, s.111].

Müasir türk dillərində də zərf düzəldən şəkilçilərin sayı çox deyil: *-ca/-cə*, *-casına/-cəsinə*, *-la/-lə* və s. Bunlar qoşma və ədatların şəkilçiləşməsi yolu ilə meydana çıxmışdır. Orxon abidələrinin dilində zərf düzəldən şəkilçilərə iki əsas morfemi daxil etmək olar: *-tı/-ti/-dı/-di* və *-ça/-çə*.

Orxon abidələrində **-tı/-ti/-dı/-di şəkilçisi** ilə düzəlmiş sözlər bunlardır: *edgüti*, *katıgdı*, *amtı*, *ekinti*, *yaraklıgdı*. M.Erdal qədim uyğur abidələrindəki *netəgləti*, *kaltı* “necə” sözlərini, *üstürti* “yuxarıdan”, *taştırdı* “çöldən”, *kedirti* “arxadan”, *yaşırtı* “yeni” formalarını da buraya əlavə etmişdir [277, s.330-331]. Müasir türk dillərindən yalnız tofalar dilində saxlanmışdır: *ekkidı* “yaxşıca”, *katıgdı* “məhkəmə” [214, s.136].

Q.İ.Ramstedt və K.Menqes bunu *-tı* şəkilçisi tunqus dillərindəki alət halı göstəricisi ilə bağlayırlar [214, s.135; 243, s.262]. A.N.Kononov bu şəkilçinin alət məzmununun Orxon abidələrindəki bir nümunədə nəzərə çarpdığını göstərir: *...yaraklıgdı kağanka ançuladı* (KT b 32) “...yaraqlı halda xaqana təqdim etdi” [214, s.136]. K.Eraslana görə, bu şəkilçi sifəti qüvvətləndirmək vəzifəsi daşıyır [123, s.96].

ᠨᠠᠮᠦᠭ *Edgüti* “yaxşıca”: Yelmə, karağu *edgüti* urğıl, basıtma – timis (T 34) “Kəşfiyyatçıları, qarovulu yaxşı qur, məğ-

lub etdirmə – demişdir”. *Edgüti* zərfi *edgü* sifəti əsasında düzəlmişdir: Yalabaçı, *edgü* sabı, ötügi kəlməz tiyin yayın sülədim. (BK § 39) “Elçisi, yaxşı sözü, xəbəri gəlməz deyə, yayda qoşun çəkdim”.

𐱃𐰆𐰽𐰸 / 𐱃𐰆𐰽𐰸 *Katıǵdı* “möhkəmcə”: ...*katıǵdı* sakın-tım... (KT şm 11) “möhkəmcə düşündüm”. *Katıǵdı* sözünün *katıǵtı* variantı da qədim türk dilində işlənmişdir [201, s.434]. *Katıǵdı* zərfi *-dı* şəkilçisi vasitəsilə *katıǵ* sifətindən düzəlmişdir.

𐱃𐰆𐰽𐰸 *Ekinti* “ikinci, ikinci dəfə”: *Ekinti* kün kəlti... (T 39) “İkinci gün gəldi”; *Ekinti* Antarguda sünüşdim (BK § 30) “İkinci dəfə Antarguda döyüşdüm”. T.Tekin bu sözü *-ti* şəkilçisi ilə düzəlmiş zərflərə daxil edir [174, s.86]. C.Klousona görə, bu, *eki* “iki” sayından düzəlmiş ən qədim sıra sayıdır və yeganə saydır ki, *-nti* şəkilçisi ilə düzəlmişdir [275, s.111]. *Eki* “iki” sayı və onun *ekin* forması Orxon abidələrinin dilində işlənmişdir: *Eki* eltəbərlik bodun... (BK § 38) “İki eltəbərli xalq...”; İlki sü taşıkmış erti, *ekin* sü ebdə erti. (BK § 32) “Birinci qoşun kənara çıxmışdı, ikinci qoşun evdə idi”. *Ekinti* sözü Yenisey və qədim uyğur abidələrində də işlənməyə davam etmişdir.

𐱃𐰆𐰽 *Amtı* “indi”: *Amtı* bəglərimə tir ermis (O 7) “İndi bəylərimə deyirmiş”. Köhnə türk dilində bu sözün *im* formasının işləndiyi də qeyd olunur [243, s.260]. *Am* kökü xakas [174, s.86], şor və Tuva dillərində [275, s.156], *em* şəklində isə qırğız və Altay dillərində [259, s.357] saxlanmışdır. C.Klousona görə, *am* sözü *amdı* sözünün ixtisarı nəticəsində yaranmış ola bilər [275, s.156]. Tuva dilində *am* sözü həm ayrıca, həm də *amqı* “indiki” sözünün [293, s.8] və *amqa çedir* “indiyə qədər”, *amdan egeleeş* “indidən belə” birləşmələrinin tərkibində işlənir [206, s.419]. *Am* kökü monqol, tunqus-mancur və Koreya dillərində paralellərə malikdir [259, s.358]. K.Brokkelmanın burada *-tı* şəkilçisini yerlik hal şəkilçisinin variantı hesab etsə də [259, s.358], yerlik hal şəkilçisinin bu variantının başqa heç bir sözdə qeydə alınmaması və kökün zərf olması bu fikri şübhə altına alır. *Amtı* sözün-

dən düzəlmiş *amtıki* “indiki, hazırkı” sifəti də qədim türk dilində işlənmişdir [201, s.42]. *Amtı* sözü türk dillərinin sonrakı dövrlərində işlənən *imdi/indi* zərfinin ilkin variantıdır.

T.Tekin buraya *yegdi* “daha yaxşı” və ТЭГГҮДҮД *yaraklığdı* “silahlı halda” sözlərini də aid etmişdir: ...[ilig] törög *yegdi* kazğantım (BK D 36) “dövləti və qanunları (digər xaqanlardan) daha yaxşı qazandım”; ...ığar oğlanınızda taygununuzda *yegdi* igidür ertigiz (KT GD) “(xalqınızı) sevimli övladlarınızdan, tay kimi oğullarınızdan daha yaxşı bəsləyirdiniz”; ...oı totok yurçin yaraklığ əlugin tutdı, *yaraklığdı* kağanka ançoladı (KT D 28) “(Şahzadə Kül) vilayət hakimi Ongun yeznəsini əli silahlı tutdu, silahlı halda xaqana təqdim etdi” [174, s.143]. T.Tekin *yegdi* kimi təqdim etdiyi sözü Ə.Rəcəbli *yəgədi* kimi oxumuş və *yəgəd-* “qaydaya salmaq” ilə bağlamışdır [76, s.347]. İkinci cümləni Ə.Rəcəbli belə oxumuşdur: İğar oğlanınızda, tayğunuzda, *kegidə* igidür ertigiz, uça bardınız “Sadiq oğlanınızdan, övladınızdan, ...yüksəldir idiniz, vəfat etdiniz” [76, s.306]. Müəllif *kegidə* kimi oxuduğu sözü tərcümə etməmişdir. Həqiqətən də Ə.Rəcəbli və H.N.Orkunun verdiyi göytürk əlifbalı mətnlərdə bu söz *yegdi* yox, *kəgdi/kegdi*, yaxud *kəgidə/kegidə* kimi oxunur [155, s.65]. Üçüncü cümlədə isə Ə.Rəcəbli *dı* hissəsini *yaraklığ* sözündən ayırmış və “da” (“yaraqlı da xaqana təslim etdi”) kimi tərcümə etmişdir [76, s.303]. “Da” məqamında *dı* şəkildən istifadəyə başqa yerdə rast gəlinmir. Ona görə də bu söz *yaraklığdı* “silahlı halda” kimi mənalandırılmalıdır.

Digər zərf düzəldən şəkilçilərdən fərqli olaraq, *-tı* şəkilçisi heç bir köməkçi nitq hissəsi ilə omonim deyil. *-tı* şəkilçisi ilə bağlı diqqəti cəlb edən əsas məqamlardan biri də *-tı* şəkilçisinin müasir türk dillərində (tofalar dili istisna olmaqla) işlənməməsidir. Bunun əsas səbəbi odur ki, türk dillərində sifətlər heç bir xüsusi əlamətə ehtiyac olmadan da zərflik mövqeyində işləne bilər. Bu da sifətdən zərf düzəldən ayrıca şəkilçinin işlənməsinə olan ehtiyacı aradan qaldırır. A.N.Kononovun da yazdığı kimi

sifətlərdən düzəlmiş zərflər türk dilləri üçün artıq formalar kimi görünür və sonralar onların inkişafı dayanır [214, s.136].

-ça/-çə morfemi də bəzən zərf düzəldən şəkilçi kimi qeyd olunur. Bu morfemlə bağlı fikirlər üç istiqamətdə inkişaf etmişdir: 1. *-ça* şəkilçi formasında olan qoşmadır; 2. *-ça* zərf və təqribi say düzəldən şəkilçidir; 3. *-ça* ismə aid qrammatik şəkilçidir. Bu fikrin tərəfdarları onu “bərabərlik halı”nın göstəricisi hesab edirlər.

-ça ~ *-ca* morfeminin qoşma olması (kəmiyyət qoşması) fikri Azərbaycan dilçiliyində daha geniş yayılmışdır [85, s.339; 63, s.207], bunun əsas səbəblərindən biri də bu morfemin *qədər* qoşması ilə eyni funksiyanı yerinə yetirməsidir. A.M.Şerbak da müasir türk dillərinin bir qisminə onun qoşmaya daha yaxın olduğunu qeyd etmişdir [256, s.155]. Onun qoşma ilə bağlılığını təsdiq edən bir cəhət də vurğu qəbul etməməsidir. Vurgusuzluq əsasən köməkçi nitq hissələrinin şəkilçiləşmiş formalarına xas olan xüsusiyyətdir.

A.N.Kononov *-ça* morfeminin üsul, qayda, hərəkətin hüdudu, ölçü bildirən zərflər düzəltdiyini göstərmiş, bu şəkilçi ilə düzəlmiş təqribi sayların mövcudluğunu da qeyd etmişdir: *eligçə* “əlliyyə qədər”, *yüzçə* “yüzə qədər” [214, s.113, 136]. Türkiyə türkcəsində bu şəkilçi zərf düzəldən məhsuldar şəkilçi, hətta müasir dövrdə zərf düzəltmədə yeganə fəal şəkilçi hesab olunur [212, s.300, 309]. N.A.Baskakov onu isimlərin atributiv-zərf formalarını düzəldən şəkilçi adlandırmışdır: *orusşa* “rusca”, *öz-bəkşe* “özbəkçə”, *sandıkşa* “bir sandıq, sandıqlarla”, *tagça* “dağ kimi”, *subça* “su kimi” [193, s.201]. “Türk dillərinin müqayisəli-tarixi qrammatikası”nda *-ça* şəkilçili sözlər “*ümumtürk səciyəli zərflər*” adlandırılmışdır [243, s.256].

Azərbaycan dilçiliyində zərf düzəldən şəkilçilər arasında təqdim olunan [89, s.171] *-ca* şəkilçisi Orxon abidələrinin dilindəki *-ça* şəkilçisindən fərqlənir və daha çox artırıldığı sözün mənasını qüvvətləndirir. Həmin *-ça* şəkilçisi də M.Erdal tərəfindən bərabərlik halına daxil edilmişdir: *aşnuça* “əvvəlcə” [277, s.378].

A. fon Qaben də bu iki müxtəlif funksiyalı morfemi birləşdirmiş və onun kiçiltmə-qüvvətləndirmə bildirdiyini göstərmişdir [129, s.43]. Bizcə, bunlar müxtəlif qrammatik funksiyalar daşıyır və müxtəlif morfemlərdir. Əgər haqqında danışdığımız *-ça* morfemi isim, əvəzlik və ya saya artırılmaqla “o qədər” mənası yaradırsa, digər *-ça* morfemi ədat kimi fəaliyyət göstərir və sözün mənasını qüvvətləndirir.

Bəzi türkoloqlar *-ça* morfemi ilə düzəlmiş formanı “bərabərlik halı” adlandırır, lakin A.N.Kononova görə, bu şəkilçi ilə düzəlmiş formalar hal formalarına məxsus tələblərə cavab vermir [214, s.136]. T.Tekin də bu şəkilçini “bərabərlik halının şəkilçi” adlandırmış, ancaq onu qəbul etmiş sözlərin zərf və say kimi işləndiyini qeyd etmiş [174, s.116], eyni zamanda bu şəkilçini *-tu* və *-in* şəkilçiləri ilə birlikdə tərz zərfləri düzəldən şəkilçilərdən biri saymışdır [174, s.143]. M.Erdal isə bu halın müxtəlif mənalar ifadə etdiyini göstərmişdir, məsələn, limitativ (hüdüd): *belçə boğazça suvda yori* “belinə boğazına qədər suda get”; prolativ (vasitə): *...yolça yorıtdı* “...yolla getdi” və s. [277, s.376] və qeyd etmişdir ki, qədim türk dilində *-ça* şəkilçisinin ifadə etdiyi əsas məna bərabərlik olmamış, yalnız ümumi istifadəyə görə ona bu ad verilmişdir [277, s.378]. Halbuki, Orxon abidələrində bu şəkilçi daha çox bənzətmə, bərabərlik mənaları yaratmışdır. A. fon Qaben də bu şəkilçini həm sözdüzəldici şəkilçi, həm də bərabərlik halının göstəricisi kimi təqdim etmiş, ədatdan yaranmış olması ehtimalını da irəli sürmüşdür [129, s.65]. G.Gülsevin bu şəkilçi barədə yazır: “*Əslində, bərabərlik şəkilçisidir. Söz yaradıcılığı üçün də işlənir*” [132, s.116]. N.Hacıeminoğlu da eyni fikirdə olmuşdur [136, s.13]. N.P.Direnkova qoşma-şəkilçi adlandırdığı bu morfemin “müqayisə-hüdüd halı” bildirdiyini göstərir [202, s.64]. İ.V.Kormuşinin fikrincə, *-ça* uzunluq-bənzətmə (ekvativ) halının şəkilçisidir, keyfiyyətə görə müqayisə və bənzətmə bildirir. Zərflik semantikasi da bu məna əsasında meydana çıxmış, nəticədə *-ça* şəkilçisi də zərf düzəldən şəkilçiyə çevrilmişdir [215, s.191-192]. Türk dillərində də bu şəkilçinin hü-

dud və məhdudiyət ifadə etdiyi qeyd edilir: *indicə, ayrıca, bir-cə* [140, s.119].

-*ça* şəkilçisinin sözdəyişdirici şəkilçidən sözdüzəldiciyə keçməsi barədə fikirlər də var. E.V.Sevortyanın fikrincə, burada -*ca* hal-qoşma funksiyası yerinə yetirir, lakin bu cəhət müasir türk dillərində inkişaf etməmişdir [240, s.117]. Ancaq bu, -*ca* şəkilçisinin qoşmaya yaxınlığını inkar etmir. Qədim hal şəkilçilərinin məhsuldarlığının azalması və universallığının itməsi ilə sözdüzəldici şəkilçiyə çevrilməsi, daşlaşmış şəkildə, sözün tərkib hissəsi kimi qalması halları türk dilləri üçün yad deyil, məsələn, qədim alət halı şəkilçisi -*m*, yaxud istiqamət halı şəkilçisi -*ru*, -*aru*, -*ğaru*. Daha sonrakı dövrlərə aid əsərlərdə hər iki şəkilçi zərf düzəldən şəkilçi adlandırılmışdır [85, s.325-326; 89, s.172-173]. “Türk dillərinin müqayisəli-tarixi qrammatikası”nda -*ça* şəkilçili sözlər də relikt hal formalarının izləri hesab olunmuş və zərflə daxil edilmişdir [243, s.258]. M.Ergin -*ça* şəkilçisinin əslində sözdəyişdirici şəkilçi olduğunu, ancaq sonralar qəlibləşib sözdüzəldici şəkilçiyə çevrildiyini qeyd etmişdir [127, s.167]. N.A.Baskakov isə onu isimlərin atributiv-zərf formalarını düzəldən şəkilçi adlandırmışdır [193, s.201].

-*ça* morfeminin sözdüzəldici şəkilçi olmasını şübhə altına alan bir cəhət onun qrammatik şəkilçidən sonra işləmə bilməsidir: ⱭⱭⱭⱭⱭⱭ / ⱭⱭⱭⱭⱭⱭ *könlünçə* “ürəyincə”: Kiyınığ *könlünçə* ay, ben sana nə ayayın – timis (T 34) “Cəzanı ürəyincə de, mən sənə nə deyim – demiş”; ⱭⱭⱭⱭⱭⱭ *törüsünçə* “qanununa görə”: ...eçüm apam *törüsünçə* yaratmış boşğürmüş (KT § 13) “...əcdadlarım qanunlarına uyğun yaratmış, öyrətmiş”. Bu xüsusiyyət Azərbaycan dilinin tarixi üçün də səciyyəvi olmuşdur: *kamimcə, muradımca* [1, s.86]; Şəhr ara *hüsnüncə* namə barə gəlmiş gəlməmiş (Vidadi) [63, s.207].

Orxon abidələrində -*ça* şəkilçisi çox geniş yayılmışdır. Bu işlənmə tezliyi sözdüzəldici deyil, sözdəyişdirici şəkilçilərə

xasdır. Maraqlıdır ki, bu şəkilçi Yenisey abidələrində bir dəfə də işlənmemişdir [215, s.192].

-ça şəkilçili söz təyin mövqeyində işlənə bilir: $\uparrow\text{ʒ}\uparrow\text{d}$ *bunça* “bu qədər”: ...*bunça* ağır törüg tört bulundakı (bodunğa it)dim (BK § 2) “...bu qədər dəyərli qanunu dörd tərəfdəki xalq üçün özüm düzəltdim”. M.Erdal bunu təqribi saylara daxil etmişdir [277, s.377]. Tədqiqatçıların çoxu -ça şəkilçili təqribi saylara aşağıdakıları aid edir: $\uparrow\text{ʒ}\uparrow\text{ʒ}\uparrow\text{ʒ}$ *sınarça* (T 40) “ikiqat”, $\uparrow\text{ʒ}\uparrow\text{ʒ}\uparrow\text{ʒ}$ *yüzçə* (BK § 37) “yüzə qədər”, $\uparrow\text{ʒ}\uparrow\text{ʒ}$ *əligçə* “əlliye qədər” (T 42), $\uparrow\text{ʒ}\uparrow\text{ʒ}$ *azça* “az, azacıq” (T 43). Aşağıdakı cümlələrdə -ça şəkilçili sözlər zərflikdir: Mən inilügi *bunça* başlayu kazğanmasar... (BK § 33) “Mən kiçik qardaşım ilə birlikdə başçılıq edib bu qədər qazanmasam...”; $\uparrow\text{ʒ}\uparrow\text{ʒ}\uparrow\text{ʒ}$ *örtçə* “od kimi”: ...*örtçə* kızıp kəlti (T 40) “...od kimi kızıp gəldi”; $\uparrow\text{ʒ}\uparrow\text{ʒ}\uparrow\text{ʒ}$: $\uparrow\text{ʒ}\uparrow\text{ʒ}\uparrow\text{ʒ}$ *otça* borça “od kimi, atəş kimi”: Türgis kağan süsi *otça borça* kəlti (BK § 27) “Türgis xaqanın ordusu od kimi, atəş kimi gəldi”; $\uparrow\text{ʒ}\uparrow\text{ʒ}\uparrow\text{ʒ}$ *subça* “su kimi”, $\uparrow\text{ʒ}\uparrow\text{ʒ}\uparrow\text{ʒ}$ *tağça* “dağ kimi”: Kanıj subça yügürti, sünükünj tağça yatdı (KT § 24) “Qanını su kimi axıtdı, sümüyünü dağ kimi üst-üstə yığdı”.

Bir cümlədə zaman (yaxud feili sifət) şəkilçisindən sonra -ça morfemi görünür: Olurtıkıma *öltəçiçə* sakınığma türk bəglər, bodun ögürüp, sebinip toktamış közü yögərü körti (BK § 2) “Oturanda öləcəyini düşünen türk bəyləri, xaqılı öyünüb, sevinib, sakitləşmiş gözü ilə yuxarı baxdı”. Teñri tirik *edkiçə*... (KT c-ş) “Tanrı diri etdikcə...” kimi oxunan cümlə isə mübahisəlidir. T.Tekin onu Teñr(ide) *tirigdekiçe* “Göy(lər)də də həyatdakı kimi (olasınız)” kimi izah etmişdir. -ça şəkilçisinin -dəki şəkilçili isimləşmiş sifətə artırılması mümkündür. “Etmək” mənasının Orxon abidələrinin dilində *ed-* *yox*, *et-/it-* şəklində ifadəsi bunu təsdiqləyir.

-ça morfeminin mənşəyi ilə bağlı müxtəlif fikirlər var. O.Bötlinqk, V.Kotviç, A.N.Kononov onu *çağ* “zaman, ölçü” [243, s.262; 214, s.136], J.Deni ölçü və müqayisə mənalı *çaq*

(<çanq) “miqdar”, “zaman miqdarı”, “zaman”, “yaş”, N.K.Dmitriyev *çak* “an”, “ölçü”, “zaman” sözü ilə [252, s.160], A.M.Şerbak isə *çāk (*çāklǵ) qoşması ilə bağlamışdır [256, s.155]. Sonuncu fikir istisna olmaqla, digərləri bir-birinə yaxındır. Bu fikirlərin meydana çıxmasının səbəbi -ça morfeminin zaman məzmunu ilə əlaqəsinin şişirdilməsidir. Bəzi dilçilik əsərlərində zaman bildirən şəkilçi kimi göstərilməsinə baxmayaraq [117, s.76], verilən nümunələr (*günlerce, geldikçe, gelince, yüzlerce, kilometrelerce*) göstərir ki, burada zaman məzmunu daşıyan söz köküdür, -ca isə ona təxminilik, hüdud mənası əlavə edir. M.Erdal əvəzlik mənşəli *kaçan* və *neçə* sözlərini zərfə daxil edir [277, s.331]. Burada maraqlı cəhət *çan* komponentli *kaçan* sözünün zaman, -çə morfemli *neçə* sözünün isə miqdar bildirməsidir. Bu isə -çan və -ça morfemlərinin müxtəlif olduğu və bunlardan birinin zaman, digərinin isə miqdar bildirdiyi qənaətinə gəlməyə imkan verir. -ça şəkilçisinin *çaq* sözündən yarandığını qəbul etsək, onda bu sözün “zaman” deyil, “ölçü” mənasına əsaslanmaq lazımdır, çünki -ça şəkilçisi əlavə olunduğu sözlərin əksəriyyətinə ölçü mənası gətirir.

3.2. Feildən ad düzəldən şəkilçilər

Belə şəkilçilər Orxon abidələrində addan ad düzəldən şəkilçilərə nəzərən daha çoxdur: “...*feillərdən yeni semantik tutuma malik isimlərin yaraması daha aktivdir*” (3, s.88). Bu şəkilçilərin əksəriyyəti qeyri-məhsuldardır.

Feildən ad düzəldən şəkilçilərdən yalnız -k/-ık/-ik/-uk/-ük və -ğ/-g/-ığ/-ig/-uğ/-üg məhsuldardır. Bunların eyni, yoxsa müxtəlif şəkilçilər olması barədə fikir ayrılığı var. Bunların oxşarlığı həm isim, həm də sifət düzəldə bilməsi, fərqi isə -ığ şəkilçisi ilə düzəlmiş sözlərin hazırda son samitini itirmiş formada, -ık şəkilçisi ilə düzəlmiş sözlərin isə son samitini saxlayaraq işlənməsidir.

Bəzi tədqiqatçılara görə, -ık və -ığ müxtəlif şəkilçilərdir və fərqli mənalar yaradırlar. A.N.Kononova görə, -ğ, -ığ şəkilçisi-

si akt, hərəkət, hərəkətin nəticəsi, hərəkətin obyektı, hərəkətin subyektı, hərəkətin yeri və hərəkətin aləti [214, s.88], *-k*, *-ik* şəkilçisi isə, hərəkətin nəticəsi, proses, hərəkətin obyektı və subyektı, hərəkətin yeri və aləti mənalı sözlər düzəldir [214, s.89]. A.M.Şerbak yazır ki, *bilik* ~ *bilig* prosesin adı kimi cingiltili, hərəkətin nəticəsi kimi kar samitli praformaya malik olmuşdur [256, s.165]. V.V.Radlov göstərmişdir ki, artıq qədim abidələrdə *-(a)ğ/g* və *-(a)k/k* şəkilçiləri arasında fərq itmişdir [240, s.213]. Funksiyası və yaratdığı mənalər onların eyni mənşəli, sonradan ayrılmış şəkilçilər olduğunu təsdiqləyir.

A. fon Qaben *-iğ* şəkilçisinin özünün də isim və sifət düzəldən variantlarını müxtəlif şəkilçilər hesab etmişdir [129, s.56]. B.A.Serebrennikov və N.Z.Hacıyeva yazır ki, isim düzəldən *-iğ* şəkilçisi müasir türk dillərinin bir qisminə son samitini itirib, sifət düzəldən *-iğ* şəkilçisi isə tamamilə düşüb [241, s.108, 114].

Bu şəkilçilərin müasir türk dillərində qalıq səciyyəsi daşdığı və məhdud miqdarda sözün tərkibində görüldüyü qeyd olunsada [200, s.69], onun vasitəsilə düzəlmiş sözlərə kifayət qədər isim və sifət göstərmək olar: *berik* “rüşvət” (yak.) [256, s.164]; *sandırak* “sayıqlama” (*sandır*- “sayıqlamaq”) (qar.-bal.) [252, s.79]; *ajığ* “acı” (xak.) [241, s.108, 114]; *istek*, *kırık* (Tür.), *açıq*, *soyuq* (Azərb.).

Orxon abidələrində *-ğ/-g/-iğ/-ig/-uğ/-üg* şəkilçisi ilə düzəlmiş isimlər aşağıdakılardır.

ᠡᠵᠢᠨ / ᠡᠵᠢᠨ *Ülüg* “hissə, parça”: İki *ülügi* atlığ erti, bir *ülügi* yadağ erti (T 4) “İki hissəsi atlı idi, bir hissəsi piyada idi”. *Ülüş* “hissə”, *ülə*- “bölmək”, *üləştür*- “bölüşdürmək” sözləri onunla eyniköklüdür [201, s.625]. C.Klouson *ülüg* sözünün *üle*- “hissələrə bölmək” feilindən yarandığı fikrində olmuşdur [275, s.127]: Türk bodun, *üləskin* biriyə Çuğay yış tügül, Tün yazı konayın – tısər... (KT c 6-7) “Türk xalqı bir hissən (bölünmüşün) cənubda Çuğay ormanında yox, Tün çölündə məskən salaq – desə...”. Türkmən dilində *üle* sözü “hissə” mənasında işlənir [181, s.654]. Bu sözün və *ülüg* sözünün eyni bir **ül*- feilindən

yarandığını güman etmək olar. Bu sözdə *-ig* şəkilçisi “əsasda ifadə olunan hərəkətin nəticəsi” mənasını ifadə edir.

ԵՄՂ **Bitig** “bilik”: ...bilməz *biligin* biltüğimin, ödükimin bunça bitig bitidim (KÇ 28) “...bilinməz bilikləri bildiyim, fikirləşdiyim üçün bu qədər yazı yazdım”. *Bil-* feilindən düzəlmişdir: (Türk) bəglər (bodun) sakınıq, ança *bilin*... (BK § 33) “(Türk) bəyləri (xalqı) düşünün, eləcə bilin...”. Müasir türk dillərində son samitini saxlamışdır: *bilik* (Azərb., qaraq.), *bilig* (Tuv.), *bilik* (qaz., baş.) [260, s.139]. Bu sözdə də şəkilçi yuxarıdakı ilə eyni mənanı ifadə edir.

ԵԿՂ **Bitig** “yazı”: ...bunça *bitig* bitidim (KÇ 28) “...bu qədər yazı yazdım”. *Biti-* “yazmaq” [201, s.103] sözündəndir: Türk bilgə kağan ilişə *bitidim* bən bilgə Toñukuk (T 57) “Mən müdrük Tonyukuk türk müdrük xaqanının dövləti üçün yazdım”. Müasir türk dillərində *k* samitini saxlanılmışdır: *bitik* (kar., uy.), *pitig* (s.-uy.), *bicik* (Alt., yak.), *bijik* (Tuv.), *piçik* (xak.) [260, s.157]. Azərbaycan dilinin tarixində *bitik/pitik* şəklində müşahidə olunur: Yazdım *pitigi* qamu sərəsər (Xətai) [57, s.31]. Burada da şəkilçinin yaratdığı məna yuxarıdakı kimidir.

ԵԿՆ **Ötüg** “xahiş, xəbər”: Yalabaçı, edgü sabı, *ötügi* kəlməz tiyin yayın sülədim (BK § 39) “Elçisi, yaxşı sözü, xahiş gəlməz deyə, yayda qoşun çəkdim”. *Ötün-* “müraciət etmək, xahiş etmək”, *ötünç* “xahiş”, *ötkün* “xahiş etmək”, *ötkünç* “xahiş” [201, s.392-393] sözləri ilə eyniköklüdür. Bu sözlərin kökündə *öt-* “demək”, “xəbər vermək” [259, s.558] sözünün durduğunu güman etmək olar. *Ötkün-* feili də “demək”, “xəbər vermək” mənalарına malikdir [259, s.558]. C.Klouson moñqol dillərində *öçi-* “xahiş etmək” feilinin işlənməsindən çıxış edərək, türk dillərində də *ötī-/ötü-* feilinin olduğunu güman etmişdir [275, s.51]. Burada da şəkilçinin funksiyası eynidir.

ԵՄՆԵ / ԵՄՆՂ **Körüg** “casus, kəşfiyyatçı”: Ança olurır erikli oğuzdantan *körüg* kəlti (T 8) “Orada oturarkən oğuzdan casus gəldi”. *Kör-* “görmək” sözündən düzəlmişdir: ...azıg ükü-

sig körtig irti... (O 7) “...azı çox görmüşdük”. Burada *-ig* şəkilçisi “əsasda ifadə olunan olan hərəkəti icra edən şəxs” mənası bildirir.

ԿԴԻ **Kapığ** “qapı”: Təmirkapığka təgi irtimiz... (T 45) “Dəmirqapıya qədər çatdım...”. **kap-* feilindən düzəltdiyi ehtimal edilir [275, s.580]. *Kapğak* “qapaq” və *kapuluk* “qapalı, bağlı” sözləri də [201, s.420-421] eyni kökdəndir. **kap-* kökünü türkmən dilindəki *qapık* “qapalı” sözündə də görmək olar [181, s.226]. *Kapa-* (Tür.), *qapalı* (Azərbay.) sözləri ilə eyni kökdəndir. Şəkilçinin burada yaratdığı mənə “əsasda ifadə olunan hərəkətin yerinə yetirilməsi üçün alət, vasitə”dir.

ՏԿԴ **Sünüg** “nizə”: *Sünüg* batımı karığ səkipən... (BK § 26-27) “Nizə dərinliyində qarı söküb...” Bu sözün kökünün **sün-* feili olduğu güman edilir [275, s.834]. Bu kök *sünüş-*, *sünüş* sözlərinin də düzəlməsində iştirak etmişdir. *sün-* feilinin “qazmaq” mənası ifadə etdiyi də qeyd olunur [265, s.382]. Qazax dilində *süng-* feili “suyun altına girmək, su altında üzmək”, “nəyinsə arasına girmək” mənaları ifadə edir [147, s.250]. Bu sözdə də şəkilçinin funksiyası *kapığ* sözündəki ilə eynidir.

ԿԼԴ **Keçig** “keçid”: Karlukığ keçigin t... sımadı (KÇ 20) “Karlukları keçidlə t... sındırmadı”. *Keç-* feilindən düzəlmişdir: Kem *keçə* çik tapa sülədim (BK § 26) “Kemi keçib çiklərə qarşı qoşun çəkdim”. “Keçid” mənası qədim yazılı abidələrdə *-ış* (*keçiş*) [201, s.293], müasir türk dillərində isə *-id/-it* (*keçid*) şəkilçisi ilə düzəlmişdir. *Keçig* sözü müasir türk dillərinin bir qisminə saxlanmışdır: *geçik* (qazq.), *keçik* (özb., uy.), *keçig* (Alt. dial.), *kejiğ* (Tuv.), *kiçig* (xak.), *geçiw* (qum.), *kisiv*^o (baş.) [261, s.34], *keçig* (şor) [202, s.27]. Bu sözün su ilə bağlılığı qazax dilində *keş-* “suyun içindən gəzərək digər tərəfə keçmək” [147, s.133] və Tuva dilindəki *kejiğ* “çayı keçərək” [293, s.43] sözlərində də görünür. Burada da şəkilçi *kapığ* və *sünüg* sözlərində düzəltdiyi mənanı əmələ gətirmişdir: “hərəkətin yerinə yetirilməsi üçün vasitə”.

-iğ/-ig/-uğ/-üğ şəkilçisi sifət də düzəltmişdir:

𐱃𐱁𐱂 **Uluğ** “böyük, qoca”: Özüm karı boltım, *uluğ* boltım (T 56) “Özüm qocaldım, yaşlandım”. C.Klousona görə, sadə sözdür [275, s.136]. Müasir türk dillərinin əksəriyyətində son samitini itirmişdir [259, s.593]. *Ulal*- “böyümək”, *üla*- “böyük ölçülü olmaq”, *ulak* “böyük” sözləri [259, s.594] qədim türk dilində **ul*/**ul*- kökünün olduğunu söyləməyə imkan verir. Burada isə şəkilçisinin mənası “əsasda ifadə olunan hərəkətin nəticəsində meydana çıxan əlamət”dir.

𐱃𐱁𐱂𐱁 **Süçig** “şirin”: *Süçig* sabıña, yımşak ağısıña arturıp üküs, türk bodun, öltig (KT c 6) “Şirin sözünə, dəyərli hədiyyəsinə aldanıb, türk xalqı, çox hissən öldü”. *Süçi*- “şirinləşmək” feilindən düzəlmişdir: *süçidi* neñ (DLT, III, 258-1) “əşya dadlılaşdı və gözəlləşdi”; *Süçitti* sözün hem sevitti özün (QB 582) “Sözünü şirinləşdirdi və özünü sevdirdi”. Bu sözdə də şəkilçi *uluğ* sözündəki ilə eyni funksiyaya malikdir.

𐱃𐱁𐱂 **Arığ** “təmiz”: ...yanalım, *arığ* obutu yəg, – tidi (T 37) “...qayıdaq, təmiz ... yaxşıdır, – dedi”. Müasir türk dillərində *arığ* (s.-uy., xak., Tuv.), *arı* (Tür., Azərb. dial.), *aruv* (Kr.-tat.), *aruv*^o (qaraq.), *ariv*^o (baş.), *arū* (qır.), *aru* (qaz., tat., Atl.) fonetik şəkillərinə də rast gəlinir [259, s.184]. *Arı*- “təmizlənmək” sözündən düzəlmişdir: *arımış* köñüllüg kutluğlar (Böyük ilahi 79) “təmizlənməmiş köñüllü xoşbəxtlər”; *arıdı* neñ (DLT, III, 252-21) “əşya təmiz oldu”; *Arıqsızını* yalñuk suvun yup *arır* (QB 2108) “Çirki adam su ilə yuyub təmizləyər”. Şəkilçi burada da eyni mənanı meydana çıxarır.

𐱃𐱁𐱂𐱁 **Kamaşığ** “dözülməz vəziyyətli”: Eçim kağan ili *kamaşığ* boltukınta... (KT şm 3) “Xaqan əmimin dövlətində vəziyyət pisləşdikdə...”. *Kamaş*- sözündən düzəlmişdir: Türk bodun adak *kamaştı*, yablaq boltaçı erti (BK § 30-31) “Türk xalqı zəiflədi, pis vəziyyətdə qalacaqdı”. *Kamaş*- feili məcazi mənada “dözülməz olmaq” kimi də işlənmişdir [201, s.414]. Bu söz tatar dilində “yorulmaq”, qırğız və qazax dillərində “gücünü itirmək”

[263, s.243], türkmən dilində isə “pozulmaq, pisləşmək (hava haqqında)” [181, s.222] mənalarında işlənir ki, bu da Orxon abidələrindəki mənaya yaxındır. Bu sözdə də şəkilçi yuxarıdakı sözlərdəkinə uyğun funksiya yerinə yetirir.

ᠰᠢᠯᠢ **Kiçig** “kiçik, az”: ...Tüpütkə *kiçig* təgmədim... (KT c 3) “...Tibetə çatmağıma az qaldı...”. Müasir türk dillərində müxtəlif formalarda işlənir: *kiçik* (Azərbay., kara., uy.), *küçük* (Tür.), *kiçig* (s.-uy.), *kücük* (qaq.), *kiçi* (türkm., Alt.), *kiçi* (tat.), *kışi* (qaz., qaraq.), *kışi* (baş.), *qiççi* (qum.), *kiçü* (qır.) və s. [263, s.76]. *Küçük* və *kiçik* formalarının sonradan kiçiltmə bildirən şəkilçinin əlavəsi ilə düzəlməsi barədə fikir var [263, s.76]. Abidələrdəki “azacıq” mənası Altay dilində saxlanmışdır [263, s.76]. *Kiçil-* feilinə əsaslanaraq, sözün kökünün *kiçi-* olduğunu söyləmək olar. *Kiçil-* isə *kiçi-* feilinin məchul növüdür. Burada da şəkilçinin funksiyası yuxarıdakı kimidir.

ᠰᠢᠯᠢ **Ölüg** “ölü”: *Ölüg* uyarlığ ermis... (İA I a1) “Ölü nüfuzlu imiş”. Əslində, sifət olsa da, bu nümunədə isimləşmişdir. *Öl-* feilindən düzəlmişdir: Süçig sabıña, yımşak ağısıña arturıp üküs, türk bodun, *öltig* (KT c 6) “Şirin sözünə, dəyərlı hədiyyəsinə aldanıb çoxlu, türk xalqı, öldü”.

ᠰᠢᠯᠢ **Tirig** “diri”: ...öltəçi bodunığ *tirigrü* igitim... (KT § 29) “...öləcək xalqı diriltim...”. Müasir türk dillərində həm son samitini itirmiş formada (Azərbay., Tür., türkm., qaq., Kr.-tat., kar., qum., qır., noq., qaraq., qaz., tat., baş., çuv.), həm də *k/g* samitli variantlarda (öz., uy., tat., s.-uy., Tuv., Alt., xak.) işlənir [261, s.242]. *Tir-* “yaşamaq” feili abidələrdə *tiril-* “dirilmək” şəklində işlənmişdir: Üküş öltəçi anta *tirilti* (BK § 31) “Çox öləcəklər orada dirildi”. Eyni kök *tirgüd-*, *tirgür-*, *tirgüz-* “diriltmək”, *tirilgü* “həyat, yaşamaq vasitəsi” [201, s.562], *tirnek* “gənclik çağı”, *tirşilik* “ömür, həyat” [147, s.287] sözlərində də var.

ᠰᠢᠯᠢ **Katıg** “qatı, sərt, möhkəm”: ...bu sabımın edgüti esid, *katıgdı* tıñla! (KT c 2) “Bu sözümü yaxşıca eşit, möhkəmcə dinlə!”. *Kat-* “bərkimək, sərtləşmək, möhkəmləşmək” feilindən dü-

zəlmışdir: *kat-* “qatılmaq, bərkimək” Yaşsaq telim sayrab anı tamğak *katar* (DLT, I, 467-9) “...yaşsaq çok danışanda ağzı quruyar”, ...ağzı kurup, tili, tamğakı *katıp* sav sözləyü umadın... (Şahzadə və dişi pələng, 624) “...ağzı quruyub, dili, damağı qurudu (bərkiydi), söz söyləməyi bacarmadan...”, Özi *katmış* emdi boşutğu kerek (QB 1059) “İçi bərkiyib, indi onu boşaltmaq lazımdır”. *Katın-* “bərkimək, möhkəmlənmək” sözü [276, s.603] bu feilin qayıdış növ formasıdır. *Kat-* feili və ondan düzəlmiş sözlər müasir türk dillərində də saxlanmışdır: *kot-* “qatılmaq, bərkimək” (özb.) (Türkçə-uzbekçə 1993: 389), *kat-* “donmaq, don tutmaq”, *katal*, *katan* “sərt, amansız” (qaz.) [147, s.165], *kat-* “qurumaq, bərkimək” (Tuv.) [293, s.39], *kat-* “qatılmaq, bərkimək” (uyğ.) [288, s.605], *qata-* “qatılmaq, bərkimək” (türkm.) [181, s.237].

𐤎𐤃𐤕 *Yadağ* “piyada”: İki *ülügi* atlığ erti, bir *ülügi* yadağ erti “İki hissəsi atlı idi, bir hissəsi piyada idi” (T 4). Azərbaycan dili tarixində bu sözüün samitlə bitən variantının qeydə alınması diqqəti cəlb edir: *yayaq* [67, s.253]. Bu söz *açın-* feili ilə qoşa işlənən *yadın-* “açılmaq, açıq olmaq (görünüş və tənqid üçün)” feili ilə eyniköklüdür [276, s.625]. Bu sözlərin kökünün *yad-* “yayımaq, açılmaq” sözü olduğunu güman etmək olar. Burada şəkilçi “əsasda ifadə olunan hərəkətin nəticəsində meydana çıxan əlamət” mənası ifadə edir.

-k/-ık/-ik/-uk/-ük şəkilçisi ilə düzəlmiş isimlər aşağıdakılardır:

𐤎𐤃𐤕𐤕 *Buyuruk* “vəzifə adı”: ...iç *buyurukı* bəğ İrkin başlayu *buyuruk* bunça amtı bəglər kañım kağanka ertəñü... (BK c 14) “...daxili buyuruğu bəy İrkin başda olmaqla buyuruq bəylər indi atam xaqana çox...”. Onun əsasında *buyur-* “əmr etmək, hökm vermək” feili [201, s.121] durur: Yarağlığ erenke *buyurdı* işi (QB 40) “İşə yarayan adamlara işi tapşırıldı”; Qara hindu qullarıma *buyuraydım* (KDQ) [49, s.48]. Maraqlıdır ki, *buyur-* feilinin özü Orxon abidələrində qeydə alınmamışdır. *Buyuruk/buyur-*

ruk sözü qədim uyğur abidələrində metatezaya uğramış şəkildə *buryuk* formasında işlənmişdir. Şəkilçi burada “əsasda ifadə olunan hərəkətin obyektı” mənasını ifadə edir.

𐰽𐰺𐰍 *Yarak* “silah”: Yarakınta, yalmasınta yüz artıki okun *urtı* (KT § 33) “Yarağından, paltarından yüzdən çox oxla vurdu”. *Yara-* “yaramaq” feilindən düzəlmişdir: Bu yolın yorısar *yaramaçı*, – tidim (T 23) “Bu yolla getmək yaramaz, – dedim”. Mənaca bu feilin qayıdıq növü olan *yaral-* “təchiz olunmaq” sözüne [201, s.239] daha uyğundur. Burada şəkilçi “əsasda ifadə olunan hərəkəti yerinə yetirən əşya” mənası ifadə edir.

𐰽𐰺𐰆 *Kölik* “qoşqu heyvanı”: İngək *kölikin* Toğlada oğuz kəlti (T 15) “İnəkləri və qoşqu heyvanları ilə Toğladan oğuzlar gəldi”. Müasir türk dillərində də saxlanmışdır: *kolik* “nəqliyyat vasitəsi, miniləcək at, təyyarə, maşın” (qaz.) [147, s.137]. Sözüün kökü *köl-* “qoşmaq” [201, s.314] feilidir: Eki öküzün bir bokarsıka *kölmis*, kamşayu umatın turur, – tir (İrk bitig 37-38) “İki öküzü bir boyunduruğa qoşmuşdur, tərpedə bilmədən durur, – deyir”. Altay və çuvaş dillərində saxlanmışdır [261, s.70]. Qədim türk dilində *kölür-* “qoşdurmaq”, “nəqliyyat vasitəsini sürmək” və *kölin-* “qoşulmaq” formaları da işlənmişdir [276, s.717]. Bu sözdə də şəkilçinin yaratdığı məna “əsasda ifadə olunan hərəkətin obyektı”dır.

𐰽𐰺𐰆𐰽 *Tutuk* “vəzifə adı, titul”: Tabğaç On *tutuk* bes tünmən sü kəlti (BK § 25) “Tabğaç On tutukun əlli min qoşunu gəldi”. Əsasən, göytürklər tərəfindən tutulmuş ərazilərə hakim təyin olunan şəxslərə bu rütbə verilirdi: “...güman ki, işğal edilmiş əyalətləri idarə edən adam *tutuk* adlanır” [76, s.57]. Ona görə də bu sözün C.Klousonun göstərdiyi kimi, Çin dilindən alındığı deyil [275, s.453], türk dillərindəki *tut-* “tutmaq, işğal etmək” sözündən yarandığı fikrindəyik: ...əligcə ər *tutdımız* (T 42) “...əlli-yə qədər döyüşçünü tutduq”. Burada şəkilçinin mənası “əsasda ifadə olunan hərəkəti yerinə yetirən şəxs”dir.

↓#D **Yazuk** “günah, səhv” (*yazuklat-* “günah iş gördürmək, cinayətə sövq etmək” sözünün tərkibində): ...(sakınıp) bodun(ıg) *yazuklat*... (BK § 35-36) “...(düşünüb) xalq(1) cinayətə sövq et...”. *Yazuk* isminin kökündə duran *yaz-* “günah etmək, səhv etmək” sözü müstəqil şəkildə Orxon abidələrində işlənməsə də bu sözün qayıdış növ forması olan *yazın-* işlənmişdir: Bizinçə yağıltukın *yazintukın* üçün kağanı ölti... (BK § 16) “Bizə qarşı səhv etdiyi, günah iş gördüyü üçün xaqanı öldü...” Burada şəkilçinin əmələ gətirdiyi məna “əsasda ifadə olunan hərəkətin nəticəsi”dir.

↓F# **Əmgək** “əzab, əziyyət”: On ok bodun *əmgək* körti (KT § 19) “On ox xalqı əziyyət çəkdi”. Müasir türk dillərində *emgek* (türkm., qır.), *əmgək* (uy.), *imgək* (tat., baş.), *emek* (Tür., Kr.-tat.), *əmək* (Azərb.), *eşbek* (qaz.), *embek* (noq.) fonetik şəkillərində, “əmək”, “iş”, “narahatlıq”, “qayğı” mənalarında işlənir [259, s.273]. C.Klouson onun semantik inkişafını belə göstərir: “ağrı, əzab” – “ağrı ilə müşayiət olunan, zəhmət tələb edən cəhd” – “zəhmət tələb edən hərəkət, uşağın iməkləməsi” [275, s.159]. *Əmgək* sözü də zahirən *-gək* şəkilçisi ilə yaranmış kimi görünə də eyniköklü sözlərin araşdırılması vəziyyətin daha fərqli olduğunu təsdiqləyir. Qədim türk dilində *emgə-* “qəm çəkmək” feili və onun *emgən-*, *emgəş-*, *emgət-* formaları qeydə alınmışdır [201, s.172].

↓L> **Uçuk** “yırtıcı quş”: Yağımız *təgirə* uçuk təg erti... (T 8) “Yağımız ətrafımızda yırtıcı quş kimi idi...” *Uç-* “uçmaq” feilindən düzəlmişdir.

Orxon abidələrində *-k/-tk/-ik/-uk/-ük* şəkilçisi ilə düzəlmiş sifətlərə isə bunlar aiddir:

↓F#F# / ↓F#F# **Yımşak** “yumşaq, dəyərlı”: *Süçig* sabıña, yımşak ağısıña arturıp üküs, türk bodun, öltig (KT c 6) “Şirin sözünə, dəyərlı hədiyyəsinə aldanıb, türk xalqı, çox hissən öldü”. Bu söz *yumşa-* feilindən [201, s.279] düzəlmişdir: *yumşadı neç* (DLT, III, 306-23) “əşya yumşaldı”, ...birtkə idtimiz, *yumşadı-*

mız, tartdımız... (Maytrısimit XX, 62, 33) “...zəkata verdik, yumşaltdıq, aldıq...”, Könjüller katıg boldı til *yumşadı* (QB 6484) “Könüllər bərkidi, dil yumşaldı”. Qədim türk abidələrinin dilində *yımirtğa* “yumşaq, incə”, *yumrak* “yumşaq, elastik” [201, s.267, 279], uyğur dilində *yumran* “incə, zərif” [288, s.806] sözləri qeydə alınmışdır. Bu fakt *yumşa-* sözünün də düzəltmə olması ehtimalını meydana çıxarır. Burada şəkilçinin əmələ gətirdiyi mənə “əsasda ifadə olunan hərəkət nəticəsində meydana çıxmış əlamət”dir.

↓𐰇𐰢 *Artuk* “artıq, çox”: Bizintə eki ucı sınaqça *artuk* erti (T 40) “İki ucu bizimkindən yarısı qədər artıq idi”. Kökündə *art-* “artmaq, çoxalmaq, əlavə olunmaq” feili durur: ...buyansız bolmaq adası *artar*... (Maytrısimit 96, 3) “...savabsız olmaq təhlükəsi artar...”; *arttı ney* (DLT, III, 425-10) “əşya artdı”; İsig *artsa* terkin soğık iç üze (QB 4622) “İsti artsa, cəld üstündən soyuq iç”. Şəkilçi burada da yuxarıdakı sözdəki ilə eyni funksiyanı yerinə yetirir.

𐰇𐰢𐰇 *Irak* “uzaq”: Süçig sabın, yımşak ağın arıp *irak* bodunıg ança yağutır ermis (KT c 5) “Şirin sözü ilə, dəyərli hədiyyəsi ilə aldadıb uzaqdakı xalqı beləcə yaxınlaşdırmış”. “Divanü lüğət it-türk” və “Qutadğu bilig”də *yırak* variantı işlənmişdir [201, s.268]. C.Klouson y samitini protetik samit saymışdır [275, s.198]. Bu sözün əsasında duran feilin y samiti ilə başlayan variantı (*yıra-* “uzaqlaşmaq, ayrı qalmaq”) qədim türk yazılı abidələrində qeydə alınmışdır [201, s.268]: *yıradı ney* (DLT, III, 88-8) “əşya uzaqlaşdı”, Ukuşluğ özindin *yırak* tur *yıra* (QB 6629) “Ey ağıllı, özündən uzaq tut, uzaqlaş”. Müasir türk dillərindən bir qisminə də (xakas, Tuva, tofalar, Altay) *ıra-* feili saxlanmışdır [262, s.287].

↓𐰇𐰢𐰇 *Turuk* “arıq”: Sakıntım: *turuk* bukalı, səmiz bukalı arkada bilsər... (T 5-6) “Fikirleşdim: arıq buğanı, kök buğanı arxadan bilsə...” Bu sözün kökündə *tur-* “arıqlamaq” feili dayanır [201, s.587].

𐰇𐰏𐰣𐰚 **Bulğak** “qarışıq”: Teñri, yer *bulğakın* üçün ödin! (BK § 29) “Göylə yerin arası qarışıq olduğu üçün!” Əsası *bulğa-* “qarışdırmaq” feilidir (DLT, III, 289).

↓𐰏𐰣 **Yağuk** “yaxın”: ...*yağuk* ersər, edgü ağı birür... (KT c 7) “...yaxın olsa, yaxşı hədiyyə verər”. *Yağ-* “yaxınlaşmaq, yaxud *yağ-u-* “yaxınlaşmaq, uyğun gəlmək” sözündən [201, s.224-225] əmələ gəlmişdir. *Yağ* feilinə Orxon abidələrinin dilində rast gəlinir: *Yağmısı* ben ertim (T 5) “Yaxınlaşanı mən idim”. Müasir türk dillərində “yaxınlaşmaq” mənasında *yak-* (türkm., uy.), *jak-* (qaz., qaraq.) və *yuv^ol-* (noq.), *yuv^ou-* (kar.), *cū-* (qır.), *juv^o-* (qaz., qaraq.) feilləri saxlanmışdır [262, s.62].

↓𐰇𐰣 **Yoluk** “kasıb, zəif”: Türk bodun yitməzün tiyin, *yo-luk* bolmazun tiyin... (O 3) “Türk bodun itməsin deyə, zəifləməsin deyə...”. *Yol-* “yolmaq, sökmək, dağıtmaq” feilindən düzəlmişdir: Sınar süsi ebig, barkığ *yolğalı* bardı (BK § 32) “Qoşunun yarısı evi-eşiyi dağıtmağa getdi”.

↓𐰇𐰏𐰣 **Iduk** “müqəddəs”: Teñri, Umay, *iduk* yer sub basa birti erinç (T 38) “Tanrı, umay, müqəddəs yer-su qələbə verdi, yəqin”. Bu sözün *id-* “göndərmək” [201, s.217] feilindən yaranmışdır və ilkin mənasının “göndərilmiş” olduğu qeyd olunur [275, s.46; 259, s.649]: Arkış *idmaz* tiyin sülədim (BK § 25) “Karvan göndərməz deyə, qoşun çəkdim”. *Idık* sözü “müqəddəs” mənasında Tuva dilində saxlanmışdır [293, s.116].

↓𐰏𐰣 **Tok** “tox”: Bodun boğazı *tok* erti (T 8) “Xalqın boğazı tox idi”. Kökü *to-* “doymaq” feilidir: ...açsık, *tosık* öməzsən... (KT c 8) “...acmaq, doymaq haqqında fikirləşməzsən...”. C.Klouson *to-* feilinə mənasını “bağlamaq” kimi göstərir [275, s.434]. Yakut dilindəki *tot* “tox, toxluq” sözü də [261, s.253] *to-* kökünün mövcudluğunu təsdiqləyir. Bu sözlərdə şəkilçinin yaratdığı məna “hərəkətin nəticəsində meydana çıxmış əlamət”dir.

𐰏𐰣𐰏𐰣 **Kərgək** “gərək olan, lazım olan”: ...özi kışğa *kərgək* boltı. (KÇ 23) “...özü tezcə həlak oldu”; ... altun, küküm *kərgək-siz* kəlürti (BK c 11) “...qızıl, gümüş gərək olandan çox gətirdi”.

Qədim türk dilindəki *kərgə-* “uyğun gəlmək”, “lazım olmaq” [276, s.235; 201, s.200] feili *kərgək* sözünün əsasında durur.

Bu şəkilçilərin xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi xülasə etmək olar: 1. *-ik* şəkilçisi ilə düzəlmiş *tok, yağuk, yarak, yımşak, ırak, buyuruk, artuk, bulğak, əmgək* sözləri müasir türk dillərində son samitini saxlamışdır. 2. *-iğ* şəkilçisi ilə düzəlmiş *ölüg, tirig, uluğ, katığ, arığ, bitig, kapığ* sözləri son samitini itirmişdir. 3. *-iğ* şəkilçisi ilə düzəlmiş *bilig, keçig* sözlərində son samit saxlanılmışdır, *kiçig* bəzi dillərdə son samitini saxlamış, bəzilərinə itirmişdir. 4. *-ik* şəkilçisi ilə düzəlmiş *yarak, buyuruk, tutuk, kölik, bulğak, əmgək* sözləri isim, *tok, yağuk, yımşak, ırak, artuk, turuk, iduk, yoluk, kərgək* sözləri isə sifətdir. 5. *-iğ* şəkilçisi ilə düzəlmiş *bilig, keçig, kapığ, bitig, sünüg, körüg, ülüg* isim, *ölüg, tirig, süçig, uluğ, arığ, katığ* sözləri sifətdir. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, *-ik* şəkilçili sözlər müasir türk dillərində son samitini saxlamış, *-iğ* şəkilçili sözlər, əsasən, itirmişdir. Son samitini itirməyənlər isimdir, *kiçig* sözü istisnadır.

-ik və *-iğ* şəkilçiləri arasında müəyyən fərqlər var və bu fərqlər onları eyni şəkilçi hesab etməyə imkan vermir. Bu cəhətdən onları *-lik* və *-liğ* şəkilçiləri ilə müqayisə etmək olar. İsim düzəldən *-lik* şəkilçisi müasir türk dillərində son samitini saxladığı halda, sifət düzəldən *-liğ* şəkilçisi bir sıra dillərdə son samitini itirmişdir. Ancaq bu xüsusiyyət *-ik* və *-iğ* şəkilçilərinin tarixən bir-biri ilə bağlı olduğunu inkar etmir. Hər iki şəkilçinin həm isim, həm də sifət düzəltməsi də buna sübutdur. *-lik* və *-liğ* şəkilçilərləndən fərqli olaraq *-ik* və *-iğ* isim və ya sifət düzəltmək cəhətdən diferensiallaşmamışdır.

Sonrakı dövrlərə aid yazılı mənbələrdə və türk dillərinin müasir dövründə məsdər göstəriciləri və feili sifətin morfoloji əlamətləri kimi işlənən şəkilçilər Orxon abidələrinin dilində söz yaradıcılığına xidmət etmişdir. Bu isə göstərir ki, həmin şəkilçilər sözdüzəldici şəkilçilər olmuş, sonralar məhsuldarlığının artması nəticəsində eyni kateqoriyadan olan bütün sözlərə artırılmağa başlamış və sözdəyişdirici şəkilçiyə çevrilmişdir.

Sözdəyişdirici şəkilçilərin sözdüzəldici şəkilçilərə çevrilə bilməsi fikri dilçilikdə geniş yayılmışdır: “...*demək olar ki, feilin təsriflənməyən formalarının bütün şəkilçilərinin müəyyən söz əsasları üzərində daşlaşaraq sabit isimlər düzəltdiyi məlumdur*” [106, s.2]. Lakin Orxon abidələrindən gətirilən aşağıdakı nümunələr bu prosesin əksinin – sözdüzəldici şəkilçilərin söydəyişdirici şəkilçilərə çevrilməsinin də mümkün olduğunu göstərir.

1. -ğan şəkilçisi. -ğan feili sifət şəkilçisinin oğuzlara deyil, qıpçaqlara aid olması M.Kaşğari tərəfindən qeyd olunmuşdur [97, s.106]. Bu şəkilçinin feili sifət və keçmiş zaman göstəricisi kimi işlənməsi hələ çağatay dilinə aid mətnlərdə də müşahidə olunur (Turgunbayer: 271): *alğan* “alan, alınan”, *kelgen* “gələnlən, gəlmiş”, Samarqandı İskender binə *qılğandır* “Səmərqəndin əsasını İskəndər qoydurmuşdur” [121, s.53]. Müasir dövrdə əksər türk dillərində feili sifət şəkilçisi kimi fəaliyyət göstərir: *caqşı bilgen* “yaxşı bilən”, *mektepkə ketken okuuçu* “məktəbə getmiş şagird”, *casay turgan işterim* “görüləcək işlərim”, *menim tartkan cabırım* “mənəim çəkdiyim əzab” (Turgunbayer: 273-282). Oğuz qrupunda isə feildən isim və sifət düzəldir [256, s.167], məsələn, *çalışqan*, *burulğan*, *yarğan* (Azərb.), *unutkan*, *yapışkan* (Tür.). Digər dillərdə də bu şəkilçi ilə düzəlmiş sözlər var: *talkan* “yulaf” [193, s.398]; *çarılğan* “yarıq” (*carıl-* “yarılmaq”), *alcağan* “dəli” (*alca-* “ağlını itirmək”), *auruğan* “xəstə” (*auru-* “ağrımaq”) (qar.-bal.) [252, s.216-217].

Orxon abidələrinin dilində də -ğan söz yaradıcılığı vasitəsi kimi çıxış edir. Belə nümunələr bəzən -ğan şəkilçisinin daha ilkin olan sözdüzəldici funksiyasının qalığı hesab olunur [243, s.446]. M.Erdala görə, bu şəkilçi ilkin qədim türkcədə öz işləkliyini itirmiş və yalnız söz yaradıcılığında saxlanmışdır [276, s.29]. Ancaq qədim dövrdə işləkliyini itirmiş bir şəkilçinin sonralar yenidən məhsuldar şəkilçiyə çevrilməsi türk dilləri üçün çox da səciyyəvi deyil. -ğan şəkilçisinin feili sifət şəkilçisinə çevrilməsinin səbəbi onun sözdüzəldici şəkilçi kimi də iş görənlə şəxsi bildirməsidir.

A.N.Kononov *-ğan* şəkilçisinin icbar növ şəkilçisi *-ğ*, *-k* və feili sifət, feili bağlama, hərəkətin nəticəsinin adı, bitmiş hərəkətin adını bildirən *-n* şəkilçisinin birləşməsindən yarandığını göstərmişdir [214, s.91]. Bu şəkilçinin mənşəyi ilə bağlı başqa bir fikir də onun iki sifət düzəldən şəkilçinin – *-k* və *-an* şəkilçilərinin birləşməsi ilə meydana çıxmasıdır [243, s.446]. Ancaq *-ğan* şəkilçisindən samit düşümü nəticəsində *-an* morfeminin formalaşması daha məntiqə uyğundur, şəkilçidə və söz sonunda *ğ* samitinin düşümü hadisəsinin geniş yayıldığı oğuz qrupunda digər türk dillərindəki *-ğan* əvəzinə *-an* şəkilçisinin işlənməsi də bu ehtimalı gücləndirir. Burada mübahisə törədə biləcək cəhət isə *-ğan* şəkilçisinin keçmiş, *-an* şəkilçisinin isə indiki zaman məzmunlu feili sifətlər əmələ gətirməsidir.

ᠬᠠᠭᠠᠭᠠᠨ *Kapağan* “tutan, fəth edən”; “şəxs adı”: *Kapağan* Eltəris kağan eliñə kılıntım (O 4) “Fateh Eltəris xaqan eli üçün böyüdüldüm”; ...*Kapağan* kağan türk sir bodun yerintə bod yəmə, bodun yəmə, kisi yəmə idi yok ertəçi erti (T 60) “...Kapağan xaqan türk sir xalqı yurdunda qəbilə, xalq, adam, kim var idisə hamısını yox edəcəkdı”. Birinci *kapağan* sifətdir, Eltəris xaqanın təyiniidir, ikinci isə xüsusi isimdir, Kapağan xaqanın adıdır. *Kap-* feilindən düzəlmişdir: Toğan kuş teñridin kodı tabışğan ti-pən *kapmış* (IB 66) “Şahin göydən aşağı dovşan deyib qapmış”; *Kaptı* meniñ “Kay”ımı (DLT, III, 80-22) “Mənim “Kay”ımı qapdı”; Üzeñü bar erse çigen berk *kapar* (QB 6109) “Üzəngi olsa, adam yüyəni bərk tutar”. Bu sözü T.Tekin və M.Erdal *kapğan* kimi oxumuşdur [174, s.90; 277, s.155]. Hər iki oxunuşda da *-ğan* şəkilçisi aydın seçilir. Müasir türk dillərində də *-ğan* şəkilçisi *-a* formantından sonra işlənə bilir: *xoyuğan* “qorxaq” (Tuv.), *uçagan*, *tutağan* (türkm.), *pariğan* “gedən”, *kiligən* “gələn” (xak.), *pələgən* “bilən” (çuv.) [256, s.167]; *durağan* (Tür.), *qaçağan* (Azərbay.). P.Melioranskiyə görə, *-a* “intensiv” feil əsasları yaradır [256, s.167]. N.K.Dmirtiyevə görə, burada *-a* feili bağlama göstəricisidir [240, s.320]. Ancaq feili bağlama şəkilçisindən sonra sifət düzəldən şəkilçi, yaxud feili sifət şəkilçisinin

artırılması türk dilləri üçün səciyyəvi deyil, ona görə də bu şəkilçinin tərkibində *-a*-nın hərəkətin intensivliyini bildirməsi fikri həqiqətə daha yaxındır. *-ağan* şəkilçisini qəbul etmiş sözlərdə müəyyən hərəkəti təkrar edən şəxs mənasının olması da bunu təsdiqləyir. *Kapağan* sözü məna cəhətdən müasir türk dillərindəki *-a + -ğan* şəkilçili formalara uyğun olduğundan (hərəkəti daimi icra edən şəxsi bildirir) bu sözdə də eyni formanın olduğunu söyləmək olar. Qumuq dilində *-akan* feili sifət forması kimi geniş yayılmışdır. Digər dillərdə isə əsasən feildən sifət düzəldən şəkilçi kimi işlənir [243, s.469]. *-ğan* şəkilçisinin bu sözdəki funksiyası “əsasda ifadə olunan hərəkəti yerinə yetirən şəxs” mənası əmələ gətirməkdir.

ᲘᲚᲔᲗ *Tabışgan* “dovşan”: Keyik yiyü, *tabışgan* yiyü olurur ertimiz (T 8) “Maral yeyərək, dovşan yeyərək otururduq”. Tədqiqatçılar adətən *-ğan* şəkilçisi ilə düzəlmiş sözlər sırasında *tabışgan* sözünü təqdim etmirlər. Ancaq bu sözdə *-ğan* şəkilçisi aydın görünür.

Qədim türk dilində *ğan* hecası ilə bitən heyvan adlarının çoxluğunu (*taygan* “tazi”, *kösürkən* “köstəbək növü”, *başgan* “böyük balıq” və s.) qeyd edən M.Erdal bu sözlərin addan yaranmış olduğunu güman edir. Onun fikrincə, çağatay dilindəki *tauş ~ tavuş* “qaçmaq, tullanmaq” feilinin özü *tavişgan* sözü əsasında yaranmış ola bilər. Müəllif *tavişgan* sözünün özünün isə *taviş* “səs” ismindən düzəltdiyi ehtimalını irəli sürür [276, s.88].

Fikrimizcə, *tabışgan* sözünü *tavra-* “hərəkət etmək”, *tavran-* “tələsmək”, *tavrak* “cəld” [201, s.542-543], *dābira-* “tullanmaq, çapmaq” [261, s.212], *tabrıš-* “birlikdə tullanmaq”, *tabrit-* “tullandırmaq” [275, s.444-445] sözləri ilə bağlamaq olar. Güman ki, bu sözlərin hamısının kökündə **tap-/ *tab-* “cəld hərəkət etmək, tullanmaq” feili durmuşdur, *tabis-/tabıš-* isə həmin feilin birgəlik növüdür. “Dovşan” mənasının “tullanmaq, qaçmaq” mənalı feildən düzəlməsi digər dillərdə də müşahidə olunur: *tok-sakī* (negidal), *toksa* (nanay), *tuksan* (oroç) “dovşan” – *tuksa-* (evenk), *toksa-* (negidal) “tullanmaq, qaçmaq” [258, s.208]. Bu-

rada *-ğan* şəkilçisi “əsasda ifadə olunan hərəkəti icra edən” mənası bildirir.

ᠶᠢᠬᠤᠯᠢ *Korğan* “qala”: ...(kırk yaşı)ma Mağı *korğan* kışladukda yut boltı (BK § 31) “Qırx yaşında Mağı qalasında qışladıqda qıtlıq oldu”. T.Tekin bu sözün kökünün *korı-* feili olması fikrini bildirmişdir [174, s.90]. Qazax dilində işlənən *korğa-* “kimi isə və nəyi isə qarşılaşdığı təhlükədən qorumaq, qurtarmaq”, *korğal-* “müdafiə edilmək”, *korğan-* “öz-özünü müdafiə etmək, qorumaq”, *korğan* “qala, bürc” sözləri [147, s.173] *korğan* sözünün *korğa-* feilindən yaranmış ola biləcəyini göstərir. *Korğa-* feilinin özü isə *koru-* “qorumaq” feilindən düzəlmişdir. Uyğur dilindəki *korul* “qala”, “möhkəmlənmə” sözü [288, s.640] də bunu təsdiqləyir. Şəkilçinin burada meydana çıxardığı mənə “əsasda ifadə olunan hərəkətin nəticəsi”, yaxud “əsasda ifadə olunan hərəkətin icra olunması üçün alət, vasitə”dir.

ᠶᠢᠬᠤᠯᠢ *Yarğan* “hərbi rütbə”: Inançu Apa *Yarğan* Tarkan atığ... (KT q 2) “Inançu Apa Yarğan Tarkan adı...” Bəzi tədqiqatçılara görə, bu söz də *-ğan* şəkilçisi ilə düzəlmişdir, sözün kökü isə *yar-* feildir. Eyni kök *yarğuçı* sözündə də var [183, s.229]. İ.V.Kormuşinə görə, “məhkəmə sistemində vəzifə adı” bildirən bu söz *yar-* “yarmaq, bölmək” feilindən düzəlmişdir [215, s.305]. M.Erdal “Kodeks Kumanikus”da *yar-* “mühakimə etmək” sözünün işləndiyini göstərir [276, s.386]. İ.Nəsiminin şeirlərində *yarğu* “mühakimə, məhkəmə” sözü qeydə alınmışdır [68, s.299].

2. *-ğu, -gü* şəkilçisi. Tədqiqatçılar arasında *-ğu, -gü* şəkilçisi ilə bağlı yekdil fikir yoxdur. A.N.Kononova görə, bu şəkilçi gələcək zaman feili sifətinə uyğun semantikaya malikdir, mümkünlük, vaciblik və əlamətin daşıyıcısı mənaları ifadə edir [214, s.90]. T.Tekinə görə, hərəkət və iş görənin adını [174, s.90], A.M.Şerbaka görə, indiki-gələcək zaman məzmunu [256, s.159], B.A.Serebrennikov və N.Z.Hacıyevaya görə, ilkin olaraq hərəkətin mümkünlüyünü [241, s.109], Y.Ekmana görə, “gərək-

lilik-gələcək” mənası [121, s.54] bildirmişdir. Ə.Rəcəbli bu şəkilçini hərəkət adı şəkilçisi adlandırmışdır [233, s.23].

A. fon Qaben bu şəkilçi ilə düzəlmiş sözlərə aşağıdakıları nümunə göstərir: *urunğu* “döyüşçü” (*urun-* “öz-özünə vurmaq”), *bıçğu* “bıçaq” [129, s.52]. M.Kaşğari lüğətində də *-ğu* şəkilçisini qəbul etmiş kifayət qədər söz işlənmişdir: *sorğu* “qan alan alət, mişar”, *biləğü* “bülöv”, *külgü* “gülüş, yumor”, *kedhgi* “geyim, paltar” [38, s.136]. Bu dövrdə onun fonetik variantı olan *-ku* feili sifət şəkilçisi kimi çıxış etmişdir: *kılmaku kılınç* “edilməyək, edilməməli iş”, *kutkarku tınlıqlar* “xilas edilə bilən, xilas ediləcək canlılar” [129, s.56]. *-ğu* şəkilçili sözlərin məsdərə yaxınlığı qədim uyğur və özbək dillərinə aid yazılı abidələrdə aydın seçilir: *yürügüdə turur* “ordunun önündə gedir” (Oğuz xaqan dastanı, XIII əsr); *içkü yegü bilə məşğul ərmiş* “yemək-içməklə məşğul imiş” (q.-özb.). Müasir türk dillərində (uyğur dili istisna olmaqla) qeyri-məhsuldardır [256, s.159-160]. Müasir özbək və uyğur dillərində bu şəkilçi, əsasən, feili sifət və hərəkət adları yaradır, oğuz, qıpçaq və Sibir türk dillərində isə söz yarıdıcılığı vasitəsi kimi çıxış edir [240, s.227]: *bölgü*, *duyğu* (Azərb.), *burgu*, *bilgi* (türk), *cağı* “dəryaz” (qır.), *tuyğu* “qabiliyyətli olmaq”, *külgü* “gülüş” (uy.) [256, s.160-161], *burğı*, *mingi at* “minilən at” (qaraq.) [193, s.405-406]; *pıçkı* “mişar” (*pıç-* “kəsmək”) (tat.) [241, s.109], *durku* “xırman”, *açıtıxı* “maya” (qar.-bal.) [252, s.62-63].

𐰽𐰺𐰸𐰸 *Kor(i)ğu* “mühafizəçi”. T.Tekin tərəfindən Bilgə kağan abidəsində işləndiyi göstərilir [173, s.77]: *Korğu* eki-üç kisiligü təzip bardı (BK § 41) “İki-üç nəfər mühafizəçi ilə qaçıb getdi”. Bu sözün tərcüməsi “qorxaraq” kimi də verilib [155, s.68; 80, s.106]. Birinci fikri qəbul etsək, deyə bilərik ki, bu isim *korı-* “qorumaq” feili ilə *-ğu* şəkilçisinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. *Korı-* “qorumaq” sözü qədim türk yazılı abidələrində həm *korı-*, həm də *koru-* şəklində işlənmişdir [201, s.460]. *Korğu* sözü nə “Qədim türk lüğəti”ndə, nə də C.Klousonun lüğətində qeydə alınmamışdır.

ᠨᠢᠦᠷᠭᠦᠨ *Kürəgü* “üsyən etmiş, qaçaq”. Bu söz də T.Tekin tərəfindən qeyd olunmuşdur [173, s.44-45]: *Küregüngin* üçün, igismiş bilgə kağanınğın ermış barmış edgü eling[e] kentü yangılıtğ, yablak kigürtüg (KT § 23) “İtaətsizliyinə görə, (səni) do-yurmuş ağıllı xaqanınla müstəqil (və) sərbəst dövlətinə (qarşı) özün səhv etdin (və) pislük gətirdin”. Digər tədqiqatlarda isə həmin cümlədəki söz *körgü*, yaxud *kərgü* kimi oxunmuşlar: *Kərgüñin* üçün igidmiş bilgə kağanıña, ermış, barmış edgü iliñə kentü yañılıtğ, yablak kigürtük “İtaət etdiyin üçün (səni) yüksəltmiş müdrük xaqanına, axar-baxarlı yaxşı elinə özün yanıldın, pislük gətirdin” [80, s.73, 80]; *Körgünün* üçün igidmiş bilgə kağanının... [155, s.40]. Sözüün kökü *kürə-* “qaçmaq” feilidir: Fəsaddın *kürer* ol bulunmuş kutuğ Fesad tamdurur ol udunmuş otuğ (QB 4412) “Xoşbəxtlik tapan fəsaddan qaçar, Fəsad o sönmüş odu yandırır”. Tuva və yakut dillərində “qaçmaq, getmək” kimi mənalarda saxlanmışdır [263, s.146]. “Qaçmaq” mənasında *kürək* sözüne “Qutadğu bilig”də rast gəlinir [201, s.328]. *Kör-* sözünün ifadə etdiyi mənələrdən biri də “itaət etmək, tabe olmaqdır”. Bu sözü *körgü* kimi oxuyanlar da *kör-* sözünün məhz bu mənasını nəzərdə tutmuşlar. Cümlənin mənasına görə həmin söz həm *kürəgü*, həm də *körgü* kimi oxunub mənələndirilə bilər. Ancaq *kürəgü* sözüne yaxın olan *kürək* sözünün “qaçaq” mənasında işlənməsi, *körgü* sözünün isə digər abidələrdə yoxluğu T.Tekin fikrinin daha inandırıcı olduğunu göstərir. Hər iki halda söz feildən düzəlmiş isimdir və *-gü* şəkilçisi ilə əmələ gəlmişdir.

ᠨᠢᠦᠷᠭᠦᠨ *Karağu* “qarovul, hərbi mühafizə dəstəsi”: Yelmə, *karağu* edgüti urğıl, basıtma, – timis (T 34) “Kəşfiyyat dəstəsini, kəşfiyyat qüllələrini yaxşı yerləşdir, məğlub etdirmə, – demiş”. Sözüün kökü *kara-* “baxmaq” feilidir. Burada çətinlik törədən məqam isə *kara-* feilinin nə Orxon, nə də digər qədim türk yazılı abidələrinin dili üçün səciyyəvi olmaması və yalnız bir nümunədə işlənməsidir [201, s.424]. Müasir türk dillərində yayılmışdır: *qara-* (türkm.), *kara-* (qum., qır., qaz., qaraq., noq., tat., baş.,

özb., uy., s.-uy., Alt.), *xara-* (xak., Tuv., tof.), *xaray-* (yak.) [263, s.288]. Çağatay dilindən əvvəlki dövrə aid abidələrin dili üçün səciyyəvi olmadığından onun moŋqol dillərindən alınmış olması fikri də söylənilmişdir [263, s.289; 275, s.645]. T.Tekin bu sözü *karğu* kimi oxumuşdur [172, s.50].

Bu sözlərdə *-ğu* şəkilçisinin yaratdığı mənə “hərəkəti icra edən şəxs”dir.

3. *-mak* şəkilçisi. Həm müstəqil şəkildə, həm də *-maqçı* şəkilçisinin tərkibində müşahidə olunur: *-mak* + *-çı*. *-mak* müasir türk dillərində, əsasən, oğuz qrupuna daxil olan dillərdə məsdər şəkilçisidir. *-çı* isə türk dilləri tarixinin bütün dövrlərində məhsuldar olmuş, isimdən peşə, sənət mənalı isimlər düzəldən şəkilçidir.

-mak qədim türk dilində aşağıdakı sözləri əmələ gətirmişdir: *korkmak* “qorxu”, *kirtkünmək* “inam” [52, s.95]; *ukmak* “ağıl, fikir” (*uk-* “başə düşmək”), *tüzülmək* “sakitlik” (*tüzül-* “düzəlmək”), *tutmaq* “tutacaq” [129, s.53]; *boğmaq* “köynək düyməsi, boyunbağı”, *kısmak* “üzəngi qayıışı, kəmənd”, *tokımaq* “toxmaq” (DLT) [38, s.132]. Müasir türk dillərində də sözdüzəldici şəkilçi kimi işləyir: *kospak* “birləşmə” (*kos-* “qoşmaq”), *carıspak* “müsabiqə, yarışma” (*carıs-* “yarışmaq”) (qaraq.) [193, s.391]; *batmaq* “bataqlıq” (qar.-bal.) [252, s.221]; *basamak*, *kaçamak* [137, s.27]; *yemək*, *çaxmaq* (Azərbay.). Türkiyə türkcəsi, Azərbaycan və qədim özbək dilləri istisna olmaqla, digər türk dillərində *-mak* şəkilçisinin inkar şəkilçili sözlərə artırılı bilməməsi [256, s.159] də onun sözdüzəldici xarakterini təsdiqləyir. *-mak* şəkilçisinin Orxon abidələrinin dilində məsdər şəkilçisi kimi işlənməməsindən çıxış edən tədqiqatçılar belə bir nəticəyə gəlmişlər: “*Orxon abidələrinin yaranma mərhələsində (VII-IX əsrlər) məsdər forması hələ formalaşmamışdı*” [243, s.483]. *-mak* şəkilçisinin qədim dövrlərdə isim düzəldən şəkilçi olduğunu təsdiqləyən bir fakt da bu şəkilçini qəbul etmiş sözlərin *-sız* şəkilçisinin əlavəsi ilə sifətə çevrilməsidir: *buzulmaksız çolmaksız* “ləkəsiz” (*buzulmaq* “zərər”) [240, s.81].

A.K.Kononov *-makçı* şəkilçisini gələcək zaman feili sifət göstəricisi saymışdır: *armakçı* “aldadan” > “yalançı” [214, s.93], ancaq aşağıdakı nümunədən də görüldüyü kimi Orxon abidələrindəki *armakçı* sözündə gələcək zaman məzmunu yoxdur. Ə.Rəcəbli bu şəkilçini də hərəkət adları şəkilçisi adlandırmışdır [233, s.39].

ᠠᠷᠮᠠᠬᠴᠢ *Armakçı* “yalançı”: ...tabğaç bodun təbliğin kürlig üçün, *armakçısın* üçün, inili-eçili kişürtüğün üçün bəgli-bodunluğ yonşurtukın üçün... (KT § 6) “...Tabğaç xalqı hiyləgər və saxtakar olduğu üçün, yalançı olduğu üçün, kiçik qardaşı böyük qardaşla düşmən etdiyi üçün, bəylə xalqı qarşı-qarşıya qoyduğu üçün...”. *Ar-* feilindən düzəlmişdir: Süçig sabın, yımşak ağın *arıp* irak bodunluğ ança yağutır ermis (KT c 5) “Şirin sözü ilə, dəyərlı hədiyyəsi ilə aldadıb uzaqdakı xalqı beləcə yaxınlaşdırırmış”; Süçig sabıña, yımşak ağısıña *arturıp* ükü, türk bodun, öltig (KT c 6) “Şirin sözünə, dəyərlı hədiyyəsinə aldanıb, türk xalqı, çox hissən öldü”. *Armak* sözünə digər yazılı abidələrdə *ezük* *armak* “yalan, səhv” birləşməsinin tərkibində təsadüf olunur [201, s.192]. Şəkilçi burada “əsasda ifadə olunan hərəkətin nəticəsi” mənasını meydana çıxarır.

-mak şəkilçisinin *-çı* şəkilçisi ilə birləşməsi müasir türk dillərində də müşahidə olunur: *kəlməkşi adam* “gələcək adam” (qaz.), *ukımakçımın* “mən oxuyacağam” (tat.), *a^olma^okçi bulip* “almağa qərar verib” (öz.b.) [256, s.162]; *ciyməkşi* “yeyəcək”, *bolmakşı* “olacaq”, *işpekşi* “içəcək” (qaraq.) [193, s.436].

4. *-ma, -mə* şəkilçisi. A.N.Kononova görə, *-m* və *-a* morfemlərinin birləşməsindən yaranmışdır [214, s.93]. Əksər dilçilər onun *-m* və *-mak* şəkilçiləri ilə genetik cəhətdən bağlı olduğunu qəbul etmişlər [252, s.221]. Bəzi tədqiqatçılara görə, *-ma* şəkilçi *-mak* şəkilçisindən və ya əksinə əmələ gəlmişdir [141, s.6]. B.A.Serebrennikov və N.Z.Hacıyevanın fikrincə, bu şəkilçinin ilkin variantı *-pa/-pe* olmuşdur [241, s.104]. Ancaq daha əvvəlki dövrlərə aid yazılı abidələrin dilində bu şəkilçi yalnız *m* samitli formada işlənmişdir.

-*ma* şəkilçisi XIV-XVI əsrlərdən əvvəl qeyri-məhsuldar olmuşdur [240, s.139], M.Kaşğarının “Divan”ında -*ma*, -*mə* şəkilçisi ilə düzəlmiş bir neçə sözə rast gəlinir: *süzmə*, *kəsmə* “kəkil”, *tügmə* “düymə” [38, s.132]. Müasir türk dillərində də sözdüzəldici şəkilçi kimi işlənir, məsələn: *körsetmə* “təlimat” (*körset-* “göstərmək”), *dizbe* “siyahı” (*diz-* “düzmək”) (qaraq.) [193, s.393]; *sürmə* “rəndə” (*sür-* “sürtmək”), *cayma* “yayılmış xəmir” (*cay-* “yaymaq”) (qar.-bal.) [252, s.264]; *kəğəşmə* “söhbət” (baş.) [256, s.163]; *süzmə*, *yarma* (Azərb.), *dondurma*, *kıyma* (Tür.). Türkiyə türkcəsi və Azərbaycan dilində prosessual mənəlidir [256, s.163], başqa sözlə, ismə nəzərə alınmadan daha yaxındır. -*maq/-mək* məsdər şəkilçisini əvəz edə bilməsi də bunu təsdiqləyir. Türkiyə türkcəsində -*ma* şəkilçisinin bu funksiya işlənməsi son əsrlərə aid edilir, daha əvvəlki dövrlərdə isə isim düzəldən şəkilçi hesab olunur [178, s.81].

-*ma/-mə* şəkilçisi Orxon abidələrinin dilində qeyri-məhsuldardır.

𐰽𐰺𐰍 *Yelmə* “kəşfiyyat dəstəsi”: Bən özüm uzun *yelməg* yəmə ıtım ok (T 52) “Mən özüm uzun kəşfiyyat dəstələri də göndərdim”. *Yelmə* sözü Moyun çor abidəsində də işlənmişdir [174, s.92]. Bu sözün kökü *yel-* “çapmaq, sürətlə getmək” feilidir: Kün yəmə, tün yəmə *yelü* bardımız (T 27) “Gecə-gündüz çaparaq getdik”. Bu feil müasir türk dillərində *yil-* (baş.), *cel-* (qır.), *cil-* (tat.), *jel-* (qaz., qaraq.), *d'el-* (Alt.), *çel-* (Tuv., tof.), *çəl-* (şor), *siel-* (yak.) şəkillərində işlənir [262, s.177]. Şəkilçi burada “əsasda ifadə olunan hərəkəti icra edən” mənası yaradır.

5. -*ğuçı* şəkilçisi. -*ğu* və -*çı* şəkilçilərinin birləşməsi əsasında formalaşmışdır. Dilçilikdə yayılmış bir fikrə görə, sözdəyişdirici şəkilçi qəbul etmiş sözə sözdüzəldici şəkilçi əlavə olunma bilməz [125, s.79]. Bu da bir daha təsdiq edir ki, -*ğu* şəkilçisində sözdüzəldicilik mahiyyəti var, əks halda bu şəkilçini qəbul etmiş sözlərə -*çı* sözdüzəldici şəkilçisini artırmaq mümkün olmazdı.

ᠲᠠᠯᠠᠭᠤᠨ *Ayğuçı* “məsləhətçi”: Kağanı alp ermis, *ayğuçısı* bilgə ermis (T 10) “Xaqanı igid imiş, məsləhətçisi müdrik imiş”. Ay- “demək” feilindən düzəlmişdir: Bilgə Toñukuk, – başa *aydı* (T 31) “Müdrik Tonyukuk, – mənə dedi”. Bu feilin mənaları arasında “əmr etmək, etdirmək, çatdırmaq” da göstərilir, məsələn, *kıyın ay-* “cəza vermək” [183, s.223]. *Ayğuçı* sözünün vəzifə adı bildirdiyi aydındır. İkinci Göytürk dövlətinin vəziri olmuş Tonyukukun abidəsində bir neçə məqamda ona *ayğuçı* deyilir. H.Ş.User bu sözün “vəzir” və ya “sədrəzəm” kimi yüksək bir rütbəni bildirdiyi fikrində olmuş və ehtimal etmişdir ki, bu, yalnız Tonyukuka aid bir təyin olmuşdur. Qədim uyğur mətnlərində müxtəlif birləşmələrin tərkibində vəzifə adların bildirmişdir: *iş ayğuçı*, *Koço balıq ayğuçı* “Koço şəhər rəisi”, *sazın ayğuçı* “din xadimi, Buddizm məsləhətçisi” [183, s.223].

ᠲᠠᠯᠠᠭᠤᠨ *İtgüçi* “quran, düzəldən”: Bark *itgüçi* bediz yaratmış bitig taş *itgüçi* Tabğaç kağan çıkanı Çang Sengün kelti (KT şm 13) “Tikili düzəldən, bəzək vuran, abidə düzəldən Tabğaç xaqanının qohumu Çan Senün gəldi”. *Ayğuçı* sözü feildən düzəlmiş isim olub, vəzifə adı bildirirdi. *İtgüçi* sözü isə feili sifətdir, onun *yaratmış* feili sifəti ilə həmcins üzv kimi işlənməsi də bunu təsdiq edir.

-*ğuçı* şəkilçisinin müasir türk dillərindəki qarşılığı olan -*uvçu* şəkilçisi də feili sifət göstəricisidir. -*ğuçı* şəkilçisi “hərəkəti icra edən şəxs” mənası bildirir. Türk dillərində -*ğuçı* şəkilçili sözlər aşağıdakılardır: *kolğuçı* “dilənçi” (*kol-* “xahiş etmək”), *kınağuçı* “əzab verən” (*kına-* “əzab vermək”) [129, s.53], *tapınguçı* “itaət edən” (M.Kaşğari) [256, s.160-161]; *degüçi* “hekayə danışan”, *kezgüçi* “səyyah” (cağ.) [121, s.54]; *cırlauçı* “müğənni” (qar.-bal.) [252, s.228].

6. -ğuluk/-gülük şəkilçisi: Orxon abidələrində aşağıdakı sözlərin tərkibində işlənmişdir: ᠲᠠᠯᠠᠭᠤᠨ *topulğuluk* “deşmək”, ᠪᠢᠶᠦᠭᠤᠨ *üzgülük* “üzmək”: Yuyka kalın bolsar, *topulğuluk* alp ermis, yinçgə yoğun bolsar, *üzgülük* alp ermis (T 13-14) “Nazik

qalın olsa, deşmək igidlik imiş, incə yoğun olsa, üzmək igidlik imiş”. -*ğulu* variantı da var: 𐰽𐰺𐰸𐰸𐰺𐰽 *topulğulu*, 𐰽𐰺𐰸𐰸𐰺 *üzgüli*: Yuyka eriklig *topulğulu* uçuz ermiş, yinçgə eriklig *üzgüli* uçuz (T 13) “Nazik olsa, deşmək asan imiş, incə olsa üzmək asan”. Məsdər şəkilçisinə yaxındır, -*ğu* və -*luk/-lu* şəkilçilərinin birləşməsi ilə formalaşmışdır.

Sonrakı dövrlərdə də -*ğuluk* şəkilçisindən istifadə olunmuşdur: *tuyğuluk bilgülik yol* “əşidiləcək, bilinəcək yol” [129, s.56], *ol at suvğarğuluk ərdi* “o ata su vermək istədi” (M.Kaşğari), *kiygülik* “geymək istəmək” (q.-özb.), *terilquluk* “əkmək istəmək” (özb.) [256, s.160-161], *turğılıklı* “davamlı, yerli” (qaraq.) [193, s.406].

7. -sık şəkilçisi: 𐰽𐰺𐰸𐰸 / 𐰽𐰺𐰸𐰸 *udısık*, 𐰽𐰺𐰸𐰸 / 𐰽𐰺𐰸𐰸 *olursık*: Ol sabıg esidip tün *udısıkım* kəlmədi, күntüz *olursıkım* kəlmədi (T 12) “O sözü eşidib gecə yatmağım gəlmədi, gündüz oturmağım gəlmədi”. Bu cümlənin müasir Azərbaycan dilindəki qarşılığında məsdər, Türkiyə türkcəsindəki qarşılığında isə feili sifət şəkilçisi işlənir. Bu da göstərir ki, *udısık* ismə nəzərən, məsdər, yaxud feili sifətə daha yaxındır. Başqa bir cəhət də qeyd olunmalıdır. Qədim türk dilində “yuxu” mənalı *u* ismi vardır [201, s.603] və *udı*- feili də bu sözdən düzəlmişdir. Bu da göstərir ki, *udısık* sözünün isim kimi işlənməsinə abidələrin dilində ehtiyac yoxdur.

𐰽𐰺𐰸 *Üləsik* “hissə”: Türk bodun, *üləsin* biriyə Çuğay yış tügül, Tün yazı konayın, tisər... (KT c 6-7) “Türk xalqı bir hissən cənubda Çuğay meşəsində deyil, Tün çölündə məskunlaşaq, desə...”. Orxon abidələrində feildən ad düzəldən ən məhsuldar şəkilçi ilə (-*g* şəkilçisi) əmələ gəlmiş *ülüg* “hissə” sözü var. *Üləsik* sözünün isə *ülüg* sözündən fərqli olaraq feili sifət olduğunu güman etmək olar.

𐰽𐰺𐰸 *Açsık* “acmaq, aclıq”: ...*açsık*, tosık öməzsən, bir todsar *açsık* öməzsən... (KT c 8) “...acmaq, doymaq haqqında fi-

kirləşməzsən, bir doysan, bir də acacağımı fikirləşməzsən”. Bu sözdə də məsdər, yaxud feili sifətə yaxınlıq nəzərə çarpır.

ᠠᠰᠢᠰᠢᠴ **Tosık** “doymaq, toxluq”: ...açsık, *tosık* öməzsən... (KT c 8) “...acmaq, doymaq haqqında fikirləşməzsən”. *Açsık* sözü haqqında deyilənlər bura da aiddir. *Açsık* sözü “Qədim türk lüğəti”ndə “aclıq” [201, s.6], *tosık* sözü isə “tox” kimi tərcümə olunmuşdur [201, s.578]. Eyni şəkilçini qəbul etmiş, həmcins üzv kimi işlənən sözlərdən birinin isim, digərinin sifət kimi tərcümə olunmasının səbəbi aydın deyil.

ᠲᠤᠰᠢᠴᠢᠰ **Tutsık**, ᠲᠤᠰᠢᠴᠢᠰ **öləsik**: ...türk (bodunıǵ ti)rilip il *tutsı-kıñın* bunta urtım, yañılıp *öləsikiñin* yəmә bunta urtım (KT c 10) “türk xalqının yığılıb dövlət qurduğunu burada yazdım, səhv etsə, öləcəyini də burada yazdım”. *Tutsık* sözü “Qədim türk lüğəti”ndə verilməmişdir. Deməli, lüğətin tərtibçiləri də *tutsık*-ı düzəltmə söz kimi qəbul etmir.

ᠲᠤᠰᠢᠴᠢᠰ **Toǵsık**, ᠪᠠᠰᠢᠴᠢᠰ **batsık**: ...öñrә күн *toǵsıkuña*, kisrә gün *batsıkuña* tәgi... (O 2) “öndə gün doğana, arxada gün batana qədər”. Bu sözlərin müasir Azərbaycan dilindəki qarşılıqları *gün doğan*, *gün doğar*, *gün batan*, *gün batar* kimi verilə bilər. *-an* və *-ar* şəkilçiləri feili sifət şəkilçiləridir. Buradan çıxış edərək Orxon abidələrinin dilində də bu sözlərdə feili sifət mənasının olduğunu güman etmək olar.

A.N.Kononov bu şəkilçini arzu və bənzətmə bildirən feili sifət şəkilçisi hesab etmişdir. Onun fikrincə, burada iki şəkilçi birləşir: arzu və bənzətmə bildirən *-s* şəkilçisi və feildən sifət düzəldən *-k* şəkilçisi [214, s.126]. T.Tekin isə onun gələcək zaman-gərəklilik bildirən feil adları şəkilçisi adlandırmış və bu şəkilçi ilə düzəlmiş *açsık* sözünü “mütləq acacaq olmaq”, *tosık* sözünü “mütləq doyaçaq olmaq” kimi mənalandırmışdır [174, s.93]. Maraqlıdır ki, T.Tekin *toǵsık* və *batsık* sözlərini bu şəkilçi ilə düzəlmiş sözlərə daxil etməmişdir. Bu da göstərir ki, T.Tekin bu sözləri düzəltmə isim saymamışdır. V.Q.Kondratyev və Ə.Quliyev də bu şəkilçini feili sifət şəkilçisi, Ə.Rəcəbli hərəkət

adı bildirən şəkilçi [233, s.19] kimi təqdim etmişlər. İ.V.Kormuşinə görə, yalnız Orxon abidələri üçün səciyyəvi olan *-sık* şəkilçisi hərəkət adları yaradır [215, s.229].

Sonrakı dövrlərdə də bu şəkilçi ilə düzəlmiş sözlər işlənmişdir: *tutsuğ* “vəsiyyət” (M.Kaşğari) [38, s.137], *tütsük* “tütsü” (*tüt-* “tüstüləmək”) [129, s.55]. Ancaq bunların da sayı azdır.

A.N.Kononovun fikrincə, *-səg* şəkilçisi *-sık* şəkilçisinin fonetik dubletidir [214, s.127]: ...teñri bilgə kağanka sakınu isig, küçig *bersəgim* bar ermiş erinç (O 10) “...Tanrı kimi Bilgə xaqana fikirləşərək işimi gücümü vermək istəyirdim”. Bu şəkilçilərin abidələrdəki funksiyası oxşardır.

-mak, -ma, -ğu, -ğan şəkilçiləri və onlarla düzəlmiş sözlərin təhlili göstərir ki, müasir türk dillərində məsdər və feili sifət şəkilçiləri kimi çıxış edən bu şəkilçilər Orxon abidələrinin dilində yalnız sözdüzəldici şəkilçi kimi işlənmişdir. Yəni həmin şəkilçilər ilkin dövrlərdə feildən ad düzəldən şəkilçilər olmuş, sonralar öz istifadə dairəsini genişləndirərək bütün feillərə artırılıbilməmiş və məsdər, feili sifət şəkilçilərinə çevrilmişdir. *-sık* isə abidələrin dilində feili sifət göstəricisi funksiyasına da malik olmuş, sonralar bir neçə sözün düzəlməsində iştirak etmişdir. Bu şəkilçinin inkişafının əks istiqamətdə getdiyini güman etmək olar.

Sözdüzəldici şəkilçilərin sözdəyişdirici şəkilçilərə çevrilməsi prosesinin səbəbi kimi şəkilçinin istifadə dairəsinin genişlənməsi, məhsuldarlığının artması və nəhayət müəyyən kateqoriyaya mənsub bütün sözlərlə işlənmə xüsusiyyəti qazanmasını, bununla da şəkilçinin ifadə etdiyi sözdüzəldici funksiyanın qrammatikə çevrilməsi və şəkilçinin kateqorial mənə kəsb etməsini göstərmək olar.

-ş/-ış/-iş/-uş/-üş şəkilçisi Orxon abidələrinin dilində öz məhsuldarlığı ilə seçilməsə də, müasir dövrdə söz yaradıcılığının fəal elementinə çevrilmişdir. Orxon abidələrində *-ış* şəkilçili sözlərin çoxu qarşılıq növlü feillərlə eyniyyət təşkil edir və onların hər birində hərəkətin qarşılıqlı yerinə yetirilməsi mənası var.

Məsələn, *uruş* sözü “vuruşma” mənası daşıyır, bu sözün kökü *ur-* “vurmaq” feilidir, onda qarşılıqlı hərəkət mənası yoxdur. Deməli, sözə qarşılıq mənası verən *-uş* şəkilçisidir. Bu da belə bir ehtimal irəli sürməyə imkan verir ki, *-iş* əslən feilin qarşılıq növ göstəricisi olmuş, sonralar bu şəkilçini qəbul etmiş feillər ismə keçmişdir (konversiya olunmuşdur). Orxon abidələrinin dili bu keçidin izlərini əks etdirir. Sonralar tərkibində *-iş* şəkilçisi olan bu isimlərə analogiya olaraq *-iş* şəkilçisi ilə yeni isimlər düzəlmişdir. Yeni yaranan isimlər, əvvəlkilərdən fərqli olaraq, qarşılıqlı hərəkət mənası daşıyır.

-iş şəkilçisinin inkişafında üç mərhələni fərqləndirmək olar: 1. Yalnız feillərlə omonim olan isimlərin tərkibində nəzərə çarpması. Bu mərhələdə *-iş* şəkilçisi ilə düzəlmiş sözlər qarşılıqlı icra olunan hərəkət prosesinin adını bildirmişdir. 2. Feildən ad düzəldən müstəqil şəkilçi kimi işlənməsi. Bu mərhələdə *-iş* şəkilçisi ilə düzəlmiş isimlər proses mənasından əlavə iş görən, işin obyektı, işin nəticəsi və s. mənalar da ifadə etmişdir, onunla düzəlmiş bir çox sözdə qarşılıqlı hərəkət mənası olmamışdır. 3. Hərəkət adı bildirən şəkilçi kimi işlənməsi. Bu mərhələdə *-iş* qrammatik şəkilçiyə yaxınlaşır, bütün feillərə artırılı bilər.

Birinci mərhələyə Orxon abidələrinin dili aiddir. Burada *-iş* şəkilçisi məhdud sayda sözlərin düzəlməsində iştirak etmişdir. Bu sözlər əsasən proses bildirir [214, s.92]. Ə.Rəcəbli Orxon-Yenisey abidələrində *-iş* şəkilçisini hərəkət adı göstəricisi saymışdır [234, s.29].

Orxon abidələrinin dilində *-iş* şəkilçisi ilə məhdud sayda söz düzəlmişdir və bunlar proses mənası bildirmişdir.

𐰽𐰺𐰍 *Uruş* “vuruşma, döyüş”: Ebkə təgdükim *uruş* kılıp (O ö 10) “Evə çatanda vuruşub”. *Ur-* “vurmaq” sözündən əmələ gəlmişdir: Yarakınta, yalmasınta yüz artukı okun *urtı* (KT § 33) “Yarağından, paltarından yüzdən çox oxla vurdu”. *Uruş-* “vuruşmaq” feili ilə omonimdir [201, s.616]. *Uruş* sözünün sinonimi olan *uruşğu* “Oğuznamə”nin dilində müşahidə olunur [201, s.616]. Bu da onu göstərir ki, *uruş* sözünün əsas vəzifəsi hərəkət

bildirmək olmuşdur və ona görə də bu sözdən *uruşğu* isminin düzəlməsinə ehtiyac yaranmışdır.

ҲҲҲ / ҲҲҲ *Sühüş* “döyüş”: *Sühüs* bolsar, çərig itər erti... (KÇ 9) “Vuruşma olsa, qoşun göndərərdi”. Onun feil omonimi də Orxon abidələrində işlənmişdir: ...kağanın birlə Soņa yışda *sühüşdim* (BK § 26-27) “...xaqanı ilə birlikdə Sona meşəsində vuruşdum”. *Sühüs*-ün kökü Ҳ *sü* “ordu” sözüdür: *Süsi* kəlti, karasın yığdım, bəgi qaçdı... (O ö 9) “Ordusu gəldi, qara camaatını yığdım, bəyi qaçdı”. *Sühüs* sözünün **süh-* “döyüşmək” feilindən düzəldiyini güman etmək olar [275, s.842]. Bu feil *sühüg/sühü* “nizə” sözündə [201, s.517] də var. Ə.Rəcəbli bu sözün birbaşa *sü* “ordu”, “döyüşmək” sözündən düzəldiyini göstərmiş və *η* samitinin bitişdirici samit olduğunu ehtimal etmişdir [233, s.31]. Feil kimi *sühüs* sözü abidələrin əksəriyyətində işlənmişdir. İsim kimi isə yalnız Küli çor abidəsində 5 nümunədə bu sözə təsadüf olunur.

Təgis “düşmənlə qarşılaşma, vuruşma”. Yalnız bir məqamda Kül tigin abidəsində işlənmişdir: Sü *təgisintə* yitinç ərig kılıçladı (KT şm 5) “Ordu vuruşmasında yeddinci adamı qılıncladı”. T.Tekin bu sözü isim kimi qəbul etmiş [174, s.93], C.Klouson da “düşməncilik, ziddiyyət” mənalı *təgis* ismini qeydə almışdır [275, s.487]. III şəxs mənsubiyyət şəkilçisi və yerlik hal şəkilçisi ilə işlənməsi bu sözün isim olduğunu təsdiqləyir. *Təgis-* “vuruşmaq” [201, s.548] feili ilə omonimdir. *Təg-* “hücum etmək” [275, s.476] feilindən düzəlmişdir: Nə basınalım, *təgəlim*, – tidim (T 39) “Niyə məğlub olaq ki. Hücum edək, – dedim”.

Hər üç söz sinonimdir. Bu sözlərdə *-iş* şəkilçisi “əsasda ifadə olunan hərəkətin, prosesin adı” mənası əmələ gətirir.

ҲҲҲ / ҲҲҲ / ҲҲҲ *Üküş* “çox”: ...azığ *üküşig* körtig irti... (O 7) “...azı çoxu görmüşdük...” Bu sözə Azərbaycan ədəbi dilinin tarixində *yügüş* şəklində təsadüf olunur: Nə bəla, bil kim, *yügüş* cövrü cəfa qaldı məna (Xətai) [57, s.42]. *Ük-* “yığmaq, toplamaq”

maq” feilindən düzəlmişdir. *Ükül*- “artmaq, yığılmaq, toplanmaq”, *ükün* “yığın, kütlə”, *ükli*- “artmaq”, *üklimək* “artım”, *ükül-lük* “çoxluq” sözləri [201, s.623-624] ilə eyniköklüdür: Kəlif er-sər, kü ər *ükülür* (T 32) “Gəlsə, səsdən adamlar yığışar”. Orxon abidələrində *-ış* şəkilçisi ilə düzəlmiş digər sözlərdən fərqli olaraq isim deyil və qarşılıqlı hərəkət mənası ifadə etmir. Onu sonrakı mərhələyə keçidin göstəricisi hesab etmək olar. A.N.Kononov bu sözü feil formalarından təcrid olunmuş zərflərə daxil etmişdir [214, s.141]. Şəkilçi burada “əsasda ifadə olunan hərəkətin nəticəsində meydana çıxan əlamət” mənasını əmələ gətirir.

Maraqlıdır ki, Yenisey abidələrində *-ış* şəkilçisi qeyri-məhsuldardır. Burada işlənən *-ış* şəkilçili yeganə ad *üküş* sözüdür.

“Qutadğu bilig”də “gediş-gəliş” mənasında *barışğu kelışgü* birləşməsi işlənir [158, s.29] ki, bu da *-ış* şəkilçili sözlərin həmin dövrdə isim hesab olunmadığını təsdiq edir. Əks halda, bu mövqedə *-ğü/-gü* şəkilçisinə ehtiyac olmazdı.

-ış şəkilçisinin inkişafında ikinci mərhələ Orxon abidələrindən sonrakı dövrü əhatə edir. Bu mərhələdə ismə çevrilmiş *-ış* şəkilçili sözlərə analogiya olaraq digər feillərdən də bu şəkilçi ilə isimlər düzəlmiş, *-ış* feildən isim düzəldən müstəqil şəkilçiyə çevrilmişdir. M.Kaşğari “Divan”ında da *-ış* şəkilçili sözlərdən hərəkətin qarşılıqlı icrasını bildirənlərlə yanaşı (*atış* “atışma”, *təgiş* “mübadilə”, *tokuş* “toquşma”, *koçuş* “qucaqlaşma”, *uruş* “vuruşma”), bu mənaya malik olmayan, hərəkətin nəticəsini bildirənlər (*alkış*, *karğış*, *ülüş* “hissə”) [38, s.133] də var. Birincilər ilkin, ikincilər isə sonrakı mərhələnin izlərini əks etdirir. *Ülüş* sözü daha maraqlıdır. Belə ki, Orxon abidələrində “hissə, pay” mənasında bu sözlə eyniköklü olan *ülüğ* sözü işlənmişdir: İki *ülügi* atlıq erti, bir *ülügi* yadağ erti (T 4) “İki hissəsi atlı idi, bir hissəsi piyada idi”. Bu da göstərir ki, Orxon abidələrində *-ış* hələ isim düzəldən şəkilçi kimi inkişaf etməmiş, sonrakı dövrlərdə isə bu mövqedə möhkəmlənərək, əvvəllər daha məhsuldar olan *-ığ* şəkilçisini də əvəz etmişdir. Ancaq funksiyası hələ tam geniş-

lənmişdir. Məsələn, köhnə Anadolu türkcəsində həm *-ış*, həm də *-ma* şəkilçisinin az məhsuldar olduğu qeyd olunur [132, s.122]. Bu xüsusiyyət sonrakı dövrlərin yazılı abidələrində də davam etmişdir: *okşaş* “oxşarlıq”, *yügrüş* “qaçış”, *olturuş* “yığıncaq” [240, s.150]; *biliş*, *iniş* [178, s.81]. *-ış* şəkilçisinin qeyri-məhsuldardan məhsuldara keçidini Azərbaycan dili tarixi də təsdiq edir [63, s.59].

Müasir türk dillərində də bu şəkilçi ilə düzəlmiş sözlər var: *ayanış* “yazıq”, (qaraq.) [193, s.409]; *cuuaş* “sakit” (qar.-bal.) [252, s.142-143]; *soruş* “sual”, *oturuş* “yığıncaq” (qaq.) (Tuv.) [256, s.164]; *örinis* “xoşbəxtlik” (xak.) [241, s.107]; *aytış*, *kıyış* [187, s.50]; *qaçış*, *yeriş* (Azərb.), *duruş* (Tür.). Orxon abidələrinin dilində *-ış* şəkilçi yalnız bir neçə sözdə işlənir və bu şəkilçinin yaratdığı məna iki çaları birləşdirir: 1) hərəkətin qarşılıqlı icrası; 2) hərəkət prosesinin adı. Müasir türk dillərində isə *-ış* şəkilçisi daha müxtəlif mənaların yaranmasında iştirak edir: 1. Bir neçə şəxsin iştirak etdiyi hərəkət: *soğış* “döyüş” (xak.), *kırqış* “döyüş, vuruşma” (yak.); 2. Hərəkətin adı: *araçılanış* “müdafie”, *xoptanış* “şikayət” (xak.); 3. Hərəkət prosesi: *püdiris* “tikinti”, *pızırış* “bişirmə” (xak.); 4. Nəticə: *kırbas* “tikə” (xak.) [248, s.67], *düzəliş* (Azərb.). *-ış* şəkilçili sözlərin proses mənası bildirməsi onları feildən düzəlmiş başqa isimlərlə müqayisə etdikdə daha aydın görünür. Məsələn, “Qutadğu bilig”də *alım birim* ifadəsi “alacaq-verəcək”, *alış həm biriş* isə “ticarət” mənası ifadə etmişdir [158, s.24].

Müasir türk dillərinin bir qismində (uyğur, özbək, türk-mən, qırğız) bu şəkilçi daha məhsuldardır və onunla düzəlmiş sözlər hərəkət adları hesab olunur, çünki bu dillərdə *-ış* şəkilçisi heç bir məhdudiyət olmadan bütün feillərə artırılı bilər, yəni bir növ məsdər şəkilçisi kimi çıxış edir: *keliş* “gəliş”, *biçiş* “yazı”, *tipildəş* “döyüntü”, *uçuş*, *taskadınış* “məşq” (Alt.) [250, s.671-672]. Türkiyə türkcəsini də bura daxil etmək olar. M.Ergin *-ış* şəkilçisini *-mak*, *-mek* və *-ma*, *-me* şəkilçiləri ilə bir sıraya daxil etmiş, feil isimləri göstəricisi adlandırmışdır. Müəllifin fikrincə,

bu şəkilçilərlə düzələn sözlər əşya yox, iş mənası ifadə edir: *alış, geliş, arayış, söyleyiş, oturuş, okuyuş, öksürüş, yürüyüş* [127, s.187]. Bu dildə *-iş* şəkilçisinin qrammatik şəkilçiyə yaxınlığını təsdiq edən bir cəhət də onun inkar şəkilçili sözlərə də artırıla bilməsidir, məsələn, *bilmeyiş* “bilməmək” [212, s.117], *gülmeyiş* [178, s.81]. Bunu *-iş* şəkilçinin inkişafında üçüncü mərhələ hesab etmək olar. Burada şəkilçinin məhsuldarlığı artmış, işlənmə dairəsi genişlənmiş və nəhayət, hərəkət adı bildirən şəkilçiyə çevrilmişdir.

Şəkilçinin mənşəyi ilə bağlı müxtəlif fikirlər var: *-iş* şəkilçisinin *iş/eş* “təxminən”, “eyni ölçülü”, “birlikdə”, “və başqaları” sözündən yaranması [252, s.141], ilkin olaraq hərəkətin nəticəsini bildirən, feili sifət düzəldən şəkilçi olması [241, s.108]. Bəzi tədqiqatçılar *-iş* şəkilçisində iki şəkilçinin üst-üstə düşdüyünü göstərmişlər: 1) qarşılıq-birgəlik növ şəkilçisi ilə bağlı olan *-iş* şəkilçisi – bu şəkilçi ilə düzəlmiş sözlər “bir neçə subyektin iştirak etdiyi hərəkət” mənası daşıyır; 2) əsl hərəkət bildirən *-iş* şəkilçisi. V.N.Xangildinə görə, hərəkətin adını bildirən *-iş* şəkilçisi *eş* “hərəkət, iş”, qarşılıq-birgəlik növ bildirən *-iş* şəkilçisi isə *iş* “qoşa, cüt” sözündən yaranmışdır. E.V.Sevortyan isə birgəlik bildirən isimlərlə “qarşılıq-birgəlik feillərinin” omomorf olduğunu və omomorf *-ş* şəkilçisi ilə düzəldiyini qeyd etmişdir [248, s.70]. Bizcə, feildən ad düzəldən *-iş* şəkilçisinin əsasında məhz feilin qarşılıq-birgəlik növ şəkilçisi durur.

Tədqiqatçılardan bir qismi bu məsələdə ifrata varır və müasir türk dillərində *-iş* şəkilçisi ilə düzəlmiş, məzmununda heç bir qarşılıqlı hərəkət çaları olmayan isimləri də substantivləşmə nəticəsi hesab edirlər: *atış, sükeş* “çəkiç”, *üleş* “inkişaf” [254, s.87]. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu sözlərlə eyni formaya malik heç bir feil yoxdur, ona görə də burada feillərin ismə çevrilməsindən danışmaq olmaz. Bu, müstəqil isim düzəldən şəkilçi kimi formalaşmış *-iş* morfeminin söz yaradıcılığında işlənməsidir.

-iş şəkilçisinin tarixi inkişafı sözün bir nitq hissəsindən digərinə çevrilməsinin onun tərkibindəki şəkilçi əsasında yeni şəkilçinin meydana çıxması ilə nəticələnə bildiyini, eləcə də qrammatik şəkilçilərdən leksik şəkilçilər yarana bildiyi kimi, buna əks olan prosesin də mümkünlüyünü, yəni leksik şəkilçilərin qrammatik şəkilçilərə çevrilə biləcəyini təsdiq edir.

-i/i şəkilçisi ilə düzəlmiş sözlərin sayca az olmasından çıxış edən A.N.Kononov şəkilçinin sonradan meydana çıxdığını göstərmiş və iki ehtimal irəli sürmüşdür: 1) *-i* < *-ği*, *-gi*; 2) *-i* < *-oğ*, *-og*. Müəllif ikinci ehtimalı daha doğru hesab etmişdir [214, s.94]. A. fon Qaben [129, s.51] və A.M.Şərbak [256, s.166] onu feili bağlama şəkilçisi, P.Melioranski *-qu* şəkilçisi, S.Cəfərov *-iq*, *-ik*, *-uq*, *-ük* göstəricisi ilə bağlamışdır [252, s.101]. N.A.Baskakov da eyni fikirdə olmuşdur [193, s.404].

ᲛᲚᲗ **Əgri** “əyri, hürgüclü”. T.Tekin Tonyukuk abidəsinin 48-ci sətrində işləndiyini qeyd edir [174, s.91]: ...sarığ altun, örüş kümüs, kız, kuduz, əgri təbi, ağı *bunsız* kəlürti (T 48) “...sarı qızıl, parlaq gümüş, qız, gəlin, hürgüclü dəvə, hədiyyə hədsiz gətirdi”. *Əgir*- “çevirmək, əyib-yıxmaq, əyirmək” feildən düzəlmiş ola bilər: ...tokuz ərig *əgirə* tokıdı (KT şm 6) “...doqquz döyüşünü mühasirə edib nizədən keçirdi”. S.Y.Malov isə bu sözü *əgritəb* kimi göstərir və “atın üstünə örtülən parça” kimi tərcümə edir [220, s.69]. M.Erdala görə, *əgri* sözünün daha qədim forması *əgrig* olmuş və *əgr*+*ig* şəklində meydana çıxmışdır [276, s.186]. Bu sözdə *-i* şəkilçisi “əsasda ifadə olunan hərəkətin nəticəsində meydana çıxan əlamət” mənası bildirir.

ᲛᲗᲗ **Karı** “qoca”: Özüm karı boltım, *uluğ* boltım (T 56) “Özüm qocaldım, yaşlandım”. Bu sözün kökünü **kar-* kimi göstərmək olar. Bu söz ayrıca işlənməsə də, yenə “qoca” mənasında işlənən *kart* sözündə [201, s.429] onu görmək olar. V.V.Radlov Osmanlı dilində *kar-* sözünün işləndiyini göstərmişdir. Müasir Türkiyə türkcəsinin dialektlərində də bu sözə rast gəlinir [263,

s.312]. Burada da şəkilçinin əmələ gətirdiyi mənə yuxarıdakı kimidir.

𐰽𐰺 **Yağı** “yağı, düşmən”: Altı otuz yaşına çik bodun kırğız birlə *yağı* boltı (BK § 26) “İyirmi altı yaşında çik xalqı kırğızlarla birlikdə düşmən oldu”. Türk dillərindən bir qismində “müharibə” mənalı *yağ* sözünün və onun fonetik variantlarının işləndiyi göstərilir: *yağ/yaq* (cağ.), *sağ* (xak.), *yav^o* (noq., tat., baş., uy.), *ya^ov^o* (özb.), *yov^o* (türkm.), *cav^o* (qır.), *jav^o* (qaz., qarraq.) və s. [262, s.56]. Ancaq məlum olduğu kimi, *-ı* şəkilçisi feildən ad düzəldir. Burada iki ehtimal ola bilər: 1. *Yağ* kökü sinkretik olmuş, həm isim, həm də feil kökü kimi işlənmişdir; 2. *-ı* şəkilçisi *yağ* ismindən feil düzəltmiş, həmin feil sonradan ismə konversiya olunmuşdur. **Yağ-* feil kökünü *yağma* “talan” sözündə də görmək olar. Bu sözdə şəkilçi “əsasda ifadə olunan hərəkəti icra edən şəxs” mənası ifadə edir.

𐰽𐰺 **Yazı** “çöl”: Yarıs *yazıda* tiriləlim – timis (T 33) “Yarış çölündə yığılaq – demiş”. A.Vamberidən başlayaraq bütün tədqiqatçılar *yazı* sözünün *yaz-* “yaymaq” feilindən yarandığını qeyd etmişlər [262, s.73]. *Yaz-* feili qədim türk dilində “açmaq”, “açılmaq”, “yayılmaq” kimi mənalar ifadə etmişdir [201, s.250]: Bizni iş ne erki *yazılmaz* tügün (QB 6337) “Bəs bizim işimiz necə olacaq, bu düyün açılmaz”. C.Klousona görə, bu feilin əsas mənası “daha sadə formaya gətirmək” olmuşdur [275, s.983]. *Yaz-* feili müasir türk dillərində də (türkmən, qumuq, tatar, uygur, başqırd, özbək, qırğız, qazax, Tuva) saxlanmışdır [262, s.69]. *Yazak* “çəmənlik” və *yazuk* “açılmış” sözləri də [201, s.251, 252] eyni kökdəndir. Yəni *yazı* sözü ilkin olaraq “açıq yer” mənası ifadə etmişdir. Burada *-ı* şəkilçisinin yaratdığı mənə “əsasda ifadə olunan hərəkətin nəticəsində meydana çıxan əşya, yer”dir.

𐰽𐰺 **Kalı** “qalıq”: ...on ok süsi *kalısız* tasıkdı, – tir (T 33) “...on ok ordusu qalıqsız (tamamilə) sərhəddən çıxdı – deyir”. Bu sözün kökü türk dillərinin həm qədim, həm də müasir dövr-

lərində işlək olan *kal-* feilidir. İda, taşda *kalmısı* kobranıp yeti yüz boltı (T 4) “Kolda, daşda qalanı toplanıb yeddi yüz oldu”. Türk dillərində “qalıq” mənasında bu sözlə yanaşı, *kalınçu*, *kalık* [201, s.412], *kalduk* [263, s.227] sözləri də işlənir. Burada da şəkilçinin meydana çıxardığı mənə “əsasda ifadə olunan hərəkətin nəticəsi”dir.

ᠨᠠᠨᠢᠷ *Biriki* “birləşmiş”: Ança kazğanıp *biriki* bodunıǵ ot sub kılmadım (KT § 27) “O qədər qazanıb birləşmiş xalqı ayırmadım”. *Birik-* “birləşmək yığılmaq” feilindən [201, s.102] düzəlmişdir. *Birik-* feili öz varlığını müasir türk dillərində davam etdirsə də, *biriki* sifəti artıq istifadədən çıxmışdır. Bu sözdə şəkilçinin əmələ gətirdiyi mənə “əsasda ifadə olunan hərəkətin nəticəsində yaranmış əlamət”dir.

ᠶᠠǵᠢᠨ *Yaǵru* “yaxın”: *Yaǵru* kontukda kirsə añıǵ bilig anta oyur ermiş (KT c 5) “Yaxında məskunlaşandan sonra pis bilikləri orada öyrədirmiş”. Bu sözün kökü *yaǵ-* “yaxınlaşmaq” feilidir: *Yaǵmısı* ben ertim (T 5) “Yaxınlaşanı mən idim”. *Yaǵru* sözünün yaranma sxemini belə göstərmək olar: *yaǵ-* + *-ır* + *-u*. Yəni *yaǵ-* feili əvvəlcə təsirli feil düzəldən *-ır* şəkilçisini qəbul etmiş, sonra isə bu feilə *-u* şəkilçisi əlavə olunmuşdur.

Türk dillərinin digər yazılı abidələrində *-ı*, *-i* şəkilçisi ilə düzəlmiş sözlərə aşağıdakıları aid etmək olar: *basu* “dəmir yuva”, *kınǵru* “çəp”, *asru* “çox” (Ətabətül-həqaiq), *alu* “alış”, *satu* “satış”, *sançu* “sancı” (“Ət-töhfə”), *bilu* “bilik”, “elm”, *sevu* “sevgi” (Şeyxi) [240, s.253].

***-ım*, *-im*, *-m* şəkilçisi** Orxon abidələrinin dilində az məhsuldar şəkilçilərdən biri olsa da, bu şəkilçi ilə düzəlmiş sözlərin kökünü müəyyənləşdirmək nisbətən asandır. Buraya üç söz *batım*, *barım* və *kedim* sözləri daxildir. *Batım* ölçü, *barım* hərəkətin nəticəsi, *kedim* isə hərəkətin obyektini bildirir.

ᠪᠠᠲᠢᠮ *Batım* “dərinlik”: Sünjüg *batımı* karıǵ sökipən (KT § 35) “Nizə dərinliyində qarı söküb”. Burada kökün *bat-* feili olması heç bir mübahisə törətmir: ... kirsə gün *batsıkaña* təgi... (O

2) "...arxada gün batana qədər". *Batım* sözündə ölçü mənası var. Bu məna müasir türk dillərindəki *-ım*, *-am* şəkilçili sözlərdə də görünür: *tutam* "çimdik" (qaraq.) [193, s.394], *içim*, *yudum*, *tutam* (Tür.). Digər qədim türk yazılı abidələrinin dilində də bu şəkilçi ilə düzəlmiş sözlərin ölçü bildirməsi halı müşahidə olunur [277, s.153]. Ölçü mənası Orxon abidələrində yalnız *batım* sözündə müşahidə olunur. Burada şəkilçi "əsasda ifadə olunan hərəkətin nəticəsində yaranmış ölçü vahidi" mənası yaradır.

⚡*X* *Kedim* "geyim" (*kedimlig* "geyimli" sözünün tərkibində): Üçünç Yəgin Silig bəgin, *kedimlig* toriğ at binip təgdi, ol at anta ölti (KT § 33) "Üçüncü olaraq Yəgin Silig bəyin geyimli kəhər atını minib hücum etdi, o at orada öldü". *Ked-* "geymək" sözündən yaranmışdır: ...kenzə ton *kedmiş* turur sizlər (Süan Tszanın bioqrafiyası V 3a) "...siz sadə paltar geyinib durursunuz"; Er tonın *ketti* (DLT, II, 296-3) "Kişi paltarını geyindi". Eyni sözdən yaranmış *kedüt*, *kedük* və *kedgü* sözlərinə [275, s.702] mənaca uyğundur. Burada şəkilçinin meydana çıxardığı məna "əsasda ifadə olunan hərəkətin icra olunması üçün alət, vasitə"dir.

⚡*Y* *Barım* "mal-qara, var-dövlət": ...oğlın, yotazın, yılıkısın, *barımın* anta altım (BK § 24) "...oğlunu, qız-gəlinini, ilxısını, var-dövlətini orada aldım". Sözün mənası onun *bar* "var" sözü ilə bağlı olduğunu göstərir, halbuki *-ım* feildən ad düzəldən şəkilçi, *bar* isə predikativdir: Təñri yarlıkadukın üçün, özüm kutım *bar* üçün kağan olurtım (BK şm 7) "Tanrı kömək olduğu üçün, öz bəxtim olduğu üçün xaqan oldum". Bizcə, burada *bar* sözünün xəbər mövqeyində işlənməsi nəticəsində feilə yaxınlaşması ilə bağlı fikri xatırlamaq yerinə düşər [260, s.62; 275, s.353]. *Bar* bəzi sözlərdə isim (*barlığ* "varlıq"; "varlı"), başqalarında isə feil kökü kimi (*barğu* "tapıntı") çıxış etmişdir. Tuva dilindəki *barı* "mövcudluq" sözündə də *bar* kökünün feil kimi çıxış etdiyini güman etmək olar [293, s.14]. Burada məna "əsasda ifadə olunanın nəticəsi, yaxud obyekt" ola bilər.

Müasir türk dillərində də *-m*, *-im*, *-am* şəkilçisi ilə feildən düzəlmiş isimlər işlənir: *bilim* “bilik” [193, s.394]; *tizim* “cərgə” (*tiz-* “düzmək”) (qar.-bal.) [252, s.266]; *özüm* “pöhrə” (*ös-* “bitmək”) (qaz.), *param* “borc” (*par-* “vermək”) (çuv.) [240, s.300-301]; *soğum* “kəsiləcək heyvan” (Kr.-tat. dial.) [187, s.49]; *tutam* “bir qarış” (Azərb. dial.) [58, s.77]; *aşırım*, *içim* (Azərb.), *yaşam*, *durum* (Tür.). M.Xabiçev bu şəkilçinin genetik cəhətdən *-in* şəkilçisi ilə bağlı olduğunu göstərmişdir [252, s.265].

-z/-ız/-iz şəkilçisi feildən ad düzəldən şəkilçilərdən biridir. Yalnız bir neçə sözdə müşahidə olunur ki, onların da bir qisminin hansı kökdən yaranması mübahisəlidir.

-z/-ız/-iz şəkilçisi ilə düzəlmiş isimlər aşağıdakılardır:

♯> *Uz* “sənət əsəri”: Bunça barkıg, bədizig, *uzıg* (türk bilgə) kağan atısı Yollıg tigin mən ay artukı tört kün olurıp bitidim, bədiztim (BK c-q) “Bu qədər abidəni, bəzəyi, sənət əsərini, (türk Bilgə) xaqanın qohumu mən, Yolluğ tigin bir ay dörd gün oturub yazdım, bəzədim”. *U-* “bacarmaq” kökündən düzəlmişdir. Bu fikir ilk dəfə V.Banq tərəfindən təklif edilmiş və sonralar türkologiyada yayılmışdır [259, s.569]. *Uz* sözü həm qədim, həm də müasir türk dillərində kifayət qədər işləkdir: *uz* “usta, mahir, qabiliyyətli”, “yaxşı, uğurlu” [201, s.621], *üz* (türkm.), *ūs* (yak.), *uz* (qaq., qır., uy.), *us* (Alt., xak.) “usta”, “sənətkar”, “qabiliyyətli”, “gözəl” [259, s.569]. Bu sözdə şəkilçi “əsasda ifadə olunan hərəkətin nəticəsində meydana çıxan” mənası yaradır.

⚡⚡ *Bədiz* “bəzək, naxış”: İçin, taşın adınçığ *bədiz* ur(tım)... (BK şm 14) “İçinə, çölünə xüsusi bəzək vur(dum)...”. Bu sözün *bed-/bedi-* feilindən yarandığını güman etmək olar. Həmin feil İhe Ashete abidəsindəki *bediş-* “birlikdə bəzəmək” [201, s.90] sözünün də köküdür. Müasir qazax dilində işlənən *beder* “nəyinsə səthindəki, üstündəki bəzək” sözü və onun törəmələri olan *bederli* “bəzəkli, naxışlı”, *bederlev* “gözəlləşdirmək, bəzəmək” sözləri də bu sözlə bağlıdır [147, s.42]. Burada da şəkilçi yuxarıdakı mənanı əmələ gətirmişdir: “hərəkətin nəticəsi”.

𐰽𐰺𐰸 **Boğuz/boğaz** “boğaz”: Bodun *boğazı* tok erti (T 8) “Xalqın qarnı tox idi”. Bunu *boğazlan-* feilinin tərkibində də görmək olar: Yerçi yer yañılıp *boğazlantı* (T 26) “Bələdçi yeri səhv göstərib boğazı kəsildi”. Bu variantda əsasən bu sözün *boğ-* “boğmaq” feili və *-uz* şəkilçisi ilə düzəlmiş olduğu söylənilə bilər. Y.Nemet, K.Brokelman, V.Banq, M.Rəsənen və b. da bu fikrin tərəfdarı olmuşlar [260, s.168]. Sözün kökü ilə semantik əlaqə bir qədər qaranlıq olsa da, *boğsuq* “dəmir boyunduruq”, *boğuk* “boğazda şiş, yara” [201, s.109], *boğaq* “boğaz” [259, s.168], *boğmaq* “gəlinin taxdığı boyunbağı” [43, s.206] kimi sözlərin varlığı *boğ-* və *boğaz* sözləri arasındakı mənə bağlılığını gücləndirir. Burada şəkilçinin “əsasda ifadə olunan hərəkətlə bağlı bədən üzvü” mənasını meydana çıxardığını güman etmək olar.

-z şəkilçisi sifət də düzəltmişdir:

𐰽𐰺𐰸 **Səmiş** “kök”: Sakıntım, turuk bukalı, *səmiş* bukalı arkada bilsər... (T 5-6) “Fikirləşdim, arıq buğanı, kök buğanı arxadan tanısa...”. Bu söz hazırda Türkiyə türkcəsi, türkmən, karamim, qumuq, qazax, qırğız, noqay, qaraqalpaq, özbək, uyğur, sarı uyğur, salar, Altay, Tuva, tofalar dillərində işlənməkdədir [265, s.242-243]. Bu sözlə eyni köklü olan *semri-* “yağlanmaq, kökəlmək” sözü qədim türk yazılı abidələrində işlənmişdir [201, s.495]. *Semir-* feili müasir türk dillərində mövcudluğunu qoruyub saxlamışdır [265, s.245]. A. fon Qaben [129, s.55], C.Klousson [275, s.830] bu sözü feil olan *semri-* sözü ilə bağlamışlar. K.Brokelman da bu sözün *-z* şəkilçi ilə düzəldiyini göstərmişdir. O.N.Tuna Bolunun Düzce mahalında *sem-* “yedizdirilmək, kökəlmək” feilini qeydə almışdır [265, s.244]. Bu da *semiz* sözü-nün *-iz* şəkilçisi ilə feildən düzəlmiş sifət olduğunu təsdiq etməyə imkan verir.

𐰽𐰺 **Baz** “asılı, tabe”: Sü süləpən dörd bulundakı bodunıq kop almış, kop *baz* kılmış (BK § 3) “Qoşun çəkib dörd tərəfdəki xalqın hamısını almış, hamısını tabe etmiş”. Bu sözdə *ba-* “bağ-

lamaq” kökü və -z şəkilçisi aydın seçilir: Tardus sad ara *badı* (T 41) “Tarduş şadı aranı bağladı”. *Ba-* sözünün *ban-* “bağlanmaq” [201, s.89] və *bal-* “bağlanmaq, birləşdirilmək” [275, s.330] formaları qədim yazılı abidələrdə işlənmişdir. *Ba-* feili təxminən XIII əsrdə *bağla-* ilə əvəz olunmuşdur [275, s.292]. M.Kaşğari lüğətində *baz* sözünün “yad, yadelli” mənaları da var [201, s.89]. C.Klouson bu sözün mənasını “sülhsevər, sakit” kimi göstərir və qeyd edir ki, bu mənə karaim və Krım-tatar dillərində saxlanmışdır. O, “yad” mənasının sonradan yarandığı fikrində olmuşdur [275, s.388].

⚡⚡⚡ *Yağız* “qəhvəyi, tünd rəngli”: Üzə teŋri, asra *yağız* yer kılıntukda ekin ara kisi oğlı kılınmış (KT § 1) “Yuxarıda göy, aşağıda qəhvəyi yer yarandıqda ikisi arasında insan oğlu yaradılmış”. C.Klousonun ehtimalına görə, bu söz *yağ-* “yağmaq” feilindən yaranmışdır və ilkin mənası “yağış yağmış, dolmuş” olmuşdur [275, s.909]. “Türk dillərinin etimoloji lüğəti”ndə də bu sözün “rütubətli, məhsuldar torpağın rəngi”ni ifadə etdiyi və quru torpağa aid olan *boz* sözünün əksi olduğu qeyd olunmuşdur [262, s.65].

⚡⚡⚡ *Yabız* “zəif”: *Yabız* bat biz (O 7) “Biz zəif və pisik”. XIV əsrə qədər daha işlək olmuş bu söz [275, s.882] müasir türk dillərində də işlənir [262, s.47]. Mənə dəyişməsinə məruz qalmış və “pis”, “qəddar” mənaları da qazanmışdır. Daha sonra isə ələmətin çoxluğunu bildirmək üçün işlənmişdir: *Yavuz* iti külüng fuladı vardır (Xətai) [57, s.40]. Bu sözün *yab-* kökü və *-iz* şəkilçisi ilə düzəldiyini ehtimal etmək olar. *Yab* kökü semantik cəhətdən *yabız*-la bağlı olan digər sözlərdə də müşahidə olunur: ⚡⚡ *yablak* “pis”, *yabrıt-* “zəiflətmək, gücsüzləşdirmək”, *yabrıl-* “zəifləmək, gücsüzləşmək”, *yavla-* “pislilik etmək. ziyan vurmaq”, *yavra-* “kəbud, sərt olmaq” [201, s.222, 249], *yabal* “pislilik” [262, s.46]. Bu sözlərdən bir qisminə (*yablak*, *yabrıt-*, *yabrıl-*) *yab* isim kökü, digər bir qisminə isə (*yabız*, *yabal*) feil kökü kimi çıxış etmişdir. Deməli, *yab* sinkretik kökdür, həm isim, həm

də feil kimi çıxış etmişdir. C.Klouson *yavız* və *yavlak* [275, s.876], A. fon Qaben isə *yavğan* “kobud”, *yavız* və *yavlak*, sözləri arasında əlaqə görmüşdür. E.V.Sevortyan *yavlak* sözünü *yav* “düşmən” sözü ilə bağlamışdır [262, s.47]. Ancaq burada bir məsələyə diqqət yetirmək lazımdır ki, “düşmən” mənasındaki *yağ*, *yağı* sözlərindəki *ğ* samiti *v*-ya çevrilməmiş, öz fonetik cildini dəyişməmişdir. Hətta müasir türk dillərində belə bir dəyişiklik baş versə idi belə, Orxon abidələrinin dilində həmin səs dəyişməməli və *ğ* kimi işlənməli idi, halbuki abidələrdən gətirilən bütün nümunələrdə *yabız*, *yablak* və *yabrit-* sözləri *ğ* deyil, *b* samiti ilə yazılmışdır, yəni burada *yağı*, *yağ* sözləri ilə bağlılıq şübhə doğurur.

𐰽𐰺𐰽 *Uçuz* “asan”: Yuyka eriklig topulğulu *uçuz* ermiş, yincgə eriklig üzgülü *uçuz* (T 13) “Nazik olanda deşmək asan imiş, incə olanda üzmək asan”. Bu sözün də -z şəkilçisi ilə yarandığını ehtimal etmək olar, ancaq kök naməlumdur. Qədim türk yazılı abidələrinin dilində bu sözün “kiçik”, “əhəmiyyətsiz”, “ucuz” mənaları da əks olunmuşdur [201, s.604]. “Qutadğu bilig”də *ağır uçuz* birləşməsi “dəyər, qiymət” mənası ifadə etmişdir [158, s.23]. Müasir türk dillərində *ağır* sözünün “çətin” mənasını da ifadə etdiyini nəzərə alsaq, türk dillərində “dəyərlı” və “çətin”, “dəyərsiz, ucuz” və “asan” mənaları arasında semantik əlaqə görə bilərik. Müasir türk dilindəki *ucuz kurtul-* və türkmən dilindəki *ucuz qutul-* [181, s.642] ifadələrində də bu sözün “asan” mənasına təsadüf olunur. Bu sözün yaranması müxtəlif şəkildə izah olunur, məsələn, M.Rəsənen, K.Brokelman, T.Banquoğluna görə, bu söz *uç-suz* (*uç* “son, zirvə”) şəklində formalaşmışdır [259, s.568]. Bu sözün feildən düzəldiyini göstərənlər arasında V.Banqın adını çəkmək olar. O, bu sözün *uç-* “uçmaq” feilindən düzəldiyini göstərsə də, semantik əlaqəni açma bilməmişdir [259, s.568]. Bu sözün *uç-* feilinin “itmək, getmək” mənası [201, s.603] ilə bağlı olduğunu güman etmək olar.

Yuxarıdakı sözlərdə -z şəkilçisi “əsasda ifadə olunan hərəkətin nəticəsində meydana çıxan əlamət”dir.

-in, -in, -un, -ün şəkilçisi. M.Xabiçev bu şəkilçinin *-ğın* şəkilçisindən, S.Cəfərov isə *-in* qayıdış və məchul növ şəkilçisindən yarandığını göstərmişdir [252, s.244]. Ancaq Orxon abidələrinin dilində şəkilçi *-ğın* deyil, məhz *-in* kimi işlənmişdir, yəni türk dillərinin tarixi materialları M.Xabiçevin fikrini təsdiqləmir. S.Cəfərovun fikri ona görə etiraz doğurur ki, qayıdış və məchul növ şəkilçiləri təsirli feillərə, isim düzəldən *-in* şəkilçisi isə təsirsiz feillərə də artırılmışdır, məsələn, *kəlin* “gəlin”. Bu şəkilçinin təsirli feillərə artırılması ilə düzələn vahidlər də feilin qayıdış, yaxud məchul növü kimi işlənə bilmir, məsələn, *əkin*. Türk dillərində *-in* şəkilçisi ilə düzəlmiş sözlərə kifayət qədər nümunələr var: *tirin* “kütlə” (*tir-* “yığılmaq”) [129, s.54]; *dütün* [178, s.80]; *irin* (*iri-* “çürümək”) (qar.-bal.) [252, s.214]; *savın* “sağılmış” (*sav-* “sağmaq”) (qaraq.) [193, s.398]; *cavun* “yağış” [187, s.50].

Orxon abidələrinin dilində *-in* şəkilçili sözlər, əsasən, isimdir:

𐰽𐰺 *San* “say”: Edgü özlək atın, kara kisin, kök tiyinin *sansız* kəlürüp kop kotı (BK c 12) “Yaxşı cins atını, qara samurunu, göy dələsini saysız gətirib hamısını qoydu”. *Sa-* “saymaq” feilindən düzəlmişdir: Er koyuğ *sadı* (DLT, III, 247-18) “Kişi qoyun saydı”. Burada şəkilçinin meydana çıxardığı mənə “əsasda ifadə olunan hərəkətin nəticəsi”dir.

𐰽𐰺𐰽 *Kıyın* “cəza”: *Kıyınığ* könlünçə ay, ben sana nə ayayın (T 32) “Cəzanı könlüncə de, mən sənə nə deyim”. Bu sözün kökü *kıy-* “kəsmək” feili kimi göstərilir. *Kıy-* feilinin türk dillərində “əzab vermək”, “məhv etmək”, “qəddar olmaq” kimi mənaları da var [264, s.201]. Ancaq bu feil Orxon abidələrində işlənməmişdir. Burada mənə “əsasda ifadə olunan hərəkətin nəticəsi”dir.

𐰽𐰺𐰽 *Kəlin* “gəlin”: Ögim katun, ulayu öglərim, əkələrim, *kəlinünim*, kunçuylarım... (KT şm 9) “Anam xatun, digər analarım, bacılarım, gəlinlətim, xanımlarım...”. *Kəl-* “gəlmək” sözün-

dən düzəlmişdir: ...anta yerüki Suk başlığ soğdak bodun kop *kəlti* (T 46) “...o yerdəki Suk başda olmaqla soğd xalqı hamılıqla gəldi”. C.Klouson bu sözü “(ailəyə) gələn” kimi izah etmişdir [275, s.719]. Şəkilçi bu sözə “əsasda ifadə olunan hərəkəti icra edən şəxs” mənası gətirmişdir.

Abidələrin dilində *-in* şəkilçisi ilə sifətlər də düzəlmişdir:

𐰽𐰺𐰍 *Yoğun* “yoğun, qalın”: ...yinçgə *yoğun* bolsar, üzgülük alp ermis (T 13-14) “...incə yoğun olsa, üzmək igidlik imiş”. *Yoğun* sözü əsasən dairəvi və ya silindr formalı, *kalın* isə yastı əşyalarla işlənir [262, s.209]. *Yoğan* şəklində də işlənmişdir [201, s.269]. *Yoğun* sözünün *-in* şəkilçisi ilə yaranmış olması əksər tədqiqatçılar tərəfindən qeyd olunur. K.Brokelman şəkilçini göstərsə də, sözün kökü barədə məlumat verməmişdir [262, s.209]. Bu sözü adətən **yoğ-* kökündən düzəlmiş *yoğur-* “yoğurmaq” feili ilə bağlayır və *yoğur-* feilinin ilkin mənasının “qatılaşıdırmaq, qalınlaşdırmaq” olduğunu güman edirlər [276, s.303, 725]. B.Atalay bu sözdə *yoğ* kökünü görür və *yoğurt* sözü ilə eyniköklü olması fikrini irəli sürür. Türkiyə türkcəsində *yoğ-* “qalınlaşmaq, qatılaşımaq, kökəlmək”, uyğur dilinin dialektlərində *yuğın-* “çoxalmaq”, *yoğul-* “kökəlmək”, *yoğur-* “qatılaşıdırmaq” sözlərinin mövcudluğu qeyd olunur [262, s.209].

𐰽𐰺 *Kalın* “qalın”: Yuyka *kalın* bolsar, topluğuluk alp ermis (T 13) “Nazik qalın olsa, deşmək igidlik imiş”. M.Xabiçev bu sözün *kal-* “qalmaq” feilindən yarandığını yazmışdır [252, s.215]. C.Klousona görə, semantik əlaqə bunun üçün kifayət qədər güclü deyil [275, s.622]. M.Erdal isə bu sözü *kalı-* + *-in* şəklində izah edir [276, s.303]. *Kalı-* feilinin *kalıt-* “göyə çıxmaq” forması qədim türk dili üçün səciyyəvi olmuşdur [276, s.773]. Qədim uyğur abidələrində geniş yayılmış *kök kalık* ifadəsinin tərkibindəki *kalık* sözü də eyni kökdən gəlir. Müasir türkmən dilində *qal-* feili “artmaq, böyümək, yüksəlmək, güclənmək” mənasını bildirir [181, s.219] ki, bunu da *kalın* sözünün kökü he-

sab etmək olar. Dilimizdəki *qalx-* və *qaldır-* feilləri də eyni kökdəndir.

Bu sözlərdə *-n* şəkilçisi “əsasda ifadə olunan hərəkətin nəticəsində meydana çıxan əlamət” mənası əmələ gətirmişdir.

-il şəkilçisi. Adlardan və feillərdən ad düzəldən *-l, -il* şəkilçisi, A.Kononovun fikrincə, *-la, -lə, -laq, -lək* şəkilçiləri və komitativ-topluluq şəkilçiləri ilə bağlıdır [214, s.94]. Ancaq *-il* şəkilçisindən fərqli olaraq həmin şəkilçilər yalnız adlara artırıla bilər.

Müasir türk dillərində də *-l, -il* şəkilçisi ilə əmələ gəlmiş sözlərin sayı çox deyil: *bolcal* “vaxt” (*bolca-* “vaxt təyin etmək”) (qar.-bal) [252, s.178]; *toskal* “qarovul” (*toska-* “mühafizə etmək”) (özb.), *çazal* “bəzək” (*caza-* “bəzəmək”) (şor, xak.) [240, s.193]; *çidal* “dözüm” (*cida-* “dözmək”) (Alt.) [241, s.104]. Bu şəkilçi ilə düzəlmiş sözlərə bəzən aşağıdakılar da aid edilir: *el/il* < *i-* (*et-/it-* feilinin kökü) + *-l, til* “dil” < *ti-* “demək, söyləmək”, *köl* “göl” < *kö-* “bağlamaq” + *-l* (“ətrafı quru ilə əhatələnmiş, yəni yolu bağlanmış durğun su”) [136, s.22].

𐰽𐰺𐰍 *Kısil* “dar dağ keçidi, qobu”: Selenje kodı yorıpan Karağan kısılta, ebin barkın anta bozdum (BK § 37) “Selenqa çayı boyu yürüş edib Karağan dağ keçidində, orada evini-eşiyini dağıtdım”. *Kıs-* “əzmək, sıxmaq” [201, s.447] kökündən düzəlmişdir. Bu kök *kısığ* “dar” [201, s.447], *kızaa* “kanyon” [293, s.50] sözlərində də var. *Kıs* kökü sinkretikdir, tatar dilinin dialektlərində və Tuva dilində bu söz “dar, məhdud, sıxılmış” mənalı sifət kimi qeydə alınmışdır [264, s.247].

-man, -mən şəkilçisi qeyri-məhsuldar şəkilçidir. Qədim türk dilində bu şəkilçi ilə düzəlmiş sözlərə *tegirmən* “dəyirman”, *örtmən* “dam” (*ört-* feilindən) [214, s.95], *tuman* “duman” (IB) (*tu-* “bağlamaq” feilindən) [174, s.92] aid edilir. *-man* şəkilçisi türk dillərində qeyri-məhsuldardır: *sökmen* “müharibədə növbəni pozan igidlərə verilən ad” [136, s.26], *çalman* “hörmə” (*çal-hörmək*) (qar.-bal.) [252, s.197]; *sıkman* “üzümü sıxmaq vaxtı və yeri” (Battal) [240, s.199].

ᠠᠵᠤᠮᠠ *Azman* “at adı”: Kül tigin *Azman* akıg binip təgdi, sançdı (KT şm 5) “Kül tigin *Azman* atını minib hücum etdi, vurdu”. Türk dillərində “nəhəng” mənası bildirir. Bəlkə də, həmin at çox böyük olduğu üçün belə adlandırılmış, bu ad *az-* “qalxmaq”, “ölçüləri böyümək” sözündən düzəlmişdir [259, s.96].

Elə sözlər də var ki, *mən* hissəsi görünsə də, kökü dəqiq müəyyənləşdirilə bilmir və onların feildən ad düzəldən *-mən* şəkilçisi ilə düzəlməsi şübhəlidir. Məsələn, ᠬᠣᠭᠮᠡᠨ / ᠬᠣᠭᠮᠡᠨ ᠬᠣᠭᠮᠡᠨ / ᠬᠣᠭᠮᠡᠨ *Kögmən* “yer adı”: *Kögmən* yışığ toğa yorıp (BK ş 27) “*Kögmən* meşəli dağını üzü yuxarı yürüyüb”. Bu sözdə *mən* hissəsi seçilir, ancaq onun şəkilçi olub-olmaması və kökün mənası qaranlıqdır. Qədim türk yazılı abidələrinin dilində *kög* omonim sözlərdəndir. Onun ifadə etdiyi mənələrdən biri “özbaşına buraxılmış mal-qara” olmuş və bu mənadan da *köglə-* “otlamaq” feili [201, s.312] yaranmışdır. *Kögmən* sözünün kökündə də eyni söz dura bilər. Ancaq bunu təsdiqləyə biləcək kifayət qədər əsas yoxdur.

-man şəkilçisi “Kitabi-Qədə Qorqud”un dilində *yetman* sözünü düzəltmişdir [49, s.35].

-ç şəkilçisi türkoloji ədəbiyyatda, əsasən, *-nç* mürəkkəb şəkilçisinin tərkib hissəsi kimi göstərilə də, nümunələrə diqqət yetirdikdə onların *-ç* şəkilçisi ilə qayıdış növ feillərdən düzəldiyini görürük. A.N.Kononov yazır ki, *-nç* iki şəkilçinin birləşməsi nəticəsində meydana çıxmışdır: *-n* (qayıdış-məchul növ şəkilçisi) + *-ç* [214, s.93]. Müasir türk dillərində *-nç* şəkilçisi ilə düzəlmiş sözlərin sayı çox deyil: *eymenç* “qorxunc, iyrenc” (türkm.) [256, s.161]; *aylanç* “dolanbac” (*aylan-* “fırlanmaq”), *cubanç* “şənlik” (*cuban-* “əylənmək”) (qar.-bal.) [252, s.171].

Orxon abidələrində bu şəkilçi ilə düzəlmiş sözlər aşağıdakılardır:

ᠪᠤᠯᠭᠠᠨᠴ *Bulğanç* “qarışıqlıq”: Türk bodun yəmə *bulğanç* (ol timis) (T 21) “Türk xalqına da: qarışıqlıq sal, – demiş”. *-nç* şəkilçili sözlərə nümunə göstərilə də, burada *-ç* şəkilçisi *bulğa-*

“qarışdırmaq” feilinin qayıdış növ forması olan *bulğan-* “qarışmaq” [201, s.122] sözüənə artırılmışdır. C.Klouson *bulğanç* sözünün səhv oxunduğunu, əslində, *bulğak* ola biləcəyi fikrini irəli sürmüşdür [275, s.336].

ᠪᠠᠷᠠᠨᠴ *Tarkanç* “dağınqlıq”: ...oğuzı yəmə *tarkanç* ol timis (T 21) “...qəbiləsinə də: üsyan et, – demiş”. Burada da -ç şəkilçisi qayıdış növdə olan feilə – *tarkan-* “dağılmaq” [201, s.538] əlavə olunmuşdur. T.Tekin bu sözü *tarkanç* kimi oxumuş və **tarik-* “narazı olmaq” feili ilə bağlamışdır [174, s.92-93]. C.Klouson isə *tarkin-* sözü ilə bağlamışdır [275, s.540]. *Tarkan-*sözü *tarka-* feilinin qayıdış növ formasıdır. Bu sözün icbar növ forması olan *tarkar-* “dağıtmaq, məhv etmək, yaymaq” digər qədim yazılı abidələrdə işlənmişdir [201, s.538]. Monqol dillərində işlənən *tarka-* “dağıtmaq” feili [275, s.529] də türk dillərindən alınmış ola bilər. Türkmən dilində *darğa-* (Türkməncə-türkcə 1995: 135) və qazax dilində *tarka-* “dağılmaq” [147, s.265] şəklində saxlanmışdır.

ᠪᠠᠳᠠᠨᠴ *Ötünç* “xahiş”: Kağanım bən özüm bilgə Tonyukuk ötüntük *ötünçimin* esidü birti (T 15) “Xaqanım mən özüm müdrük Tonyukukun istədiyim xahişimi eşitdi”. Burada şəkilçi *ötün-* “müraciət etmək, xahiş etmək” feilinə [201, s.393] artırılmışdır, bunun -n şəkilçili forma olmasını *ötüg* “xahiş, yalvarış”, *ötügçi* “xahiş edən”, *ötüglüg* “xahiş edən” (qədim türk) [201, s.393], *ötil* “arzu, istək” (qaz.) [147, s.221] sözlərinin mövcudluğu da təsdiqləyir. Sözüən kökü *öt-* feilidir, “danışmaq, məlumat vermək” mənaları ilə yanaşı, “xahiş etmək” mənası da ifadə etmişdir [259, s.558]. *Ötünç* sözü müasir türk dillərinin bir çoxunda saxlanmışdır: *ötünç* “üzr, bağışlanmaq üçün deyilən söz” (türkm.) [181, s.509], *ötünüş* “xahiş” [147, s.221], *ütinç* “xahiş” (özb.) (Turkça-uzbekça 1993: 376).

Yuxarıdakı sözlərdə -ç şəkilçisi “əsasda ifadə olunan hərəkətin nəticəsi”, yaxud “əsasda ifadə olunan hərəkət prosesinin adı” mənasını meydana çıxarmışdır.

↳ **Unç** “mümkün”, “yol verilən”: ... ol yolun yorısar, *unç* tidim (T 24) “...o yolla getsək, mümkündür, – dedim”. *Unç* sözü ilə yanaşı, ondan düzəlmiş *unçsuz* “qeyri-mümkün” sözü də qədim türk yazılı abidələrində işlənmişdir [201, s.612]. Bu sözün kökünün *u-* “bacarmaq” feili olması mümkündür. Burada *-n* və *-ç* şəkilçiləri bir-birindən ayrılmır, çünki keçid forma olan *un-* aid nümunələr yoxdur. C.Klouson **un-* formasının *u-* feilinin qayıdış növü olması ehtimalını irəli sürmüş, ancaq təsirsiz olan *u-* feilinin qayıdış növ formasının mövcudluğuna şübhə ilə yanaşmışdır və bu sözü *onç* “ümidverici (işin gedişi)” kimi oxuyub *on-* “inkişaf etmək, çiçəklənmək” sözü ilə bağlamışdır [275, s.168, 172]. Bir məsələyə diqqət yetirmək lazımdır ki, *on-* sözü həm də sağır *ŋ* samitli variantda (*oŋ-*) işlənmişdir [201, s.367], ancaq bu sözdə adi *n* işlənmişdir. Şəkilçinin burada əmələ gətirdiyi məna “əsasda ifadə olunan hərəkətə uyğun əlamət”dir.

Göründüyü kimi, nümunələrin əksəriyyəti *-nç* yox, qayıdış növlü feillərə artırılmış *-ç* şəkilçisi ilə düzəlmişdir. Həqiqətən də yeni düzələn sözlərdə də qayıdış növ məzmunu hiss olunur. *-ç* şəkilçisinin yalnız qayıdış növ şəkilçisindən sonra işlənməsi diqqəti cəlb edir [129, s.54]. Bircə, ilkin dövrlərdə *-n* və *-ç* şəkilçiləri ayrı olmuş, lakin müəyyən sözlərdə birlikdə işlənməyin nəticəsində sabitləşmiş və *-nç* şəkilçisinə çevrilmişdir. Yenisey abidələrində bu şəkilçiyə yaxın *-çu* şəkilçisi işlənmişdir: *közünçü* “arzu” (I Altın-Köl, 3), *ökünçü* “kədər” (I Altın-Köl, 8) və s.

Abidələrin dilində bir sözdə *-çu* şəkilçisinə də təsadüf olunur: 𐰽𐰺𐰏 / 𐰽𐰺𐰏𐰤 *mançu* “titul”: Kırkız kağanta tarduş inançu çor kəlti (KT şm 13) “Qırğız xaqanından tarduş inançu çor gəldi”. *Inan-* “inanmaq” sözündən düzəlmişdir.

-çığ şəkilçisi. Müasir dövrdə *-çık*, *-cık* və *-çak*, *-cak* şəkilçilərinə rast gəlinir: *vidənçək* “örtük” (çuv.), *sırğançık* “sürüşkən” (özb.) [256, s.174]; *talçık* “məyusluq” (qar.-bal.) [252, s.157]; *kunançık* “qəmgin” – *kunan* “qəmlənmək” (şor) [202,

s.30]; *utancaq*, *yığıncaq* (Azərbay.), *salıncak* (Tür.). Nümunələrin əksəriyyətində şəkilçinin *n* ilə qurtaran feillərə artırılması diqqət çəkir. Ola bilər ki, *-ç* şəkilçisi kimi, bu şəkilçinin də əsas vəzifəsi qayıdış növdə olan feillərə artırılmaqdır. Bəlkə də, hər iki şəkilçi eyni mənşəlidir və *ç* elementi ilə bağlıdır.

A. fon Qaben bu şəkilçini *-^onçığ*, *-^onsığ* kimi göstərmişdir: *munadınçığ* “təəccüblü” (*munad*- “təəccüblənmək”), *küsənçig* “sevilən” (*küsə*- “istəmək”), *korkınçığ* “qorxunc”, *adınçık* “fövqəladə” [129, s.58]. M.Xabiçev qaraçay-balkar dilinə bu şəkilçinin quz və ya peçeneqlərdən keçdiyi fikrində olmuşdur [252, s.157].

Orxon abidələrində *-çığ* şəkilçisi yalnız bir sözdə müşahidə olunur:

𐰽𐰺𐰽𐰾 *Adınçığ* “xüsusi”: Anjar *adınçığ* bark yaraturtım (KT c 12) “Ona xüsusi abidə qoydurdum”. Bu söz ya *adın* “başqa, fərqli”, ya da *adın*- “dəyişmək, düzəlmək” sözüdür [201, s.10]. *Adınağu* “başqa”, *adınta* “digər tərəfdən”, *adır*- “ayırmaq, fərqləndirmək”, *adırtıklığ* “fərqli”, *adruksuz* “eyni”, *aduruk* “seçilmiş” [201, s.11-14], *adnā* “dəyişmək, fərqli olmaq”, *adış*- [275, s.62, 72] sözləri ilə eyniköklüdür. *-çığ* şəkilçisinin digər yazılı abidələrdə və müasir türk dillərində əsasən qayıdış növlü feillərə artırılmasından çıxış edərək, *adınçığ* sözünün də *adın*-feilindən yarandığını, onun isə Orxon abidələrindən daha əvvəlki dövrlərə aid **ad*- feilinin qayıdış növ forması olduğunu söyləmək olar. A.N.Kononova görə, bu sözün əsasında *adın* “başqa” sözü durur [214, s.110]. *Adın* sözü qədim uyğur abidələrində geniş yayılmışdır: ...anı körsər, *adın* savka... (İblis Adavaki, 372) “...onu görsə, başqa sözə...”; *Adın* el kişisi eşitti munı Yüzin körgüke arzuladı anı (QB 1887) “Başqa ellərin adamları bunu eşitdilər, Onun üzünü görməyi arzuladılar”. T.Tekin *adınçığ/adınsığ* sözünün *-sığ* şəkilçisi ilə düzəldiyini göstərmişdir: **adınç-sığ* [174, s.81]. Əgər *adın* hissəsi daha asan ayrılırsa, *adınç* sözünə dair nümunə yoxdursa, onda *adınçığ* sözünün *adın*-dan yarandığını söyləmək daha inandırıcıdır. Şəkilçi “əsasda ifadə olunan

hərəkətin nəticəsində meydana çıxan əlamət” mənası əmələ gətirir.

-ğa, -gə şəkilçisi. A.Kononova görə, qədimdə az məhsuldar olmuş, sonralar istifadə dairəsini genişləndirmişdir [214, s.90]. Lakin müasir türk dillərində də bu şəkilçi az məhsuldardır: *tutka/tutulqa* “qulp”, *tabilqa* “tapıntı” [193, s.402], *yorğa* (Azərb.). *-k, -ıq, -aq* şəkilçiləri ilə bağlı olduğu [214, s.90; 193, s.402], məcburiyyət, imkan mənalı feili sifətlər düzəltdiyi qeyd olunur [214, s.90].

↯)††‡ **Tamğa** “damğa, möhür” (*tamğaçı* “damğaçı, möhürdar” sözünün tərkibində): On ok oğlum türgis kağanta Makraç *tamğaçı*, Oğuz Bilgə *tamğaçı* kəlti (KT şm 13) “On ox oğullarım türkeş xaqanından Makraç damğaçı, Oğuz Bilgə damğaçı gəldi”. C.Klousona görə, *tamğa* sözü ilkin olaraq “damğa”, “mal-qaraya vurulan sahiblik işarəsi” mənalarını daşımış, çox erkən dövrlərdə mənasını dəyişmişdir [275, s.504]. Bu sözün kökü *tam-* “yanmaq” feilidir, *tamıt-* “alışmaq”, *tamduk/tamdu* “od, alov” [201, s.530], *tamız-* “alışmaq, odlanmaq” [275, s.504] sözlərində saxlanmışdır. “Cəhənnəm” mənasındaki *tamuğ/tamu* sözünün də bu sözlərlə eyniköklü olduğunu söyləmək olar. Qədim uyğur abidələrində, “Divanü lüğət it-türk”də, “Qutadğu bilig”də *tamtur-* “yandırmaq” sözü var: ...könjüllərintə amranmahlığ ot *tamturtumuz* (Maytrısimit, 107, 4-5) “...könjüllərində sevilmək odu yandırdıq”; Ol ot *tamturdı* (DLT, II, 176-8) “O, od yandırdı”; Fesaddın kürer ol bulunmuş kutuğ Fesad *tamdurur* ol udunmuş otuğ (QB 4412) “Xoşabətlik tapan fəsaddan qaçar, Fesad sönmüş odu alovlandırır”. Uyğur abidələrində “yanmaq” mənalı *tamıt-* sözü də işlənmişdir: Kaltı kuruğ otuñ tıltağında ot *tamtur...* (Maytrısimit, 41, 26-28) “Necə ki quru otun səbəbindən od yanır...” -ğa şəkilçisinin *tamğa* sözündə meydana çıxardığı məna “əsasda ifadə olunan hərəkətin nəticəsində meydana çıxan əşya”dır.

𐰽𐰺𐰸 / 𐰽𐰺𐰸 *Bilgə* “müdrük”: ...ayğuşısı *bilgə* ermiş (T 10) “...məsləhətçisi müdrük imiş”. Bu sözün kökü *bil-* feildir. C.Klousona görə, *bilgə* sözü həmçinin xüsusi rütbə bildirmiş, müşavirə yaxın bir vəzifənin daşıyıcısını ifadə etmişdir [275, s.340]. *Bil-* sözünün “məsuliyyət götürmək”, “vəzifəni yerinə yetirmək” [201, s.99], “idarə etmək”, “əmr vermək” (Alt., qır.) mənaları da verilir [260, s.138]. Şəkilçi bu sözə “əsasda ifadə olunan hərəkəti icra edən” mənası əlavə etmişdir.

𐰽𐰺𐰸𐰸 *Kısğa* “qısa”: Yağıka yalnız oplayu təgip opulu kirip özi *kısğa* kərgək boltı. (KÇ 23) “Düşməne tək sürətlə hücum edib aralarına girib özü tezcə həlak oldu”. Orxon abidələrində zərf kimi işlənmişdir, ancaq bunu konversiya nəticəsi hesab etmək olar. Sözün kökü *kıs-* feili kimi göstərilir. Abidələrin dilində *kıs-* feili “qısaltmaq” deyil, “sıxmaq, əzmək, basmaq, qalib gəlmək” mənası ifadə etsə də, bir qədər sonrakı dövrlərin yazılı abidələrində “qısalmaq” mənasında işlənmiş və *kısığ* “dar”, *kısil-* “qısaldırmaq”, *kısur-* “qısaltmaq” [201, s.448] sözlərinin kökü olmuşdur: Ol anıñ tonlukın *kısdı* (DLT, II, 11-9) “O onun paltarlığını qısaltdı”; Tiriglik *kısilđı* uzadı sakınç (QB 6486) “Həyat qısaldı, fikir uzandı”. *Kısğa/kısa/qısa* sözünün *kıs-* feilindən yaranması əksər alimlər tərəfindən qəbul olunmuşdur [129, s.51; 275, s.666; 264, s.248; 174, s.89].

𐰽𐰺𐰸𐰸 *Yuyka* “nazik”: *Yuyka* eriklig topulğulu uçuz ermiş (T 13) “Nazik olanda deşmək asan imiş”. Yazılı abidələrdə *yuyka*, *yufğa*, *yuğa*, *yupka*, *yuka*, *yuvğa* [201, s.277, 281-282] şəkillərində işlənmişdir. Yalnız Orxon abidələrində *yuyka* kimi yazılmasından çıxış edən C.Klouson bunun yazıda yol verilən səhv olması qənaətinə gəlmişdir [275, s.874]. Adətən *yub-* > *yuv^o* feili bu sözün kökü kimi göstərilir. G.Dörfer bu feilin mənasını “kəsmək” kimi göstərmişdir, ancaq onu *yubar-* “xəmir yaymaq” kimi də izah etmək olar [262, s.242]. “Qədim türk lüğəti”ndə qeyd olunan *yuvıl-* “yumşalmaq, yüngülləşmək” [201, s.283] və

“Türk dillərinin etimoloji lüğəti”dəki *yuv^oaş* “yumşaq” [262, s.242] sözləri də bu sözlə genetik cəhətdən bağlı ola bilər.

𐰽𐰺𐰍 *Yinçgə* “incə”: ...*yinçgə* eriklik üzgülü uçuz (T 13) “...incə olanda üzmək asan”. C.Klouson **yinç-* feilindən yarandığını və bu feilin *yinçür* “arıq, incə” sözünün də kökündə durduğunu yazmışdır [275, s.945]. Bu sözün əski özbək dilindəki *incmək* (انچمق) “incəltmək”, “toza çevirmək”, “parçalamaq” feilindən yarandığı da göstərilir [262, s.365]. Bu fikir həqiqətə uyğun görünür. Bizcə, əski özbək dilindəki *incmək* feili də C.Klousonun qeyd etdiyi *yinçür* sözünün [275, s.946] kökü olan **yinç-* feilinin fonetik variantıdır.

Bu sözlərdə *-ğ/-gə* şəkilçisi “hərəkətin nəticəsində meydana çıxan əlamət” mənası formalaşdırmışdır.

Bu şəkilçiləri tərkibindəki birsəslilərə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. *-ğ/-g, -k* elementi əsasında düzəllər: *-ğ/-g, -iğ/-ig/-uğ/-üç, -k, -ik/-ik/-uk/-ük; -ğan/-kən; -ğu/-gü; -ğa/-gə; -ğak/-gək*. Bu şəkilçilərin bir qismi eyni sözlərə artırılıb eyni məna əmələ gətirir. Qədim türk dilində *-ig* şəkilçisi ilə düzəlmiş *bilig* sözü Türkiyə türkcəsində *bilgi* formasındadır, müasir türk dillərindəki *-gi* şəkilçisinin qədim *-ğu, -gü* şəkilçisinin fonetik variantı olduğunu nəzərə alsaq, burada *-ğu* şəkilçisinin *-iğ* şəkilçisi ilə eyni funksiyaları yerinə yetirdiyi nəticəsinə gəlmək olar. “Artıq” mənasında “Qutadğu bilig”də *artğu* sözü işlənmişdir [201, s.57]. Abidələrdəki *katığ* “məhkəm, sərt” sözünün sinonimi olan *katğu* “Divanü lüğət-it-türk” və “Qutadğu-bilig”də müşahidə olunur [201, s.432]. *-ğa/-gə* şəkilçisinin *-iğ/-ig* şəkilçisi ilə əlaqəsini göstərən cəhət isə *-iğ/-ig* şəkilçisi ilə düzəlmiş sözlərə *-a/-ə* şəkilçisinin artırılmasıdır, məsələn, Orxon abidələrinin dilindəki *bitig* sözündən düzəlmiş *bitigəçi* “katib” sözü və *bitigəçi oğlan* “şagird” birləşməsi manixey dini məzmunlu uyğur abidələrinin dilində işlənmişdir [201, s.103]. Yaxud *bilig* “bilik” və *bilgə* “bilikli, müdrik” sözlərinin hər ikisi Orxon abidələrində qeydə alınmışdır. “Qapı” mənasında Orxon abidələrinin dilində *kapığ*,

M.Kaşğari lüğətində isə *kapğa* sözü işlənmişdir [201, s.121]. *Ög* “fikir, düşüncə” sözü ilə *ögə* “müdrək” sözlərinin də eyni kökdən olduğunu qeyd etmək lazımdır. Bu nümunələr *-ğ/-gə* şəkilçisinin *-ğ/-g* ilə bağlı olması və bəlkə də, *-ğə/-gə* morfeminin birinci elementinin *-ğ/-g* olması fikrini yaradır. *Bilgə* və *ögə* sözlərinə əsasən, burada *-a* elementinin hər hansı əlamətə sahib olan şəxs mənası yaratdığını güman etmək olar. Beləliklə, Orxon abidələrinin dilində *-ğu*, *-ğa*, *-gak* şəkilçilərinin feildən ad düzəldən *-ğ*, *-ığ*, *-k*, *-ık* şəkilçiləri ilə genetik cəhətdən bağlılığı və onların əsasında eyni *-ğ/-k* formantının durduğunu ehtimal etmək olar. Şəkilçilərdəki məna fərqi isə onların tərkibindəki digər elementlər meydana çıxarır.

2. *-m* elementi əsasında düzəlmələr: *-ım/-im*; *-ma/mə*; *-mak/-mək*, *-man/-mən*.

3. *-ç* elementi əsasında düzəlmələr: *-ç*; *-çığ*. Bu şəkilçilərin oxşar cəhətlərindən biri hər iki morfemin *-n* şəkilçili feillərə artırılmasıdır.

IV FƏSİL ORXON ABİDƏLƏRİNDƏ SÖZ YARADICILIĞININ MORFOLOJİ ÜSULU (FEİL DÜZƏLDƏN ŞƏKİLÇİLƏR)

Orxon abidələrinin dilində feil düzəldən şəkilçilərin sayı ad düzəldən şəkilçilərə nəzərən xeyli azdır. Bu şəkilçiləri iki qrupa bölmək olar: 1. Addan feil düzəldən şəkilçilər; 2. Feildən feil düzəldən şəkilçilər.

4.1. Addan feil düzəldən şəkilçilər

Addan feil düzəldən şəkilçilərdən yalnız *-la* məhsuldar dır. *-a*, *-sıra*, *-ik*, *-ad* az məhsuldar, *-il* ~ *-al*, *-ar* ~ *-ır*, *-rı* və *-dı* isə qeyri-məhsuldar şəkilçilərdir.

***-a/-ə* şəkilçisi.** Bəzi tədqiqatçılar bu şəkilçini müstəqil şəkilçi hesab etmir və buna sübut kimi onun yalnız samitlə bitən sözlərə artırıldığını göstərirlər (Rəcəbov 2009: 95). Bu, əslində, şəkilçinin özü ilə yox, qədim türk dilində sözlərin, əsasən, samitlə bitməsi ilə bağlı ola bilər. Müasir türk dillərində də bu xüsusiyyətin, yəni *-a* şəkilçisinin samitlə bitən sözlərə əlavə olunmasının davam etməsi isə burada *-a* şəkilçisinin yeni sözlərin əmələ gəlməsində məhsuldar olmaması və bu şəkilçi ilə düzəlmiş sözlərin əksəriyyətinin daha qədim dövrlərdə meydana çıxmış olması ilə bağlı ola bilər. Orxon abidələrində *-la* şəkilçisinin də bir-iki söz istisna olmaqla, samitlə bitən köklərə artırıldığını qeyd etmək lazımdır. A.M.Şerbak *-a* şəkilçisini çox qədim bir şəkilçi hesab edir və yazır ki, bu şəkilçinin fəaliyyəti türk pradielinin ilk dövrlərindən başlanmış və müasir dillərin əmələ gəlməsi dövründə başa çatmışdır” [257, s.140]. M.Erdalın fikrincə isə, addan feil düzəldən müxtəlif şəkilçilərin varlığı əsasın forması və semantikasını ilə izah oluna bilməz [276, s.415].

Bəzi tədqiqatçılar, məsələn, Q.İ.Ramstedt *-a* şəkilçisini *-ğa* şəkilçisi ilə əlaqələndirmişlər [257, s.141], lakin eyni dövrdə, eyni abidədə, eyni dildə hər iki şəkilçinin işlənməsi təsdiq edir

ki, bunlardan biri digərinin fonetik variantı deyil, əksinə, hər iki addan feil düzəldən müstəqil şəkilçidir.

A.N.Kononov bu barədə yazmışdır: “*Türk dillərinin inkişafının ilkin dövrlərində qrammatik kateqoriyaların və münasibətlərin formal olaraq bir sait səsədən ibarət olan şəkilçi ilə ifadə olunma bildiyini hesab etməyə imkan verən real məlumatlar yoxdur. Sait səs qeyri-sabit olduğundan mütləq samit(lər)lə müşayiət olunmalı idi*” [213, s.252]. Bu fikrə də etiraz etmək olar, çünki qədim türk dilində bir saiddən ibarət olan şəkilçilər də olmuşdur. Bunlardan biri kimi ən qədim feili bağlama şəkilçilərindən olan *-ı/-i* şəkilçisini göstərmək olar.

Addan feil düzəldən qədim *-a* şəkilçisinin müasir türk dillərində öz işləkliyini itirməsinin səbəbi *-la* şəkilçisinin geniş yayılması hesab olunur [239, s.203]. Belə ki, *-a* şəkilçisi daha qədim dövrlərə xas olan bir şəkilçi kimi təsirlilik və təsirsizliyə görə diferensiallaşmamışdır, həm təsirli, həm də təsirsiz feillər düzəldə bilir, *-la* şəkilçisi isə artıq bu diferensiallaşmaya məruz qalmışdır və yalnız təsirli feillərin düzəldilməsində iştirak edir. Digər tərəfdən, *-la* şəkilçisi *-l*, *-n*, *-ş* kimi növ şəkilçiləri ilə birləşərək təsirsiz feil düzəltməyə də xidmət edir ki, bu da onun imkanlarının *-a* şəkilçisindən daha güclü olmasını təsdiqləyir. *-la* şəkilçisinin funksiyasının genişlənməsini təsdiq edən bir cəhət də odur ki, bu şəkilçi və onun törəmələri əvvəlki dövrlərdə (məsələn, Orxon abidələrində) yalnız isimlərə artırılı bilirdisə, müasir türk dillərində həm də sifətlərdən və digər nitq hissələrindən feil düzəltməyə xidmət edir.

Orxon abidələrində bu şəkilçi ilə aşağıdakı feillər düzəlmişdir:

ᠰᠢᠭᠢᠲᠤ *Sığıta-* “ağlamaq”: ...bunça bodun kəlipən *sığıtamıs*, yoğlamış... (KT § 4) “...bu qədər xalq gəlib ağlamış, yas tutmuş...”. *Sığıt* “ağlama” sözündən düzəlmişdir: Közdə yaş kəlsər, eti də köñültə *sığıt* kəlsər... (KT §m 11) “Gözdən yaş gəlsə, əlavə olaraq köñüldən ağlamaq gəlsə...” *-a* şəkilçisi *sığıta-* feilində sözə “əsas ifadə olunmuş prosesin yerinə yetirilməsi” mənası

əlavə edir. Azərbaycan dilinin dialektlərində bu söz *sıxda-* şəklində saxlanmışdır [40, s.248].

↯)Տ *Yasa-/yaşa-* “yaşamaq”: Uluğ Küli çor səkkiz on *yasap* yok bol(tı)... (KÇ 3) “Böyük Küli çor səksən il yaşayıb vəfat et(di)...” *Yas/yaş* “yaş” sözündən düzəlmişdir: Yeti yegirmi *yaşıma* tañut tapa sülədim (BK ş 24) “On yeddi yaşımda tanqutlara qarşı yürüş etdim”. Burada *yasa-/yaşa-* feilinin *yas/yaş* kökü ilə semantik əlaqəsi daha güclüdür. Belə ki, “səksən yaş yaşamaq” yerinə, birbaşa “səksən yaşamaq” kimi ifadə olunmuş, yəni kökün təyini olan müəyyən miqdar sayı həmin kökdən düzəlmiş sözə aid olmuşdur. Həm kökdəki ismin, həm də ona aid olan feilin mənası bir sözdə birləşmişdir. Burada da şəkilçi “əsasdakı prosesi yerinə yetirmək” mənası əmələ gətirmişdir.

↯)Yk *Tilə-* “diləmək, istəmək”: ...yerçi *tilədim* (T 23) “...bələdçi istədim”. *Til/tıl* “dil” sözündən düzəlmişdir. Abidələrdə bu söz məcazi mənada “əsir (məlumat almaq üçün tutulan)” kimi işlənmişdir: *Tılığ* kəlürti, sabı antağ... (T 36) “Əsir gətirdi, sözü elə idi...”. Şəkilçi “əsasda ifadə olunmuş vasitə ilə hərəkət etmək” mənası əmələ gətirir.

↯)Յ *Sana-* “saymaq”: *Sanağalı* tüsürtimiz (T 27) “Saymaq üçün düşürtdük”. *San* “say” sözündən düzəlmişdir. Bu söz *sansız* “saysız-hesabsız” sözünün tərkibində qeydə alınmışdır: ...*sansız* kəlürrip kop kotı (BK c 12) “...saysız gətirib, hamısını qoydu”. Burada *-a* şəkilçisinin funksiyası “əsasda ifadə olunan nəticəni meydana çıxaran prosesi icra etmək”dir. Bu söz T.Tekin tərəfindən *asıñğalı* “dırmaşmaq üçün” kimi mənalandırılmışdır [172, s.42].

↯)՝ *Una-* “razılaşmaq”: Sü yorılım tiser *unaman* (T 35) “Qoşun yeridək – desə, razılaşmaram”. Müasir dövrdə saxlanmışdır: *una-* (türkm., qır., özb., xak.), *üna-* (qaz.), *ina-* (Tuv.), *uni-* (uy.) [259, s.596], *ona-* (Tür.). Bu sözün kökündə *on* (kar.), *uñ* (s.-uy.) “fayda, yaxşılıq” [259, s.597] sözünün durduğunu gü-

man etmək olar. Burada *-a* şəkilçisi “əsasda ifadə olunanı fikri qəbul etmək” mənası bildirir.

↯↯ *Ula-* “birləşdirmək” (*ulayu* şəklində): ...çor tigin kəlip, *ulayu* tört tigin kəlip... (KÇ 24) “...sərkərdə şahzadə gəlib...” Kökü *ul* “əsas, özül, bünövrə” sözü kimi göstərilə də [259, s.588; 243, s.432], bu iki söz arasında aydın semantik bağlılıq yoxdur.

↯↯ *Arta-* “pozulmaq, zəifləmək, dağılmaq” (*artat-* “pozmaq, zəiflətmək, dağıtmaq” formasında): ...türk bodun, iliñin, törüñin kim *artati?* (KT § 22) “...türk xalqı, sənin dövlətini, qanununu kim zəiflətdi?” Nümunədəki feilin təsirli olması göstərir ki, burada *arta-* yox, *artat-* formasından söhbət gedir. Bu feilin *ar-* “zəifləmək” sözü ilə bağlı olduğunu güman etmək olar. Bəlkə də, *ar-* feilindən *-t* şəkilçisi ilə *art* “zəif” sözü düzəlmiş və o da *-a* şəkilçisinin əlavəsi ilə yenidən feilə çevrilmişdir.

↯↯ *Ülə-* “bölmək, bölüşdürmək” (*üləsik* formasında): Türk bodun, *üləsikiñ* biriyə Çuğay yış tügöl, Tün yazı konayın, tisər... (KT c 6-7) “Türk xalqı bir hissən cənubda Çuğay meşəsində yox, Tün çölündə məskunlaşaq – desə...” *Ülə-* feilinin *ül* sözündən düzəldiyini söyləməyə əsas verən bir cəhət abidələrdə hissə mənasında *ülüg*, bir qədər sonrakı dövrlərdə isə eyni mənada *ülüş* [201, s.625] sözünün işlənməsidir. Hər iki söz *ülə-* yox, *ül-*, yaxud *ülü-* feilindən düzəlmişdir. Belə güman etmək olar ki, qədimdə “hissə” mənalı **ül* ismi olmuş, bu isimdən *-a/-ə* şəkilçisi ilə *ülə-*, *-ı/-i* şəkilçisi vasitəsilə isə *ülü-* feili düzəlmişdir. Eyni sözə paralel olaraq həm *-a/-ə*, həm də *-ı/-i* şəkilçilərinin artırılması türk dilləri üçün ənənəvi haldır. Bu bərdə başqa bir fikir isə paralel işlənən **ül* və **ül-* köklərinin olması, yəni onların həm isim, həm də feil kimi fəlaiyyət göstərməsidir [259, s.629]. Başqa sözlə, **ül-* feil kökündən *ülüg* və *ülüş* isimləri, **ül* isim kökündən isə *ülə-* feili düzəlmişdir. Hər iki halda *ülə-* feili **ül* ismindən düzəlmiş sayılır.

ᠨᠠᠶᠢᠯᠢᠬᠤ **Yarlıka-** “xeyir-dua vermək, layiq görmək”: Teñrikənkə isig bertig tiyin *yarlıkamis...* (O 6) “Tanrıyabənzər üçün xidmət göstərdiyi üçün, onu layiq görmüş...”. Bu feil ya *-a* (*yarlık* + *-a*), ya da *-ka* (*yarlığ* + *-ka*) şəkilçisi ilə düzəlmişdir. C.Klouson ikinci fikrin tərəfdarıdır [275, s.968]. Qədim türk dilində addan feil düzəldən *-ka* şəkilçisinin qeyri-məhsuldar, *-a* şəkilçisinin isə məhsuldar olması birinci fikrin düzgünlüyü ehtimalını artırır. Digər tərəfdən, yazılı abidələrdə *yarlık* yox, *yarlığ* isminin işləkliyi ikinci fikrin doğru olduğunu söyləməyə imkan verir [201, s.242]: Ol buyrukı bu *yarlıkağ* esitip (Şahzadə və dişi pələng, 624) “O buyuruk hökmdarın buyuruğunu eşidib”; *yarlığ* “əmr; xaqanın məktubu, fərmanı” (DLT, III, 42-12); Bayat *yarlığın* sen ağır tut ağır (QB 1507) “Allahın əmrini sən əziz tut”. Yalnız tatar dilinin dialektlərində *yarlık* sözü *k* samiti ilə işlənir [262, s.18]. Burada “əsasda ifadə olunan prosesin yerinə yetirilməsi” mənasını görmək olar. M.Erdalın fikrincə, *yarlığ* sözünün özü *yarlı(ğ)ka-* feilindən düzəlmişdir [276, s.462]. Azərbaycan dili tarixində bu feil *yarlığa-* şəklində “bağışlamaq, günahından keçmək” mənalarında işlənmişdir [67, s.114].

ᠨᠢᠷᠠᠭᠤᠨ **Kürə-** “qaçaq olmaq” (*kürəgü* “qaçaq” sözünün tərkibində): *Kürəgünün* üçün, igidmiş bilgə kağanının ermis barmış edgü eliñ[ə] kəntü yañıltığ, yablak kigürtüg (KT § 23) “İtaətsizliyinə görə, (səni) doyurmuş ağıllı xaqanınla müstəqil (və) sərbəst dövlətinə (qarşı) özün səhv etdin (və) pislik gətirdin”. *Kürə-* feili M.Kaşğari lüğətində və “Qutadğu bilig”də qeydə alınmışdır: Fesaddın *kürer* ol bulunmuş kutuğ (QB 4412) “Xoşbəxtlik tapan fəsaddan qaçar”. Burada şəkilçinin düzəltdiyi məna “əsasda ifadə olunan vəziyyətə gəlmək”dir. T.Tekin qeyd edir ki, bu söz **kür* “azad, cəsur” sözündən düzəlmişdir [174, s.86].

Türk dillərində *-a* şəkilçisi həm təsirli, həm də təsirsiz feillər düzəltdi:

1) Təsirli feillər: *aşa-* “yemək, *ata-* “adlandırmaq” [243, s.432], *münə-* “təqsirləndirmək” (*mün* “təqsir”) [129, s.48], *boşa-* (Tür.) [212, s.260], *duza-* “duzlamaq” (Tuv.) [206, s.263], *harca-* “xərcləmək” (Tür);

2) Təsirsiz feillər: *tüşə-* “yuxu görmək”, *taru-* “daralmaq” [243, s.432-433], *öli-* “sulanmaq” (*öl* “rütubət, nəm”) [129, s.48], *kopuz-* “qopuz çalmaq” [136, s.150], *amira-* “sakitləşmək, sevinmək”, *doja-* “buzla örtülmək”, *xadı-* “əsmək” (Tuv.) [206, s.264], *sarna-* “mahını oxumaq” (xak.), *jooşu-* “sakitləşdirmək, əhilləşdirmək” (qır.) [239, s.207, 233], *dişə-* “diş çıxarmaq” (Azərbayc. dial.) (Rüstəmov: 99).

Orxon abidələrindəki *sığıta-*, *yasa-*, *una-*, *kürə-* sözləri təsirsiz, *tilə-*, *sana-*, *biti-*, *ülə-*, *yarlıka-* sözləri təsirli feillərdir. Orxon abidələrində daha məhsuldar olan *-a* şəkilçisinin məhsuldarlığı Yenisey abidələrində azalmışdır. Bu da həmin şəkilçinin məhsuldardan qeyri-məhsuldara keçdiyini sübut edir.

-a, *-ı* şəkilçisinin *-la/-lə* şəkilçisi ilə əlaqəsi diqqət çəkir. N.A.Baskakov *-a/-ə* şəkilçisinin *-la/-lə* morfeminin fonetik inkişafı nəticəsində əmələ gəldiyini göstərmişdir [193, s.319]. Ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, *-a/-ə* şəkilçisi qədim dövrdə daha məhsuldar olmuş, müasir türk dillərində isə arxaik şəkilçiyə çevrilmişdir [243, s.432]. *-la/-lə* şəkilçisi isə getdikcə məhsuldarlığını artırmış və ondan yeni şəkilçilər törəmişdir: *-lan/-lən*, *-lat/-lət*, *-laş/-ləş*. Məhsuldarlığını itirmiş qədim bir şəkilçinin getdikcə məhsuldarlığını artıran və müasir dövrdə bir çox yeni sözün yaranmasında iştirak edən başqa bir şəkilçinin fonetik inkişafı nəticəsində formalaşması şübhəli görünür.

-a/-ə və *-la/-lə* şəkilçilərinin oxşar cəhətlərindən biri də Orxon abidələrində hər iki şəkilçinin yalnız isimlərə artırılmasıdır.

Orxon abidələrində addan feil düzəldən ən məhsuldar şəkilçi *-la/-lə* morfemidir. A.N.Kononova görə, iki tərkib hissəsindən ibarətdir: komitativ şəkilçisi *-l* + *-a* [214, s.116]. Birinci formantı *-liğ* ~ *-li*, *-lık*, *-la* və *-lar* şəkilçilərində də görmək olar. *-la*

şəkilçisi Orxon abidələrində yalnız isimlərə artırılmış və aşağıdakı mənaları yaratmışdır:

1. “Əsasda ifadə olunanı qazandırmaq, vermək”:

ᠨᠶᠢᠨ **İllə-** “tayfa birliyi, dövlət qurmaq”: Türk bodun *il-lədük* ilin içğini ıdmıs... (KT § 6) “Türk xalqı qurduğu dövlətini itirmiş...”. Aydınır ki, bu sözün kökündə *el-* “tayfa birliyi”, “dövlət”, “xalq” sözü durur: ...türk bodun, *iliğin*, törünün kim artatı? (KT § 22) “...türk xalqı, sənin dövlətini, qanununu kim zəiflətdi?”. C.Klouson *el* sözünün ilkin mənasını “müstəqil rəhbər tərəfindən təşkil və idarə olunan siyasi birlik” [275, s.122], G.Dörfer “sülh”, “sülh şəraiti”, “tayfa ittifaqı (konfederasiya)” kimi göstərir [259, s.341]. Bu söz qırğız və Altay dillərində “tayfa birliyi”, qırğız və tatar dillərində isə “dövlət” mənasını saxlamışdır [259, s.340].

ᠨᠶᠢᠨ **Kağanla-** “xaqan təyin etmək”: ...*kağanladuk* kağanın yitirü ıdmıs... (KT § 7) “...xaqan təyin etdiyi xaqanını itirmiş...”. *Kağan* “xaqan” sözündən düzəlmişdir: ...yaraklığdı *kağanka* ançuladı (KT § 32) “...yaraqlı vəziyyətdə xaqana təqdim etdi”. “Xaqan olmaq, hökmdarlıq etmək, idarə etmək” mənaları göstərilir [201, s.405], lakin bu zaman *illə-* sözü ilə arasındakı uyğunluq pozulur, çünki eyni cümlədə paralel işlənən bu iki feildən biri təsirli, digəri təsirsiz olur. Bu isə paralel işlənmiş *il* və *kağan* isimlərindən birinin aid olduğu feilin obyekt, digərinin isə aid olduğu feilin subyekt olması səbəb olur. Bu hal qədim türk yazılı abidələri üçün səciyyəvi olmayan bir quruluşu meydana çıxarır. Ona görə də burada *kağanla-* feilinin də *illə-* kimi təsirli olduğunu və C.Klousonla M.Erdalın tərcümələrinin daha dəqiq olduğunu söyləmək olar: *xağanladuk xağanı:n* “onların təyin etdiyi xaqanın” [275, s.612], *kağan+la-* “kimi isə xaqan eləmək” [276, s.438].

ᠨᠶᠢᠨ **Kanla-** “xan vermək, xan qazandırmaq” (ᠨᠶᠢᠨ *kanlan-* formasında): Türk bodun kanın bolmayın Tabğaçka adırlıtı, *kanlantı* (T 2) “Türk xalqı xanı olmadan Tabğacdən ayrıldı, xan

qazandı”. *Kan* kökündən düzəlmişdir: Ol *kan* yok boltukda kis-rə... (O ö 1) “O xan yox olduqdan sonra...”. Orxon abidələrində, eləcə də digər qədim türk yazılarında *kanla-* sözünə təsadüf olunmur. Deməli, *kanlan-* sözü *-lan* şəkilçisi ilə *kan* ismindən düzəlmişdir. Ancaq abidələrdə *kağanla-* feilinin işlənməsindən çıxış edərə, güman etmək olar ki, *kanla-* feili də işlənmişdir.

↯Yhʳ **Ötlə-** “məsləhət vermək, nəsihət vermək”: Təgip inimə, oğluma ança *ötlədim*... (O 11) “Çatıb qardaşlarıma, oğullarıma belə məsləhət verdim...”. *Öt* “məsləhət”, “nəsihət”, “tədris” [259, s.556] sözündən düzəlmişdir: *öt sav* “məsləhət-nəsihət” [275, s.36].

↯Jʳʒ **Ançula-**: ...yaraklıqdı kağanka *ançuladı* (KT § 32) “...yaraqlı vəziyyətdə xaqana təqdim etdi”. Bu sözün kökünü müəyyən etmək çətindir. Daha doğrusu, *ançu* sözü Orxon abidələrində qeydə alınmamışdır. C.Klouson yalnız bir yerdə *ördir ançu* “hədiyyə” qoşa sözünün tərkibində buna təsadüf etdiyini bildirir [275, s.173]. Bəzi müəlliflər tərəfindən *enç uladı* kimi göstərilir və buradakı *enç* C.Klousonun lüğətində “sakit, sülh vəziyyətində” kimi qeyd olunur [275, s.171]. Maraqlıdır ki, C.Klouson *ançu* sözünün də Çin dilindəki *an çu* “sülh içində yaşamaq” ifadəsi ilə əlaqələndirildiyini, lakin burada semantik əlaqənin aydın olmadığını göstərmişdir [275, s.173]. Müasir türk dillərində *ançu* və *ançula-* sözlərinə təsadüf olunmur.

↯J1ʒ **Tapla-** “razılaşmaq, kömək olmaq”: ... kağan kutu *taplamadı* erinç (BK § 35) “...yəqin ki, xaqanın bəxti yar olmadı”. *Tapla-* sözü “təsdiq etmək”, “sevmək”, “hörmət etmək” [201, s.535], “razı qalmaq” [275, s.440] mənalarında qeydə alınmışdır. Onun kökündə *tap* “iradə, arzu” [201, s.533], yaxud “razılıq, kifayət qədər olma; razılıq verici, kifayət qədər” [275, s.434] sözünün durduğunu güman etmək olar. “Divanü lüğət it-türk”dəki *tap* “kifayətdir, bəsdir” (DLT, I, 318) və *tapı* “razılaşma” [174, s.88] sözlərini bu feilin kökü hesab etmək olar: Aş maña *tap* “Yemək mənə bəsdir” (DLT, I, 318) . “Qutadğu bi-

lig”də də *tap* sözü işlənmişdir: Birinə *tap* emdi sakınsa ögün (QB 6328) “İndi biri ağılla fikirləşsə, onun üçün kifayətdir”.

↳ ҮҢᠦ **Öglə-** “məsləhətləşmək” (*ögləş-* formasında): Ol üç kağan *ögləşip* Altun yıs üzə kabısalım timis (T 20) “O üç xaqan məsləhətləşib Altun meşəsi üstündə toplaşaq demiş”. *Ögləş-* feili *öglə-* feilinin birgəlik növüdür, ancaq Orxon abidələrində *öglə-* feili qeydə alınmamışdır. Bu feilin *öglən-* və *ögləntür-* formaları “Qədim türk lüğəti”ndə göstərilmişdir [201, s.380]. Bu feillərin əsasında müasir türk dillərində *ög*, *ök* (Tür. dial.), *öy* (yak.) fonetik şəkillərində saxlanmış [259, s.501] *ög* “ağıl, düşüncə” [201, s.378] ismi durur. Abidələrdə *öglə-* feilinə təsadüf olunmadığı üçün buradakı şəkilçini bütöv şəkildə *-ləş* kimi də götürmək olar.

2. “Əsasda ifadə olunanla hərəkət etmək”:

↳ ҮҢᠯ **Sülə-** “qoşun çəkmək, yürüş etmək”: Öñrə türk kağanğaru *süləlim*, timis... (T 20) “Öndə türk xaqanına tərəf yürüş edək, – demiş...”. Bu sözün kökü *sü* “ordu, qoşun” sözüdür: İlki *sü taşkımış* erti, ekin *sü* ebdə erti (BK § 32) “Birinci ordu yürüşə çıxmışdı, ikinci ordu evdə idi”.

↳ ᠵᠯᠢᠴᠯᠠ **Kılıçla-** “qılıcla vurmaq”: Sü təgisintə yitiñç əriḡ *kılıçladı* (KT şm 5) “Orduların döyüşündə yeddinci əsgəri qılıncla vurdu”. *Kılıç* “qılinc” sözündən düzəlmişdir: ...*kılıçın* sançğalı oğradı (İblis Adavaki, 356) “...qılıncla sancmaq istədi”; *Kılıç* kınka küçün sığdı (DLT, I, 183-8) “Qılinc qına güclə sığdı”; Oñ elgin *kılıç* tutsa ursa (QB 2069) “Sağ əli ilə qılinc tutub vursa”; Kafərə *qılıc* qoydu (KDQ) [49, s.113].

↳ ᠶᠯᠠ **Atla-** “atlandırmaq”, “ata mindirmək” (*atlat-* formasında): *Atlat* – tidim (T 25) “Ata mindir – dedim”. *Atlat-* sözü *atla-* feilinin icbar növüdür. *Atla-* feilinin özü Orxon abidələrində işlənməsə də, onun qayıdış növ forması olan *atlan-* sözünə rast gəlinir: Karluk *atlantı* (KÇ 20) “Karluklar atlandı”.

3. “Əsasda ifadə olunan prosesi həyata keçirmək, yerinə yetirmək”:

𐰽𐰺𐰸𐰸 **Yoğla-** “yas mərasimi təşkil etmək”: Bunça bodun kobranıp *yoğladı...* (KÇ 27) “Bu qədər xalq yığışib yas mərasimi keçirdi...”. *Yoğ* “yas mərasimi” sözündən düzəlmişdir: ...Tonja tigin *yoğunta* əgirə tokıdım (BK § 31) “...Tona tiginin yasında mühasirə edib vurdum”. Ölənin arxasından ağlamaq mənalı *cokto-* (qır.), *jokta-* (qaz.), *jokla-* (qaraq.) sözlərinə də təsadüf olunur [262, s.207].

𐰽𐰺𐰸 **Abla-** “ovlamaq”: ...ab *ablasar* erimlə tæg erti (KÇ 9) “...ov ovlasa, ... kimi idi”. *Ab* “ov” sözündən düzəlmiş və kökü ilə birlikdə daxili obyektli feil şəklində işlənmişdir.

𐰽𐰺𐰸𐰸 **Tıyła-** “qulaq asmaq, dinləmək”: ...bu sabımın edgüti esid, katıgđı *tıyła!* (KT c 2) “Bu sözümlü yaxşıca eşit, möhkəmcə dinlə!” Kökündə *tıy* “eşitmə” sözü durur: *nom tıyka yığılğaylar* “vəzə qulaq asmağa yığılacaqlar” [201, s.568]. *Tıy* sözü qazax və qaraqalpaq dillərində saxlanmışdır [261, s.236]. Türkmən dilində *diy sal-* “qulaq asmaq” birləşməsi, *diyşir-* “eşitmə” (Türkməncə-türkcə 1995: 162) və *diyçi* “dinləyici” sözləri [261, s.237] işlənir. “Qədim türk lüğəti”ndə *tıyçı* “casus” sözü verilmişdir [201, s.568]. Bu söz müasir uyğur dilində də saxlanmışdır [288, s.247]. *Dinşə-* (Azərb.), *dinşe-* (uyğ.), *tişsa-* (özb.), *tıyşa-* (qır.) “qulaq asmaq” sözləri [261, s.237] də mövcuddur. C.Klousona görə, bu sözün ilkin mənası “nəfəs almaq”, “sakitcə nəfəs almaq” və sonralar “sakit olmaq”, daha sonra isə “dincəlmək” mənasında çevrilmişdir [275, s.514]. “Qulaq asmaq” mənasının da “sakit olmaq” əsasında meydana çıxdığını güman etmək olar. *Din-/tin-* “sakitləşmək” və *tıyła-* “qulaq asmaq” feilləri arasındakı fərqi adi *n* və sağır *ɲ* samitlərinin işlənməsində görmək olar. Ancaq diqqəti cəlb edən cəhət türkmən dilində “sakitləşmək” mənalı *diy-* feili də *ɲ* ilə ifadə olunmuşdur (Türkməncə-türkcə 1995: 162). T.Tekin bu sözün kökünü **tıy* “səs” kimi göstərir [174, s.88]. Bu zaman *-la* şəkilçisinin yaratdığı mənadan çıxış edərək *tıyła-* feilini “səsləmək” kimi başa düşməli idik ki, bu da həmin feilin mənasına uyğun gəlmir. Bu sözün kökünü

**tiŋ* “dinləmə, eşitmə” kimi götürmək semantik cəhətdən daha müvafiqdir.

↯↯↯↯ **Akunla-** “yürüş etmək, hücum etmək”: Kamuk balıka təgdim, *akunladım*, altım (O 9) “Bütün şəhərlərə çatdım, hücum etdim, aldım”. *Akun* “axın, hücum” sözündən düzəlmişdir: Basat şimdi *aqından* gəldi (KDQ) [49, s.99]. *Akit-* “axıtmaq” feilinin də abidələrdə xüsusi hərbi mənaya malik olduğu göstərilir [276, s.761]. Bu sözə Orxon abidələrində də təsadüf olunur: Kül tigin ebig başlayu *akitdımız* (KT şm 8) “Kül tigin evə başçılıq etmək üçün qoyub yürüş etdik”.

↯↯↯↯ **Yığla-** “ağlamaq”: ...*yığlayu* bertim (İA II 2) “...ağladım”. C.Klousona görə, ilkin forması *iğla-* olmuş və *iğ* “ağlama” sözündən düzəlmişdir. *Iğ* müasir türk dillərində müxtəlif fonetik formalarda saxlanmışdır: *ı* (şor), *ī* (xak., Tuv.), *ıy* (qır.) [275, s.75, 85]. Tuva dilində *ī-sī* “ağlama” birləşməsinin tərkibində işlənir [265, s.419]. Özbək dilində *yiği* (Turkça-uzbekça 1993: 241), uyğur dilində isə *yiğa* [288, s.819] “ağlama, ağlayış” şəklindədir.

↯↯↯↯ **Yazukla-** “günah iş gördürmək, cinayətə sövq etmək” (*yazuklat* formasında): ...(sakınıp) bodun(iğ) *yazuklat*... (BK § 35-36) “...(düşünüb) xalq(ı) cinayətə sövq et...”. *Yazukla*-feili Orxon abidələrində müstəqil şəkildə qeydə alınmasa da, digər abidələrdə işlənmişdir [201, s.525]: Beg anı *yazukladı* (DLT, III, 342-26) “Bəy onu bir təqsirinə görə tutdu”. *Yazuk* “günah, səhv” ismindən düzəlmişdir: ...*yazukumta* boşuyu birzün (Kuanşi im pular, 200) “...günahlarımdan azad etsin”; Bu beg ol *yazuk* keçürgen (DLT, I, 521-18) “Bu, həmişə günahı bağışlayan bəydir”; *Yazukum* ne erki bilümez özüm (QB 638) “Günahımın nə olduğunu özüm də bilmirəm”.

4. “Əsasdakı kimi hərəkət etmək”:

↯↯↯↯ **Başla-** “başçılıq etmək, idarə etmək”: ...iç buyuru-
kı bəg İrgin *başlayu*... (BK c 14) “... daxili buyuruqları bəy İrgin başda olmaqla...”. *Baş* ismindən düzəlmişdir: ...yüzkə *başına* bir

t(əgmədi)... (KT § 33) “...üzünə, başına biri də dəymədi”. Abidələrdəki mənası müasir türk dillərindəki mənadan fərqlənir.

5. “Əsasda ifadə olunan vaxtı müəyyən yerdə keçirmək”:

ՋԿԴԻ **Kışla-** “qışlamaq”: ...(kırk yaşı)ma Mağı kurğan *kışladukda* yut boltı (BK § 31) “... (qırx yaşı)mda Mağı kurğanında qışlayanda yut oldu”. *Kış* “qış” sözündən düzəlmişdir: ...üçüncü yılınta *kış* onunç ay üç otuzka aktarıp tükədti (Suan Tszanın bioqrafiyası, X, 2b) “...üçüncü ilində qışın onuncu ayın iyirmi üçündə tərcümə edib qurtardı”; Yay *kış* bile karıştı (DLT, II, 97-13) “Yaş qışla qarışdı”; *Kış* erse yana tüş körügli karı Akar suv tüşese ya buz kar tolı (QB 6013) “Qış yenə yuxu görə goca olsa, Yuxusunda axar su görsə, ya da buz, qar, dolu”.

6. “Əsasda ifadə olunanı qurmaq, yaratmaq”:

ՋԿԿԿԻՅ **Oğrakla-** “düşərgə salmaq” (*oğraklat-* formasında): Ak tərməl keçə *oğraklatdım* (T 25) “Ak tərməli keçərək düşərgə saldırdım”. Feilin mənası da göstərir ki, o, *oğrakla-* “düşərgə salmaq” sözünün icbar növ formasıdır. *Oğrakla-* feili isə *oğrak/oğrağ* “məskən”, “gedilmək nəzərdə tutulan tutulan yer” [201, s.363] sözündən düzəlmişdir: Əh kinintə nırvan bulğu *oğrakığ* turğurmuş (On cür niyaz, 8) “Ən sonda nirvana tapmaq məskənində dayandırmış”; Özi kuyı *oğrağı* Alplar kamuğ tirkeşür (DLT, III, 65-12) “Özü dərənin uğrağında, İgidlər hamısı yığışır”. Bu söz *oğra-* “getmək, istiqamətlənmək”, “nəzərdə tutmaq” sözündən [201, s.363] düzəlmişdir: Ügüz ertgəli *oğradın*, işiñ bütməz (Fal kitabı, 28) “Çay keçməyi düşündün, işin bitməz”, *oğra-* “getmək” (DLT, I, 274-13), *uğra-* “getmək” (KDQ) [49, s.37]; Saña keldim *oğrap* uzun yol yorıp Tilekke bu kün tegdim arzum kanıp (QB 591) “Sənə gəlməyi nəzərdə tutdum uzun yol gedib, Diləyə bu gün çatdım arzuma doyub”. Bu feilin özünün də *uğur* “istiqamət” sözündən (Türkməncə-türkcə 1995: 644) düzəldiyini söyləmək olar. T.Tekin bu nümunəni *uğur kalıtdım* “vaxt qazandım” kimi izah etmişdir [172, s.40].

7. “Əsasda ifadə olunan üzərində iş görmək”:

ᠨᠠᠭᠠᠯᠠ **Boğazla-** “boğazı kəsilmək” (*boğazlan-* formasında): Yerçi yer yanılıp *boğazlantı* (T 26) “Bələdçi yeri səhv göstərdiyi üçün boğazı kəsildi”. *Boğazlan-* forması *boğazla-* “boğazını kəsmək” feilinin qayıdış növüdür. Maraqlıdır ki, *boğazla-* sözü XIII əsrdən əvvəl qeydə alınmamışdır [275, s.322]. Ancaq *boğazlan-* formasının mövcudluğu göstərir ki, Orxon abidələrinin yazıldığı dövrdə *boğazla-* sözü də işlənmişdir. *Boğuz/boğaz* “boğaz” ismindən düzəlmişdir.

8. Şəkilçi təqlidi sözdən də feil düzəldir:

ᠨᠠᠯᠠ **Opla-** “hücuma keçmək”: ...Küli çor *oplayu* təgip bulğayu... (KÇ 11) “...Küli çor hücum edərək çatıb qarışmış...” Bu feilin *op* təqlidi sözü, yaxud nidası əsasında düzəltdiyi güman olunur [275, s.11].

-la/-lə şəkilçisi Yenisey abidələrində məhsuldarlığını daha da artırmış, Orxon abidələrində işlənməyən feillərin də düzəlməsində iştirak etmişdir: *yerlə-* “yerləşdirmək” (Kəmçik-Qaya-başı, 5), *yokla-* “yüksəlmək” (Oznaçenni, 6), *yokla-* “həlak olmaq” (III Uybat, 9), *yağıla-* “düşmənlə vuruşmaq” (Kejilik-Xobu, 4) və s.

Bəzi dilçilər *-la/-lə* şəkilçisinin *elə-* köməkçi feilindən düzəlmiş olması ehtimalını irəli sürürlər. Halbuki bu iki ünsür heç də hər zaman bir-birini əvəz etmir. Ə.Rəcəbliyə görə, *elə-* köməkçi feili *-la/-lə* şəkilçisinə nəzərən sonralar meydana çıxmışdır və heç də bütün türk dillərində işlənmir [234, s.83]. Orxon abidələrinin dilində *elə-* köməkçi feilinin olmaması, *-la/-lə* şəkilçisinin isə məhsuldarlığı da bu fikri təsdiqləyir.

***-sıra/-sirə* şəkilçisi** yalnız Kül tigin abidəsinin dilində işlənmiş, digər Orxon abidələrində, o cümlədən məzmun və üslub cəhətdən Kül tiginə çox yaxın olan və eyni müəllif tərəfindən yazılmış Bilgə kağan abidəsində əks olunmamışdır: *...elsirəmis, kağansıramis* bodunığ, küñədmis, kuladmıs bodunığ... (KT §13) “...elsizləşmiş, xaqansızlaşmış xalqı, kəniz olmuş, qul olmuş xalqı...”

-*sıra/-sirə* şəkilçisi ilə düzəlmiş feillər təsirsizdir, təsirli feil əmələ gətirən -*t* şəkilçisini qəbul edə bilər: Türk bodun ölü-rəyin, *uruğsıratayın*, – tir ermis... (KT § 10) “Türk xalqını öldürək, nəslini kəsək, – deyirmiş...”; Teñri yarlıkaduk üçün illigig *ilsirətmış*, kağanlığığ *kağansıratmış*... (KT § 15) “Tanrı əmr etdiyi üçün dövlətlini dövlətləşdirmiş, xaqanlını xaqansızlaşdırmış...”.

-*sıra/-sirə* şəkilçisi qədim uyğur abidələrində də mənaca buna oxşar feillər yaratmışdır: *tınsıra*- “sakitliyi, sülhü itirmək”, *ögsire*- “huşunu, aqlını itirmək”, *tatığsıra*- “dadı qaçmaq” [227, s.28], *ençsirə*- “utandırmaq, narahat etmək”, *sözsirə*- “susmaq”, *umuğsırat*- “ümidini yox etmək” [276, s.508].

Bu şəkilçinin mənşəyi ilə bağlı fikirlər müxtəlifdir. V.V.Radlov qədim türk dilindəki -*sıra/-sirə* şəkilçisini -*sır*~*-sız* inkar, yoxluq şəkilçisi və feil düzəldən -*a* şəkilçisinin birləşməsi hesab etmişdir [239, s.313]. Bu fikir sonralar türkologiyada geniş yayılmışdır. T.Tekin, M.Erdal, C.R.Hamilton da eyni fikri müdafiə etmişlər. Z.Korkmazın izahı da buna yaxındır, ancaq o, ikinci elementi -*ra/-re* kimi göstərmişdir [162, s.313]. A.Qaben bu şəkilçinin yaranması barədə iki ehtimal irəli sürür: -*sır* + *a*, yaxud -*sız* + -*ra* [129, s.50]. C.Klouson [112, s.194] və A.N.Kononov [214, s.116] da -*sıra* şəkilçisini -*sız* morfemi ilə bağlamışlar.

Yaratdığı mənalardan çıxış edərək Orxon abidələrinin dilindəki -*sıra* şəkilçisinin -*sır* (~ -*sız*) və -*a* şəkilçilərinin birləşməsindən yarandığını qəbul etmək olar. -*sır* elementi “yoxluq” mənası yaratmış, -*a* isə həmin sözü feilə çevirmişdir. Müasir Azərbaycan dilində bu sözlərin qarşılıqlarının tərkibində -*sız* şəkilçisinin olması da bu fikri qüvvətləndirir: ⱮⱮⱮⱮⱮ *kağansıra*- “xaqansızlaşmaq”, ⱮⱮⱮⱮ *elsirə*- “dövlətsizləşmək”. *z* ~ *r* uyğunluğu ilə bağlı M.Erdal yazır: “Əsaslar /z/, yaxud /ş/ ilə bitdikdə, bu samitlər -*I* əlavəsinin təsiri ilə müvafiq olaraq /r/ və /l/ ilə əvəzlənir” [276, s.480].

-*sıra/-sirə* şəkilçisinin birinci elementi türk dillərində geniş yayılmış -*sır* (~-*sız*) şəkilçisidir: *aşsız* “yeməksiz”, *tonsız* “paltarsız”, *bunsız* “saysız-hesabsız”, *buñsız* “dərdsiz” (Orxon abidələri), *susuz*, *duzsuz* (Azərb.), *urmansız* “meşəsiz”, *a^oysız* (tat.) və s. Çuvaş dilində isə -*sār/-sēr* şəklində işlənir: *utsār* “atsız”, *tipsēr* “dibsiz” [241, s.124]. Bu formanın mövcudluğu da -*sıra* şəkilçisinin tərkibindəki -*sır* elementini sifət düzəldən -*sız* şəkilçisi ilə bağlamağa imkan verir. Türk dillərində bir çox sözlərdə *z ~ r* paralelliyini görmək olar. Məsələn, *semiz* “kök” – *se-mir-* “kөkəlmək”, *köz* “göz” – *kör-* “görmək”, *yoz-* – *yor-* “yozmaq” [175]. Bu zaman adlarda *z*, feillərdə isə *r* samiti işlənir.

-*sıra/-sirə* şəkilçisinin ikinci tərkib hissəsi -*a/-ə* formantıdır. Feil düzəldən -*a/-ə* şəkilçisi sifətə də artırılı bilər: *boşa-* “azad olmaq”, *tüze-* “bərabərləşmək”, *bāya-* “varlanmaq” (türkm.), *iarā-* “ağırlaşmaq” (yak.) [243, s.433].

N.A.Baskakov və N.P.Direnkova bu şəkilçinin mənşəyini -*sı ~ -sa* şəkilçisi ilə bağlayırlar [239, s.295, 297]. -*sıra/-sirə* şəkilçisinin -*sı/-si ~ -sa* və -*ra/-rə* şəkilçilərinin birləşməsindən yaranması məsələsinə isə bir neçə cəhətdən etiraz etmək olar. Birincisi, -*sı/-si* şəkilçisi əgər *suwsı-* sözünün tərkibindəki şəkilçidirsə, onda bu şəkilçi “nəyisə istəmək” mənası yaratmalı idi. Belə sözlərdə “nə isə çatışmadığı üçün onu istəmək” çaları olduğunu söyləmək mümkündürsə də, həmin mənanı bildirməyən -*sı ~ -sa* şəkilçili feillər də var. Məsələn, *köksə-* “göyə yüksəlmək istəmək” sözündə nəyinsə çatışmazlığı, yoxluğu ifadə olunmur. Bu şəkilçi feillərə də artırılır və yenə də “istəmək” mənası yaradır: *satsadı* “satmaq istədi”, *yatsadı* “uzanmaq istədi” (DLT), *körükse-* “görmək istəmək” (q.-uyğ.) [227, s.27]. Deməli, -*sı ~ -sa* və -*sıra* şəkilçilərinin yaratdığı sözlər arasında semantik yaxınlıq azdır.

İkincisi, -*ra/-rə* şəkilçisi türk dillərində az məhsuldardır, təqlidi sözlərdən feil düzəldir, yaxud bəzi feillərə əlavə semantik çalar gətirir. Ona görə də bu şəkilçinin “istəmək” çaları yarıdan -*sı* şəkilçisi ilə birləşib “nəyisə itirmək, nədənsə məhrum olmaq”

mənası yaradan *-sıra* şəkilçisini əmələ gətirməsini təsdiq etmək çətindir. Hər iki şəkilçinin də feil düzəldən şəkilçi olması və yaratdığı mənalar bu fikrin əksini sübut edir.

Ümumiyyətlə, *-ra* və *-a* şəkilçilərində funksiya cəhətdən ciddi bir fərq yoxdur. *-sıra* şəkilçisinin mənşəyi ilə bağlı bu fikirlərdə əsas məsələ birinci elementin istək bildirən *-sı* şəkilçisi, yaxud yoxluq bildirən *-sız* şəkilçisi olmasıdır. *-sıra* şəkilçisinin semantikasını ikinci fikri təsdiq edir.

Müasir türk dillərində də feil düzəltmək üçün *-sıra/-sirə* şəkilçisindən istifadə olunur. Bu şəkilçiyə daha çox qırpaq və karluq qrupu dillərində, oğuz qrupunda isə türkmən dilində təsadüf olunur [239, s.310, 311]. Ancaq müasir türk dillərində “ələmətin itirilməsi” mənası *-sıra* şəkilçisinə yalnız bir neçə sözdə ifadə olunur: *halsırat-* “halsızlaşdırmaq” (uyğ.). Türk dillərində *-sıra* şəkilçisinin yaratdığı mənaları B.A.Serebrennikov və N.Z.Hacıyeva dörd qrupa bölmüşlər: 1. Əsasda ifadə olunanın arzu olunması; 2. Əsasda ifadə olunanın yoxluğu; 3. Əsasda ifadə olunanın təqlidi; 4. Hissin ifadəsi ilə bağlı hərəkət [241, s.242]. Buraya beşinci qrupu da artırmaq olar. Bu qrupda *-sıra* şəkilçisi “müəyyən bir ələmətin meydana gəlməsi” mənasını ifadə edir və *-la, -a* şəkilçilərinə uyğun gəlir.

Elə sözlər var ki, burada *-sıra* şəkilçisinin yaratdığı mənaları yuxarıdakı qruplardan fərqlənir: *sensiramok* “sən deyə müraciət etmək”, *sizsiramok* “siz deyə müraciət etmək” (özb.) [213, s.248]. Ancaq bu sözlərdə *-sıra/-sire* şəkilçisinin funksiyası üçüncü qrupdakına yaxın olduğundan onu da həmin qrupa daxil etmək olar.

Yuxarıdakı qruplara daxil olan sözləri ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək: 1. *kansıra-* “qan istəmək” (qır.); *çaysıra-* “çay içmək istəmək” (türkm.); 2. *elsirə-, kağansıra-*. Belə sözlər Orxon-Yenisey və uyğur abidələrinin dili üçün səciyyəvidir; 3. *arkayınsıramak* “özünü arxayın göstərmək”; *xansıra-* “özünü xan kimi göstərmək”, *çağasıra-* “uşaq kimi hərəkət etmək” (türkm.); 4. *uykusıramok* “mürğüləmək”, *alaksıramok* “yüngülcə çərənlə-

mək” (özb.); *ölimsire*- “zəifləmək”. *Ukimsıra*- “bir az oxumaq” (qaz.), *uğımzıra*- “mürgüləmək” (xak.) N.Hacıeminoğlu Qaraxanlı türkcəsində bu mənəni yaradan *-sir* şəkilçisinin işləndiyini qeyd etmişdir: *külsir*- “gülümsəmək” [136, s.142]. Verilən nümunədə həmin şəkilçinin birbaşa feilə artırılması da diqqəti cəlb edir; 5. *calğızsıra*- “özünü tənha hiss etmək” (qaraq.), *yotsiramok* “yadlaşmaq” (özb.), *saqışsıra*- “qəmlənmək” (şor). Dördüncü qrupdakı sözlərdə mənə “hissin ifadəsi” deyil, “hərəkətin miqdarının azlığı” sayılmalıdır.

Yuxarıdakı məlumatlara əsaslanaraq şəkilçilərin mənşəyi ilə bağlı belə qənaətə gəlmək olar: 1. Arzu mənəsi meydana gətirən *-sıra* şəkilçisi eyni mənəni ifadə edən *-sı* ~ *-sa* şəkilçisi əsasında yaranmışdır. Burada *-ra* şəkilçisinin funksiyasını müəyyənləşdirmək çətinidir. 2. “Əsasda ifadə olunanı itirmək” mənəsi yaradan *-sıra* şəkilçisi *-sır* (~ *-sız*) şəkilçisindən törəmişdir. 3. “Özünü elə göstərmək”, “təqlid etmək” çalarları əmələ gətirən *-sıra* şəkilçisi isimlərə artırılıb bənzətmə mənəsi yaradan *-sı* şəkilçisindən (Türkiyə türkcəsində: *isimsi* “ismə bənzər”, *yazımsı* “yaya bənzər”) yaranmışdır. *-ra* şəkilçisi burada addan feil düzəldən şəkilçi kimi çıxış etmişdir. 4. Hissi proseslə bağlılıq, yaxud hərəkətin miqdarının azlığı mənalarını yaradan *-sıra* şəkilçisi isə eyni mənəni ifadə edən *-sa* şəkilçisindən (*gülümsə-*) yaranmışdır. 5. “Müəyyən bir əlamətin meydana gəlməsi” mənəsi yaradan *-sıra* şəkilçisi ilə formalaşmış sözlərin isə mənə dəyişməsi nəticəsində “özünü elə göstərmək”, “təqlid etmək” çalarları əmələ gətirən *-sıra* şəkilçili sözlərdən yarandığını güman etmək olar.

Birinci və dördüncü qruplarda *-sı* şəkilçisinə nə üçün *-ra* artırıldığı, *-ra*-nın bu sözlərdəki funksiyasını müəyyənləşdirmək çətinidir. Ümumiyyətlə, ikinci qrup istisna olmaqla digər qruplara daxil olan şəkilçilərin yaratdığı mənələrdə müəyyən yaxınlıq var.

***-ik/-ik* şəkilçisi.** A.N.Kononova görə, *-ik/-ik/-uk/-ük* omoaffiksidir, həm ad, həm feilə artırılır [214, s.117]. *-k* şəkilçi-

sinin həm adlara, həm də feillərə artırıla bilməsi N.Hacıeminoğlunun da diqqəti cəlb etmiş və o, bu barədə yazmışdır: “...*ancaq bu şəkilçinin həm feildən, həm də isimdən eyni mahiyyətdə feil düzəltməsi diqqət çəkən xüsusiyyətdir. ... Məlumdur ki, türk dilində feilə artırılan şəkilçilər ismə, ismə artırılan şəkilçilər də feildə artırılmaz*” [136, s.135].

Addan feil düzəldən *-ik* şəkilçisi Orxon abidələrində aşağıdakı sözlərdə qeydə alınmışdır:

𐰽𐰺 / 𐰽𐰺 **İçik-** “təbə olmaq, itaət etmək”: Kağanka kırkız bodunu *içikdi*, yükünti, yantımız (T 28) “Xaqana qırğız xalqı itaət etdi, baş əydi, qayıtdıq”. *İç* sözündən düzəlmişdir: ...*için*, taşın, adınçığ bədiz urturtım (KT c 12) “...içinə, çölünə xüsusi bəzək vurdurdum”. C.Klousonun qeydinə görə, bu söz XI əsrdən sonra işlənməmişdir [275, s.25].

𐰽𐰺𐰸 / 𐰽𐰺𐰸 **Taşık-** “sərhəddən kənara çıxmaq, çıxıb getmək, yürüşə çıxmaq”: İlki sü *taşıkmiş* erti, ekin sü ebdə erti (BK § 32) “Birinci ordu yürüşə çıxmışdı, ikinci ordu evdə idi”; On ok bodunu kalısız *taşıkmiş* – tir (T 30) “On ox xalqı hamılıqla çıxıb getmişdir – deyir”. *Taş-* “çöl, xaricə tərəf” sözündən düzəlmişdir: ...*için*, *taşın*, adınçığ bədiz urturtım (KT c 12) “...içinə, çölünə xüsusi bəzək vurdurdum”.

𐰽𐰺𐰸𐰸 **Tağık-** “dağa çıxmaq”: ...balıkdakı *tağıkmiş*, tağdakı inmis... (KT § 12) “...şəhərdəki dağa çıxmış, dağdakı enmiş...”. *Tağ* “dağ” ismindən düzəlmişdir: Tüŋkər *tağda* təgib tokıdım (BK c 8) “Tüŋgər dağında hücum edib məğlub etdim”.

Nümunələr göstərir ki, yer bildirən sözlərə artırılan *-ik* şəkilçisi onlardan “əsasda ifadə olunan yerə getmək” mənalı feillər düzəldir.

𐰽𐰺𐰸𐰸 **Birik-** “birləşmək” (*biriki* “birləşmiş” sözünün tərkibində): Ança kazğanıp *biriki* bodunıç ot sub kılmadım (KT § 27) “Bu qədər qazanıb birləşmiş xalqı ayırmadım”. *Bir* sayından düzəlmişdir: ...*anta biriçə*... (HT VI 2) “...orada birinə...”. Müəssir türk dillərində də işlənməyə davam edir: *birik-* (Tür., Kr.-tat.),

pirik- (Alt. dial.) [260, s.148]. *Birik-* sözündə “əsasda ifadə olunan vəziyyətə gəlmək” mənası formalaşdırmışdır.

Sonrakı dövrlərdə də *-ik, -k* şəkilçisi ilə adlardan düzəlmiş feillər işlənmişdir, məsələn, *yolk-* “rastlaşmaq” [129, s.49]; *sançık-* “vurulmaq”, *sezik-* “hiss etmək”, *soruk-* “soruşaraq ax-tarmaq” [136, s.136]; *ijik-* “iştirak etmək, işə getmək” (Tuv.) [206, s.271]; *şabık-* “yayılmaq” (şor) [202, s.144]; *gecik-* (Azərb.). Belə sözlərin azlığı göstərir ki, *-ik* şəkilçisi də arxaik şəkilçilərdəndir.

-ad/-əd şəkilçisi Orxon abidələrində adlardan təsirsiz feillər düzəldən az məhsuldar şəkilçidir:

1. “Əsasda ifadə olunan vəziyyətə gəlmək”:

⊗⊗⊗ **Yokad-** “məhv olmaq, yox olmaq”: ...*yokadu* barır ermis (KT § 10) “... məhv olub gedirmiş”. *Yokad-* feili *yok* “yox” sözündən düzəlmişdir: Türk bodun adı *yok* bolu barmıs erti (O 3) “Türk xalqının adı yox olub getmişdi”. Təsirsiz feildir və müasir türk dillərində saxlanmamışdır.

⊗⊗⊗ **Küjəđ-** “kənz olmaq”: ...elsirəmis, kağansıramıs bodunığ, *küjəđmis*, kuladmıs bodunığ... (KT § 13) “...dövlətsizləşmiş, xaqansızlaşmış xalqı, kənz olmuş, qul olmuş xalqı...”. *Küj* “kənz” sözündən düzəlmişdir: Tabğaç bodunka bəglik urı oğlın kul boltı, esilik kız oğlın *küj* boltı (KT § 7) “Tabğac xalqına bəyliyə layiq oğulların qul oldu, xanımlığa layiq qızların kənz oldu”.

⊗⊗⊗ **Kulad-** “qul olmaq”: Yeti yüz ər bolıp elsirəmis, kağansıramıs bodunığ, *küjəđmis*, *kuladmıs* bodunığ, türk törüsün içğınmıs bodunığ... (KT § 13) “Yeddi yüz nəfər olub, dövlətsizləşmiş, xaqansızlaşmış xalqı, kənz olmuş, qul olmuş xalqı, türk qanununu itirmiş xalqı...” *Kul* “qul” sözündən düzəlmişdir: Ol ödkə *kul* kullığ, *küj* *küj*lig bolmıs erti (KT § 21) “O vaxt qul qullu, kənz kənzli olmuşdu”.

⊗⊗⊗ **Başad-** “başçılıq etmək”: Maņa Lisün Tay səñün *başadu* bis yüz ərən kəlti (BK c 11) “Mənə sərkerdə Lisün Tayın

başçılıq etdiyi beş yüz igid gəldi”. *Baş* ismindən *-ad* şəkilçisi ilə düzəlmişdir.

2. “Əsasda ifadə olunanın meydana çıxması”:

ᲘᲗᲗᲔ *BuᲗad-* “qəmlənmək”: *BuᲗadıp* kağan yelü kör timis (T 26) “Xaqan qəmlənib çaparaq gedib gör – demiş”. *BuᲗ* “qəm, kədər” sözündən düzəlmişdir: Ötükən yir olurıp, arkiş-tirkiş ısar, nəᲗ *buᲗıᲗ* yok (KT c 8) “Ötükən yerində oturub, karvan göndərsən, dövlətdə heç bir dərd olmaz”. Müasir türk dillərində eyni mənada *buᲗal-* feili işlənir [265, s.92].

3. “Əsasda ifadə olunan vəziyyətə gətirmək”:

ᲗᲗᲘᲘᲗ *YəᲗad-* “yaxşılaşdırmaq, qaydaya salmaq”: İlig, törüg *yəᲗədü* kazğantım... (BK § 36) “Dövlətini, qanununu qaydaya salaraq qazandım...” *YəᲗ* “yaxşı, daha yaxşı” (DLT, I, 59-18) sözündən düzəlmişdir: ...anda babam yanında minnətsiz almaq *yegdir* (KDQ) [49, s.53].

4. “Əsasda ifadə olunan vasitəsilə hərəkət etmək”:

ᲗᲗᲗᲗᲗ *Közəd-* “gözləmək”: ...isig, küçig birtük üçün türk bilgə kağan yaᲗıka inim Kül tiᲗiniᲗ *közədü* olurt... (KT q) “...xidmət etdiyi üçün türk Bilgə xaqan ... kiçik qardaşım Kül tiᲗini gözləyərək oturdum”. Bu sözün *köz* ismindən *-əd* şəkilçisi ilə düzəldiyini düşünmək olar, ancaq bu zaman şəkilçinin yaratdığı mənə digər sözlərdəkindən fərqlənir. T.Tekin onu *küzedü* kimi oxumuşdur [173, s.55]. Onun verdiyi oxunuşa əsasən, *küzed-* feili *küze-* feilinin icbar növü kimi görünür. Bu feili isə öz növbəsində qədim *küz-* ~ *küd-* ~ *küt-* feili ilə də bağlayırlar [261, s.65]. Ancaq bu tipli sözlərdə Orxon abidələrində *d* samitli formanın işlənməsinə baxmayaraq, burada *z* samitinin işlənməsi, eləcə də müasir türk dillərində də *ö* saitli variantların olması (*gözet-*, *gözət-*) bu ehtimalı şübhə altında qoyur.

Müasir türk dillərindən bir qisminə *-ad/-əd* şəkilçisi və onun fonetik variantları arxaik şəkilçilər hesab olunur: *şəbəy-* “sürətlənmək” (*şəb* “sürətli”), *vaᲗay-* “kiçilmək” (*vaᲗ* “kiçik”)

(baş.) [200, s.179], *etey-* “kökəlmək” (qaraq.) [193, s.320]; *kumburay-* “beli əyilmək” (Kr.-tat.) [187, s.66].

-ad/-əd şəkilçisinin addan feil düzəldən *-a/-ə* şəkilçisi ilə feildən feil düzəldən *-d* şəkilçisinin birləşməsindən düzəldiyini güman etmək olar.

Orxon abidələrində qeyri-məhsuldar sözdüzəldici şəkilçilərdən biri olan **-l şəkilçisi** addan düzəlmiş iki feildə müşahidə olunur. Bunlar *tasul-* və *tüzəl-* feilləridir.

𐰽𐰺𐰍 **Tasul-/tasul-** “ayağa qalxmaq, üsyan etmək”: ...(bo)dun anta berməzinə *tasulmis...* (O 8) “...xalq orada verməmək üçün üsyan etmiş...”. *Tasul-* feilinin *tas* “çöl” sözündən düzəldiyini güman etmək olar. Bu sözün C.Klousonun lüğətində qeyd olunmaması diqqəti cəlb edir. Şəkilçinin burada düzəltdiyi mənənin “əsasda ifadə olunmuş vəziyyətə gəlmək” olduğunu güman etmək olar.

𐰽𐰺𐰎 **Tüzəl-** “aranı düzəltmək”: Bu yirdə olurıp tabğaç bodun birlə *tüzəltim* (KT c 4-5) “Bu yerdə oturub Tabğaç xalqı ilə aranı düzəltdim”. *Tüz* “düz” sifətindən düzəlmişdir. “Qədim türk lüğəti”ndə *tüzül-* şəklində qeydə olunmuşdur [201, s.603]. Bu sözdə *-əl* şəkilçisi “əsasda ifadə olunmuş əlaməti qazanmaq” mənası yaradır. “Qutadğu bilig”də *tüzə-* feilinə rast gəlinir: İsig artsa terkin soğık iç öze Soğık artar erse isigin *tüze* (QB 4622) “İsti artsa, cəld üstündən soyuq iç, Soyuq artsa, isti ilə düzəlt”. Bu da *tüzəl-* sözünün həmin feilin məchul növ forması ehtimalını meydana çıxarır.

Addan feil düzəldən *-l* şəkilçisi ilə feilin məchul növ şəkilçisi *-l* arasındakı münasibət “Türk dillərinin müqayisəli-tarixi qrammatikası”nda belə izah olunur: addan feil düzəldən *-l* şəkilçisi əvvəlcə feil daxili söz yaradıcılığına keçmiş, daha sonra isə məchul növ formasına doğru inkişaf etmişdir [243, s.434]. Yaxud addan feil düzəldən şəkilçi əslində açıq saitli formada (*-al/-əl/-el*) işlənmiş, bu isə addan feil düzəldən *-a/-ə* şəkilçisi ilə *-l* məchul növ şəkilçisinin birləşməsidir.

-r şəkilçisi də addan feil düzəldən şəkilçi kimi işlənmişdir:

УҮҮУ **Ulğar-** “böyümək, ucalmaq” (*ulğart-* “böyütmək, ucaltmaq” formasında): Arkuy карагуғ *ulğartdım...* (T 53) “Keşikçi qülləsi, qarovul ucaldım”. Bu sözün yaranmasını belə izah etmək olar: *uluğ* “böyük”+*-ar*.

ЎЎЎ **Ebir-** “ətrafında dolanmaq”: On tünkə yantığı tuğ *ebirü* bardımız (T 26) “On gecəyə yandakı bayrağın ətrafından dolanaraq getdik”. *Ebir-* feili “ətrafına dolanmaq” mənasına məlikdir [201, s.162]. C.Klousonun lüğətində *ēv-* “tələsmək” feili qeyd olunur [275, s.4]. Bəlkə də, *ebir-* feilinin kökündə də həmin söz durur. E.V.Sevortyana görə, bu söz addan (*eb* “ev”) sözündən düzəlmiş feildir [259, s.228]. Qazax dilində *eb* sözü *üy* formasında, *ebir-* sözü isə *üyir-* “bir yerdə durub ətrafında fırlatmaq” şəklində saxlanmışdır [147, s.297]. Bu da *ebir-* və *eb* sözlərinin bağlılığını təsdiqləyir.

Orxon abidələrindən sonrakı dövrdə addan feil düzəldən *-r* şəkilçisinin məhsuldarlığı artmışdır: *taŋlar-* “dan yeri ağarmaq” [174, s.86], *sarkar-* “saralmaq” [129, s.50-51], *kadğur-* “qayğılanmaq” [179, s.22], *casar-* “cavanlaşmaq” [193, s.320]; *tazer-* “cavanlaşmaq” (Kr.-tat. dial.) [187, s.66], *küzər-* “payızın yaxınlaşması” [257, s.149], *ever-* “evləndirmək” (Tür.) [132, s.120], *suvar-*, *otar-* (Azərbay.). Bu şəkilçi əvvəldə qeyd etdiyimiz qaydadan kənara çıxır və fellərə əlavə olunanda təsirli feil düzəltdiyi halda, adlara əlavə olunmaqla təsirsiz feil düzəldir. *Suvar-* və *otar-* sözlərində *-ar* şəkilçisi təsirli feil düzəldir.

Feildən ad düzəldən *-ik/-ik*, *-ad/-əd*, *-ıl ~ -al* və *-ar ~ -ır* şəkilçiləri forma cəhətdən feildən feil düzəldən *-k/-ik*, *-d*, *-l/-ıl*, *-r/-ır* şəkilçilərinə yaxındır.

Orxon abidələrində addan feil düzəldən şəkilçilərin bir hissəsi qeyri-məhsuldardır: *-dı*, *-rı*, *-ğa*.

Orxon abidələrinin dilində **-dı şəkilçisi** vasitəsilə düzəlmiş yeganə feil ≫ *udı-* “yatmaq” sözüdür: ...türk bodun üçün

tün *udımadım*, küntüz olurdım (KT § 27) “...türk xalqı üçün gecə yatmadım, gündüz oturdım”. *Udı-* feilinin kökündə XI əsrdən sonra türk dillərində istifadədən çıxmış [275, s.2] *u* “yuxu” ismi durur: Türgiş bodunı *uda* basdım (BK § 27) “Türgiş xalqını yuxuda məğlub etdim”.

Q.Ramstedt və K.Brokelman *udı-* feilinin *-dı* şəkilçisi ilə düzəldiyini göstərmişlər [259, s.579]. T.Tekin bu şəkilçinin “Divanü lüğət it-türk”də qeydə alınmış *añdı-* “ov üçün pusuqda durmaq” (*añ* “ov”) sözünün də düzəlməsində iştirak etdiyini yazmışdır [174, s.86]. “Türk dillərinin etimoloji lüğəti”ndə isə *udı- ~ uzi ~ uyu-* feili **ud ~ *uz* “yuxu” sözündən *-ı* şəkilçisi ilə düzəlmiş söz hesab edilir və bunu təsdiqləmək üçün M.Kaşğari lüğətində *uz* “yuxu” sözünün mövcud olduğu qeyd olunur: *emdi uzın uzundu* “indi yuxusundan oyandı” [259, s.580]. Ancaq bu nümunədə “yatmaq” yox, “oyanmaq” hərəkətindən söhbət getdiyindən, onun daxili obyekt kimi çıxış edən *uz* sözünün də “oyaqlıq, oyanma” bildirdiyini güman etmək olar.

-rı şəkilçisi abidələrin dilində yalnız bir sözün – 𐰽𐰺𐰍 *yabrı-* “zəifləmək” feilinin (*yabrit-* “zəiflətmək” formasında) düzəlməsində iştirak etmişdir: Süsin anta *sançdım*, *yabritdım* (BK § 31) “Ordusunu orada vurdum, zəiflətdim”. *Yabrı-* feilinin kökündə **yab* sözü durur ki, Orxon abidələrindəki *yabız* və *yablak* sözlərində də iştirak edir. **Yab* kökü burada da *yablak* sözündəki kimi ad kökü olaraq çıxış edir.

Abidələrin dilində **-ğa/-ka/-gə/-kə** şəkilçisi qeyri-məhsuldar şəkilçilərdən biridir. Yalnız bir neçə sözdə qeydə alınmış bu şəkilçi vasitəsilə düzəlmiş sözlərin kökünü müəyyənləşdirmək çox çətinidir. Müasir türk dillərinə dair yazılmış tədqiqat əsərlərində də **-ğa** şəkilçisi və onun fonetik variantları ilə düzəlmiş feillərə təsadüf olunmur.

A.N.Kononov **-ğa/-gə/-ka/-kə** şəkilçisi ilə düzəlmiş sözlərə *kükə-* “məşhurlaşmaq” (*kü* “ad-san”) və *əmgət-* “əzab çəkmək, əziyyət çəkmək” (**əm* “çarə”, “dərman” sözlərini misal göstərmişdir [214, s.118]. T.Tekin buraya *isirkə-* “itki üçün təəs-

süflənmək” (*əsis* “təəssüf”) və *yarlıka*- “lütf etmək, buyurmaq, əmr etmək” sözlərini əlavə etmişdir [174, s.87]. A. fon Qabenin verdiyi nümunələr sırasında *irinçkə*- “yazığı gəlmək, mərhəmət göstərmək” (*irinç* “səfil”), *kiŋgəş*- “danışmaq, məsləhətləşmək” (*kiŋ* “geniş”) sözlərini qeyd etmək olar [129, s.49].

Orxon abidələrinin dilində aşağıdakı sözlərin adlardan -*ğa* şəkilçisi ilə düzəldiyini güman etmək olar:

↗)𐰽𐰺 **Əmgə-** “əziyyət çəkmək, əzab çəkmək” (*əmgət*- “əziyyət vermək, əzab vermək” formasında): *Əmgətmən!* (BK şm 13) “Əzab vermə!”. Bu sözün **em* kökündən düzəldiyi qeyd olunur və bu fikri təsdiqləmək üçün aşağıdakı nümunələr verilir: *eme yaramak* “işə yaramaq”, “xeyirli olmaq”, *imər*- “qəm çəkmək”, “narahat olmaq”, *imece, üme* “birgə iş”, “iməclik” [259, s.273].

↗)𐰽𐰺𐰸 **Tolğa-** “əziyyət çəkmək, əzab çəkmək” (*tolğat*- “incitmək, əzab vermək” sözünün tərkibində): *Tolğatman!* (BK şm 13) “İncitməyin!”.

-*ğa/-qa* şəkilçisi sonrakı dövrlərdə də qeyri-məhsuldar olub yalnız bir neçə sözdə müşahidə olunur: *mijqa*- “islanmaq” (*mij* “nəm”, “rütubət”) (türkm.), *torqo*- “qarşısını almaq, qabağını bağlamaq” (*tor*) [239, s.242].

Addan feil düzəldən şəkilçilərdən biri kimi **-ta şəkilçisini** də göstərmək olar ki, yalnız bir sözün tərkibində işlənmişdir:

↗)𐰽𐰺𐰸 **Tokta-** “toxtamaq, sakitləşmək”: Olurtkıma öltəçiçə sakınığıma türk bəglər, bodun ögürüp, sebinip *toktamış* közü yögəri körti (BK § 2) “Mən taxta oturanda öləcəyini düşünən türk bəyləri fərəhlənib, sevinib sakitləşmiş gözlərlə yuxarı baxdılar”. Bu feilin kökü *tok* “tox” sifəti hesab oluna bilər: Bodun boğazı *tok* erti (T 8) “Xalqın boğazı tox idi”.

Addan feil düzəldən şəkilçilərə *-şur/-şür* şəkilçisi də daxil edilir [226, s.21]:

↗)𐰽𐰺𐰸 **Yoŋşur-** “mübahisə etdirmək, dalaşdırmaq”: ...bəgli bodunliğ *yoŋşurtukın* üçün... (KT § 6) “...bəylərlə

xalqı bir-birinə qarşı qoyduğu üçün...”. Ə.Rəcəbli bu sözün kökünü *yoŋ* “mabahisə, dava dalaş” kimi göstərir [234, s.105]. Ancaq *yoŋa-* “böhtan atmaq” [201, s.272] sözünün mövcudluğu belə bir fikir söyləməyə imkan verir ki, *yoŋşur-/yoŋaşur-* feili əslində *yoŋa-* + *-ş* + *-ur* şəklində meydana çıxmışdır və *yoŋa-* feilin növ formasıdır.

ҮҮҮҮҮҮ / ҮҮҮҮҮҮ *Kikşür-/kişür-* “**düşmən etmək, bir-birinə qarşı qoymaq**”: ...inili eçili *kişürtügin* üçün... (KT § 6) “...kiçik qardaşlarla böyük qardaşları bir-iri ilə dalaşdırdığı üçün...”. Ə.Rəcəbli bu sözün kökünü *kiŋ* < *kig* < *keg* “düşməncilik” kimi göstərir [234, s.105]. M.Erdal da bu sözü *kikşür* kimi təqdim etmiş və bu sözün səhv oxunmasının səbəbini *k* və *ŋ* səslərini bildirən hərflərin oxşarlığı ilə izah edir [276, s.717]. Türkmən dilində *kīne* sözü “inciklik, küsülülük” mənasında işlənir (Türkməncə-türkcə 1995: 410). Yenisey abidələrindəki *kig* “qisas” sözü (Qara köl, 1) ilə bağlı ola bilər.

Bəzi müəlliflər *-kış/-kıs* şəkilçisini də qeyd edirlər [59, s.176]. Bu şəkilçiyə nümunə kimi aşağıdakı söz verilir:

ҮҮҮҮҮҮ / ҮҮҮҮҮҮ *Yokkış-/yokkis-* “**yox etmək, məhv etmək**”: Üçəgün kabısar süləlim, anı *yokkısalm* timis (T 21) “Üçümüz birləşib qoşun çəkək, onu yox edək – demiş”. Ancaq bu sözü *yok* + *kıs-* kimi də izah etmək olar. *Kıs-* “etmək” köməkçi feilinə abidələrdə təsadüf olunur: Alp ərin balbal *kısdı* (O 3) “İgid döyüşünün balbalını qoydu”. Maraqlıdır ki, müasir qazax dilində *yokkis-* sözü ilə eyni mənada və ona formaca yaxın olan *joyqız-* feili işlənir [147, s.103].

4.2. Feildən feil düzəldən şəkilçilər

Feildən feil düzəldən şəkilçilərə, əsasən, təsirli feil düzəldən və feilin qrammatik məna növlərini formalaşdıran şəkilçilər daxildir. Türkoloji ədəbiyyatda feildən feil düzəldən şəkilçilər adı altında adətən feilin qrammatik məna növlərinin göstəriciləri öyrənilir: A. fon Qaben [129, s.59-61], N.K.Dmitriyev [200,

s.179], N.A.Baskakov [193, s.332-333], V.M.Nasilov [226, s.21]. “Türk dillərinin müqayisəli-tarixi qrammatikası”nda növ formalarının çoxfunksiyalılığı, adətən yeni, yaxud yeniləşmiş leksik vahidə uyğunluğu göstərilmişdir [243, s.270]. M.Ergin də növ şəkilçilərini feildən feil düzəldən şəkilçilərin tərkibinə daxil etmiş, lakin bu şəkilçilərin işləklilik dərəcəsinə görə qrammatik şəkilçilərə daha yaxın olduğunu göstərmişdir [127, s.200]. Feilin qrammatik məna növlərini feilə məxsus qrammatik kateqoriyalar bəhsində təqdim edən araşdırmaçılar da var: M.Hüseynzadə [45, s.124], Y.Seyidov [81, s.51, 312], Q.Kazımov [48, s.172-173, 183].

Yuxarıda verilmiş fikirlərdən də görüldüyü kimi, feilin növ şəkilçilərinə türkologiyada ikili münasibət var. Bu iki əsas istiqamətin birləşdiyini də görə bilərik. Məsələn, M.Erdalın fikrincə, növ şəkilçiləri “*yüksək dərəcədə qrammatikləşmiş formativlərdir*” [276, s.30]. A.N.Kononov yazmışdır ki, növ kateqoriyası bir tərəfdən müəyyən söz yaradıcılığı modelidir, digər tərəfdən formadüzəltməyə aiddir [214, s.173]. S.Cəfərov növ şəkilçilərini qrammatik-leksik şəkilçilərə daxil etmiş və göstərmişdir ki, bu şəkilçilər müəyyən qrammatik kateqoriyaya məxsus olmaqla birlikdə yeni bir məfhum ifadə etməyə də meyil göstərir [9, s.139]. Z.Budaqova bu kateqoriyanın şəkilçilərini formadüzəldici şəkilçilər adlandırmışdır [65, s.208]. Ə.Rəcəbli feilin növ kateqoriyasını leksik-qrammatik kateqoriya hesab etmişdir [234, s.150]. A.İ.Qelyayeva yazır ki, növ şəkilçiləri “*sözdüzəltmə və sözdəyişdirmənin sərhədində yerləşir və nə tam inkişaf etmiş sözdüzəldici, nə də sözdəyişdirici kateqoriyaları təmsil etmir*” [197, s.58].

Orxon abidələrində, ümumiyyətlə qədim türk dilində feilin qrammatik məna növlərinin və onların göstəricilərinin malik olduğu funksiyalar və onların işlənmə xüsusiyyətləri müasir türk dillərindəkindən bir qədər fərqlənir:

1. Abidələrdə feilin qrammatik məna növlərinin şəkilçiləri daha məhsuldardır və bu cəhətdən sözdəyişdirici şəkilçilərə yaxındır.

2. Abidələrdə və ümumiyyətlə qədim türk dilində növ kateqoriyası daha sistemlidir. Müasir türk dillərində feilin qrammatik məna növlərinin əmələ gəlməsi feilin leksik mənası tərəfindən məhdudlaşdırılır. Qədim türk dilində isə eyni bir feil, demək olar ki, bütün qrammatik məna növlərinin göstəricilərini qəbul etmişdir: *basın-*, *basıt-*, *basık-* (Orxon), *basıl-* (QB), *basış-*, *bastur-*, *basur-* (DLT); *altız-* (Orxon), *alduz-*, *alın-*, *alsık-*, *altur-* (DLT), *alıl-*, *alış-* (QB) və s.

3. Feilin eyni növü abidələrdə müxtəlif şəkilçilərlə yaranmışdır: *kətür-*, *kəltür-*.

4. Orxon abidələrində və eləcə də digər qədim türk yazılı abidələrində növ şəkilçiləri aid olduğu növün qrammatik mənasını bildirmiş, bu mənadan kənara çıxma, növ göstəricisinin sözün leksik mənasını dəyişdirməsi halları az olmuşdur.

Orxon abidələrindəki qrammatik məna növləri və şəkilçilərini nəzərdən keçirək.

Məchul növ. Əsasən, *-l/-il*, bəzi məqamlarda isə *-n/-in* şəkilçisi ilə düzəlir. Hərəkətin subyekt passiv olur, obyekt subyekt yerinə keçir:

Orxon abidələrində *-l/-l* şəkilçisi ilə əmələ gəlmiş məchul növlü feil aşağıdakıdır:

𐰽𐰪 *Arıl-* “**yorulmaq, zəifləmək**”: ...kop anta alkıntığ, *arıltığ*... (KT c 9) “...hamısı orada yoruldu, zəiflədi...”. *Ar-/ār-* “yorulmaq, arıqlamaq” [201, s.50] feilinin məchul növ forması kimi görünür: Er *ardı* (DLT, I, 172-11) “Kişi yoruldu”, Kişi öz tilekin yorısa barıp Tegir terk tilekke bu kalmaz *arıp* (QB 5042) “Adam öz diləyi ilə yola düşsə, Gedib diləyinə çatar, yorulub qalmaz”. *Ar-* feilinin təsirsiz olması onun məchul növ əmələ gətirməsini sual altında qoyur [275, s.229]. Ona görə də bu söz *-l* şəkilçisinin məchul növ şəkilçisindən daha çox hərəkətin mənasını qüvvətləndirən şəkilçi olduğunu güman etmək olar.

-n/-in şəkilçisi ilə formalaşmış məchul növlü feillər isə bunlardır:

ՆԿԻԿԵՆ **Boğazlan-** “**boğazı kəsilmək**”: Yerçi yer yañılıp boğazlantı (T 26) “Yerçi yeri səhv dediyi üçün boğazı kəsildi”.

ՆՏԾ **Basın-** “**məğlub olmaq**”: ...*basınığma* yağığ kəlürir ertim (T 53) “...məğlub edilən düşməni gətirirdim”. *Bas-* feilinin qayıdış növüdür, ancaq daha çox məchul növ mənası ifadə edir.

ՆԻՐԿ / ՆԻՐԿ **Kılın-** “**yaradılmaq, tərbiyə olunmaq**”: ...ekin ara kisi oğlı *kılınmış* (KT § 1) “...ikisi arasında insan oğlu yaradılmış”; Bilgə Toñukuk ben özüm Tabğaç ilinə *kılintım* (T 1) “Mən müdrük Tonyukuk özüm Tabğac dövləti üçün tərbiyə olundum”. Məcəzi mənadada “tərbiyə olunmaq” deməkdir. Orxon abidələrində də bu mənadada işlənmişdir. T.Tekin bu sözün mənasını “doğulmaq” kimi izah etmişdir [172, s.26]. *Kıl-* feilinin qayıdış növüdür.

Qayıdış növ. Subyekt işi öz üzərində, öz-özünə icra edir, yəni subyektlə obyekt üst-üstə düşür. *-n/-in*, bəzi məqamlarda *-l/-il* şəkilçiləri ilə meydana çıxır:

ՆԻԾ **Yazın-** “**səhv etmək**”: Bizinə yañılıtkın *yazıntukın* üçün kağanı ölti... (BK § 16) “Bizə qarşı səhv etdiyi, günah iş gördüyü üçün xaqanı öldü...” *Yaz-* “səhv etmək”, “günah etmək” feilinin qayıdış növü sayıla bilər: Kəntü özüm bilmətin *yazmış*, yañılmış... (Altun yaruk, 9) “Özüm bilmədən günah etdiyim, yanıldığım”; Ol sözində *yazdı* (DLT, III, 59-8) “O, sözündə yanıldı”; Bilişmez kişiler karağı sanı Karağı yorik *yazsa* sökme anı (QB 493) “Tanışı olmayan adamlar kor kimidir, Kor yolunu azsa, onu söymə”. Ancaq *yaz-* feilinin özünün də təsirsiz olması bu fikri şübhə altına alır və burada *-in* şəkilçisinin mənanı qüvvətləndirməyə xidmət etdiyi fikrini doğurur.

ԽԻԿ **Təlin-** “**deşilmək**”: Üzə teñri basmasar, asra yir *təlinməsar*... (KT § 22) “Yuxarıda Tanrı basmasa, aşağıda yer dəlinməsar...” *Təl-* feilinin qayıdış növüdür: Er tam *teldi* (DLT, II,

22-17) “Kişi divar deşdi”; Quduz qurtlar evimi *dəlidir* gördüm (KDQ) “Görüm ki, quduz qurdlar evimi deşir” [49, s.44].

ᠠᠯᠬᠢ **Alkın-** “**zəifləmək, məhv olmaq**”: ...kop anta alkın-tığ, *arıltığ*... (KT c 9) “...hamısı orada yoruldu, zəiflədi...” “İtmək”, “əldən düşmək” mənalı bu söz *alk-* “məhv etmək”, “sərhəd qoymaq”, “bitirmək” feilinin qayıdış növüdür [201, s.37-38].

ᠰᠠᠬᠢ **Sakın-** “**fikirləşmək, düşünmək**”: Kөрür közim körməz tək, bilir biligim bilməz tæg boltı, özüm *sakıntım* (KT şm 10) “Görən gözüm görməz kimi, bilən biliyim bilməz kimi oldu, özüm düşündüm”. “Fikirləşmək”, “düşünmək”, “təsəvvür etmək”, “istəmək”, “yazığı gəlmək”, “qəmlənmək”, “narahat olmaq”, “qayğı göstərmək” mənalı ifadə edən [201, s.486] *sakın-* feilini C.Klouson *sāk-* sözünün qayıdış növü hesab etmişdir [275, s.812]. *Sakla-* ~ *saxla-* feilinin mövcudluğu isə *sak* kökünün ad ola bilməsi ehtimalını doğurur. “Kitabi-Dədə Qorqud”da *saq* “ayıq” sözünə təsadüf olunur: ...at qulağı *saq* olur [49, s.113]. K.İmer qeyd edir ki, Anadolu dialektlərində *sak* “oyaq, gözü açıq, yuxusu yüngül” mənalarda saxlanmışdır [140, s.22]. Bu söz türkmən dili üçün də səciyyəvidir (Türkməncə-türkcə 1995: 553). M.Erdala görə, bu sözün kökündə *sak-* feili durur və bu kök *sakış*, *sakınç*, *sakinik* “düşüncəli, ehtiyatlı” sözlərinin də əmələ gəlməsində iştirak etmişdir [276, s.612]. *Sak-* feilini Tuva dilindəki *saktı-* “xatırlamaq, yada salmaq” sözündə görmək olar [293, s.69]. Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində qeyd alınmış *sağın-* “güman etmək, zənn etmək” sözü [57, s.56] *sakın-* sözünün fonetik və semantik dəyişikliyə uğramış variantıdır.

ᠠᠯᠠᠨ **Ötün-** “**müraciət etmək, xahiş etmək**”: Anta ötrü kağanıma *ötüntim*, ança *ötüntim* (T 12) “Ondan sonra xaqanıma müraciət etdim, belə müraciət etdim”. “Müraciət etmək” mənalı bu söz müasir türk dillərində oxşar fonetik şəkillərdə saxlanmışdır: *ötün-* (türkm., qır., uyg.), *ötin-* (qaraq.), *ötin-* (qaz.), *ötin-* (özb.), *üün-* (tat., baş.), *öten-* (kar.), *ötən-* (uyğ.), *üten-* (kar.), *vitən-* (çuv. dial.) [259, s.557]. “Türk dillərinin etimoloji lüğə-

ti”ndə *öt-* feilinin *-(a)n* şəkilçili medial forması hesab olunmuşdur. Çağatay və uyğur dillərindəki *ötül* “xahiş” sözü də bunu təsdiqləyir [259, s.558]. Belə ki, *ötül* sözü *öt-* feilindən *-ül* şəkilçisi ilə düzəlmiş isimdir. *Öt-* (Tür., Azərb.), *yöt-* (qaq.), *ét-* (Tuv.), *et-* (yak.), *avāt-* (çuv.) şəkillərində müasir türk dillərində saxlanmış *öt-* feilinin ifadə etdiyi arasında “nağıl etmək”, “söyləmək”, “danışmaq”, “ifadə etmək”, “cavab vermək”, “xəbər vermək” də qeyd olunur [259, s.556]. Türkmən dilində bu söz “üzr istəmək” mənası bildirir (Türkməncə-türkcə 1995: 508). M.Erdal *ötün-* sözünün mənasını “yüksək rütbəli şəxsə nəyi isə (əsasən xahiş, bəzən də sövqat) təqdim etmək” kimi göstərir və onun *öt-* “keçmək, içinə girmək, içindən keçmək” sözündən “özünü irəli sürmək” mənası vasitəsilə meydana çıxdığını yazır [276, s.611].

⚡⚡ **Sebin-** “**sevinmək**”: ...türk bəglər, bodun ögürüp, *sebinip* toktamış közi yögəri körti (BK § 2) “...türk bəyləri, xalqı şənlənib, sevinib sakitləşmiş gözlə yuxarı baxdı”. *Seb-/sev^o-/söv-/sov-/suv-/süy-* sözü türk dillərində “sevmək”, “əzizləmək”, “istəmək”, “arzulamaq”, “hörmət etmək”, “qiymətləndirmək” [265, s.253] mənaları ifadə etdiyindən, *-n* qayıdış növ şəkilçisinin bu sözdə məna dəyişikliyinə səbəb olduğunu söyləmək olar. Diqqəti cəlb edən bir detal da monqol dillərində “sakitlik, rahatlıq” mənası daşıyan *seb-* sözünün, tunqus dillərində isə *sebže-* “xoşbəxtlik” sözünün işlənməsidir [265, s.235]. *Sebin-* və *seb-* sözləri arasındakı semantik əlaqəni türkmən dilindəki *begen-* “sevinmək, məmnun olmaq” [181, s.56] sözü ilə həmin sözün digər türk dillərindəki “bəyənmək, sevmək” mənaları arasında da görmək olar.

⚡⚡ **Etin-/itin-** “**qurulmaq, toplaşmaq**”: Yağı bolıp *itiniü*, yaratunu umaduk yana içikmis (KT § 10) “Düşmən olub, düzəlməyi, yaradılmağı bacarmadığından yenə tabe olmuş”. *Et-/it-* feilinin qayıdış növüdür: Ança bodun ... kop *itdim* (KT c 3) “O qədər xalqın ... hamısını düzəltdim”. *Et-/it-* feili Orxon abidələ-

rinin dilində “düzəltmək”, “qurmaq”, “qaydaya salmaq” mənalarını bildirmişdir.

ᠶᠡᠳᠦᠨ **Yaratun-** “**yaradılmaq**”: Yağı bolıp itinü, *yaratunu* umaduk yana içikmiş (KT § 10) “Düşmənlər olub, düzəlməyi, yaradılmağı bacarmadığından yenə tabe olmuş”. *Yarat-* feilinin qayıdış növüdür. Eçümüz-apamız tutmuş yir idisiz kalmazun tiyin az bodunıg itip, *yaratıp* (BK § 16) “Əmimizin, atamızın tutduğu yer sahibsiz qalmasın deyə az xalqı düzəltdim, yaratdım”.

ᠶᠡᠳᠦᠨ **Kobran-** “**çoxalmaq, yığışmaq**”: İda, taşda kalmısı *kobranıp* yeti yüz boltı (T 4) “Kolda, daşda qalmışları yığışib yeddi yüz oldu”. Bu sözü *kop* “çox” sözü ilə əlaqələndirmək olar. C.Klouson onun *kuvrā-* “bir yerə yığışmaq, toplamaq” sözünün qayıdış növü olduğunu qeyd etmişdir [275, s.586].

ᠲᠠᠷᠠᠨ **Tarkan-** (**tarkanç sözünün tərkibində**): Türk *bo-dun*, yəmə bulğanç (ol timis), oğuzı yəmə tarkanç ol timis (T 22) “Türk xalqı da qarışıq imiş, qəbiləsi də dağınıq imiş”. T.Tekin *tarkınç* kimi oxuduğu sözün kökünün *tār* “dar” olduğunu və bu sözün əsasında *tark-* “daralmaq, narahat olmaq” feilin durduğunu göstərmişdir [172, s.39]. Türkmən dilindəki *darğa-* (Türkməncə-türkcə 1995: 135) və qazax dilindəki *tarka-* “dağılmaq” [147, s.265] feilləri abidələrdəkinə daha yaxındır. Müasir türk dillərində, xüsusilə də oğuz qrupunda şəkilçidəki *k/ğ* samitlərinin düşmə meyli olmasından çıxış edərək bu fikri qəbul etmək olar.

ᠶᠡᠳᠦᠨ **Kon-** “**məskən salmaq**”: Ötükən yerig *konmuş* tiyin esidip... (T 17) “Ötükən yerində məskən saldığımızı eşidib...” Sözüünün özünün də növ şəkilçili söz olduğu, **ko-* feilindən qayıdış növ şəkilçisi vasitəsilə düzəlməsi barədə fikirlər var və bu güman həmin feillə yaxın semantikalı *koy-* “qoymaq” sözü ilə təsdiq olunur. *Koy-* ~ *kod-* feilinin təsirli, *kon-* feilinin təsirsiz olması da bu ehtimalı qüvvətləndirir.

-l, -il şəkilçili qayıdış növ feillər aşağıdakılardır:

⚭ **Adırıl- “ayrılmaq”**: Türk bodun kanın bolmayın Tabğaçka *adırıldı*, kanlantı (T 2) “Türk xalqı xanı olmadan Tabğacdan ayrıldı, xan qazandı”. *Adır-* feilinin özünün *ad-* feilinin icbar növü olması barədə fikirlər var. *Ad-* feilinin mənası isə “ayrılmaq” kimi göstərilir. H.Vamberi və V.Banq da oxşar fikirdə olmuşlar [259, s.115]. Bu tipli feillərin mövcudluğu türk dillərinin ilkin inkişaf dövrlərində feillərin təsirli və təsirsiz olaraq tam müəyyənləşmədiyini söyləməyə imkan verir. M.Kaşğari *azın* “başqa, digər, ayrı” sözünü çigillərə aid edir (I, 76-11; III, 151-19). Onun *adin* variantı, əsasən, qədim uyğur abidələrində işlənmişdir. Onun göstərdiyi *azıs-* “ayrılmaq” sözü də (I, 181-23) *az-* “ayrılmaq” kökünün mövcudluğunu göstərir.

ΥΥκ / ΥΥκ **Tiril- “dirilmək”**: Üküş öltəçi anta *tirilti* (BK § 31) “Çox öləcəklər orada dirildi”. *Tirig* “diri” sifətinin mövcudluğu göstərir ki, bu söz də *tiri-* feilinin qayıdış növüdür.

ΥΥκ / ΥΥκ **Tiril- “yığışmaq, toplamaq”**: Yarıs yazıda *tiriləlim*, – timis (T 33) “Yarıs çölündə yığışaq, – demiş”. *Tir-* “yığmaq, toplamaq” feilinin məchul növüdür: Nelük *tirdim* erdi bu altun kümüş Nelük kılmadım men çığayka ülüş (QB 1129) “Niyə bu qızıl-gümüşi topladım, Niyə onları yoxsullara paylamadım”; ...şundan bəru əqlim-usım *dərə* bilmən (KDQ) “ondan bəri fikrimi cəmləşdirə bilmirəm” [49, s.44].

⚭ **Yağıl- “yaxınlaşmaq”**: *Yağıl*, – tidi (T 5) “Yaxınlaş, – dedi”. Bu sözün əsasında duran *yak-* feili müasir türk dillərində də işlənməkdədir: *yak-* (uyğ.), *ya^ok-* (özb.), *cak-* (qır.), *jak-* (qaz., qaraq.) “yaxınlaşmaq”, “dəymək”, “toxunmaq”, “işə yaramaq”, “faydalı olmaq”. *Yağıl-* forması da qeydə alınmışdır: *yağıl-* (qum.), *cağıl-* (tat. dial.) “yaxınlaşmaq”, “toxunmaq”, “bağlamaq”, “nəzakətli olmaq” [262, s.81].

⚭ **Yañıl- “yanılmaq, səhv etmək”**: ...kəntü *yañıltığ*, yablak kigürtig (KT § 23) “...özü səhv etdi, pislik gətirdi”. “Türk dillərinin etimoloji lüğəti”nə görə, bu söz **yañ-* kökündəndir, medial formadır. Aşağıdakı nümunələrlə təsdiqlənir: *yañıl*

“səhv” (s.-uy.), *yaŋ*- “çaşmaq”, “səhv etmək”, “yanlışlığa yol vermək”, *yaŋ* “səhv” (Şərqi Türküstan), *cansak, jansak* “səhv”, “səhvən” (qaz., qır.) [262, s.121].

İcbar növ. İş bir subyektin təhriki, istəyi ilə digər subyekt tərəfindən icra olunur. Orxon abidələrində *-t/-it, -z/-ız, -r, -tır, -tız, -gür* şəkilçiləri ilə meydana çıxmışdır:

-t/-it şəkilçisi ilə formalaşmış icbar növ feillər:

𐰽𐰺𐰸𐰸 **Bitit-** “**yazdırmaq**”: Türk bilgə kağan ilinə *bititdim* bən Bilgə Toñukuk (T 58) “Mən müdrük Tonyukuk müdrük türk xaqanın dövlətində yazdırdım”. Təsirli *biti-* “yazmaq” feilinin icbar növ formasıdır, “yazdırmaq” mənası ifadə edir. Müasir türk dillərində “yazmaq”, “üzünü köçürmək”, “çəkmək”, “quraşdırmaq” mənalı *bit-* (özb.), *pit-* (özb. dial.), *büt-* (uyğ.), *biti-* (Alt. dial.), *piti-* (uyğ. dial., s.-uy.), *biçi-* (Alt. dial.), *pişti-* (sal.), *biyi-* (Tuv. dial.) sözləri saxlanmışdır [260, s.155-156].

𐰽𐰺𐰸 **Basıt-** “**məğlub etdirmək, məğlub olmasına səbəb olmaq**”: Yelmə, karağu edgüti urğıl, *basıtma*, – timis (T 34) “Kəşfiyyat dəstəsini, qarovulu yaxşı qur, məğlubıyyətə düşər etmə, – demişdir”. *Bas-* feilinin icbar növüdür.

𐰽𐰺𐰸 **Atlas-** “**ata mindirmək**”: *Atlas* – tidim (T 25) “Ata mindir – dedim”. *Atla-* “atı minmək”, “müharibəyə getmək”, “hərəkətə başlamaq (ordu ilə)” feilinin təsirli variantıdır [201, s.67].

𐰽𐰺𐰸𐰽 **Yoğlat-** “**yas mərasimini təşkil etdirmək, keçirtmək**”: Katun yok bolmıs erti, anı *yoğlatayın*, – tidi (T 31) “Xatun vəfat etmişdi, onun yas mərasimi keçirtdim, – dedi”. Müasir türk dillərində *cokto-* (qır.), *jokta-* (qaz.), *jokla-* (qaraq.) formasında saxlanmış [262, s.207] *yoğla-* “yas mərasimi təşkil etmək”, “ölən üçün ağlamaq” feilinin icbar növüdür: ...bunça bodun kəlipən sığıtamıs, *yoğlamış...* (KT § 4) “...bu qədər xalq gəlib ağlamış, yas tutmuş...”.

-z şəkilçisi ilə formalaşmış icbar növ feillər:

𐌲𐌿𐌲𐌴 **Tutız-** “**tutdurmaq**”: ... *tutıztı*. Ekisin özi altızdı (KT § 38) “...tutdurdu. İkisini özü aldırđı”.

𐌲𐌿𐌴𐌹 **Uduz-** “**göndərmək, arxasınca göndərmək**”: ...*ın uduztuq* (KÇ 13) “...*ın göndərdik*”. *Uy-* ~ *ud-/ut-* “izləmək”, “birləşmək”, “nəyisə öyrətmək” [201, s.605], “ardınca getmək”, “izindən getmək”, “izləmək”, “kiminsə ardınca getmək” [259, s.566] sözünün icbar növüdür. C.Klousonun fikrincə, bu sözün müasir türk dillərindəki *uy-* “uyğun gəlmək” feili ilə bağlılığı şübhəsizdir [275, s.38]. Qədim türk yazılı abidələrində *ud-* feilinin digər növ formaları da qeydə alınmışdır: *udun-* “izləmək”, *udul-* [201, s.605-606].

-r şəkilçisi ilə formalaşmış icbar növ feillər:

𐌲𐌿𐌹𐌶𐌴𐌹 **Boşğur-** “**öyrətmək**”: ...*anta aňıĝ kişi ança boşğurur* ermiş (BK şm 5) “...orada pis adamlar eləcə öyrədirmiş”. “Öyrətmək” mənası ifadə edən bu sözün **boşğur-* feilinin təsirli variantı, yaxud icbar növü olduğunu təsdiqləyən sözlər aşağıdakılardır: *boşğut* “öyrətmə”, “sənətkar şagirdi”, *boşğutçı* “tərbiyəçi”, “müəllim”, *boşğun-* “öyrənmək”, “qəbul etmək” [201, s.113], *boşğutluĝ* “şagird, təlim olunan” [275, s.380]. C.Klousona görə, bu **boşğur-* feilinin özü də *-u* şəkilçisi ilə addan düzəlmiş feildir və onun əsasında *boşuĝ* sözü durur. Ə.Rəcəbli bu sözün *-ğur* şəkilçisi ilə *boş* sifətindən düzəldiyini göstərsə də [234, s.104], bu sözlər arasında semantik əlaqə yoxdur.

𐌲𐌿𐌴𐌹𐌶 **Yaratur-** “**yaratdırmaq**”: Anar adınçıĝ bark *yaraturtım* (KT c 12) “Ona xüsusi abidə yaratdırdım”. 𐌲𐌿𐌴 **Yarat-** feilinin icbar növüdür: Eçümüz-apamız tutmış yir idisiz kalmazun tiyin az bodunıĝ itip, *yaratıp...* (BK § 16) “Əmimizin, atamızın tutduĝu yer sahibsiz qalması deyə az xalqı düzəldib, yaradıb...”

-tur şəkilçisi ilə formalaşmış icbar növ feillər:

𐌲𐌿𐌴𐌹 **Artur-** “**aldatmaq**”: Süçig sabıĝa, yımşak aĝırsıĝa *arturup* üküş, türk bodun, öltig (BK şm 5) “Türk xalqı, çox hissən onun şirin sözünə, dəyərli hədiyyəsinə aldanıb öldü”. *Ar-/ār-*

“aldatmaq”, “yalan demək” [201, s.50] sözünün təsirli formasıdır: Süçig sabın, yımşak ağın *arıp* irak bodunıg ança yağutır ermiş (BK şm 4) “Şirin sözü, dəyərlı hədiyyəsi ilə aldadıb uzaq xalqı eləcə yaxınlaşdırmışdır”.

𐰽𐰺𐰸 *Bintir*- “mindirmək”: At üzə *bintirə* karıg sökdım (T 25) “Ata mindirərək qarı sökdüm”. *Bin*- “minmək” feilinin icbar növüdür: ...süñüsdükdə Küli çor özlüki yəgrən at *binip*... (KÇ 15) “...döyüşdükdə Küli çor kəhər cinsli atını minib...”.

𐰽𐰺𐰽 *Urtur*- “vurdurmaq”: ... için, taşın, adınçıg bədz *urturtım* (KT c 12) “...içinə, çölünə xüsusi bəzək vurdurdum”. *Ur*- feilinin icbar növüdür: İçin, taşın adınçıg bədz *ur(tım)*... (BK şm 14) “İçinə, çölünə xüsusi bəzək vur(dum)...”. *Ur*- feilinin “bəzəmək” mənası özbək dilində saxlanmışdır [259, s.600].

-tiz şəkilçisi ilə formalaşmış icbar növ feillər:

𐰽𐰺𐰽 *Altız*- “aldırmaq”: Ekisin özi *altızdı* (KT § 38) “İki-sini özü aldırdı”. *Al*- feilinin icbar növüdür. Müasir türk dillərində müşahidə olunmur. M.Erdal *-tiz* şəkilçisini icbar-məchul növ şəkilçisi adlandırmışdır [276, s.706].

İcbar növ şəkilçiləri heç də həmişə hərəkətin iştirakında biri təhrikçi, digəri isə işi icra edən şəxs olmaqla iki subyektin mövcudluğunu ifadə etmir. Bəzən bu şəkilçilər ancaq hərəkətin başqa bir obyekt üzərində yerinə yetirildiyini bildirir, yəni təsirsiz feili təsirli feilə çevirir. Bu forma dilçilikdə **kauzativ forma** adı altında verilir. A.A.Yuldaşevə görə, kuzativ forma, icbar növdən fərqli olaraq, təmiz sözdüzəldici funksiya yerinə yetirir (Danilova 2001: 19). Halbuki bu formada olan feillərin semantikasını belə bir məna dəyişikliyinə təsdiqləmir. Buraya aşağıdakı sözləri misal göstərmək olar:

-t şəkilçisi ilə formalaşmış kuzativ formalı feillər:

𐰽𐰺 *İt*- “düzəltmək, birləşdirmək”: Ança bodun ... kop *itdim* (KT c 3) “O qədər xalqın ... hamısını birləşdirdim”. *İt*- feilinin *yarat*- feili ilə birlikdə işləmə bilməsi (Eçümüz-apamız tutmuş yir idisiz kalmazun tiyin az bodunıg *itip, yaratıp* (BK § 16)

“Əmimizin, atamızın tutduğu yer sahibsiz qalması deyə az xalqı düzəltdim, yaratdım”) bu iki sözün formaca da uyğun olması fikrini söyləməyə əsas verir. “Qurmaq”, “düzəltmək” mənalarınındakı bu sözün “olmaq” mənalı *er-* sözü ilə eyniköklü olduğunu güman etmək olar. Bu halda *it-* feilindəki *-t* icbar növ şəkilçisi, yaxud təsirli feil düzəldən şəkilçi hesab oluna bilər. L.Budaqov, K.Brokkelman, V.İ.Kotviç kimi tədqiqatçılar da bu sözün *e-/i-* feilinin icbar növü olması fikrində olmuşlar [259, s.312].

✎𐌶𐌹𐌶𐌹 / ✎𐌶𐌹𐌶𐌹 *Yorit-* “**hücum etmək**”: Edgü bilgə kişig, edgü alp kişig *yoritmaz* ermiş (BK şm 4) “Yaxşı müdrik adamlar, yaxşı igid adamlar hücum etməzmiş”. *Yorit-* “getmək, gəzmək, hərəkət etmək”, “fəaliyyət göstərmək”, “dövriyyədə olmaq” [201, s.274] feilinin təsirli formasıdır: Sü *yorilim* tiser unaman (T 35) “Qoşun yeridək – desə, razılaşmaram”. *Yorit-* feili müasir türk dillərində müxtəlif fonetik variantlarda (*yor-* (s.-uy.), *çoru-/çori-* (Tuv., tof.), *yuru-* (qum.), *yöre-* (türkm.), *yürü-* (Tür., kar., qum.), *yur-* (noq.) və s.) [262, s.229], *yeri* (Azərb.) saxlanmışdır. Bu feilin hərbi məzmunla bağlılığı qazax dilində özünü göstərir: *jorik* “hücum, hərbi səfər”, *jortuvıl* “səfər, düşməyə qarşı səfər”, *jorta* “düşməncilik üçün” [147, s.105].

✎𐌶𐌹𐌶𐌹 *Yağut-* “**yaxınlaşdırmaq**”: Süçig sabın, yımşak ağın arıp irak bodunıg ança *yağutur* ermiş (BK şm 4) “Şirin sözü, dəyərlı hədiyyəsi ilə aldadıb uzaq xalqı eləcə yaxınlaşdırmış”. Qədim türk yazılı abidələrində *yağu-* feilinin həm *yağut-*, həm də *yağuş-* formaları işlənmişdir [201, s.226]. *Yağut-* formasını *yağu-* “yaxınlaşmaq” feilinin təsirli forması hesab etmək olar. *Yağu-* feili müasir türk dillərində *yovu-* (Tür. dial.), *yavı-* (Azərb. dial. – Cəb.), *yuv^o-* (noq.), *yuv^ou-* (kar.), *cü-* (qır.), *juv^o-* (qaz., qaraq.), *d'u-* (Alt. dial.) fonetik şəkillərində saxlanmışdır [262, s.63].

✎𐌶𐌹𐌶𐌹 *Ulğart-* “**böyütmək, ucaltmaq**”: Arkuy karağuş *ulğartdım* (T 53) “Arkuy keşikçi qülləsini ucaltdım”. Təsirli feil kimi işlənən bu sözdən onu təsirli feilə çevirən *-t* şəkilçisini at-

saq, *ulğar*- “böyümək” hissəsi qalır. Bu feilin əsasında isə *uluğ* “böyük” sifətinin durduğunu söyləmək olar. Bizcə, *ulğart*- feili aşağıdakı yolla formalaşmışdır: *uluğ* + *-a* (addan feil düzəldən şəkilçi) + *-r* (təsirli feil düzəldən şəkilçi). Bu feillə eyniköklü olan *ulğta*- “böyümək, artmaq”, *ulğaz*- “böyümək, yüksəlmək (qalxmaq)”, *ulğaztur*- “böyütmək”, *ulğad*- “böyümək, artmaq” feilləri qədim türk dilində qeydə alınmışdır [201, s.609].

кӢӢҮ *Elsirət-/ilsirət*- “dövlətsizləşdirmək”: İllig *ilsirətdimiz*... (KT § 18) “Dövlətini dövlətsizləşdirdik...” ӢӢӢ *İlsirət-/elsirət*- feilin təsirli formasıdır: Yeti yüz ər bolıp *elsirəmis*, kağansıramıs bodunıǵ, küñədmis, kuladmıs bodunıǵ... (KT § 13) “Yeddi yüz kişi olub dövlətini, xaqanını itirmiş xalqı, kəñiz, qul olmuş xalqı...”

ᠬᠠᠭᠠᠨᠰᠢᠷᠠᠲᠤ *Kağansirat*- “xaqansızlaşdırmaq”: ...kağanlıǵıǵ *kağansiratdımız* (BK § 18) “...xaqanlını xaqansızlaşdırdıq”. ӢӢӢ *Kağansıra*- feilin təsirli formasıdır: Yeti yüz ər bolıp *elsirəmis*, *kağansıramıs* bodunıǵ, küñədmis, kuladmıs bodunıǵ... (KT § 13) “Yeddi yüz kişi olub dövlətini, xaqanını itirmiş xalqı, kəñiz, qul olmuş xalqı...”

ᠠᠮᠭᠠᠲᠤ *Əmgət*- “əzab vermək”: *Əmgətmən!* *Tolğatman!* (BK şm 13) “Əzab verməyin! İncitməyin!”. Bu söz *əmgə*- “əziyyət çəkmək” feilin [201, s.172] təsirli formasıdır. Maraqlıdır ki, *əmgə*- feili sonralar işləkliyini itirmiş və yerini qayıdış növ forması olan *əmgən*- sözüə vermişdir [275, s.16]: “qəmlənmək”, “əmək sərf etmək”, “zəhmət çəkmək” [259, s.274].

ᠠᠮᠭᠠᠲᠤ *Tolğat*- “incitmək”: *Əmgətmən!* *Tolğatman!* (BK şm 13) “Əzab verməyin! İncitməyin!”. Orxon abidələrində *əmgət*- feili ilə qoşa işlənən bu söz *tolğa*- “əsmək”, “yellənmək” feilin [201, s.573] təsirli forması sayıla bilər. C.Klouson *tolğa*-sözünün mənasını “bükülmək, ətrafına sarınmaq” kimi göstərmişdir [275, s.497] ki, bu da müasir Azərbaycan türkcəsindəki *dola*- sözüə uyğundur. *Tolğak* “qarın ağrısı; “əzab”, “əziyyət” sözü [201, s.573] də mənacə *tolğat*- feili ilə bağlıdır. M.Erdala

görə, bu sözün ilkin mənası “ətrafına dolmaq” olmuş, sonralar “cəhənnəmdə varlıqları sarımaq üçün istifadə olunan tor və bağlar” mənası vasitəsilə “sancı, ağrı” mənasına, oradan da “əzab vermək” mənasına keçmişdir [276, s.789]. Türkmən dilində *tolqun-* “qəmlənmək, darıxmaq” feili də işlənir (Türkməncə-türkcə 1995: 631). Özbək dilindəki *tülğok* “doğuş sancısı” sözünü də bununla bağlamaq olar (Türkçə-uzbekçə 1993: 333).

𐰇𐰏𐰪 *Akit-* “**yürüş etmək**”: Kül tigin ebig başlayu *akıtdımız* (KT şm 8) “Kül tigin evə başçılıq etmək üçün qoyub yürüş etdik”. *Ak-* “hücum etmək, üstünə getmək (düşmənin)” feilinin təsirli formasıdır [201, s.48].

𐰇𐰏𐰪𐰪 *Yügürt-* “**axıtmaq, yüyürtmək**”: ...kızıl kanım tökti, kara tərim *yügürti* (T 52) “...qırmızı qanımlı tökdüm, qara tərimi axıtdım”; Bu türk bodunka yaraklığ yağığ kəltürmədim, tügünlig atığ *yügürtmədim* (T 54) “Bu türk xalqının üstünə yaraqlı düşmən gətirmədim, düyünlü at yüyürtmədim”. Müasir türk dillərində işlək olan bu sözün (*yügür-* – türkm., *yüğü-* – baş., *yüyür-* – Azərb., *cügür-* – qır., *jüğü-* – uyğ., *çügür-* – xak., Tuv.) əsas mənası “qaçmaq”, “yüyürmək”dir, bununla yanaşı “tələsmək”, “tez yaxınlaşmaq”, “tez-tez getmək” (özb.), “axmaq” (yak.) mənaları da var [262, s.258].

𐰇𐰏𐰪𐰪 *Tükət-* “**bitirmək, qurtarmaq**”: Sabımın *tükəti* eşid (BK şm 1) “Sözümü axıradək eşit”. *Tükə-* “bitmək”, “qurtarmaq” feilinin təsirli formasıdır [201, s.595]: Kaçan *tükədikdə* yana başlatı (Suan Tszanın bioqrafiyası, V, 6a) “Qurtaranda yenə başladı”; İş *tükədi* (DLT, III, 270-5) “İş qurtardı”; Bodum erdi ok teg egildi bodum Tiriglik *tükədi* yetildi üdüm (QB 1099) “Qamətim var idi, ox kimi əyildi qamətim, Ömrüm tükəndi, vaxtım çatdı”. Bu sözü Tuva dilindəki *döqere* “hər şey, hamısı”, *döqer-* “qurtarmaq, tamamlamaq” sözlərinin tərkibində də görmək olar [293, s.30].

𐰇𐰏𐰪𐰪𐰪 *Yabrit-* “**zəiflətmək**”: Süsin anta sançdım, *yabritdım* (BK ş 31) “Ordusunu orada vurdum, zəiflətdim”. *Yavri-*

“zəiflətmək”, “gücsüzləşdirmək” feilinin icbar növ formasıdır: ...suvsamak üzə sıklılıp turmuş, *yavırmış*, sınımış (Şahzadə və dişi pələng, 609) “...susamaqdan əzab çəkib durmuş, zəifləmiş, sınıxmış”; Er *yawırdı* (DLT, III, 304-6) “Kişinin halı pisləşdi”.

ԽԻՄԼ *Sülət*- “**qoşun çəkmək, qoşun göndərmək**”: Kağanıma ötünip *sülətdim* (T 18) “Xaqanıma müraciət edib qoşun çəkdim”. *Sülət*- “yürüş etmək”, “hücum etmək” sözünün təsirli formasıdır: İlgəri, kırığaru *süləp*... (KT § 12) “İrəli, geri yürüş edib...”

ՃԿԾԾԷ *Kobart*- “**artırmaq, qaldırmaq, yüksəltmək**”: İlgəri, kırığaru *süləp* tirmis, *kobartmış*, kamuğı yeti yüz ər bolmıs (KT § 12) “İrəli, geri yürüş edib yığmış, artırmış, hamısı yeddi yüz əsgər olmuşdur”. Bəzi müəlliflər tərəfindən *kobrat*-kimi göstərilən bu sözün *kobart*- şəklində oxuna bilməsini mümkün edən faktlardan biri çuvaş dilində *xəpar*- “qalxmaq”, “dırmaşmaq”, “axınla yuxarı qalınmaq”, “qalxmaq (böyümək)”, “yüksəlmək”, “yaxşılaşmaq”, “şişmək” sözünün mövcudluğudur. Bu söz Azərbaycan dilindəki *qabar*- feili ilə bağlı olsa da, məna cəhətdən ondan daha genişdir və Orxon abidələrindəki feilə yaxındır [264, s.68]. Bu sözün kökündə *kop*- “qalxmaq”, “uçmaq”, “yuxarı qalxmaq”, “meydana çıxmaq”, “başlamaq” [201, s.456-457] feili durur.

ՃԿՏԿԿԿ *Uruğsırat*- “**nəslini kəsmək**”: Türk bodun ölü-rəyin, *uruğsıratayın*, – tir ermiş... (KT § 10) “Türk xalqını öldürək, nəslini kəsək, – deyirmiş...” “Nəslini kəsmək” mənalı bu söz **uruğsıra*- feilinin təsirli formasıdır və *uruğ* “nəsil” ismindən düzəlmişdir [201, s.615]: Udun xan *uruğı*, turuğu Vayşiravani mərəçdın törüp (Suan Tszanın bioqrafiyası, V, 4b) “Udun xanının nəslini Vayşirvani mərəçdən törəyib”, *uruğ turığ* “qohum-əqrəba” (DLT, I, 64-2); Bu sözlər eşitti sevindi elig Ayur ay ukuşluğ, *uruğı* silig (QB 3015) “Hökmdar bu sözləri eşidib sevindi, Dedi: –Ey ağıllı, soyu təmiz”. *Uruğ* sözü “nəsil” məna-

sında Azərbaycan dilinin dialektlərində də saxlanmışdır [40, s.233].

ԽԻՂԳ **Yüzət- “üzdürmək”**: Toğla ügüzig *yüzəti* keçip süsi... (BK § 30) “Toğla çayını üzərək keçib ordusu...” Lüğətlərdə qeydə alınmamışdır. *Yüz-* “üzmək” feilinin təsirli variantı hesab oluna bilər.

ՃՃԿ **Artat- “zəiflətmək”**: ...türk bodun, iliğin, törünün kim *artatı*? (KT § 22) “...türk xalqı, sənin dövlətini, qanununu kim zəiflətdi?”. *Arta-* “pozulmaq, çürümək, pisləşmək” feilinin təsirli formasıdır və “pozmaq, dağıtmaq” mənaları ifadə edir [275, s.208].

ՃԿԼԵ **Olurt- “otuzdurmaq”**: (Özümün ol teğri) kağan *olurtdı* erinç (KT § 25-26) “Özümü o tanrı xaqan taxtına oturdu, yəqin”. *Olur-* “oturmaq” sözüdəndir: Çuğay kuzığ, Karakumığ *olurur* ertimiz (T 7) “Çuğay dağında, Qaraqumda otururduq”.

ԳԻԽ **Kamaş- “zəifləmək” (kamaş- formasında)**: Türk bodun adak *kamaştı*, yablak bol(taçı) erti (KT şm 6-7) “Türk xalqı zəiflədi, pis olacaqdı”. Türk dillərində *kamaş-/qamaş-* mənaları çox genişdir: “yorulmaq” (tat.), “qıcıqlanmaq”, “kütləşmək” (kara.), “xarab olmaq”, “tutulmaq” (türkm.). Türkiyə türkçəsinin dialektlərində Orxon abidələrindəki mənaya yaxındır: “çətinlik çəkmək”, “edə biləcək vəziyyətdə olmamaq”, “itmək”, “yorulmaq” [263, s.243].

-tur şəkilçisi ilə formalaşmış kauzativ formalı feillər:

ԿԻՕԾ **Yantur- “qayıtmaq, geri qaytarmaq”**: Təmirka-pığka təgi irtimiz, anta *yanturtumuz* (T 45) “Dəmirqarıya qədər çatdıq, oradan qayıtdıq”. *Yan-* “qayıtmaq” feilinin təsirli formasıdır: Kağanka kırkız bodunu *içikdi*, yükünti, yantımız (T 28) “Xaqana qırğız xalqı itaət etdi, baş əydi, qayıtdıq”. Onun kökü *yan-* (uyğ., uyğ. dial., s.-uyğ.), *ya^on-* (özb.), *can-* (qır.), *d'an-* (Alt.), *çan-* (Tuv.), *nan-* (xak.), *n'an-* (tof.) şəkillərində və “qayıtmaq”, “geriyə çevrilmək”, “müraciət etmək”, “geri çəkilmək”,

“ortadan qaldırmaq”, “etiraz etmək”, “cavab vermək” mənalarında saxlanmışdır [262, s.112].

ᠲᠦᠨᠦᠨᠦ / ᠲᠦᠨᠦᠨᠦ **Yüküntür-** “baş əydirmək”: ...başlağış *yüküntürmis* (KT § 2) “...başlımı baş əydirmişəm”. *Yükün-* feilinin təsirli formasıdır: Kağanka kırkız bodumı içikdi, *yükünti* (T 28) “Qırğız xalqı xaqana tabe oldu, baş əydi”. *Yükün-* sözü müasir türk dillərində “baş əymək”, “aşağı əyilmək”, “yalvarmaq”, “diz çökmək”, “səcdə etmək”, “salamlamaq” mənalarında, *yükün-* (uyğ.), *yüken-* (Tür. dial.), *yurken-* (uyğ. dial.), *yügün-* (kar., qum.), *yügün-* (baş.), *yukun-* (özb.), *yüqün-* (qır.), *jüqün-* (qaz., qaraq.), *süqün-* (yak.), *sükän-* (çuvaş) fonetik formalarında saxlanmışdır [262, s.264]. *Tapın-* feili ilə qoşa işlənməsi belə bir fikir söyləməyə əsas verir ki, *yükün-* feili də qayıdış növdədir [262, s.264].

ᠲᠦᠨᠦᠨᠦ **İrtür-** “çatdırmaq”: Kül tiginig az ərin *irtürü* ıtımız (KT § 40) “Kül tiginini az döyüşçülərini çatdırmağa göndərdik”. *İr-* “çatmaq” feilinin təsirli formasıdır: Təmirkapıgka təgi *irtimiz*, anta yanturtımız (T 45) “Dəmirqapıya qədər çatdıq, oradan qayıtdıq”.

ᠲᠦᠨᠦᠨᠦ **Üntür-** “açılmaq”: Bolçuka tañ *üntürü* təgdimiz (T 35) “Bolçuya dan yeri söküləndə çatdıq”. *Ün-* “qalxmaq”, “ayaq üstə durmaq” feilinin təsirli variantıdır, “qaldırmaq” mənasını bildirir [275, s.181]. Tuva dilində bu söz “çıxmaq”, “qalxmaq”, “çıxıb getmək”, “böyümək” mənalarında işlənməyə davam edir [293, s.85].

ᠬᠣᠨᠲᠦᠷ / ᠬᠣᠨᠲᠦᠷ **Kontur-** “yerləşdirmək, məskunlaşdırmaq”: İlgəri Kadirkan yışka təgi, kirü Təmirkapıgka təgi *konturmıs* (KT § 2) “İrəlidə Kadirkan meşəli dağına, geridə Dəmirqapıya qədər məskunlaşdırmışıq”. *Kon-* “məskən salmaq, gecəni keçirmək” feilinin təsirli formasıdır: Ötükən yerig *konmıs* tiyin esidip... (T 17) “Ötükən yerində məskən saldığımızı eşidib...”.

ԿՉՃԿ **Ağtur-** “qaldırmaq”: *Yokaru* at yetə yadağın ıgac tutunu ağturtın (T 25) “Atları yedəkləyib piyada ağac tutaraq yuxarı qaldırdım”. *Ağ-* “qalxmaq” feilindəndir (DLT, I, 173).

-r şəkilçisi ilə formalaşmış kauzativ formalı feillər:

ԿՆԿԿԿ / ԿՆԿԿ **Ertür-/irtür-** “**keçirmək, təşkil etmək**”: ...tokuzinç ay yiti otuzka yoğ *ertürtimiz* (KT şm-ş) “...doqquzuncu ayın iyirmi yeddisində yas mərasimini keçirdik”. *Ert-* “keçmək”, “yaxından keçmək”; “yerinə yetirmək” feilinin (DLT, III, 425-18) icbar növüdür və “qurmaq”, “keçirmək”, “aparmaq” mənalərini bildirir [201, s.182]. *Ert-* sözü müasir türk dillərinin bəzilərində saxlanmışdır. Tuva dilindəki *erttir-* sözü də abidələrdəki *ertür-* sözünə uyun gəlir və “bayram keçirmək, qeyd eləmək” mənası bildirir [293, s.122].

ԿԵԿ **İçgir-** “**təbe etmək**”: Az bodunığ ölürtim, altım, *içgirtim* (BK § 26) “Az xalqını öldürdüm, aldım, təbe etdim”. *İçik-* “təbe olmaq” feilinin təsirli formasıdır: Kağanka kırkız bodunu *içikdi*, yükünti, yantımız (T 28) “Xaqana qırğız xalqı itaət etdi, baş əydi, qayıtdıq”. C.Klouson tərəfindən *içgər-* kimi qeyd olunur [275, s.25].

ԿՆԵԿ **Təgür-** “**çatdırmaq**”: Santuñ balıka, taluy ügüzkə *təgürtim* (T 19) “Şantun şəhərinə, dənizə çatdırdım”. *Təg-* “çatmaq” feilinin təsirli variantıdır: Tüñkər tağda *təgib* tokıdım (BK c 8) “Tüñgər dağında hücum edib məğlub etdim”.

ԿՆԿԿ **Tüsür-** “**düşürmək**”: Sanağalı *tüsürtimiz* (T 27) “Saymaq üçün düşürtdük, dayandıq”. *Tüs-* feilinin təsirli variantıdır və bu sözün əsasında *tüs-* feilinin “dayanmaq” [201, s.601] mənası durur: Bən ebgərü *tüsəyin*, – tidi (T 30) “Mən evə tərəf gedim, – dedi”.

ԿՆԿԿԿ **Kötür-** “**yuxarı qaldırmaq**”: ...kañım İltəris kağanığ, ögim İlbilgə katunığ teñri töpəsintə tutıp yögürü *kötürmis* erinç (KT § 11) “...atam İltəriş xaqanı, anam İlbilgə xatunu Tanrı təpəsindən tutub yuxarı qaldırmışdır”. Kökü müxtəlif şəkillərdə izah olunan bu sözün **köt-* feili ilə bağlılığını güman etmək olar.

Türkmən dilində *kötəl* “qalxmaq” sözünün mövcudluğu da bunu təsdiqləyir [263, s.88]. M.Erdal isə yakut dilində *köt-* “uçmaq, üstündən keçmək, tullanmaq” feilinin işləndiyini qeyd edir [276, s.718]. “Divanü lüğət it-türk” və “Qutadğu bilig”də *kötki* “təpə, yüksəklik” sözü işlənmişdir. Bundan əlavə *köti-* “qalxmaq” sözü də qədim türk yazılı abidələrində qeydə alınmışdır [201, s.319]. Uyğur abidələrində işlənmiş *kötit-* feili də bu sözlə eyniköklüdür: ...Vayşiravani mıxarac öndünintəki yir *kötitdi* (Suan Tszanın bioqrafiyası, V, 7a) “...Vayşiravani mıxaracın önündəki yer yüksəldi”.

𐰽𐰺𐰍 *Olur- “oturmaq”*: Türk kağan Ötükən yış *olursar*, iltə buı yok (KT c 3) “Türk xaqanı Ötükən meşəli dağında otursa, dövlətdə qəm olmaz”. “Türk dillərinin etimoloji lüğəti”nə görə, *otur, olur* “oturmaq”, “yaşamaq” sözü mürəkkəb *olu tur-* “olmağa davam etmək” feili ilə bağlıdır [259, s.188]. *Olut* sözü Tuva dilində “(oturmaq üçün) yer” mənasında işlənir. Bu dildə “oturmaq” mənalı *ol-* feilinin işlənməsi daha əhəmiyyətlidir [293, s.60]. “Qədim türk yazılı abidələrində *oltur-/oldur-* “oturmaq”, *olğur-* “yerləşdirmək” sözlərinin mövcudluğu [201, s.366] da təsdiq edir ki, *olur-* sözü *ol-* feilinin təsirli formasıdır. C.Klousona görə, bu sözün ilkin forması *olğur-* olmuşdur [275, s.150].

𐰽𐰺𐰎𐰍 *Sökür- “diz çökdürmək”*: Başlıgıg yüküntirmiş, tizligig *sökürmiş* (BK § 3) “Başlımı baş əydirdim, dizlini diz çökdürdüm”. C.Klouson *sökür-* feilinin əsas formasını *çökür-* kimi göstərir [275, s.822]. Müasir türk dillərində bu söz müxtəlif forma və fonetik variantlara malikdir: *süqüi-* (yak.), *süqüt-* (yak.), *söqürü-* (Tuv.), *süqürüy-* (yak.); lakin bu formalarda məzmunca vahidlik var: diz çökmək, dizi üstə durmaq. *Sök-* “diz çökmək” sözünün təsirli formasıdır ...Çıntamani alıp *söküp* tiginkə birdi (İki qardaş hekayəsi, 50-51) “...Çıntamani alıb diz çökərək şahzadəyə verdi”; Ol begge *sökti* (DLT, II, 22-2) “O, bəyin önündə diz çökdü”; Ötüg ötnür erken köni tut elig İki tiz bile *sök* tüzün

bol silig (QB 4058) “Bir şey xahiş edəndə əllərini aşağı tut, İki dizin üstə çök, düz və təmiz ol”.

ᲠᲗᲓᲠ *Yitir-* “**itirmək**”: ...kağanladuk kağanın *yitirü* idmıs... (KT § 7) “...xaqan etdiyi xaqanını itirib getmiş...”. *Yit-* “it-mək” feilinin təsirli formasıdır (DLT, II, 314).

ᲠᲠᲠᲠ *Kəlür-/kəltür-* “**gətirmək**”: Tılığ *kəliürti*, sabı antağ (T 36) “Əsir gətirdi, sözü elədir”; Bu türk bodunka yaraqlıq yağığ *kəltürmədim* (T 54) “Bu türk xalqı üzərinə yaraqlı düşmən gətirmədim”. Qədim türk abidələrində *kəl-* sözünün müxtəlif təsirli formaları qeydə alınmışdır: *kelür-, keliürt-, keltür-, kelirt-* [201, s.296]. Yuxarıdakı nümunələrdən görüldüyü kimi, hətta eyni abidədə də həm *-ür*, həm də *-tür* şəkilçili variant işlənmişdir.

ᲠᲠ / ᲠᲠᲠ / ᲠᲠᲠᲠ *Ölür-* “**öldürmək**”: Süsin *kop* ölürtim (BK § 28) “Ordusunu tamamilə öldürdüm”. *Öl-* “ölmək” feilinin kauzativ formasıdır.

-gür şəkilçisi ilə formalaşmış kauzativ formalı feil:

ᲠᲠᲠᲠ *Kigür-* “**gətirmək**”: ...edgü iligə kəntü yağıltığ, yablak *kigürtig* (BK § 19) “...yaxşı dövlətinə özü səhv etdi, pislik gətirdi”. “Gətirmək” mənası ifadə edən bu söz **ki-* feilinin təsirli variantıdır. A.Zayonçkovski *kel-, ket-, keç-, kez-* sözlərinin kökünü də eyni *ke-* feili kimi görür [261, s.16].

-z şəkilçisi ilə formalaşmış kauzativ formalı feil:

ᲠᲠᲠᲠ *Bədiz-* “**naxış vurmaq, bəzəmək**”: ...bədzin bədziti *olurtı* (KÇ 24) “...bəzəyini bəzədi, oturdu”. O.N.Tuna *beze-mek* sözünü *bediz* “bəzək”, “rəsm” sözü ilə bağlayır, ancaq onun fonetik inkişaf yolunu qeyd etmir [260, s.106]. “Qədim türk lüğəti”ndə *bediş-* “birgə bəzəmək” sözünün qeyd olunması [201, s.90] bu sözün də *bedi-* feilindən düzəlməsi ehtimalını yaradır.

-ğın şəkilçisi ilə formalaşmış kauzativ formalı feil:

ᲠᲠᲠᲠ *Içğın-* “**qoyub getmək, itirmək**”: Türk bodun illəduk ilin *içğinu* idmıs, kağanladuk kağanın *yitirü* idmıs... (KT § 6-7) “Türk xalqı dövlət elədiyini dövlətini itirmiş (qoyub get-

miş), xaqan etdiyi xaqanını itirmiş...”. Bu sözün *ıç-* “gizlətmək, itirmək” feilindən düzəltdiyi göstərilir [201, s.216]. İşlənmə məqamı (*yitir-* feili ilə paralelliyi) və yerinə yetirdiyi funksiya onun təsirli feil olduğunu təsdiqləyir. Tuva dilindəki *ışkın-* feili də təsirlidir və “itirmək” mənası bildirir [293, s.118].

Abidələrdə **ı ar-** “aldatmaq” feili də işlənmişdir. Süçig sabın, yımşak ağın *arıp* ırak bodunıg ança yağutır ermiş (KT c 5) “Şirin sözü ilə, dəyərli hədiyyəsi ilə aldadıb uzaqdakı xalqı beləcə yaxınlaşdırmış”. N.Hacıemioğlunun fikrincə, bu söz *a-* + *-r* şəklində meydana çıxmışdır. O, *al* “hiylə” sözünün də bu feildən əmələ gəldiyi fikrindədir [136, s.22]. Başqa sözlə, bu feildə də təsirli feil düzəldən *-r* şəkilçisi müşahidə olunur.

Qarşılıq-birgəlik növ. Hərəkətin qarşılıqlı, yaxud birgə icrasını bildirir. **-ş şəkilçisi** ilə meydana çıxır.

Orxon abidələrində hərəkətin **qarşılıqlı** icrasını bildiren sözlər aşağıdakılardır:

𐰽𐰺𐰍𐰎 *Sözləş-* “danışmaq, məsləhətləşmək”: İnim Kül tigin birlə *sözləşdimiz* (KT § 26) “Qardaşım Kül tiginlə məsləhətləşdik”. *Sözlə-* “demək, danışmaq” sözünün [275, s.863; 201, s.512] qarşılıq-birgəlik növüdür.

𐰽𐰺𐰍 / 𐰽𐰺𐰍 *Süñüs-* “döyüşmək”: ...*süñüsip* süsin sançdı, elin altı... (KÇ 22) “...döyüşüb ordusunu məğlub etdi, dövlətini aldı...”. C.Klousona görə, **süñ-* feilinin qarşılıq növüdür [275, s.842]. Bu sözün əsasında **süñü-* feilinin durduğunu güman etmək olar. Bu feilin müasir türk dillərindəki variantları aşağıdakılardır: *süñqü-* (qırğız, uyğur), *süñqı-* (qazax, qaraqalpaq), *süñi-* (noqay) “batmaq”. Qazax dilindəki *suñ-* “batmaq” sözü də bununla bağlıdır [265, s.382]. “Kitabı-Dədə Qorqud”da “buynuzlayıb irəli getmək” mənasında *sün-* feili qeydə alınmışdır: Bir qoç yerindən qalqdı, görünüb *sündi* [49, s.101]. Orxon abidələrindəki *süñüg batımı* (BK § 26) “nizə dərinliyində” ifadəsi də bu sözün kökü olan **süñ-* feilinin “batmaq, batırmaq” mənası ifadə edə biləcəyini təsdiqləyir. M.Erdalın fikrincə, *süñüs-* sözünün kökü-

nün ayrıca işlənməməsinin səbəbi “döyüşmək” hərəkətinin qarşılıqlı icra olunmasıdır [276, s.566].

ԵԹԻ / ԿԾԻ **Kabis-** “**birleşmək**”: ...Tabğaç, Oğuz, Kıttañ – bu üçəgü *kabisar*... (T 12) “...Tabğac, Oğuz, Kitan – bu üçü birləşsə...” “Birləşmək”, “bir yerə yığmaq” mənalı [201, s.399] bu söz C.Klouson tərəfindən **kav-* feilinin birgəlik növü kimi göstərilmişdir ki, həmin kök eyni zamanda *kavir-* “bir yerə yığmaq”, “toplamaq”, “yığıb bağlamaq” [275, s.585, 588] və *kavla-* “birləşdirmək, qoşalaşdırmaq, görüşdürmək” [276, s.439] sözlərində də görünür. Müasir türk dillərində salxanmışdır: *qov^ouş-* (türkmən, Azərbaycan), *kavuş-* (türk, karaim), *kav^oiş-* (noqay, tatar, başqırd), *kav^oıs-* (qazax, qaraqalpaq, sarı-uyğur), *kauş-* (qaqauz) və s. Bu sözün *kab-* feilinin birgəlik növü olduğunu təsdiqləyən cəhət eyni kökdən düzəlmiş digər formaların da mövcudluğudur. Xakas dilində *xabis-* “birləşmək”, “döyüşmək”, Altay və qırğız dillərində *kabiş* birləşmə” sözləri salxanmışdır. Bunlara türkmən dilindəki *kov^our-* (türkmən) “yığmaq”, “sığmaq”, qədim türk dilindəki *kavit-* “rastlaşmaq” və qırğız dilindəki *kabil-* “görülmək”, “birləşmək” feillərini nümunə göstərmək olar. Bu sözün monqol dillərində də paraleli var: *qabir-* “birləşdirmək” [264, s.12-13].

Orxon abidələrinin dilində **birgəlik bildirən** iki feil qeydə alınmışdır:

ԿԼԻ **Kaçış-** “**qaçışmaq**”: Ol kan yok boltukda kisrə el yitmiş, içğınmış, *kaçışmış* (O 1) “O xan yox olandan sonra dövlət itmiş, məhv olmuş, qaçışmış”.

ԿԻԻ **Kamaş-** “**zəifləmək**” (**kamaşt-** formasında): Türk bodun adak *kamaştı*, yablak bol(taçı) erti (KT şm 6-7) “Türk xalqı zəiflədi, pis olacaqdı”. *Kama-* “qamaşmaq” [201, s.414], *kama-* (qum., qır., qaz., noq.) “dişi qamaşmaq”, “gözləri qamaşmaq”, “kütləşmək”, “zəifləmək” [264, s.242] feilinin birgəlik növ formasıdır: köz *kamadı* (DLT, III, 272-17) “göz qamaşdı”; Yüzi körklüg erdi körüp köz *kamar* Sözi yumşak erdi tili tuz tamar (QB 464) “Üzü gözəl idi, görəndə göz qamaşardı, Sözü

yumşaq idi, dili düz idi”. Müasir türk dillərində *kama-* “tutmaq, həbs etmək, əhatə etmək” [147, s.159; Türkçə-uzbekçə 1993: 384] sözünə də təsadüf olunur ki, bunu da yuxarıdakı sözlərlə müqayisə etmək olar. C.Klousona görə, *kamā-* feilinin ilkin mənası “narahatlıqdan əziyyət çəkmək” ola bilər [275, s.625].

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, Orxon abidələrində növ kateqoriyası göstəriciləri əsasən aid olduğu növün qrammatik mənasını meydana gətirir, ancaq müasir türk dillərində “...növ formaları müntəzəm deyil, tez-tez qrammatik cəhətdən növə aid olmayan mənalar da ifadə edir (hərəkətin təkrarı, intensivliyi, davamlılığı) və asan leksikləşir. Feil əsasına növ şəkilçilərinin artırılması bəzən ona tamamlayıcı leksik çalar gətirir, onun ilkin mənasını dəyişir” [257, s.107]. Növ şəkilçilərinin bu xüsusiyyətləri bəzi dilçilərin onları formadüzəldici şəkilçi hesab etməsinə səbəb olmuşdur. A.N.Kononov yazmışdır ki, növ kateqoriyası bir tərəfdən müəyyən söz yaradıcılığı modeli, digər tərəfdən isə öz qrammatik funksiyalarına görə formadüzəltmə tiplərindən birinə aiddir [214, s.173]. M.Erdal qeyd edir ki, feilin növ kateqoriyasının şəkilçiləri həm də feildən feil düzəltməyə xidmət edir [277, s.228]. S.Cəfərov növ şəkilçilərini qrammatik-leksik şəkilçilərə daxil etmiş və göstərmişdir ki, bu şəkilçilər müəyyən qrammatik kateqoriyaya məxsus olmaqla birlikdə yeni bir məfhum ifadə etməyə də meyil göstərir [9, s.139].

Türk dillərində növ kateqoriyasının sonradan meydana çıxmış olması ilə bağlı fikirlər də var. Bəzi müəlliflər isə əksinə, növ kateqoriyasının söz yaradıcılığı funksiyasını sonralar qazandığını güman etmişlər: “*Feilin ilkin mənasının növ şəkilçilərinin öz təsiri ilə dəyişməsi növ formalarının sözdüzəldici funksiyasında üçüncü istiqaməti təşkil edir ki, sonrakı dövrlərdə inkişaf etməmişdir...*” [239, s.477]. Bu barədə daha fərqli bir fikir A.N.Kononov tərəfindən irəli sürülmüşdür. Onun fikrincə, növ şəkilçilərinin bəzən yeni leksik məna yaratmasının səbəbi növlərin yaranmasında qrammatik və leksik başlanğıc arasındakı qar-

şılıqlı əlaqədir [214, s.173]. B.A.Serebrennikova görə, növ şəkilçilərinin leksik mənası keçmiş qrammatik mənalara əsasında meydana çıxmışdır [243, s.273]. “Türk dillərinin müqayisəli-tarixi qrammatikası”nda növ formalarının ikili təbiətinin həm müasir türk dillərində, həm də qədim yazılı abidələrdə müşahidə olunduğu və növ şəkilçilərinin sonradan söz yaradıcılığına meyil etdiyi qeyd olunur. Ancaq elə həmin kitabda leksikləşmiş növ formalarının ümumtürk səciyyəsi daşmasından çıxış edilərək onların türk dillərinin tarixi inkişafının ilkin dövrlərinə aid ola bilməsi ehtimalı da irəli sürülür və sonralar bu funksiyanın həmin formaların ilkin mənası olduğu göstərilir. Ancaq yenə də növlərin söz yaradıcılığı funksiyasının genişlənməsi, növ funksiyasının isə daralması inkar olunmur [243, s.270, 272, 279]. B.A.Serebrennikov və N.Z.Hacıyeva növ kateqoriyasının həm türk pradiyalarında mövcud ola biləcəyini, həm də bəzi feili sifət formalarının heç bir növ şəkilçisi qəbul etmədən məchul növ məzmunu əks etdirməsindən çıxış edərək bu növün sonradan meydana çıxmış ola biləcəyini yazmışlar. Onların fikrincə, məchul, qayıdış və icbar növ şəkilçilərinin ən qədim mənası hərəkətin təkrarlanmasını bildirməkdir [241, s.200-201, 205]. Onlar bu fikri irəli sürərkən daha çox müasir türk dillərinin materiallarına əsaslanmışlar, ancaq Orxon abidələrində həmin şəkilçilərin təkrar bildirməsinə, demək olar ki, təsadüf olunmur. Bu da həmin şəkilçilərin təkrar bildirməsinin sonradan meydana çıxmasını güman etməyə əsas verir. Q.İ.Ramstedtə görə, növ şəkilçiləri ilkin dövrlərdə sözdüzəldici şəkilçi olmuşdur [241, s.200].

Orxon abidələri və digər qədim türk yazılarının dilində növ kateqoriyasının daha sistemli olması, sonralar isə növ şəkilçilərinin məna məhdudiyətləri ilə qarşılaşması və artırıldığı feilin leksik mənasını dəyişdirə bilməsi belə bir ehtimalı meydana çıxarır ki, bu şəkilçilər ilkin dövrlərdə sözdəyişdirici, sonralar isə sözdüzəldici şəkilçilərə daha yaxın olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır, bəzi feillərin müəyyən növ formaları müasir türk dillərində işlənməsə də, qədim yazılı abidələrin dilində qeydə alınmışdır.

Türk dillərində adlardan feil düzəltmə geniş yayılmış söz yaradıcılığı yolu sayılmış, feildən feil düzəltməyə daha məhdud bir sahədə baxılmış və buraya yalnız feilin qrammatik mənə növlərinin şəkilçiləri və təsirli feil düzəldən şəkilçilər daxil edilmişdir. Ancaq feildən feil düzəldən şəkilçilər bununla məhdudlaşmır, feildən feil düzəldən başqa şəkilçilər də var.

Orxon abidələrinin dilində bir sözdə feildən feil düzəldən **-ka şəkilçisinə** rast gəlinir:

𐰽𐰺𐰍𐰏 **Tarka-** “**dağıtmaq**” (*tarkanç* “dağınıqlıq” sözü-nün tərkibində): Türk *bodun*, yəmə bulğanç (ol timis), oğuzı yəmə *tarkanç* ol timis (T 22) “Türk xalqı da qarışıq imiş, qəbiləsi də dağımıq imiş”. M.Kaşğari lüğətində “dağıtmaq” mənasında *tar-* (III, 180-21) və *tara-* (I, 14-9) feilləri qeydə alınmışdır. *Tarık-* “dağıtmaq” sözü də bu sözlə genetik cəhətdən bağlıdır [201, s.536-537]. Bu isə belə ehtimalı meydana çıxarır ki, *tarkan-* sözünün kökündə də həmin *tar-* feili dayanır, yəni burada *-ka* şəkilçisi ada yox, feilə əlavə olunmuşdur. Bu sözlə genetik cəhətdən bağlı olan *tar-* “dağıtmaq, yaymaq, ayırmaq” (DLT, III, 180-21), *tarıl-* “bir əşyanın o birinin içinə dağılması, yayılmaq; ayrılmaq” (DLT, I, 15-8, II, 209-22) sözləri M.Kaşğari tərəfindən qeydə alınmışdır. “Qutadğu bilig”də də var: Ayu ber maña sen kayusu yarar Çerigin sögüp ol yağısın *tarar* (QB 2268) “Mənə de görüm, sənə necəsi yarayar, Qoşununu pozub, düşməni dağıdır”. M.Erdal *tarık-* “dağılmaq, ayrılmaq, uzaqlaşmaq”, *taral-* “dağılmaq” feillərini də göstərir [276, s.648, 674]. Ehtimal ki, *tarkan-* feili *tarka-* feilinin qayıdış növ formasıdır.

Orxon abidələrində feildən feil düzəldən şəkilçilərə *-ık* və *-d* şəkilçiləri də daxil edilə bilər ki, onların vəzifəsi feilin mənasını qüvvətləndirmək, intensivlik bildirməkdir.

-ık şəkilçisi. A.M.Şerbak bu şəkilçini məchul [257, s.107], Ə.Rəcəbli isə qayıdış növ [234, s.151] göstəricisi hesab

etmişdir. Digər türkoloji tədqiqatlarda bu şəkilçinin hansı növə aid olması mübahisəlidir. Növ məzmunu tam mənası ilə aydınlaşdırıla bilməyən bu şəkilçinin, əslində, növ şəkilçisi olmadığı, feillərdən müxtəlif mənalı feillər düzəltdiyi güman oluna bilər.

A. fon Qaben *-k* şəkilçisinin qüvvətləndirmə bildirdiyini qeyd edir: *ök-* “düşünmək, fikirləşmək” (*ö-* “düşünmək, fikirləşmək”), *könük-* “tamamilə yanmaq” (*kön-* “yanmaq”) [129, s.59]. F.Timurtaş əski Türkiyə türkcəsində növ kateqoriyasına daxil olmadan feildən feil düzəldən şəkilçilərə yalnız *-k* şəkilçisini aid edir: *turuk-* [178, s.116].

Orxon abidələrində feildən feil düzəldən *-k/-ık* şəkilçisi ilə düzəlmiş sözlər bunlardır:

𐰽𐰺𐰍 ***Basık-*** “**basılmək**”, “**basmaq**”, “**məğlub olmaq**”: Eki ərig sançdı, balıkka *basıkdı* (KT şm 8) “İki döyüşçünü vurdu, palçığa basdı”. *Bas-* feilinin emfatik məchul növü [275, s.372] kimi göstərilə də, bu nümunədə təsirli feil kimi işlənmişdir və *bas-* feili ilə eyni funksiyaya malikdir.

𐰽𐰺 ***Alk-*** “**zəiflətmək**” (*alkın-* “**məhv olmaq, yox olmaq**” **sözünün tərkibində**): Türk bodun ölti, *alkıntı*, yok boltı (T 3) “Türk xalqı öldü, məhv oldu, yox oldu”. *Al-* feilinin emfatik forması kimi də qeyd olunur [275, s.135]. M.Erdal bu sözü *alık-* şəklində oxuyur və *alığ* “pis” sözü ilə eyniköklü olduğunu güman edir [276, s.645].

M.Erdal *kork-* “qorxmaq” feilinin də *-k* şəkilçisinin köməyi ilə *kori-* “qorumaq” feilindən düzəltdiyi fikrində olmuşdur [276, s.646]. Ancaq köklə düzəltmə söz arasında məna əlaqəsinin çox zəif olması bu fikri şübhə altına alır.

***-d* şəkilçisi.** T.Tekinə görə bu şəkilçi qüvvətləndirmə növü şəkilçisidir [174, s.93]. G.Gülsevində görə, *-y* şəkilçisi (*-d* şəkilçisinin sonrakı variantı) qüvvətləndirmə şəkilçisidir [132, s.142]. N.Hacıeminoğlu da eyni fikirdədir [136, s.132].

※ / ※† ***Id-*** “**göndərmək**”: Oğuz bo(dun) ...d...*ıdmayın* tiyin sülədim (BK § 33) “Oğuz xalqı ...d... göndərməsin deyə hü-

cum etdim”. Bu sözün *ı-* (KT c 8; BK şm 6) feilindən düzəltdiyi göstərilir [174, s.93]: Ötükən yir olurıp, arkış-tırkiş *ısar*, nəğ bu-
nığ yok (KT c 8) “Ötükən yerində oturub, karvan göndərsən, dövlətdə heç bir dərd olmaz”. *Id-* “göndərmək” sözü Tuva dilində saxlanmışdır [293, s.115].

※†↓‡ ***Tokıd-*** “**vurmaq, məğlub etmək**”: Tabğaç bodun... *tokıdım*, yığdım, basdım, yaydım... (O 9) “Tabğaç xalqı... vurdum, yığdım, basdım, yaydım...”. Bu nümunədə *tokıd-* feili “vurmaq” mənası ifadə edir. “Döymək” mənalı *tokıt-* feilinə M.Kaşğarının lüğətində də təsadüf olunur [201, s.577]. XI əsrə aid yazıların dilində *tokış-* “vuruşmaq” feili və *tokış* “döyüş, vuruşma, mübarizə” ismi də işlənmişdir [201, s.577]. “Divanü lüğət it-türk”də işlənən *kılıç tokındı* “qılınc döyüldü” birləşməsi [201, s.577] də *tokı-* feilinin məna dəyişməsinə izah etməyə kömək edir. Müasir türk dillərində *tokı-* feilinin *doka-* (türkm.), *to-ka-* (uyğ. dial.), *toko-* (s.-uy.), *tokı-* (qaraq., s.-uy.), *toki-* (özb.), *toxı-* (kar.), *doku-* (türkm., qaq.), *toku-* (qır., noq., uyğ.) və s. fonetik formaları işlənir və onlar çox müxtəlif leksik mənalar ifadə edir: toxumaq, hörmək, vurmaq, qırmaq, əzmək, qapını döymək və s. [261, s.253-254]. C.Klouson da bu feilin “toxumaq” mənasını “vurmaq, döymək” mənası ilə əlaqələndirmiş və bunu toxumanın hamarlaşdırılması üçün vurmaqla izah etmişdir [275, s.467]. Burada diqqəti cəlb edən cəhət *-d* şəkilçili *tokı-* feilinin təsirli feil kimi işlənməsidir.

※†‡ ***Kıd-*** “**buraxmaq**”: Bir kişi yağılsar, oğuşı, bodunı, bisükiñə təgi *kıdmaz* ermiş (BK şm 4) “Bir nəfər səhv etsə, qəbiləsini, xalqını, nəslinə qədər buraxmaz imiş”. “Qədim türk lüğəti”ndə bu sözün mənası “buraxmaq” kimi göstərilmişdir [201, s.440]. C.Klouson isə bu sözü müasir türk dillərindəki *kıy-* feilinin ilkin forması hesab etmişdir [275, s.595]. Bu fikir *kıd-* feilini “öldürmək” mənasında göstərməklə cümlənin mənasını müsbətləşdirir [201, s.440]. Cümlənin mənasına əsasən birinci fikri qəbul etmək olar.

»»ღ **Tod- “doymaq”**: ...bir *todsar* açsık öməzsən (KT c 8) “...bir dəfə doysan, bir də acacağını fikirləşməzsən”. A. fon Qabənə görə, bu söz *tol-* “dolmaq” və *top* “bütün, hamısı” sözlərinin də kökü olan *to-* feilindən düzəlmişdir [129, s.58]. *To-* feilinə Orxon abidələrində *açsık tosık* birləşməsində təsadüf olunur: *Açsık, tosık* öməzsən... (KT c 8) “Acmaq, ya da doymaq haqqında düşünməzsən”. “Türk dillərinin etimoloji lüğəti”ndə bu sözün *-(a)y ~ -(a)d ~ -(a)t* şəkilçisi ilə **to-* feilinin isim qarşılığından düzəltdiyi göstərilir [261, s.252]. C.Klouson və M.Rəsənen də bu sözü *tō-* feili ilə bağlamışlar [261, s.253]. *Tok* sözü də *tod-* feilinin kökü olan *to-* feilindən düzəlmişdir. Bu kökü *ton-* “tutulmaq, bağlanmaq”, *toş-* “çox şeylə dolmaq” [276, s.570, 620, 678] sözlərində də görmək olar.

»»↓ **Kod- “qoymaq”**: Kanın *kodıp* Tabğaçka yana içikdi (T 2) “Xanımı qoyub yenidən Tabğaca itaət etdi”. *Kon-* feili ilə eyni kökdən (*ko-*) düzəlməsi ehtimalı güclüdür. “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində *qo-* “qoymaq” feili qeydə alınmışdır [49, s.37]. İki feil arasındakı mənə yaxınlığı da bunu təsdiqləyir. Ancaq bu zaman *kod-* feilinin təsirli olması onu eyni şəkilçi ilə düzəlmiş sözlərdən fərqləndirir.

C.Klouson *-k* şəkilçisi ilə düzəlmiş sözlərdən biri kimi *yod-* feilini göstərir və bu feilin *yok* sözü ilə eyni kökdən gəldiyini qeyd edir [275, s.900]. Bu fikir türkologiyaya A.Vamberi tərəfindən gətirilmişdir [262, s.212], A. fon Qabən də bu fikirlə razılaşır [129, s.58]. T.Tekin *-d* şəkilçisi ilə feildən düzəlmiş feillərə uyğun abidələrində işlənmiş *kü-* “gözləmək, qorumaq” sözündən düzəlmiş *küd-* “gözləmək” feilini də əlavə edir [174, s.94].

Feillərdən feil düzəldən *-d* şəkilçisindən başqa, adlara artırılıb feil düzəldən *-(a)d* şəkilçisi də var ki, bu şəkilçi feildən feil düzəldən *-a* şəkilçisi ilə bağlıdır. Bəlkə də, adlardan feil düzəldən *-(a)d* şəkilçisi addan feil düzəldən *-a* şəkilçisi ilə feildən feil

düzəldən *-d* şəkilçisinin birləşməsi nəticəsində meydana çıxmışdır.

M.Erdal *-k* və *-d* şəkilçilərinin ikisinin də az işlənən qayıdış növ şəkilçisi olduğu və təsirsiz feillər düzəltdiyi fikrini müdafiə edir [277, s.229]. Lakin sözdə yaratdığı mənalar bu şəkilçilərin qayıdış növdən kənara çıxdığı ehtimalının da irəli sürülə biləcəyini göstərir.

Orxon abidələrində feildən feil düzəldən şəkilçilərin nəzərdən keçirilməsi göstərir ki, abidələrin dilində bu qrupa daxil olan ən işlək şəkilçilər təsirsiz feildən təsirli feil düzəldən şəkilçilər, yəni feilin kausativ formasının göstəriciləridir. Məhsuldarlığının az olması ilə seçilən şəkilçilərə isə qarşılıq-birgəlik növ göstəricilərini, xüsusən birgəlik bildirən feil düzəldən şəkilçiləri aid etmək olar. Müasir türk dillərində olduğu kimi, Orxon abidələrinin dilində də məchul və qayıdış növ göstəriciləri formaca tam diferensiallaşmamışdır. *-l*, *-il* və *-n*, *-in* şəkilçiləri həm məchul, həm də qayıdış növ mənası ifadə edə bilir.

Orxon abidələrində elə şəkilçilər var ki, həm adlara, həm də feillərə əlavə olunmaqla feil düzəltməyə xidmət edir. Bu şəkilçilərə *-l*, *-k*, *-d* və s. şəkilçilər aiddir. Burada həmin şəkilçilərin ikili funksiyasına diqqət yetiriləcək və ayrı-ayrı funksiyalarda işlənən feil düzəldən şəkilçilərin bir-biri ilə bağlılığı müəyyənləşdirilməyə çalışılacaqdır. Omonim şəkilçi hesab olunan bu morfemlər arasında əlaqə olması ehtimalını qüvvətləndirən səbəblərdən biri adlardan təsirsiz feil düzəldən şəkilçilərin feillərdən də təsirsiz feil düzəltməsidir. Yəni bu şəkilçilər arasında feilin təsirlilik və təsirsizlik kateqoriyasına görə uyğunluq var.

Abidələrin dilində həm adlara, həm də feillərə əlavə olunub feil düzəldən şəkilçilər aşağıdakılardır: ***-il* ~ *-al* ~ *-l* şəkilçisi**. Türk dillərində iki cür *-l* şəkilçisi var: addan feil düzəldən şəkilçi və feilin məchul növ şəkilçisi. Bu fikrə belə etiraz edilə bilər ki, müasir türk dillərində məchul növ şəkilçisi qapalı, addan feil düzəldən şəkilçi isə açıq saitlidir. Halbuki, qədim türk dilində addan feil düzəldən *-l* şəkilçisinin həm açıq, həm qapalı saitli,

həm də saitsiz variantları olmuşdur: *tomil-* “soyumaq” (tom “soyuyq”) [214, s.116], *tusul-* “faydalanmaq” (*tusu* “fayda, xeyir”) [129, s.49], *çabil-* “məşhurlaşmaq” (*çab* “şan-şöhrət”) [243, s.434].

Orxon abidələrində *-l* şəkilçisi ilə adlardan düzəlmiş feillər aşağıdakılardır: 𐰽𐰺𐰍 *tasul-* “üsyən etmək” (O 8), 𐰽𐰺𐰍 *tüzəl-/tüzül-* “aranı düzəltmək” (KT c 4-5). *-l* şəkilçisinin digər bir funksiyası da feildən feil düzəltmək, daha dəqiq desək, məchul növlü feillər formalaşdırmaqdır: 𐰽𐰺𐰍 / 𐰽𐰺𐰍 *tiril-* “yığışmaq, toplaşmaq” (T 36), 𐰽𐰺𐰍 *yağıl-* “yaxınlaşmaq” (T 5), 𐰽𐰺𐰍 *arıl-* “yorulmaq, əldən düşmək” (KT c 9).

Göründüyü kimi, həm adlara, həm də feillərə əlavə olunan *-l* şəkilçisi təsirsiz feillər düzəldir və bu da həmin iki şəkilçidən düzəlmiş sözlərin qrammatik cəhətdən yaxın olduğunu təsdiqləyir. Bu şəkilçilərin mənşəyi barədə də müxtəlif fikirlər var. B.A.Serebrennikova görə, məchul növ şəkilçisi *-l* addan feil düzəldən şəkilçi əsasında formalaşmışdır. A.M.Şerbak da bu formaların əlaqəsini qəbul etmiş və bunu təsdiqləyən bir cəhət kimi onların əsasında *ol-* köməkçi feili ilə əmələ gəlmiş konstruksiya-ların durduğunu göstərmişdir. Onun izahına görə, *yu^okol-* və *ku-tul-* feilləri *kut (b)ol-*, *yu^ok (b)ol-* kimi izah oluna bilər [257, s.107-108]. “Türk dillərinin müqayisəli-tarixi qrammatika”sına əsaslanaraq, bu şəkilçinin inkişafı aşağıdakı kimi getmişdir: addan feil düzəldən şəkilçi → feildən feil düzəldən şəkilçi → məchul növ göstəricisi [243, s.434].

***-ik* şəkilçisi** adlardan təsirsiz feillər düzəldir. A.N.Kononovun fikrincə, bu şəkilçi ilə adlardan düzəlmiş feillər medial mənə daşıyır [214, s.117], başqa sözlə, onlar mənaca qayıdış növə yaxındır. Orxon abidələrində *-ik* şəkilçisi ilə addan düzəlmiş feillər aşağıdakılardır: 𐰽𐰺𐰍 / 𐰽𐰺𐰍 *taşık-* “çıxmaq”, “yürüşə çıxmaq” (BK § 32), 𐰽𐰺𐰍 / 𐰽𐰺𐰍 *içik-* “təbə olmaq, itaət etmək” (T 28), 𐰽𐰺𐰍 *tağık-* “dağa çıxmaq, qalxmaq” (KT § 12), 𐰽𐰺𐰍 *birik-* “birləşmək” (KT § 27).

Feillərə artırılan *-ik* şəkilçisinin funksiyası barədə türko-logiyada fikir müxtəlifliyi var. Bu şəkilçi A.M.Şerbak tərəfindən məchul növ şəkilçisi kimi qeydə alınmışdır [257, s.107]. A. fon Qaben qüvvətləndirmə bildirən *-k* şəkilçisinin mövcudluğunu göstərmişdir: *alk-* “bitirmək” (*al-*), *ök-* “fikirləşmək” (*ö-* “fikirləşmək”), *könük-* “tamamilə yanmaq” (*kön-* “yanmaq”) [129, s.59]. Orxon abidələrində feildən feil düzəldən *-k/-ik* şəkilçisinə aşağıdakı nümunələri vermək olar: 𐰽𐰺𐰍 *basık-* “məğlub olmaq” (KT şm 8), 𐰽𐰺 *alk-* “zəiflətmək” (*alkın-* “məhv olmaq” sözünün tərkibində) (T 3).

-d şəkilçisi. Addan feil düzəldən *-(a)d* şəkilçisi və feildən feil düzəldən *-d* şəkilçisini bir-biri ilə bağlamaq olar. A.N.Kononov qeyd edir ki, *-(a)d* şəkilçisi adlardan medial mənalı feillər düzəldir [214, s.117]. Xatırlatmaq lazımdır ki, feildən feil düzəldən *-d* şəkilçisi də medial mənalı feillər düzəldir. Yəni bu şəkilçilərlə düzəlmiş sözlərdə təsirlilik-təsirsizlik kateqoriyasına görə uyğunluq var. Adlara əlavə olunan *-(a)d* şəkilçisi ilə aşağıdakı sözlərin düzəlməsində iştirak etmişdir: 𐰽𐰺𐰍 *bunjad-* “narahat olmaq” (T 26), 𐰽𐰺𐰽 *künjad-* “kəniz olmaq”, 𐰽𐰺𐰍 *kulad-* “qul olmaq” (KT § 13), 𐰽𐰺𐰍 *yokad-* “yox olmaq” (KT § 10), 𐰽𐰺𐰍 *başad-* “başılıq etmək” (BK c 11). Feillərdən feil düzəldən *-d* şəkilçisinin işlənməsinə aid aşağıdakı nümunələri vermək olar: 𐰽𐰺𐰍 *tod-* “doymak” (KT c 8), 𐰽𐰺𐰍 *kod-* “qoymaq” (T 2).

Bu qrupa daxil olan şəkilçilərdən biri də *-r ~ -ır ~ -ar* şəkilçisi hesab oluna bilər ki, Orxon abidələrində, əsasən, feillərə artırılmasına baxmayaraq, daha sonrakı dövrlərin yazılı abidələrində və müasir türk dillərində adlara da əlavə olunaraq feillər düzəltmişdir. Orxon abidələrində *-r* şəkilçisi ilə feildən düzəlmiş sözlər aşağıdakılardır: 𐰽𐰺 *adır-* “ayırmaq” (*adırıl-* sözünün tərkibində) (T 2), 𐰽𐰺𐰽 *təgür-* “çatdırmaq” (T 19), 𐰽𐰺 *olur-* “oturmaq” (BK § 2), 𐰽𐰺𐰽 *yitir-* “itirmək” (KT § 7), 𐰽𐰺𐰽 *yaratur-* “yaratdırmaq, düzəltməmək” (KT c 12). Orxon abidələ-

rində *-r* şəkilçisi ilə addan düzəlmiş feillər aşağıdakılardır: 𐰽𐰺𐰍 *ulğar-* “böyümək, ucalmaq” (*ulğart-* “böyütmək, ucaltmaq” sözünün tərkibində) (T 53), 𐰽𐰺𐰍 *ebir-* “ətrafında dolanmaq” (T 26).

Bu şəkilçi əvvəldə qeyd etdiyimiz qaydadan kənara çıxır və fellərə əlavə olunduqda təsirli feil düzəltdiyi halda, adlara əlavə olunmaqla təsirsiz fil düzəldir.

Qeyd olunan şəkilçiləri qəbul etmiş bəzi sözlərin həm ad, həm də feil kimi işləndiyini nəzərə alsaq, həm adlara, həm də feillərə artırılı bilən şəkilçilərin varlığını belə izah etmək olar: Bu şəkilçilərin ilkin olaraq yalnız ada, yaxud yalnız feilə artırılan şəkilçi olmuş, lakin sonralar artırıldığı sözün ad və ya feil omonimi olması ona da həm ada, həm də feilə artırılma xüsusiyyəti qazandırmışdır. *-r* şəkilçisinin nümunəsində görürük ki, addan feil düzəldən müvafiq şəkilçi feildən feil düzəldən eyni formaya malik şəkilçidən sonra meydana çıxmışdır. Addan feil düzəldən *-l* şəkilçisinin də ilkin dövrlərdə qeyri-məhsuldar olması bu fikri təsdiqləyir. Bu prosesin qeyri-mümkün olması barədə fikirlər də var: “*Qədim türk dili isimlərdən feil düzəldən və feillərdən feil düzəldən formantları daqiq şəkildə müəyyənləşdirmişdir. Əks istiqamətə işarə etdiyi görünən, yəni feil sonluqlarının isimlərə və əksinə artırıldığı az miqdarda nümunə isə əksərən qondarmadır*” [276, s.415].

Bu şəkilçilər barədə ikinci bir fikir də söyləmək olar. Belə ki, yuxarıda verilmiş şəkilçilərin adlara əlavə olunan variantları əsasən özündən əvvəl saitə ehtiyac duyur. Buradan belə bir fikir meydana çıxa bilər ki, addan feil düzəldən müvafiq şəkilçilər, əslində, addan feil düzəldən *-a ~ -ı* şəkilçisi ilə feildən feil düzəldən şəkilçinin birləşməsindən yaranmışdır. Məsələn, *tağık* < *tağ* + *-ı* + *-k*.

Orxon abidələrində qeydə alınmamış şəkilçi qrupları.

Orxon abidələri türk dillərinin ən qədim yazılı abidələrindən olmaqla türk dillərinin tarixi inkişafı barədə zəngin material verir,

lakin bu heç də o demək deyil ki, türk dillərinə məxsus olan bütün xüsusiyyətlər abidələrdə öz əksini tapmışdır. Bunu söz yaradıcılığı, xüsusən də morfoloji üsul barədə söyləmək olar. Belə ki, türk dillərinin sonrakı inkişaf dövrlərində qeydə alınmış və müasir dövrdə işlənməyə davam edən bir çox sözdüzəldici şəkilçiyə abidələrin dilində təsadüf olunmur. Bunu bir tərəfdən həmin dövrdə də işlənmiş sözlərin bir qisminin abidələrdə qeydə alınmaması ilə izah etmək mümkündür ki, bu da abidələrin məzmun və say məhdudiyyəti ilə bağlıdır. Digər tərəfdən isə abidələrdə qeydə alınmamış sözdüzəldici şəkilçilərin müəyyən məna qruplarına aid olduğunu görürük ki, bu da belə deməyə imkan verir ki, həmin dövrdə bu mənaların düzəldilməsinə ehtiyac olmamışdır, yaxud belə mənələrdən istifadə sonrakı dövrlərdə genişlənməmişdir.

Bu qruplara kiçiltmə, əzizləmə (*-cıq, -cığaz, -ak*), hərəkətin azlığı, zəifliyi (*-msın, -sıra*), eynilik, birgəlik (*-daş, -dıç*) və s. mənalar düzəldən şəkilçiləri aid etmək olar. Bu şəkilçilər Orxon abidələri ilə yaxın dövrdə yazılmış Yenisey və qədim uyğur abidələri üçün səciyyəvi olmuşdur. Bununla yanaşı feildən isim düzəldən *-it* və *-ti* şəkilçiləri də Orxon abidələrində qeydə alınmamışdır.

Orxon abidələrində məhsuldar olan şəkilçilər müasir türk dillərində də məhsuldarlığını qoruyub saxlamışdır. Abidələrin materialları göstərir ki, burada addan ad düzəltmədə ən fəal şəkilçilər *-çıl, -lığ* və *-sız* şəkilçiləridir ki, müasir türk dillərində də çox məhsuldardır. Feildən ad düzəldən şəkilçilərdən ən fəal olanı *-ğ, -ığ, -k, -ik* şəkilçiləridir. Addan feil düzəldən *-la* şəkilçisi abidələrin dilində olduğu kimi müasir türk dillərində də bu sahədə ən məhsuldar şəkilçidir. Feildən feil düzəldən şəkilçilər hesab olunan növ şəkilçiləri isə çox az dəyişikliyə uğramışdır və müasir dövrdə də işlənməyə davam edir.

NƏTİCƏ

Orxon abidələrinin dilində söz yaradıcılığı proseslərinin öyrənilməsinə həsr olunmuş bu tədqiqatın nəticələrini aşağıdakı kimi xülasə etmək olar:

1. Tədqiqat nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, Orxon abidələrinin dilində söz yaradıcılığının dörd əsas üsulundan istifadə edilmişdir: a) leksik-semantik üsul; b) morfoloji-sintaktik üsul; c) morfoloji üsul; ç) sintaktik üsul. Orxon abidələrinin dilində fonetik yolla söz yaradıcılığına təsadüf edilmir.

2. Orxon abidələrinin dilində leksik-semantik üsulla meydana çıxmış sözlərə təsadüf olunur: *tejri* “göy, səma” — “Tanrı, Allah”, *kara* “qara” — “qara camaat, aşağı təbəqə”, *kör-* “görmək, baxmaq” — “təbə olmaq”, *ay* “Ay (göy cismi)” — “ay (zaman vahidi)” və s. Bu tipli omonimlərin formalaşmasının uzun tarixi inkişaf prosesi tələb etməsinə əsasən demək olar ki, Orxon abidələrinin yazılmasına qədər qədim türk dili uzun inkişaf yolu keçmiş, artıq formalaşmış və təkmilləşmiş şəkildə abidələrdə öz əksini tapmışdır.

3. Orxon abidələrində söz yaradıcılığının morfoloji-sintaktik üsulundan, başqa sözlə, konversiyanın daimi formasından istifadə olunmuşdur: *kara* “xalq, aşağı təbəqə”, *sünjüs* “döyüş, müharibə” (isimləşmə), *kiçig* “az, azacıq”, *subsız* “susuz”, *yana* “yənə”, *kop* “tamamilə” (zərfləşmə), *aç-* “acmaq”, *karı-* “qocalmaq”, *bediz-* “bəzəmək” (feilləşmə), *kudı* “aşağı”, *ötrü* “sonra” (qoşmalasma), *ulayu* “əlavə olaraq” (bağlayıcılaşma) və s.

4. Orxon abidələrinin dilində əsl mürəkkəb sözlərin sayı azdır. Müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən mürəkkəb söz kimi təqdim olunan konstruksiyalar bir leksik vahid kimi tam formalaşmamışdır: qoşa sözlər, mürəkkəb adlar, say birləşmələri, “mürəkkəb feillər” (tərkibi feillər, analitik feil formaları, daxili obyektli feillər, frazeoloji birləşmələr).

5. Orxon abidələrinin dilində və ümumiyyətlə qədim türk dilində mürəkkəb sözlərin azlığı belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, türk dillərində sintaktik üsul sonradan inkişaf etmişdir. Bu da şəkilçi morfemlərin mürəkkəb sözlərin bir tərəfinin şəkilçiləşməsi yolu ilə meydana çıxması fikrini sual altında qoyur, çünki qədim yazılı abidələrdə şəkilçi morfemlərin sayı çox olmasına baxmayaq, mürəkkəb sözlərə yalnız bir neçə nümunə vermək olar.

6. Orxon abidələrində işlənmiş sözdüzəldici şəkilçilərin bir qismi sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər arasında orta mövqe tutur, hər iki qrupa aid xüsusiyyətləri özündə birləşdirir. Bunlar sözdəyişdirici şəkilçilər kimi çox işlək olur, müəyyən qrammatik kateqoriya mənası formalaşdırır, eləcə də sözdüzəldici şəkilçilər kimi sözün leksik mənasını dəyişdirir.

7. Addan ad düzəldən *-ki* şəkilçisinin Orxon abidələrindəki funksiyası müasir türk dillərindəkindən fərqlənir. Burada həmin şəkilçi adlıq, yönlük, yerlik hallarla, həmçinin *-ra* şəkilçisi qəbul etmiş sözlərlə işlənir. Yalnız zaman bildirən *yox*, həm də yer bildirən sözlərin adlıq hal formalarına artırılır.

8. Feildən ad düzəldən şəkilçilər içində yalnız *-ğ/-iğ*, *-k/-ik* şəkilçisi məhsuldardır. Bəzən ayrı-ayrı şəkilçilər kimi göstərilə də, həm forma, həm də funksiya oxşarlığı onları eyni şəkilçinin variantı hesab etməyə imkan verir.

9. Orxon abidələrində feildən ad düzəldən *-ış* şəkilçisi ilə düzəlmiş yalnız bir neçə söz təsadüf olunur ki, onların da əksəriyyəti qarşılıq növ feillərlə omonimdir və qarşılıqlı hərəkət prosesinin adını bildirir. Buradan çıxış edərək, demək olar ki, feildən ad düzəldən *-ış* şəkilçisi qarşılıq növdə olan feillərin ismə çevrilməsi və onlardakı şəkilçinin analoji olaraq başqa feillərə də artırılma imkanı qazanması ilə meydana çıxmışdır.

10. Orxon abidələrində feildən ad düzəldən şəkilçilərin bir hissəsi müasir türk dillərində feilin təsriflənməyən formalarının göstəricisi kimi çıxış edir: *-ğan*, *-ğu*, *-mak*, *-ma*.

11. Orxon abidələrində addan feil düzəldən *-a/-ə* şəkilçisinə kifayət qədər nümunə vermək olar, halbuki müasir türk dilləri üçün bu şəkilçi arxaik hesab olunur. Bunu *-a/-ə* ilə yaxın funksiya daşıyan *-la/-lə* şəkilçisinin imkanlarının genişlənməsi ilə izah etmək olar.

12. Feillərin qrammatik məna növlərinin şəkilçilərini qəbul etmiş sözlərin təhlili qədim türk dilində onların sözdəyişdirici şəkilçilərə məxsus xüsusiyyətlərinin daha güclü olduğunu söyləməyə imkan verir. Burada növ şəkilçiləri daha sistemlidir və eyni bir sözün, demək olar ki, bütün növ formaları yaradıla bilər.

13. Feildən feil düzəldən şəkilçilərin bəziləri növ kateqoriyasından kənara çıxır: *-k*, *-ik* və *-d*, *-id*. Bu şəkilçilər addan feil düzəldən *-ik*, *-ad* şəkilçiləri ilə oxşar formaya malikdir.

14. Bəzi şəkilçilərin forma və funksiyaca oxşarlığı onların eyni sözdüzəldici element əsasında meydana çıxması ehtimalını yaradır. Bir neçə səsdən ibarət şəkilçilər birsəslı formantların birləşməsi nəticəsində meydana çıxmış ola bilər: *-liğ*, *-li*, *-lik*, *-la* şəkilçiləri *-l*; *-iğ*, *-ğu*, *-ğa* şəkilçiləri *-ğ*; *-ım*, *-ma*, *-mak* şəkilçiləri *-m*; *-la*, *-sıra*, *-al/-ıl*, *-ad*, *-ik* şəkilçiləri *-a/-ı* elementləri ilə.

15. Orxon abidələrindəki söz yaradıcılığı proseslərini nəzərdə keçirdikdə türk dillərinin göytürk dövründən sonrakı mərhələdə, eləcə də müasir türk dillərində işlənən bir çox sözdüzəldici şəkilçiyə abidələrin dilində təsadüf olunmadığını görürük: kiçiltmə, əzizləmə (*-cıq*, *-cığaz*, *-ak*), hərəkətin azlığı, zəifliyi (*-msın*, *-sıra*), eynilik, birgəlik (*-daş*, *-diç*) və s. Bunu bir tərəfdən həmin dövrdə də işlənmiş sözlərin bir qisminin abidələrdə qeydə alınmaması ilə izah etmək mümkündür ki, bu da abidələrin məzmun və say məhdudluğu ilə bağlıdır. Digər tərəfdən isə abidələrdə qeydə alınmamış sözdüzəldici şəkilçilərin müəyyən məna qruplarına aid olduğunu görürük ki, bu da belə deməyə imkan verir ki, həmin dövrdə bu mənaların ifadəsinə ehtiyac olmamışdır, yaxud belə mənələrdən istifadə sonrakı dövrlərdə genişlənməmişdir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abbasova, A. XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində morfoloji yolla söz yaradıcılığı / A.Abbasova. – Bakı: Elm və təhsil, – 2017, – 96 s.
2. Abdullayev, R. Türk dillərində konversiya və ya keçid prosesi / R.Abdullayev. – Bakı: Elm və təhsil, – 2011. – 200 s.
3. Abdullayev, R. Qıpçaq qrupu türk dillərində adverbiallaşma leksik-semantik konversiyanın bir növü kimi // – Bakı: Türkologiya, – 2011. № 3, – s. 75-82.
4. Abdullayeva, Q. “Kül tiqin” abidəsi / Q.Abdullayeva. – Bakı: Azər nəşr, – 2007. – 214 s.
5. Axundov, A. Azərbaycan dilində konversiya // – Bakı: Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi, – 1977. № 1, – s. 66-71.
6. Cəfərov, C. Nitq hissələrində keçid prosesləri / C.Cəfərov. – Bakı: V. İ. Lenin ad. API, – 1983. – 92 s.
7. Cəfərov, S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı / S.Cəfərov. – Bakı: ADU, – 1960. – 203 s.
8. Cəfərov, S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı prosesinin əmələ gəlməsi və inkişafına dair // – Bakı: Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi, – 1977. № 1, – s. 71-75.
9. Cəfərov, S. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Leksika / S.Cəfərov. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – 192 s.
10. Əhmədova, A.V. Orxon abidələrinin dilində feil düzəldən *-sıra/-sirə* şəkilçisi və onun müasir türk dillərindəki omo-morfemləri // – Bakı: Dilçilik İnstitutunun əsərləri, – 2015. № 2, – s. 35-40.
11. Əhmədova, A.V. Orxon abidələrinin dilində feildən ad düzəldən qeyri-məhsuldar şəkilçilər // Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 92-ci ildönümünə həsr olunmuş “Filologiyanın aktual problemləri” mövzusunda Respublika el-

mi-nəzəri konfransının materialları, – Bakı: BDU, – 7-8 may, – 2015. – s. 358-361.

12. Əhmədova, A.V. Orxon abidələrində *-l* elementi ilə yaranmış leksik şəkilçilər // “Bəxtiyar Vahabzadə və Azərbaycan filologiyasının aktual problemləri” mövzusunda Beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı: BDU, – 29 oktyabr, – 2015. – s. 413-416.

13. Əhmədova, A.V. Orxon abidələrində leksik-semantik yolla söz yaradıcılığı // – Bakı: Journal of Qafqaz University, Philology and Pedagogy, – 2015. vol.3, № 2, – s. 158-167.

14. Əhmədova, A.V. Orxon abidələrinin dilində *yab kökü və onun tarixi inkişafı // Gənc Tədqiqatçıların IV Beynəlxalq Elmi Konfransı, – Bakı: Qafqaz Universiteti, – 29-30 aprel, – 2016. – s. 859-861.

15. Əhmədova, A.V. Orxon abidələrinin dilində mürəkəb sözlər // “Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri” mövzusunda VII beynəlxalq elmi konfrans, – Bakı: Bakı Slavyan Universiteti, – 3-5 may, – 2016. – s. 219-221.

16. Əhmədova, A.V. Orxon abidələrinin dilindəki söz yaradıcılığı üsullarının təsnifi və onları ifadə edən terminlər // – Bakı: Terminologiya məsələləri, – 2016. № 1, – s. 108-119.

17. Əhmədova, A.V. Feilin təsriflənməyən formalarının şəkilçiləri söz yaradıcılığı vasitəsi kimi (Orxon abidələrinin dili əsasında) // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2016. № 6, – s. 49-57.

18. Əhmədova, A.V. *-ıŝ* şəkilçisinin Orxon abidələrindən müasir türk dillərinə qədər inkişafı // – Bakı: Dil və ədəbiyyat, – 2016. № 2, – s. 31-33.

19. Əhmədova, A.V. Orxon abidələrində feildən ad düzəldən şəkilçilər və onların qarşılıqlı əlaqəsi // Tofiq Hacıyevin anadan olmasının 80 illik yubileyinə həsr olunmuş “Azərbaycan filologiyası: inkişafın yeni mərhələsi” mövzusunda Respublika elmi konfransı, – Bakı, – 2 noyabr, – 2016, – s.171-175.

20. Əhmədova, A.V. Altay dillərində aidlik şəkilçisi *-ki* və onun Orxon abidələrindəki funksiyaları, – “Türkoloji elmi-mədəni hərəkətdə ortağ dəyərlər və yeni çağırışlar” mövzusunda Beynəlxalq Konfrans, – Bakı, – 14-15 noyabr, – 2016, – s.336-340.

21. Əhmədova, A.V. Orxon abidələrində sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər arasında münasibətlər (iki növ arasında keçid xarakteri daşıyan şəkilçilər) // – Bakı: Tədqiqələr, – 2016. № 2, – s.48-52.

22. Əhmədova, A.V. Orxon abidələrində feildən ad düzəldən şəkilçilərdə *-g* elementi // Bakı: Filologiya məsələləri, – 2016. № 9, – s.60-65.

23. Əhmədova, A.V. Orxon abidələrinin dilində zərflərin yaranma üsulları // Bakı: Tədqiqələr, – 2017. № 4, – s.146-155.

24. Əhmədova, A.V. Orxon abidələrində konversiya ilə yaranmış köməkçi nitq hissələri // – Bakı: Dil və ədəbiyyat, – 2017. № 4 (104), – s.20-22.

25. Əhmədova, A.V. Orxon abidələrində addan və feildən feil düzəldən omonim şəkilçilər və onların genetik əlaqəsi // Akademik Ağamusa Axundovun 85 illiyinə həsr olunmuş “Ağamusa Axundov və Azərbaycan filologiyası” beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı, – 24-25 aprel, – 2017. – s.394-397.

26. Əhmədova, A.V. Feilin növ göstəriciləri və söz yaradıcılığı (Orxon abidələrinin dili əsasında) // Azərbaycanşünaslığının aktual problemləri. Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 94-cü ildönümünə həsr olunmuş VIII beynəlxalq elmi konfrans, – Bakı, – 4-5 may, – 2017. – s.159-161.

27. Əhmədova, A.V. Orxon abidələrindəki söz yaradıcılığı proseslərinin tədqiqi // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2018. № 8, – s. 147-154.

28. Əhmədova, A.V. Orxon abidələri və “İrk bitig”də işlənmiş düzəltmə sifətlər // Ümummillilider Heydər Əliyevin 95 illiyinə həsr olunmuş Gənc Tədqiqatçıların II Beynəlxalq Elmi

Konfransı, – Bakı: Bakı Mühəndislik Universiteti, – 27-28 aprel, – 2018. – s. 1029-1032.

29. Əhmədova, A.V. Orxon abidələri və “İrk bitig”də işlənmiş düzəltmə isimlər // Ümummillilər Heydər Əliyevin anadan olmasının 95-ci ildönümünə həsr olunmuş “Azərbaycan-şünaslığın aktual problemləri” IX Beynəlxalq elmi konfrans, – Bakı: Bakı Slavyan Universiteti, – 3-4 may, – 2018. – s.139-141.

30. Əhmədova, A.V. Yalnız Orxon abidələrində işlənmiş düzəltmə sözlər // Görkəmli türkoloq, professor Bəkir Çobanzadənin anadan olmasının 125 illik yubileyinə həsr olunmuş «Azərbaycan dili: dünən və bu gün» mövzusunda Beynəlxalq elmi konfrans, – Bakı, – 1-2 iyun, – 2018. – s.268-270.

31. Əhmədova, A.V. Orxon abidələrinin dilində söz yaradıcılığının morfoloji-sintaktik üsulu // – Bakı: Gənc tədqiqatçı, – 2018, № 1, – s. 222-231.

32. Əhmədova, A.V. Orxon abidələrində addan feil düzəldən *-ad/-əd* şəkilçisi və onun müasir türk dillərindəki qarşılığı // Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 96-cı ildönümünə həsr olunmuş Gənc Tədqiqatçıların III Beynəlxalq Elmi Konfransı, – Bakı: Bakı Mühəndislik Universiteti, 29-30 aprel 2019-cu il, s.983-986.

33. Əhmədova, A.V. Orxon abidələri və müasir türk dillərində sözdüzəldici şəkilçilərdən istifadədə fərqlər // Beynəlxalq Türk Dünyası Araşdırmaları Simpoziumu, Bakı, – 13-15 iyun, – 2019. – s.19-24.

34. Əliyev, Y. Qədim türk (runik) yazılı abidələrindən orta əsrlər türk yazılı abidələrinə keçid: ədəbi dil normalarının inkişafı / Y.Əliyev. – Bakı: Nurlan, – 2004, – 190 s.

35. Əliyev, Y. Orxon-Yenisey abidələri və orta əsrlər türk ədəbi dili – türki / Y.Əliyev. – Bakı: Nurlan, – 2005, – 173 s.

36. Əliyeva, S. Orxon-Yenisey abidələrində toponimlər / S.Əliyeva. – Bakı: Elm, – 2003, – 152 s.

37. Əsgər, Ə. və Qıpçaq, M. Türk savaşı sənəti / Ə.Əsgər, M.Qıpçaq. – Bakı: Yazıçı, – 1996, – 176 s.
38. Əskər, R. Mahmud Kaşğarının «Divanü lüğati-it-türk» əsəri üzrə bibliografik və qrammatik göstərici / R.Əskər. – Bakı: MBM, – 2008. – 192 s.
39. Əzizov, E. Vilhelm Tomsen və qədim türk yazısı abidələrinin öyrənilməsi // Bakı Universitetinin Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, – Bakı: – 2013, № 2, – s.5-11.
40. Əzizov, E.İ. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası / E.İ.Əzizov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2016. – 347 s.
41. Hacıyev, T.İ. Azərbaycan dilində mürəkkəb fel məsələsinə dair / T.İ.Hacıyev, E.İ.Əzizov. // Azərbaycan dilinin tarixi leksikasına dair tədqiqatlar, – Bakı: – 1988, – s. 3-10.
42. Hacıyev, T.İ. Orxon-Yenisey kitabələri: janr xüsusiyyətləri // Dədə Qorqud, – Bakı: 2004, № 1, – s.29-47.
43. Həsənli-Qəribova, Ş. XI-XII əsrlər türk dillərinin etnoqrafik leksikası / Ş.Həsənli-Qəribova. – Bakı: Avropa, – 2015. – 328 s.
44. Həsənov, H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası / H.Ə.Həsənov. – Bakı: Maarif, – 1988. – 308 s.
45. Hüseyinzadə, M. Müasir Azərbaycan dili. III hissə. Morfologiya / M. Hüseyinzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – 280 s.
46. Xəlilov, B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası / B.Xəlilov. – Bakı: Nurlan, – 2008, – 444 s.
47. Xudiyev, N. Qədim türk yazılı abidələrinin dili / N.Xudiyev. – Bakı: Elm və təhsil, – 2015, 596 s.
48. Kazımov, Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya / Q.Ş.Kazımov. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2010. – 400 s.
49. Kitabı-Dədə Qorqud / tərt. ed. F.Zeynalov, S.Əlizadə. – Bakı: Yazıçı, –1988, – 265 s.
50. Quliyev, Ə. Əski türk yazılı abidələri müntəxəbatı Ə.Quliyev. – Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, – 1994, – 280 s.

51. Quliyev, İ. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında morfoloji yolla söz yaradıcılığı prosesi / İ.Quliyev. – Bakı: APU, – 1991, – 114 s.

52. Quliyeva, Q. “Xuastuanıft”ın (“Manixeylərin tövbə duası”) dili: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası / – Bakı, 2015, – 145 s.

53. Qumilyov, L. Qədim türklər / L.Qumilyov. – Bakı: Gənclik, – 1993, – 536 s.

54. Qurbanov, A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild / A.Qurbanov. – Bakı: Nurlan, – 2003. – 450 s.

55. Mahmudova, Q. Müasir türk dillərində söz yaradıcılığı və sözyaratma üsulları // Bakı: Türk dilləri araşdırmaları, – 2019. № 1, s.45-59.

56. Məhərrəmçızı, A. Çağdaş dövrdə söz yaradıcılığı problemləri (leksika) / A.Məhərrəmçızı. – Bakı: Elm, – 1998, – 73 s.

57. Məhərrəmov, R. XV-XVI əsrlər Azərbaycan əsəbi dili: leksika, söz yaradıcılığı / R.Məhərrəmov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2012. – 224 s.

58. Məmmədli, M. Azərbaycan dilinin Təbriz dialekti / M.Məmmədli. – Bakı, – 2007, – 240 s.

59. Məmmədov, A. Tarixi yaddaş milli dil güzgüsündə (Qədim türk abidələrinin leksikası və Azərbaycan dili) / A.Məmmədov. – Bakı: ADMİU-nun nəşriyyatı, – 2015. – 292 s.

60. Məmmədov, Y. Orxon-Yenisey abidələrində adlar (isim, sifət, say, əvəzlik). I hissə / Y.Məmmədov. – Bakı: APİ-nin nəşri, – 1979, – 112 s.

61. Məmmədov, Y. Orxon-Yenisey abidələrində adlar (isim, sifət, say, əvəzlik). II hissə / Y.Məmmədov. – Bakı: APİ-nin nəşri, – 1981, – 107 s.

62. Mirzəliyeva, M. Sözyaradıcılığı prosesinə dair nəzəri qeydlər // Türk dillərinin müqayisəli leksikologiyası məsələləri. III cild. Qıpçaq qrupu türk dillərinin leksikası, – Bakı: Nurlan, – 2012. – 468 s.

63. Mirzəzadə, H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası / H.Mirzəzadə. – Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, – 1990. – 376 s.

64. Müasir Azərbaycan dili [3 cilddə] / məsul. red. Z.İ.Budaqova; cildin red. A.Q.Ələkbərova. – Bakı: Elm, – c.1: Fonetika, əlifba, orfoqrafiya, orfoepiya, leksikologiya – 1978. – 324 s.

65. Müasir Azərbaycan dili [3 cilddə] / red. Z.İ.Budaqova. – Bakı: Elm, – c.2: Morfologiya. – Bakı: Elm, – 1980. – 509 s.

66. Müasir Azərbaycan dili. Leksikologiya. II kitab / baş red. N.Məmmədli. – Bakı: Zərdabi Nəşr, – 2022, – 1152 s.

67. Nağısoylu, M. Əhmədi Təbrizi və “Əsrnamə” tərcüməsi (tekstoloji-filoloji araşdırma, mətnin transfonoliterasiyası) / M.Nağısoylu. – Bakı: Nurlan, – 2012. – 260 s.

68. Nəsimi, İ. Seçilmiş əsərləri / İ.Nəsimi. – Bakı: Azər-nəşr, – 1973. – 675 s.

69. Osmanlı, V. Qədim türk ədəbiyyatı / V.Osmanlı. – Bakı: Sabah, – 2008, – 244 s.

70. Rəcəbli, Ə. Göytürk dilinin morfologiyası / Ə.Rəcəbli. – Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, – 2002, – 475 s.

71. Rəcəbli, Ə. Göytürk dilinin sintaksisi / Ə.Rəcəbli. – Bakı: Nurlan, – 2003, – 634 s.

72. Rəcəbli, Ə. Göytürk dilinin fonetikasi / Ə.Rəcəbli. – Bakı: Nurlan, – 2004, – 418 s.

73. Rəcəbli, Ə. Göytürk dilinin leksikası / Ə.Rəcəbli. – Bakı: Nurlan, – 2004. – 428 s.

74. Rəcəbli, Ə. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. I hissə / Ə.Rəcəbli. – Bakı: Nurlan, – 2006, – 648 s.

75. Rəcəbli, Ə. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. II hissə / Ə.Rəcəbli. – Bakı: Nurlan, – 2006, – 480 s.

76. Rəcəbli, Ə. Qədim türk yazısı abidələri [4 cilddə] / Bakı: Nurlan, – c.1, h. 1. – 2009. – 568 s.

77. Rəcəbli, Ə. Qədim türk yazısı abidələri [4 cilddə] / Bakı: Nurlan, – c.2, h.2. – 2009, – 464 s.
78. Rəcəbli, Ə. Qədim türk yazısı abidələri [4 cilddə] / Bakı: Nurlan, – c.3, h.1. – 2010. – 664 s.
79. Rəcəbli, Ə. Qədim türk yazısı abidələri [4 cilddə] / Bakı: Nurlan, – c.4, h.2. – 2010. – 500 s.
80. Rəcəbov, Ə. Orxon-Yenisey abidələri / Ə.Rəcəbov, Y. Məmmədov. – Bakı: Yazıçı, – 1993, – 400 s.
81. Seyidov, Y. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Morfologiya / Y.Seyidov. – Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, – 2006. – 368 s.
82. Şükürlü, Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili / Ə.Şükürlü. – Bakı: Maarif, – 1993. – 336 s.
83. Şükürlü, E. Qədim türk yazılı abidələrinin dilində onomastik vahidlər / E.Şükürlü. – Bakı: Mütərcim, – 2011, – 121 s.
84. Talıbov, Q. Müasir Azərbaycan dilində söz yaradıcılığının prosesi / Q.Talıbov. – Bakı: V.İ.Lenin adına API-nin nəşri, – 1988, – 90 s.
85. Tanrıverdi, Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası / Ə.Tanrıverdi. – Bakı: Elm və təhsil, – 2012. – 464 s.
86. Vaqıfçı, Q. Qədim uyğur abidəsi “Xuastuanift”in dilində saylar və numerativ sözlər // – Bakı: Türk dilləri araşdırmaları, – 2019. № 1, – s.115-119.
87. Verdiyeva, Z. Azərbaycan dilinin semasiologiyası / Z.Verdiyeva, F.Ağayeva, M.Adilov. – Bakı: Maarif, – 1979. – 307 s.
88. Vəliyeva, G. Qədim türk dili / G.Vəliyeva. – Bakı, – 2013, – 118 s.
89. Zeynalov, F. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. I hissə (fonetika, leksika, morfologiya) / F.Zeynalov. – Bakı: MBM, – 2008. – 354 s.

90. Aalto, P. Orhon yazıtları'ndaki at isimleri üzerine // – Türk Dili, – 2000. № 587, – s. 453-457.

91. Ahmedova, A. Orhon Yazıtlarının Söz Varlığının Oluşmasında Anlam Değişmelerinin Önemi // VIII Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu, – Çanakkale, – 15-17 ekim, – 2015. – s. 106.

92. Ahmedova, A. Orhon yazıtlarında ara ekler // Türk-lük Bilimi Araştırmaları, – 2017. № 41, – s.25-47.

93. Ahmedova, A. Orhon Yazıtlarında çatı kavramından bağımsız olarak fiilden fiil yapan ekler // IV. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu, – Niğde, – 26-28 nisan, – 2017. – c.1. – s.107-112.

94. Ahmedova, A.V. Orhon yazıtlarındaki türemiş sözcüklerin Göktürk harfli Uygur yazıtlarına yansması // V Халықаралық түркі әлемі зерттеулері симпозиумы, – Almatı, – 11-13 oktyabr, – 2018. – s.18-22.

95. Ahmedova, A. Orhon yazıtları ve Divanü Lugat it-Türk'te sözcük yapımı: Eski yapılar ve yeni oluşumlar // XIV. Büyük Türk Dili Kurultayı, – Bakü, – 26-27 sentyabr, – 2019. – s.69-77.

96. Akalın, Ş.H. Türkçede söz yapımı yolları ve sözlük-selleşme // XI. Milli Türkoloji Kongresi bildirileri, – İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, – 11-13 Kasım, – c. 1. – 2014. – s.831-841.

97. Akar, A. -GAn Sıfat-fiil Eki // – TÜBAR, – 2003. XIV, – s. 103-115.

98. Akar, A. Bilge Tonyukuk Yazıtı / A.Akar. – İstanbul: Ötüken, – 2020, – 160 s.

99. Alyılmaz, C. Orhon Yazıtlarının söz dizimi: / Doktora tezi / – Erzurum, 1994. – 379 s.

100. Arat, R.R. Kutadgu Bilig. I. Metin / R.R.Arat. – İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, – 1947. – 656 s.

101. Arat, R.R. Kutadgu Bilig. II. Tercüme / R.R.Arat. – Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, – 1959. – 477 s.

102. Aydın, E. Türk runik bibliyografyası / E.Aydın. – İstanbul: Bilge Kültür Sanat, – 2017. – 304 s.
103. Bacanlı, E. Güney Sibirya türk dillerinde birleşik fiillerle ilgili teorik sorunlar // – Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, – 2013. c. 6, № 24, – s. 27-33.
104. Banarlı, N.S. Resimli Türk Edebiyatı Tarihi. I hissə / N.S.Banarlı. – İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, – 1983. – 670 s.
105. Banguoğlu, T. Türkçenin Grameri / T.Banguoğlu. – İstanbul: Baha Matbaası, – 1974. – 630 s.
106. Başdaş, C. “Türkçede Üçüncü Grup (Ara Ekler)”, I. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayında Sunulan Bildiri, 26-27 Eylül 2006, Bilkent Üniversitesi, Ankara: [Elektron resurs] / http://turkoloji.cu.edu.tr/DILBILIM/cahit_basdas_ara_ekler.pdf.
107. Başdaş, C. Türkçede eklerin hiyerarşisi ve ara ekler: [Elektron resurs] / URL: http://turkoloji.cu.edu.tr/pdf/cahit_basdas_turkcede_eklerin_hiyerarşisi.pdf
108. Baydar, T. İsim+Yardımcı Fill Şeklinde Oluşan Birleşik Fiiller Üzerine // – A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, – 2013. № 49, – s. 55-66.
109. Bilgin, A. “Gök Tanrısı” Terimi Üzerine // – Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, – 2005. c. 2, № 4, s. 189-197.
110. Boz, E. Kutadgu Bilig’de “Kü” // – İzmir: Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, – 2006. c. 6, № 2, s.289-296.
111. Böler, T. Çastanı bey Hikayesi’ndeki ikilemeler ve Türkçede ikilemelerin eskiliği meselesi // – İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, – 2010. № 42, – s.33-60.
112. Clauson, G. Türkçede Sekizinci Yüzyıldan Önce Kullanılan Ekler // – Dil Araştırmaları, – 2007. c.1, № 1, – s. 185-196.
113. Çetin, E. Uygurcada tut- Fiiliyle Kurulan Birleşik Sözcükler // – Dil Araştırmaları, – 2012. № 11, – s. 81-104.

114. Çürük Y. Türkçede birleşik sözcükler (isimler): / Doktora tezi / – Ankara, 2017. – 165 s.

115. Daşdemir, M. Dedem Korkut Kitabı'nın söz dizimi: / Doktora tezi / – Erzurum, 2000. – 757 s.

116. Datlı, D. Risaletü'n-Nushiyye'nin birleşik fiil örgüsü // – Turkish Studies, – 2015. vol. 10/8, – s. 795-818.

117. Demircan, Ö. Türkiye Türkçesinde Kök-Ek Bileşmeleri / Ö.Demircan. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, – 1977. – 126 s.

118. Derin, S. Göktürk kitabelerinde türk dini inancının izleri // – Turkish Studies, – 2014. vol. 9/9, – s. 465-474.

119. Duman, M. Eski Türkiye Türkçesi Devresinde +IA Ekli Zarfların Kullanımı Üzerine // – Turkish Studies, – 2008. vol. 3/3, – s. 345-355.

120. Duman, M. Evliya Çelebi Seyahatnamesindeki tür değiştiren kelimeler üzerine / M.Duman, F.Korkmaz. // – İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk dili ve edebiyatı dergisi, – 2012. № 37, – s. 43-59.

121. Eckmann, J. Çağataycada isim-filler // Ankara: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten-1962, – 1988. – s. 51-60.

122. Egro, G.A. Dünyada ve Türkiye'de anlam ve kelime değişmelerine ilişkin araştırmalar münasebetiyle // – Turkish Studies, – 2009, vol. 4/3, – s. 841-870.

123. Eraslan, K. Eski Uygur Türkçesi grameri / K.Eraslan. – Ankara: Türk Dil Kurumu, – 2012. – 664 s.

124. Ercilasun, A.B. Türk Kağanlığı ve Türk bengu tasları / A.B.Ercilasun. – İstanbul: Dergah, – 2016. – 757 s.

125. Erdem, M. Türkçede Çekim ve Yapım Eklerinin Özellikleri ve Sınırları // – Bilig, – 2011. № 58, – s. 71-90.

126. Ergin, M. Orhun âbideleri. / M.Ergin. – İstanbul: Boğaziçi Yayınları, – 1989, – 174 s.

127. Ergin, M. Türk Dil Bilgisi / M.Ergin. – İstanbul: Bayrak, – 2013. – 408 s.

128. Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur'dan "Aç Bars" hikayesi / Hazırlayan: Z.Gulcalı. – Ankara: Türk Dil Kurumu, – 2015. – 452 s.

129. Gabain, A. von. Eski Türkçenin Grameri / Çeviren: Mehmet Akalın. – Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi, – 1988. – 313 s.

130. Gabain, A. von. Türkçede fiil birleşmeleri // Ankara: TDAY Belleten-1953. – 1988, – s. 16-28.

131. Guzev V.G. Göktürk Yazısının Kendiliğinden Doğma Menşei Varsayımını Esaslandıran Deliller // Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten, 2000, № 48, s.211-220.

132. Gülsevin, G. Eski Anadolu Türkçesinde Ekler / G.Gülsevin. – Türk Dil Kurumu Yayınları, – 1997. – 156 s.

133. Gülsevin, G. Köktürk Bengü Taşlarındaki Oğuzca Özellikler // Ankara: Kardeş Ağızlar (Türk Lehce ve Şiveleri Dergisi), – 1998. № 7, – s. 12-18.

134. Gülsevin G. Türkçede sıra dışı ekler ve eklerin tasnif-tanımlanma sorunu üzerine // V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I. Ankara: TDK Yayınları, 2004, s.1267-1283.

135. Günşen, A., Erdem M.D. Türkiye Türkçesi ağzlarında tür değiştirme örnekleri / A.Günşen, M.D.Erdem. // – Turkish Studies, – 2007. vol. 2/1, – s. 72-83.

136. Hacıeminoğlu, N. Karahanlı Türkçesi Grameri / N.Hacıeminoğlu. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, – 1996. – 214 s.

137. Hatiboğlu, V. Türkçenin ekleri / V.Hatiboğlu. – Ankara: TDK Yayınları, – 1974. – 173 s.

138. Hatiboğlu, V. Türk dilinde ikileme. 2. Baskı / V.Hatiboğlu. – Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, – 1981. – 120 s.

139. İbrahim, D. Kazak şairi Abay Kunanbayoğlunun eserlerinde kara kelimesinin kullanımına dair // Проблемы изучения и преподавания тюркской филологии: преемственность поколений. Сборник материалов

международной научно-практической конференции, посвященной 80-летию академика М.З.Закиева и 10-летию кафедры татарской и чувашской филологии. – Стерлитамак, – 18-20 сентября, – 2008. – с.352-355.

140. İmer, K. Türkiye Türkçesinde kökler / K.İmer. – Ankara: Ankara Üniversitesi Basım Evi, – 1976. – 54 s.

141. Karasoy, Y. Türkçede -ma (-me) ekinin yeri // – Türkiyat Araştırmaları Dergisi, – 2004. № 16, – s.1-14.

142. Kâşgarlı, M. Divanü Lûgat-it Türk [4 cilddə] / Çeviren: Besim Atalay. – Ankara: TDK Yayınları, – c.1. – 2013. – 530 s.

143. Kâşgarlı, M. Divanü Lûgat-it Türk [4 cilddə] / Çeviren: Besim Atalay. – Ankara: TDK Yayınları, c.2. – 2013. – 336 s.

144. Kâşgarlı, M. Divanü Lûgat-it Türk [4 cilddə] / Çeviren: Besim Atalay. – Ankara: TDK Yayınları, – c.3. – 2013. – 452 s.

145. Kâşgarlı M. Divanü Lûgat-it Türk [4 cilddə] / Çeviren: Besim Atalay. – Ankara: TDK Yayınları, – c.4.: – Dizin, – 2013. – 886 s.

146. Kaya, C. Köktürkçe teñri teg teñri yaratmış ibaresi üzerine. VII Uluslararası Türk Dili Kurultayı, 24-28 Eylül 2012. 1. cilt. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2020, s.413-416.

147. Kazak Türkçesi sözlüğü / Tercüme: H.Oraltay, N.Yüce, S.Pınar. –İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Yayınları. – 1984. – 328 s.

148. Koç, R. Türkçede birleşik kelimelerin yazımı ile ilgili tartışmalar ve çözüm önerileri // Kastamonu: Kastamonu Eğitim Dergisi, – 2007. c. 45, № 2, – s. 693-706.

149. Korkmaz, Z. Türkiye Türkçesi grameri. Şekil bilgisi / Z.Korkmaz. – Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları, – 2009. – 1224 s.

150. Mert, O. Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtlarında Boşluk Karakterinin Kullanımıyla İlgili Karşılaşılan Farklılıklar

// Yalın Kaya Bitigi. Osman Fikri Sertkaya Armağanı / Red. H.Ş.User, B.Gül. – Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, – 2013. – s.1-30.

151. Orkun H.N. Eski Türk Yazıtları. I cilt. İstanbul: Devlet Basımevi, 1936, 192 s.

152. Orkun H.N. Eski Türk Yazıtları. II cilt. İstanbul: Devlet Basımevi, 1938, 216 s.

153. Orkun H.N. Eski Türk Yazıtları. III cilt. İstanbul: Alâeddin Kırıl Basımevi, 1940, 320 s.

154. Orkun H.N. Eski Türk Yazıtları. IV cilt. İstanbul: Alâeddin Kırıl Basımevi, 1941, 210 s.

155. Orkun, H.N. Eski Türk Yazıtları / H.N.Orkun. – Ankara: Yükseköğretim Kurulu Matbaası, – 1994. – 963 s.

156. Ölmez, M. Eski Türk yazıtlarındaki eşük, kedimlig ve teve üzerine // – Türk Dilleri Araştırmaları, – 2008. № 18, – s.333-340.

157. Ölmez, M. Orhon-Uygur Hanlığı dönemi Moğolistan'daki eski Türk yazıtları. Metin-Çeviri-Sözlük / M.Ölmez. – Ankara: BilgeSu, – 2013. – 367 s.

158. Ölmez, Z.K. Kutadgu Bilig'de İkillemeler (1) // – Türk Dilleri Araştırmaları, – 1997. № 7, – s. 19-40.

159. Özel, S. Türkiye Türkçesinde Sözcük Türetme ve Birleştirme / S.Özel. – Ankara: TDK yayınları, – 1977. – 71 s.

160. Özezen, M.Y. Is the Issue of Compound Words a Merely Orthographic Problem in Turkey Turkish? / Türkiye Türkçesinde “Birleşik Sözcük” Sorunu Yalnızca Bir Yazım (İmla) Sorunu mudur? // Discussions on Turkology Questions and Development of Modern Turkology Studies, – Warsaw, 2014, – s. 748-758.

161. Özkan, A. Mehekkü'l-İlim Ve'l Ülema İsimli Eserde Birleşik Fiiller // – Türkiyat Araştırmaları Dergisi, – 2013. № 34, – s.11-45.

162. Paçacıoğlu, B. +sıra-/+sire- ekinin morfolojik yapısı ve işlevleri üzerine // Türklük Bilimi Araştırmaları, 2011, № 30, s.311-317.
163. Sarı, M. Türkiye Türkçesinde sözcük türlerinin değişikliğe uğraması // – Türkoloji dergisi, – 2000. c.XIII, № 1, – s. 227-242.
164. Sarı, M. Türkiye Türkçesinde sözcük türlerinin eşzamanlı değişikliğe uğraması // – Türkoloji dergisi, – 2001. c.XIV, № 2, – s. 229-238.
165. Savran, H. Türk Dil Bilgisi Öğretiminde Birleşik Fiillerin İşlenişi Üzerine // – Balıkesir: Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Balıkesir Üniversitesi Yayınları, – 2002. c.5, № 7, s. 107-113.
166. Sev, G. Divanü Lûgat’it Türk’te İkilemeler // – Türk Dili, – 2004. c.LXXXVIII, № 634, – s. 497-510.
167. Sinanoğlu, S. Dilbilgisi konuları: Bileşik kelimeler ve yazılışları üzerine bir deneme // – Türk Dili dil ve Edebiyat Dergisi, – 1958. c.VIII, № 85, – s. 7-12.
168. Şen, S. Orhon yazıtlarından uygur yazmalarına anlam daralmaları // – TÜBAR, – 2004. № XV, – s. 151-160.
169. Şen, S. Eski Türkçenin deyim varlığı / S.Şen. – Ankara: Türk Dil Kurumu, – 2017, – 306 s.
170. Şirin, H. Eski Türk yazıtları söz varlığı incelemesi / H.Şirin. – Ankara: Türk Dil Kurumu, – 2016. – 750 s.
171. Tekin, Ş. Maytrısimit. Burkancıların Mehdisi Maitreya ile buluşma. Uygurca ibtidaî bir dram / Ş.Tekin. – Ankara: Sevinç, – 1976, – 598 s.
172. Tekin, T. Tonyukuk Yazıtı / T.Tekin. – İstanbul: Simurg, – 1994. – 74 s.
173. Tekin, T. Orhon Yazıtları. Kül Tigin, Bilge Kağan, Tonyukuk / T.Tekin. – İstanbul: Simurg, – 1998. – 129 s.
174. Tekin, T. Orhon türkçesi grameri / T.Tekin. – İstanbul, – 2003. – 272 s.

175. Tekin, T. Makaleler I: Altayistik / T.Tekin. – Ankara: Türk Dil Kurumu, – 2013, – 320 s.
176. Tekin, T. Makaleler II: Tarihi Türk yazı dilleri / T.Tekin. – Ankara: Türk Dil Kurumu, – 2013. – 608 s.
177. Teres, E. İli Salır Türkçesi'nde yapım ekleri // – Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, – 2013. c.6, № 24, – s. 332-347.
178. Timurtaş, F.K. Eski Türkiye Türkçesi. XV. Yüzyıl. Gramer-Metin-Sözlük / F.K.Timurtaş. – İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, – 1977. – 322 s.
179. Toparlı, R. Harezm Türkçesi / R.Toparlı. – Erzurum: Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, – 1992. – 112 s.
180. Turan Z. Türkçenin yapım ve çekim düzeninde yer alan eklerin sınıflandırılması nasıl olmalıdır? // IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri - II, 24-29 Eylül 2000. Ankara: TDK Yayınları,s.1835-1844.
181. Türkmençe-Türkçe sözlük / Hazırlayanlar: T.Tekin, M.Ölmez, E.Ceylan vb. – Ankara: Simurg, – 1995. – 725 s.
182. Useev, N. Tonyukuk Yazıtındaki Tün Kat- Birleşik Fiili Üzerine ya da Eski Okunuşun Yeniden Keşfedilmesi // – Turkish Studies, – 2011. vol. 6/3, – s. 1581-1583.
183. User, H.Ş. Eski Türkçede Bazı Ünvanların Yapısı Üzerine // – Bilig, – 2006. № 39, – s. 219-238.
184. Uzun, L.S. Orhon Yazıtlarının metindilbilimsel yapısı / L.S.Uzun. – İstanbul: Simurg, – 1995, – 176 s.
185. Üstünova, K. {-sİz}, {-lİ} ekinin olumsuzu mu / K.Üstünova, Ö.Horoz. // – Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, – 2001. № 1, – s. 119-140.
186. Yiğitbaşı, H. Bugünkü Uygur Türkçesinde Birleşik Fiiller // – TDAY-Belleten, – 1999. c.I-II, – s. 365-380.
187. Yüksel, Z. Polatlı Kırım Türkçesi ağzı / Z.Yüksel. – Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, – 1989. – 228 s.

188. Абдуллина, Г.Р. О разграничении формаобразующих и словоизменительных категорий в башкирском языке // – Челябинск: Вестник Челябинского государственного университета, – 2008. № 21, – с. 5-11.

189. Айдаров, Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности / Г.Айдаров. – Алма-Ата: Наука, – 1971. – 380 с.

190. Аманжолов, А.С. История и теория древнетюркского письма / А.С.Аманжолов. – Алматы: Мектеп, – 2003, – 368 с.

191. Бакшеева, М.Г. Конверсия – спесифический прием топонимообразования // – Вестник угроведения, – 2012. № 1 (8), – с.8-18.

192. Бартольд, В.В. Новые исследования об орхонских надписях // –Журнал министерства народного просвещения, – Журнал Министерства Народного Просвещения. Седьмое десятилетие, – 1899, ч.СССХХV, – с. 231-250.

193. Баскаков, Н.А. Каракалпакский язык. II. Фонетика и морфология / Н.А.Баскаков. – Москва: Издательство Академии Наук СССР, – 1952. – 543 с.

194. Ганиев, Ф.А. Образование сложных слов в татарском языке / Ф.А.Ганиев. – Москва: Наука, – 1982. – 150 с.

195. Ганиев, Ф. Конверсия в татарском языке / Ф.Ганиев. – Казань: Изд-во Тат. книж., – 1985. – 110 с.

196. Ганиев, Ф. А. Полифункциональные суффиксы в татарском языке // – Ankara: 38. ICANAS (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi). Bildiriler. Dil Bilimi, Dil Bilgisi Ve Dil Eğitimi, –2001. 1. Cilt, – s.641-648.

197. Геляева, А.И. Залоговая и словообразовательная функция аффикса *-и* в карачаево-балкарском языке // Нальчик: Актуальные вопросы

карачаево-балкарской грамматики и лексики, – 1982, – с.51-59.

198. Голубева, Г.Ю. К вопросу о конверсии (на материале русского и французского языков) // Москва: Вестник Московского государственного университета культуры и искусств, – 2014. № 6 (62), – с. 232-233.

199. Гузев В. Г., Кляшторный С. Г. Древняя письменность Великой степи // Тюркологический сборник 2007-2008, – Москва: «Восточная литература», – 2009. – с. 146-369.

200. Дмитриев, Н.К. Грамматика бацкирского языка / Н.К.Дмитриев. – Москва-Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, – 1948. – 276 с.

201. Древнетюркский словарь / Ред. В.М.Наделяев, Д.М.Насилов, Э.Р.Тенишев и др. – Ленинград: Наука, – 1969. – 677 с.

202. Дыренкова, Н.П. Грамматика шорского языка / Н.П.Дыренкова. – Москва-Ленинград: Изд-во Академии Наук СССР, – 1941. – 307 с.

203. Есипова, А.В. Способы образования сложных слов в шорском языке. Сложение с объективным или обстоятельственным отношении исходных слов: [Elektron resurs] / URL: <http://www.lib.tpu.ru/full-text/c/2014/C85/V2/005.pdf>

204. Жолдасбеков, М. Атлас Орхонских памятников / М.Жолдасбеков, К.Сарткожаулы. – Астана: Күлтегін, – 2006, 360 с.

205. Заббарова, Р.З. Конверсия в татарском языке и проблема её лексикографирования: / дис. ... кан. филол. наук. – Казань, 2010. – 175 с.

206. Исхаков, Ф.Г. Грамматика тувинского языка. Фонетика и морфология / Ф.Г.Исхаков, А.А.Пальмбах. – Москва: Издательство Восточной Литературы, – 1961. – 472 с.

207. Ишкилдина, З.К. Лексико-семантическое словообразование в русском и башкирском языках // – Мир науки, культуры, образования, – 2014. № 2 (45), – с.238-242.

208. Киштикова, А.Х. Адвербиализация (на материале карачаево-балкарского языка) / Киштикова, А.Х. – Налчик: Кабардино-Балкарский государственный университет, – 2004. – 19 с.

209. Кляшторный, С.Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии / С.Г.Кляшторный. – Москва: Наука, – 1964, – 214 с.

210. Кондратьев, В.Г. Очерк грамматики древнетюркского языка / В.Г.Кондратьев. – Ленинград: Издательство Ленинградского Университета, – 1970. – 65 с.

211. Кондратьев, В.Г. Грамматический строй языка памятников древнетюркской письменности VIII-XI вв. / В.Г.Кондратьев. Ленинград: Издательство Ленинградского Университета, – 1981. – 192 с.

212. Кононов, А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка / А.Н.Кононов. – Москва-Ленинград: Издательство Академии Наук ССР, – 1956. – 570 с.

213. Кононов, А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка / А.Н.Кононов. – Москва-Ленинград: Издательство АН СССР, – 1960. – 446 с.

214. Кононов, А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников (VII-IX вв.) / А.Н.Кононов. – Ленинград: Наука, – 1980. – 256 с.

215. Кормушин, И.В. Тюркские енисейские эпитафии. Грамматика. Текстология / И.В.Кормушин. – Москва: Наука, – 2008. – 342 с.

216. Корш, Ф.Е. Древнейший народный стих турецких племен / Ф.Е.Корш. – Санкт-Петербург: Тип. Имп. акад. наук, – 1909. – 63 с.

217. Котвич, В. Исследование по алтайским языкам / В.Котвич. – Москва: Издательство иностранной литературы, – 1962. – 374 с.

218. Кубрякова, Е.С. Деривация, транспозиция, конверсия // – Москва: Вопросы языкознания, – 1974. № 5, – с. 64-76.

219. Кызласов, И.Л. Рунические письменности евразийских степей / И.Л.Кызласов. – Москва: Восточная литература РАН, – 1994. – 327 с.

220. Малов, С.Е. Памятники древнетюркской письменности: тексты и исследования / С.Е.Малов. – Москва-Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, – 1951. – 451 с.

221. Малов, С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. Москва-Ленинград: Изд-во Академии Наук СССР, 1959, 112 с.

222. Мелиоранский, П.М. Об орхонских и енисейских надгробных памятниках с надписями // Журнал Министерства народного просвещения, 1898, Ч. XXXVII, отд. 2, с.263–292.

223. Мелиоранский, П.М. Памятник в честь Кюль-Тегина. С двумя таблицами надписей // Записки Восточного отделения Русского археологического общества, 1899, Т. XII. Вып. II–III (с приложением одиннадцати таблиц), с.1–144.

224. Мурясов, Р.З. К понятию «конверсия» в дериватологии // – Вестник Башкирского Университета, – 2014. т. 19, № 4, – с.1470-1479.

225. Мухаметдинова, Р.Г. Некоторые выводы сопоставительного исследования семантической деривации в английском и татарском языках: [Elektron resurs] / URL:<http://kpfu.ru/docs/F1710676657/Mukhametdino-va.R.G..Nekotorye.vyvody.sopostavitelnogo.doc>

226. Насилов, В.М. Язык орхоно-енисейских памятников / В.М.Насилов. – Москва: Издательство Восточного литературы, – 1960. – 86 с.

227. Насилов, В.М. Древнеуйгурский язык / В.М.Насилов. – Москва: Издательство восточной литературы, – 1963. – 122 с.

228. Насипова, А.А. Типологическое исследование конверсии как один из способов словообразования в английском и киргизском языках / URL: <http://arch.kyrlibnet.kg/uploads/kgusta%20NASIPO-VA%20%20A.%20A..pdf>

229. Науменко, Е.Э. Лексико-семантический способ образования английской идиоматической лексики / URL: http://pglu.ru/upload/iblock/0a5/uch_2009_ii_00023.pdf

230. Наханова, Л.А. Историко-семантическая интерпретация топонимов в Орхоно-Енисейских памятниках: / Дисс. док. фил. наук. – Астана, 2014. – 185 с.

231. Николенко, О.Н. О взаимодействии морфемного и семантического словообразования // – Мир науки, культуры, образования, – 2010. № 4 (23), – s.69-73.

232. Першина, М.А. Конверсия как способ словообразования в английском языке / М.А.Першина, Е.Ю.Еремеева // – Science Time, – 2014. № 5, – с.154-158.

233. Раджабли, А. Афинитные формы глагола в языке орхоно-енисейских памятников / А.Раджабли. – Баку: Нурлан, – 2008. – 128 с.

234. Раджабли, А. Глаголообразование в языке Орхоно-Енисейских памятников / А.Раджабли. – Баку: Нурлан, – 2009, – 339 с.

235. Радлов, В.В. Атлас древностей Монголии: изд. по поручению Имп. Акад. наук. / В.В.Радлов. – Санкт-Петербург: тип. Имп. Акад. наук, – 1892-1899.

236. Рысбеков, Т.З. Культура тюркской государственности – важное национальное наследие // – Вестник СВФУ, – 2013. том 10, № 4, – с. 90-94.

237. Садвакасов, Г. Язык уйгуров Ферганской долины / Г.Садвакасов. – Алма-Ата: Издательство «Наука» Казахской ССР, – 1976. – 288 с.

238. Саттарова, З.М. Возникновение омонимов в результате семантического развития слова (на материале крымско-татарского языка) // – Культура народов Причерноморья, – 2006. № 92, – с.57-60.

239. Севортян, Э.В. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке: опыт сравнительного исследования / Э.В.Севортян. – Москва: Издательство восточной литературы, – 1962. – 642 с.

240. Севортян, Э.В. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке: опыт сравнительного исследования / Э.В.Севортян. – Москва: Наука, – 1966. – 436 с.

241. Серебренников, Б.А. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков / Б.А.Серебренников, Н.З.Гаджиева. – Баку: Маариф, – 1979. – 304 с.

242. Сергеева, Н.И. Производность лексического значения и единицы семантического словообразования // – Вестник Чувашского Университета, –2012. № 2, – с. 323-326.

243. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология / Ред. Э.Р.Тенишев. – Москва: Наука, – 1988. – 560 с.

244. Стеблева, И.В. Жизнь и литература доисламских тюрков: историко-культурный контекст древнетюркской литературы / И.В.Стеблева. – Москва: Восточная литература, – 2007. – 208 с.

245. Султакаева, Р.А. Некоторые особенности образования сложных глаголов башкирского языка // –

Челябинск: Вестник Челябинского государственного университета, – 2013, № 16 (307), – с.123-127.

246. Султанбаева, Х.В. К вопросу о происхождении служебных частей речи в тюркских языках // – Челябинск: Вестник Челябинского государственного университета, – 2008. № 12, – с.125-128.

247. Тараканова, И.М. Аналитические словообразование в хакасском языке (на примере имен существительных) // – Новосибирск: Языки коренных народов Сибири. – 2006. вып. 18, – с.195-206.

248. Тараканова, И.М. Словообразование имен существительных в хакасском языке (в сопоставительном аспекте) / И.М.Тараканова. – Абакан: Хакасское кн. изд-во, – 2008. – 173 с.

249. Тарасенко, В.Н. Особенности номинации глагольной конверсии в современном английском языке /

URL: https://pglu.ru/upload/iblock/8de/uch_2008_vi_00033.pdf

250. Тидикова, Н. Об особенностях имени действие в алтайском языке // – Turkish Studies, – 2007. vol. 2/2, s.665-679.

251. Трамова, З.Х. Словообразование имен существительных и наречий по конверсии (На материале современного карачаево-балкарского языка): / Автореф. дис. ...канд. филол. наук. / – Налчик, 2006. – 18 с.

252. Хабичев, М. Карачаево-балкарское именное словообразование / М.Хабичев. – Черкесск: Ставропольское Книжное Издательство Карачаево-Черкесское Отделение, – 1971. – 304 с.

253. Хабичев, М. Карачаево-балкарское именное формаобразование и словоизменение / М.Хабичев. – Черкесск: Ставропольское Книжное Издательство Карачаево-Черкесское Отделение, – 1977. – 304 с.

254. Хамитова, Н.Р. Семантика и словообразовательная структура отглагольных дериватов в башкирском языке // – Челябинск: Вестник Челябинского государственного университета, – 2009. № 17 (115), вып. 32, – с. 85-89.

255. Шаймердинова, Н. Г. Язык в представлении картины мира древних тюрков // – Научное обозрение Саяно-Алтая, – 2011. № 2, – с. 74-78.

256. Щербак, А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков: имя / А.М.Щербак. – Ленинград: Наука, – 1977. – 188 с.

257. Щербак, А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков: глагол / А.М.Щербак. – Ленинград: Наука, – 1981. – 184 с.

258. Этимологический словарь тунгусских языков: [в 2-х томах] / Ленинград: Наука, – т.2. – 1977. – 472 с.

259. Этимологический словарь тюркских языков: [в 7-х томах] / Москва: Наука, – т.1. – 1974. – 768 с.

260. Этимологический словарь тюркских языков: [в 7-х томах] / Москва: Наука, – т.2. – 1978. – 350 с.

261. Этимологический словарь тюркских языков: [в 7-х томах] / Москва: Наука, – т.3. – 1980. – 392 с.

262. Этимологический словарь тюркских языков: [в 7-х томах] / Москва: Наука, – т.4. – 1989. – 298 с.

263. Этимологический словарь тюркских языков: [в 7-х томах] / Москва: Языки Русской Культуры, – т.5. – 1997. – 364 с.

264. Этимологический словарь тюркских языков: [в 7-х томах] / Москва: Индрик, – т.6. – 2000. – 262с.

265. Этимологический словарь тюркских языков: [в 7-х томах] / Москва: Восточная литература РАН, – т.7. – 2003. – 446 с.

266. Яблокова, М.В. Конверсия как активный способ словообразования в современном английском языке // –

Ярославский педагогический вестник, – 2012. № 1, т. I (Гуманитарные науки), – с. 197-201.

İngilis dilində

267. Ahmadova, A. From Infinitives to Deverbal Nominals in the Language of Orkhon Inscriptions // – IOSR IJSS, – 2016. vol. 21, № 8, – pp. 17-21.

268. Ahmadova, A. Conversion as a word-formation process in Orkhon Inscriptions // 3rd Global Conference on Linguistics and Foreign Language Teaching (LINELT- 2015) Istanbul University, – Istanbul –16-18 November, – 2015. – s.57.

269. Ahmadova, A. Compound and pseudo-compound words in Orkhon Inscriptions // – Zeitschrift für die Welt der Türken, – 2016. № 8(3), – pp.347-367.

270. Ahmadova, A. One-sound morphemic elements in the base of the derivational suffixes in Orkhon Inscriptions // – Journal of Language and Cultural Education, – 2017. № 5(1), – pp.200-218.

271. Ahmadova, A. Conversion as a word-formation process in Orkhon inscriptions // – Baku: Journal of Baku Engineering University, – 2017. №1. – pp.24-36.

272. Ahmadova, A. The relationship between deverbal nominals and participles in Orkhon Inscriptions // – Russian Linguistic Bulletin, – 2018. № 2 (14), – s. 22-24.

273. Anderson, G.D.S. Auxiliary Verb Constructions in Old Turkic and Altai-Sayan Turkic: [Elektron resurs] / Altai-Sayan Language and Ethnography Project, MPI-Eva – Leipzig.

URL:<http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.739.3582&rep=rep1&type=pdf>.

274. Bauer, L. The Function of Word-Formation and the Inflection-Derivation Distinction // Words in Their Places. A Festschrift for J.Lachlan Mackenzie / Eds. A.Henk, M.Hannay, R.Lyall. – Amsterdam: Vrije Universiteit, – 2004. – pp. 283-292.

275. Clauson, G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish / G.Clauson. – Oxford: Clarendon Press, – 1972. – 989 pp.

276. Erdal, M. Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon / M.Erdal. – Wiesbaden: Otto Harrassowitz, in 2 vol. – 1991. – 847 pp.

277. Erdal, M. Old Turkic Grammar / M.Erdal. – Leiden: Brill, – 2004. – 575 pp.

278. Hernández, S.V. Many Questions and Few Answers: On Conversion in English // – Revista Alicantina de Estudios Ingleses, – 1999. №12, – pp. 181-198.

279. Hollmann, W.B. Semantic Change // English Language: description, variation and context / Eds. J.Culpeper, F.Katanba, P.Kerwill, and others. – Basing Stoke: Palgrave, – 2009. – pp. 525-537.

280. Jovanoviš, V.Ž. On Productivity, Creativity and Restrictions on Word Conversion in English // – Facta Universitatis. Series: Linguistics and Literature, – 2003. vol. 2, № 10, – pp. 425-436.

281. Kibrik, A.A. Inflection versus Derivation and the Template for Athabaskan Verb Morphology // Proceedings of the 2005 Athabaskan Languages Conference / Ed. S.Gessner. – Fairbanks: ANLC, – 2005. – pp. 67-94.

282. Koutsoukos, N. Conversion in Modern Greek and the typological canvas: some remarks // Theoretical and Applied Linguistics, – 2015. № 3, – pp. 28-40.

283. Kupayeva, A. Word-formation system of Orkhon Old Turkic manuscripts // – International Journal of Central Asian Studies, – 2013. vol. 17, – pp.1-11.

284. Marchand, H. The categories and types of present-day English word-formation. A synchronic-diachronic approach / H.Marchand. – München: C. H. Beck, – 1969. – 545 pp.

285. Martsa, S. Conversion in English: A Cognitive Semantic Approach / S.Martsa. – Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, – 2013. – 314 pp.

286. Rodrigues, A.S. Is conversion a syntactic or a lexical process of word-formation? // – Revista de Estudos Linguisticos da Universidade do Porto, – 2013. vol. 7, – pp. 89-120.

287. Sogaard, A. Compounding. Theories and linguistic diversity / Linguistic diversity and language theories, – Amsterdam: John Benjamins, – 2005. – pp.319-337.

288. Schwarz, H.G. An Uyghur-English Dictionary / H.G.Schwarz. – Washington: Western Washington, – 1992. – 1083 pp.

289. Tekin T. A grammar of Orkhon Turkic. Bloomington: Indiana University, 1968, 419 p.

290. Trias, S.P. Complex Word-Formation and the Morphology-Syntax Interface: / PhD dissertation / – Barcelona, – 2010. – 334 pp.

291. Umbreit, B. Does love come from to love or to love from love? Why lexical motivation has to be regarded as bidirectional // Cognitive Perspectives on Word Formation / Eds.A.Onysko, S.Michel. – De Gruyter Mouton, – 2010. – pp. 301-334.

Özbək dilində

292. Бордак, Ю. Туркча-ўзбекча ва ўзбекча-туркча лугат / Ю.Бордак. –Тошкент: Ўзбекистон, – 1993. – 415 б.

Tuva dilində

293. Харрисон, Д. Тыва-англи англи-тыва сөстүк / Д.Харрисон, Г.Андерсон. – КЫЗЫЛ, – 2002. – 255 с.

Alman dilində

294. Radloff W. Die Altürkischen Inschriften der Mongolei. С-Петербургъ:, 1894-1899.

Fransız dilində

295. Thomsen V. Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées. Helsingfors: Imprimerie la Société de littérature finnoise, 1896, 224 p.

296. Thomsen, V. Turcica, études concernant l'interprétation des inscriptions turques de la Mongolie et de la Sibérie. Helsingfors: Société finno-ugrienne, 1916, 107 p.

İXTİSARLAR

O	Ongin abidəsi
KT	Kül tigin abidəsi
BK	Bilgə kağan abidəsi
T	Tonyukuk abidəsi
KÇ	Küli çor abidəsi
İA	İhe-Ashete abidəsi
HT	Hoytu-Təmir abidəsi
IB	İrk bitig
AY	Altun Yaruk
QB	Qutadğu bilig
DLT	Divanü lüğət it-türk
KDQ	Kitabi-Dədə Qorqud
q.t.	qədim türk dili
Azərb.	Azərbaycan türkcəsi
Tür.	Türkiyə türkcəsi
qaq.	qaqauz dili
türkm.	türkmən dili
Tuv.	Tuva dili
tof.	tofalar dili
özb.	özbək dili
uy.	uyğur dili
s.uy.	sarı uyğur dili
sal.	salar dili
yak.	yakut dili
çuv.	çuvaş dili
tat.	tatar dili
baş.	başqırd dili
kar.	karaim dili
qum.	qumuq dili
qar.bal.	qaraçay-balkar dili
noq.	noqay dili
qaz.	qazax dili

qır.

qaraq.

Kr.tat.

xak.

Alt.

qırğız dili

qaraqalpaq dili

Kırım-tatar dili

xakas dili

Altay dili

Mündəricat

Giriş.....	5
I fəsil. Orxon abidələrinin dilində söz yaradıcılığı üsulları.....	9
1.1. Orxon abidələrinin tədqiqi və təsnifi.....	9
1.1.1. Orxon abidələrinin nəşri, tərcüməsi və tekstoloji tədqiqi.....	9
1.1.2. Orxon abidələrinin tarixi və ədəbi baxımdan tədqiqi.....	22
1.1.3. Orxon abidələrinin tədqiqində linqvistik yanaşma.....	26
1.1.4. Orxon abidələrinin təsnifi və müəyyənləşdirilməsi.....	43
1.2. Orxon abidələrindəki söz yaradıcılığı üsullarının təsnifi.....	47
1.2.1. Müasir türk dillərinə həsr olunmuş tədqiqatlarda söz yaradıcılığı üsullarının təsnifi.....	48
1.2.2. Orxon abidələrinin dilinə həsr olunmuş tədqiqatlarda söz yaradıcılığı üsullarının təsnifi.....	56
II fəsil. Orxon abidələrində söz yaradıcılığının leksik, morfoloji-sintaktik və sintaktik üsulları.....	63
2.1. Leksik-semantik üsul.....	63
2.2. Morfoloji-sintaktik yolla söz yaradıcılığı, yaxud konversiya.....	73
2.2.1. Substantivləşmə (isimləşmə).....	77
2.2.2. Adverbiallaşma (zərfləşmə).....	81
2.2.3. Verbəlləşmə (feilləşmə).....	88
2.2.4. Köməkçi nitq hissələrinə keçid.....	90
2.3. Sintaktik üsul.....	96
2.3.1. Əsl mürəkkəb sözlər.....	100
2.3.2. Mürəkkəb sözə bənzərən birləşmələr.....	102
III fəsil. Orxon abidələrində söz yaradıcılığının morfoloji üsulu (Ad düzəldən şəkilçilər).....	117
3.1. Addan ad düzəldən şəkilçilər.....	117
3.2. Feildən ad düzəldən şəkilçilər.....	158
IV fəsil. Orxon abidələrində söz yaradıcılığının morfoloji üsulu (Feil düzəldən şəkilçilər).....	207
4.1. Addan feil düzəldən şəkilçilər.....	207

4.2. Feildən feil düzəldən şəkilçilər.....	231
Nəticə.....	264
İstifadə edilmiş ədəbiyyat.....	267
İxtisarlər.....	295

“Elm və təhsil” nəşriyyatının direktoru:

İNAL MƏMMƏDLİ

Dizayner: Zahid Məmmədov

Texniki redaktor: Səma Qasımova

Çapa imzalanmış 09.06.2023

Şərti çap vərəqi 19. Sifariş № 180

Kağız formatı 60x84. 1/16. Tiraj 300

Kitab "Elm və təhsil" nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində səhifələnilib, çap olunmuşdur.
E-mail: elm.ve.tehsil@mail.ru
Tel: 497-16-32; 050-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev 8 /4